

NÉPI

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK

KULTÚRA-

ÉVKÖNYVE

NÉPI

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÁRSADALOM

NÉPI KULTÚRA — NÉPI TÁRSADALOM

FOLCLORICA ET ETHNOGRAPHICA

Szerkesztőbizottság
ISTVÁNOVITS MÁRTON
KISBÁN ESZTER
KRÍZA ILDIKÓ
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

A szerkesztőbizottság elnöke

BODROGI TIBOR

NÉPI KULTÚRA— NÉPI TÁRSADALOM

FOLCLORICA ET ETHNOGRAPHICA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK ÉVKÖNYVE XIV.

SZERKESZTETTE

KÓSA LÁSZLÓ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1987

Technikai szerkesztő
NIEDERMÜLLER PÉTER

ISBN 963 05 4219 6

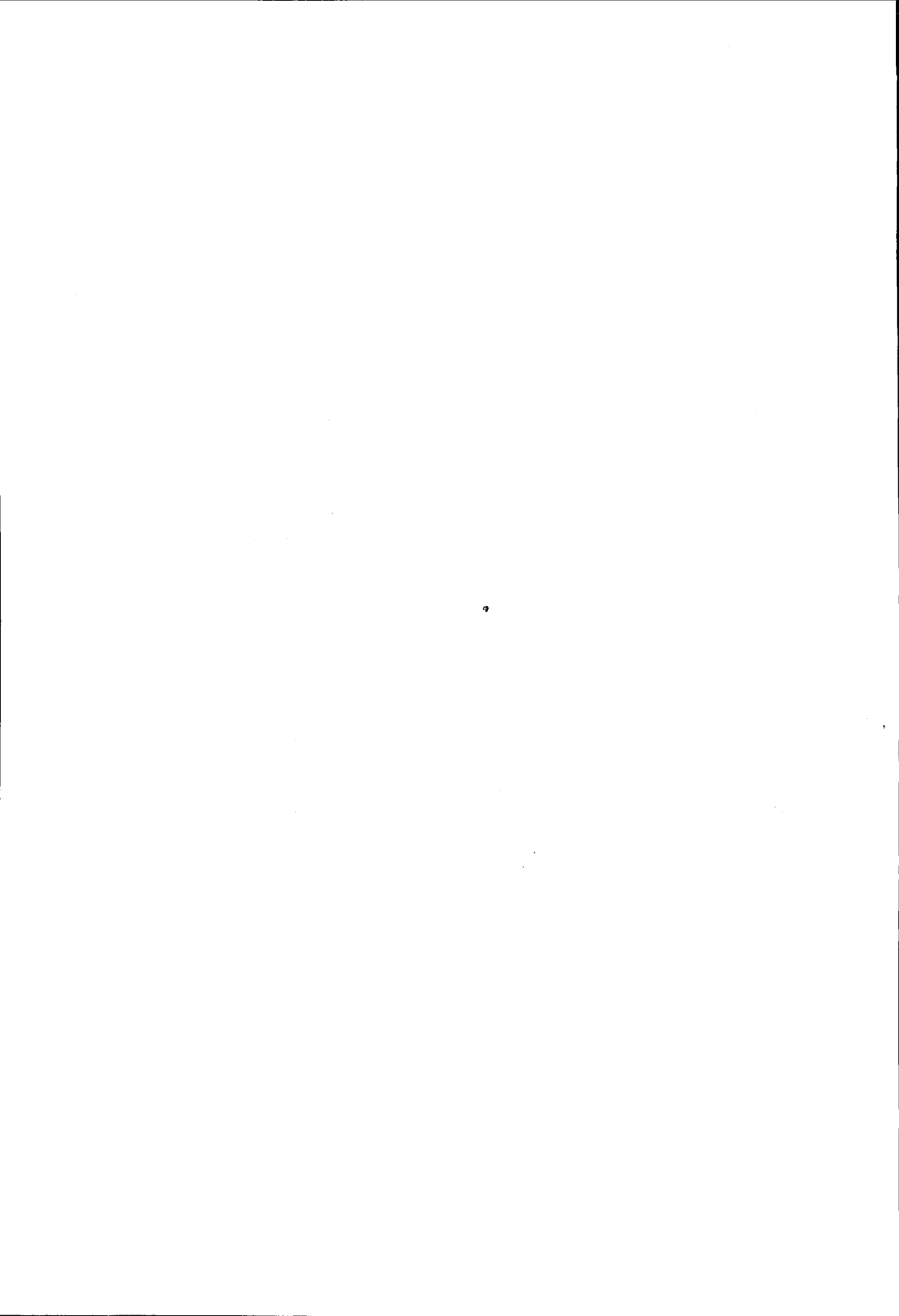
© Akadémiai Kiadó, Budapest 1987

Printed in Hungary

TARTALOM

BODROGI TIBOR : Morgantól Godelier-ig: a rokonság kutatása	7
VERES PÉTER: A magyar nép kialakulása és korai etnikus története . . .	49
TAKÁCS LAJOS: A talajelőkészítés egyik hajdani, speciális formája: a feltúratás	97
TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: A jószágellenőrzés égetett jeleinek regionális rendszere Magyarországon	103
SELMECZI KOVÁCS ATTILA: Kézimalmok a Kárpát-medencében. Tipológiai vizsgálat	159
TÜSKÉS GÁBOR: A protestáns közösségek népi kultúrájának néhány kérdése	215
KUNT ERNŐ: A fénykép a parasztság életében. Vizuális-antropológiai megközelítés	235
NIEDERMÜLLER PÉTER: Irányzatok és módszerek a néprajzi szokás-kutatásban	291
KISS MÁRIA: A szokásformák állandósága és változékonysága a Pest megyei délszlávoknál	317
KRÍZA ILDIKÓ: Ünnepek és hétköznapiak az amerikai magyarságnál . .	337
HOPPÁL MIHÁLY: Technika és rítus. Egy lakodalom jelrendszerei	353
F. NAGY GÉZA: A párválasztás Varsányban	399
POGÁNY MÁRIA: Az ipari szakmák, a közép- és felső szintű tanulás hatása a falusi életforma változásában. Tiszaigar, 1945—78	429

MORGANTÓL GODELIER-IG: A ROKONSÁG KUTATÁSA*

"Kinship is to anthropology what logic is to philosophy or the nude is to art; it is the basic discipline of the subject."

(R.FOX: *Kinship and Marriage*)

MORGAN *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family. Smithsonian Contribution to Knowledge* című művének megjelenését követő közel három évtizedben a rokonság kutatása jóformán a holtpontra vesztegelt. FISON (1880), valamint HOWITT (1889, 1904), továbbá SPENCER és GILLEN (pl. 1899) ausztráliai vizsgálataitól eltekintve, az etnológusok érdemleges terepmunkát alig végeztek. A kortárs szakemberek figyelme nem új adatok gyűjtésére, újabb nomenklatúrák feljegyzésére és elemzésére irányult, hanem — az evolucionizmus egyre erősödő áramlatának megfelelően — a rokonság és (főleg MORGAN *Ancient Society*-jének megjelenése után) a család eredetének kiderítésére törekedtek. A mindenekelőtt a *Systems* anyagára támaszkodó s a MORGAN által publikált terminológiákból kiinduló magyarázatok széles skálát mutatnak, általában egy-egy tényezőt emelve ki e rendszerek eredetének meghatározására. A magyarázatok többsége — MORGAN feltelezéséhez kapcsolva — a szexuális és házassági kapcsolatok formáját tartja lényegesnek a rendszerek létrejöttében. Így ATKINSON szerint a klasszifikáló szisztéma (is) „Originally a division according to generation to define sexual rights of older and younger males”. CUNOW hasonlóan gondolkodik. Szerinte „A recognition of three generations to hinder sexual relations between relatives in the ascending and descending lines”. WAKE — bár kissé homályosan — ugyancsak a házasságból vezeti le a klasszifikáló rendszert, amely „Originated in the aim of

*Részlet a szerző: *Lewis H. Morgan és a 19. sz.-i evolucionizmus c. kéziratából.*

granting facilities for marriage in derogation of an earlier system according to which legitimate sexual alliance had become difficult". Az uralkodó felfogással szemben K. KAUTSKI elveti a rokonsági terminusok és a házassági szokások közötti összefüggés gondolatát, és úgy véli, hogy az előbbi eredetét a rokonságtól független korcsoportokban kell keresnünk: „Contemporaries of father are all called *father*, because the father has not yet received a name to distinguish him from them." Már jobb úton járnak, akik a jogi tényezőt emelik ki, mint STARCKE, A. LANG és CRAWLEY; pl. az utóbbi szerint a rokonsági terminológia (is) „Originally a system of pointing out seniority and customary legal status". (A különféle korai nézeteket idézi és összefoglalja PARSONS, 1906, különösen 256–257.)

E spekulatív megállapítások sorából mind módszerével, mind következtetéseivel E.B. TYLOR emelkedik ki. TYLORnak, aki inkább a kultúra, mint a társadalomszervezet kérdéseivel foglalkozott, az volt az álláspontja, hogy „the problems of anthropology are amenable to scientific treatment" (1889, 245). Vizsgálendő problémaként azt vetette fel, milyen „adhézió" (korreláció) áll fenn bizonyos társadalmi intézmények, így a házasság utáni letelepülés módja, a férj, illetve a feleség oldaláról való „avoidance" (elkerülés),¹ a férfi és nőági leszármazás, különféle házassági szokások, exogámia és a klasszifikáló rokonsági terminológia stb. között. Mintegy 300–400 nép anyagának vizsgálata alapján, általa „statisztikainak", „numerikus klasszifikálónak" nevezett módszerével – egyebek között – szoros kapcsolatot állapított meg exogámia és klasszifikáló rendszer között (53 klasszifikáló rendszerrel bíró társadalomnál 33 esetben talált exogámiát): a kettő szerinte „being in fact two sides of one institution" (1889, 262).²

¹Az a szokás, hogy pl. a vő nem áll szóba anyósával, ha találkozik vele, elrejtőzik a bozótban stb.

²Ugyanebben a munkájában hívta fel TYLOR a figyelmet FISON és HOWITT munkája (1881) alapján a kétosztályú szervezet, a „cross-cousin marriage" és a klasszifikáló rokonsági rendszer közötti kölcsönös összefüggésre.

E nézetek, amelyeknek képviselői nemcsak MORGAN, de LUBBOCK és McLENNAN teóriáival is szemben álltak,³ a kutatások stagnálását eredményezték, részben kifejezetten is kétségbe vonva a rokonsági vizsgálatok jelentőségét.⁴ (Találón állapította meg MALINOWSKI különösen e korszak teóriáiról: „Az az igazi baj, hogy a rokonság eredetét hajszoltuk, mielőtt a rokonság természetét megértettük volna” - 1972, 243.)

A változást azok a századforduló táján induló és fokozottan intenzívvé váló terepkutatások hozták magukkal, amelyek a megnövekedett ismeretek alapján a rokonsági rendszerek és terminológiák mélyebb megértését eredményezték, ennek következményeként pedig új módszertani és elméleti megközelítések lehetőségeit vetették fel.

Az úttörés az angol pszichológus-etnológus W.H.R. RIVERS (1864—1922) nevéhez fűződik, aki 1898—99-ben az Ausztráliától északra fekvő Torres-szigeteken végzett terepmunkája során kidolgozta a rokonsági kutatásokban azóta is alkalmazott genealógiai módszert.⁵ Ez tette lehetővé számára „to work out the system

³Mint pl. STARCKE, a kor egyik kiemelkedő etnológusa, a család fejlődéséről szóló munkájának a nomenklatúrákkal foglalkozó fejezetében írja: [visszatekintve vizsgálatunkra] „...finden wir für die weitgehenden Schlüsse Morgan's, McLennan's, Lubbock's u.a.m. keinen Anhaltspunkt”. Az elfogultság azonban nála is Morgannal szemben a legnagyobb. McLennan már említett lebecsülő szavait egyetértőleg idézve még hozzáteszi: „...die ganze Arbeit ruht durchgehends auf einer so losen Analyse und einer so ungereimten Psychologie, dass sie nur Verwirrung herbeiführen wird, wenn man sie nicht lieber ignorieren will” (STARCKE, C.N., 1888, 220—221).

⁴Ugyancsak STARCKE, miután leszögezi, hogy a házassági és rokonsági viszonyoknak nincsen köztük a klasszifikáló nomenklatúrához, mivel ez „war Punkt für Punkt der treue Siegel der rechtlichen Verhältnisse”, a következőket állapítja meg: „Wir müssen aber gestehen, dass das richtige Verständniss, welches gewonnen zu haben wir uns jetzt schmeicheln, die Bedeutung der Nomenclaturen als Hülfsmittel für die ethnologische Forschung so sehr schmälert, dass alles weitere Verharren bei denselben interesselos wird” (STARCKE, C.N., 1888, 220).

⁵A módszer jelentősége konkréttságában áll, szemben MORGAN kérdőívének elvont terminusok megállapítására irányuló eljárásával. Ugyanakkor lehetőséget nyújt arra, hogy a kutató pontosan rögzíthesse az összeházasodó személyek rokonsági fokát, totem- vagy helyi csoporthoz való tartozását stb. Jelentőségét a szakma azonnal felismerte. A.C. HADDON antropológiatörténetében így jellemzi: „It is no exaggeration to say that this method

of kinship with a degree of definiteness which would not otherwise be possible" (RIVERS, 1900).

A terepmunkáját később az indiai poliandrikus toadék között (1906) és a melanéziai szigeteken folytató RIVERS (jórészt az itt gyűjtött terminológiák alapján tett kísérletet már a diffuzionista interpretáció felé közeledve a melanéziai társadalom történetének felvázolására: 1914a) az említett 19. sz.-i nézetekkel szemben⁶ lényegében MORGAN mellett foglalt állást, kritikai észrevételeit és módosító javaslatait már terepmunkájának tapasztalataira alapozva. Rokonságfelfogásban tovább lép elődeinek egytényező nézetén, és a klasszifikáló rendszert kettős jellegűnek tartja: olyannak, amely egyrészt státust és kötelezettségeket, másrészt konzangvinikus és affiniális viszonyokat tükröz. Az eredetkérdést természetesen RIVERS sem kezeli meg. A rendszer kialakulásának magyarázatát szerinte abban a társadalmi állapotban kell keresnünk, amikor egy-egy közösség két exogám osztályra oszlott, melynek tagjai csoportházasság formájában egyesültek (1907, 315-323).

RIVERShez hasonló jelentőségűek az orosz L.J. STERNBERG (1861-1927) kutatásai különösen 1889-97 között az Amúr torkolatvidéki és szahalini törzsek körében. (Munkásságára l. TOKARJEV, 1966, 426-427.) Bár sokat tett a századfordulót megelőző és követő években a fenti térségekben élő népek rokonsági és társadalmi szervezetének empirikus feltárásáért és a talált jellegzetességek magyarázataiért, munkássága - elsősorban nyelvi okok miatt - nem kaphatott a cambridge-i professzoréhoz, RIVERSéhez hasonló tudománytörténeti elismerést, az orosz és szovjet kutatások ösztönzésében azonban kiemelkedő szerepet

---

is producing a revolution in the method of sociological fieldwork, and in his hands and in those of his followers it has given rise to more scientific precision in social anthropology" (HADDON, A.C., 1934, 129).

⁶RIVERS, aki szerint "Lewis Morgan is the only modern writer who has attempted to formulate a complete scheme of the evolution of the human family", úgy látja, hogy ellenzői "have made no attempt to distinguish between different parts of his scheme, but having shown that certain of its features are unsatisfactorily, they have condemned the whole" (RIVERS, W.H.R., 1907, 309).

játszott. Különösen fontos a gilják (nivh) frátria (három ösz-
szeházasodó nemzetség) lényegét feltáró vizsgálata,⁷ illetve a
rokonsági terminusok rendszerének e házassági módból történő
levezetése. A MORGANt alapvetően elfogadó, evolucionista
STERNBERG a klasszifikáló rendszert ugyancsak a társadalommal
való összefüggésében szemléli, és úgy véli, hogy az nem más,
mint „the register of the rules of marriage”, a házasság pedig
(az általa ismert törzseknél) rokonok, mégpedig lehetőleg uno-
katestvérek között történik, úgy, hogy az egyéni házasságot
csoportházassággal kombinálják (STERNBERG, 1913, 323).⁸

A RIVERSnél és STERNBERGnél még határozottan jelentkező,
majd fokozatosan gyöngülő evolucionista tendenciával szemben
egyre erősödött az az irányzat, amely már nem történeti folya-
matok rekonstruálására törekedett, hanem a primitív intézménye-
ket inkább tényleges működésükből, szinkron szituációjukból
igyekezett magyarázni. Az új koncepció, amelyet MALINOWSKI
funkcionalistának nevez (1972, 251), kialakításában az Egyesült
Államokban a „kaliforniai triász”, A.L. KROEBER, R.H. LOWIE és
E.W. GIFFORD, Angliában pedig elsősorban A.R. RADCLIFFE-BROWN
játszott kiemelkedő szerepet.

A nyelvészeti-történeti indíttatású, BOAS-tanítvány KROEBER
egy immár klasszikussá vált írásában (1909) – bár MORGAN említé-
se nélkül – mindenekelőtt a deskriptív–klasszifikáló termino-

⁷Mint megállapítja: „...the clan is not self-sufficient. The
existence of a clan must be seen in organic relationship with
that of at least to others which are connected to it, viz., the
clan from what it receives its wives, and the clan to which it
should give its daughters in marriage” (idézi LÉVI-STRAUSS, C.,
1969, 298).

⁸STERNBERG-re, akinek a gilják csoportházasságról szóló első
leírását megjegyzéseivel kísérve ENGELS is közreadta (*A cso-
portházasság egy újabban felfedezett esete*, ENGELS, Fr. 1970b,
22. k. 330–333), a közelmúltban újból felfigyelt a kutatás.
OLDEROGGE a gilják rokonsági rendszerről írott tanulmányát
– mindenekelőtt a punalua házasság ideális formájának felfede-
zése miatt – a MORGAN utáni kutatás legjelentősebb munkájának
tartja (OLDEROGGE 1958, angolul 1961), míg LÉVI-STRAUSS a
„generalized exchange” (nemzetségek közötti nőcsere) egyik
alaptípusa kitűnő leírójaként és elemzőjeként említi, s támasz-
kodik megállapításaira. STERNBERG-nek a gilják társadalomszer-
vezetről írott tanulmánya LÉVI-STRAUSS szerint is „a work of
exceptional value and insight”, bár evolucionista interpretá-
cióival nem ért egyet (LÉVI-STRAUSS, C., 1969, 292).

lógiaák alapvető különválasztásának lehetőségét tagadja. Érvelésében abból indul ki, hogy minden rokonsági terminológiában vannak deskriptív és klasszifikáló terminusok. Így pl. az angol rokonsági terminológiában a „brother” kifejezés négy különböző viszonyt foglal magában, a „cousin” terminus pedig harmincketőt. Következésképpen az angol terminológia „with its twenty terms of relationship, must be not less but more classificatory than the languages of all primitive people who happen to possess twenty-five, thirty or more terms” (1968 [1909], 20).⁹ Ezért úgy véli, hogy a rokonsági viszonyok osztályozásában az ezekben kifejezésre jutó klasszifikációs elvekből, illetve kategóriákból kell kiindulni. Nyolc ilyen kategória fejeződik ki a terminológiákban: 1. az azonos és eltérő generációkhoz tartozók különbözősége; 2. a lineáris és a kollaterális rokonság közötti különbség; 3. az egy generáción belüli korkülönbség; 4. a rokon neme; 5. a beszélő (ego) neme; 6. annak a személynek a neme, akinek révén létezik a rokon viszony; 7. a vérrokonok megkülönböztetése a házasság révén szerzett rokonoktól; 8. annak a személynek az élethelyzete, akin keresztül a rokonság fennáll. Azaz: a szóban forgó személy élő vagy halott, házas vagy nem házas stb.¹⁰

⁹ KROEBER megállapítása a morgani koncepció nyilvánvaló félreértésén alapszik. Mint említettük, MORGAN világosan látta a deskriptív és az általa másodlagosnak, illetve generalizálóknak nevezett terminusok meglétét a különféle rokonsági terminológiákban; a különbség a lineáris és a kollaterális rokonság terminológiai különválasztásából, illetve egybeolvasztásából adódik. HARRIS szerint ez a téves interpretáció abból következik, hogy KROEBER nem foglalkozott behatóan MORGAN-nal, ismeretei másodkézből származhattak. (HARRIS, M. 1968, 321, a KROEBER-MORGAN-probléma tárgyalása 321-324.)

¹⁰A kaliforniai tübatulabal törzsnél pl. ego az „apát” *aná*-nak nevezi, ha testvérei mind élnek, de egyikük halála után az „apa” terminusa *kumura* változik (GIFFORD, E.W., 1917, 221). A délkelet-új-guineai Dobu szigeten ego (férfi) apja nővérének fiát (tehát patrilaterális kereszt-unokatestvérét) saját apja életében „unokatestvérnek” nevezi. Ezután „apaként” említi. Ez nem annak a következménye, hogy az özvegyet ego kereszt-unokatestvére venné feleségül, hanem abból adódik, hogy az avunkulátus szabályánál fogva ez a férfi örökli elhunyt nagybátyja földjét, nevét, státusát, sőt koponyáját is (FIRTH, R., 1938, 124).

Az osztályozásnak ezek az elvei azonban nincsenek kauzális összefüggésben valamilyen specifikus társadalmi (házassági) szokással vagy intézménnyel, a rokonsági terminusok ugyanis *reflect psychology, not sociology*". Ezért *"They are determined primarily by language and can be utilized only with extreme caution"* (1968 [1909], 27).

A kutatás, amely az észak-amerikai indiánok között nagyobb lendülettel a tízes években indult meg,¹¹ kezdetben ugyan alkalmazta a KROEBER által felállított – egyébként helytálló – kategóriákat¹² (pl. 'GIFFORD 1916, 171; 1917, 225), hamarosan kitűnt azonban, hogy ezek alkalmatlanok a rokonsági terminológiák nagyobb léptékű osztályozására.¹³ A társadalomszervezet és a terminológia egybevetése ugyanakkor kifejezetten arra mutat, hogy kölcsönös összefüggés van közöttük, azaz a terminológiák sajátosságai – KROEBER nézetével ellentétben – a házassági szokásokkal, rokonsági és más intézményekkel magyarázhatók, vagyis nem pszichológiát, hanem szociológiát tükröznek.¹⁴

¹¹Az 1925-ig folytatott észak-amerikai kutatásokra l. SPIER bibliográfiáját (1925, 83–88). Eltekintve W.H. DALL (1877) és J. OWEN (1884) a terminológiákkal csak mellékesen foglalkozó közléseitől, a rokonsággal és rokonsági intézményekkel foglalkozó speciális közlemények sora 1912-vel indul meg. Ezekben az években kapcsolódnak be az angolok A.R. RADCLIFFE-BROWN (1913) és a németek R. THURNWALD (1916) révén a kutatásba.

¹²Ezeket a kutatás később még a reciprocitás elvével egészítette ki, így jelölve azokat az eseteket, amikor a nagyapa-unoka generációhoz tartozók azonos kifejezéssel jelölik, szövegezik meg egymást.

¹³Példaként idézhetjük KROEBER táblázatát (1968, 22), amely az angol terminológia kategóriáit 12 észak-amerikai indián törzs rokonsági osztályozási elveivel veti össze. A táblázatból kitűnik, hogy az angolnál négy rendező elvvel találkozunk, míg az indiánoknál az igen ritka nyolcadik elv kivételével két kategória szinte változatlan meglétét tapasztaljuk.

¹⁴KROEBER elsősorban RIVERS kritikájára (1914b) válaszolva egy későbbi tanulmányában (1917, 385–396) bővebben fejti ki, miért és milyen értelemben használta a „pszichológiai” kifejezést. Bár elismeri, hogy a rokonsági terminológiákban a társadalmi hatások (pl. preferenciális házasság rokonok között) szerepet játszanak, továbbra is a „pszichológiai” folyamatok elsődleges alakító szerepét hangoztatja. Csak később vált álláspontja engedékenyebbé, amikor is úgy vélte, *"that as part of language, kin term systems reflect unconscious logic and conceptual patterning as well as social institutions"* (idézi HARRIS, M., 1968, 323).

Így pl. a MORGANt jól ismerő és rá sokban támaszkodó, bár inkább a boasi partikuláris történeti felfogást képviselő R.H. LOWIE (nézeteiről lásd általában HARRIS 1968, 343-372, MORGAN-nal kapcsolatosan 347-353) 1915-ben megjelent tanulmányában MORGAN, TYLOR és RIVERS nézeteit részben elfogadva és adataikat kiegészítve szoros, funkcionális kapcsolatot lát az exogámia és a klasszifikáló rokonsági rendszer között. E. SAPIR – ugyancsak RIVERSt követve – egyes rokonsági terminusokat a házasság sajátos formáiból eredeztet, tételét egy elterjedt indián házassági szokásra, a levirátusra, illetve szororátusra alapozva (1916), E.W. GIFFORD pedig a moiety exogámia és a keresztunokatestvér-házasság terminológiai hatására hívja fel a figyelmet (1916).¹⁵

A társadalmi tényekhez való általános kapcsolódáson belül a házasságnak mint rendszert és terminológiát alakító rendkívül lényeges tényezőnek a figyelembevétele napjainkig fontos szempontja maradt a kutatásoknak. LÉVI-STRAUSS (1969) szerint pl. az incestustilalmon-exogámián alapuló, a csoportok közötti „alliance”¹⁶ létesítésére irányuló házasság a „restricted exchange” és a „generalized exchange” formájában [is] „the only positive basis for the study of kinship system”. Eszerint a terminológia elsőrendű funkciója is az, hogy az embereket a „marriageable” és az „unmarriageable” kategóriákba ossza. Bizonyos komplex rendszerekben például nem szabad házasságot kötni olyan személlyel, akire meghatározott rokonsági kifejezést alkalmaznak (ilyenek egyebek között azok a párhuzamos unokatest-

¹⁵Általában a preferenciális unokatestvér-házasság és a klasszifikáló rokonsági rendszer „definite connexion”-jára már RIVERS is utalt (1907, 323), példaként a dravida népek által használt terminusokra hivatkozva. Mivel a házassági kapcsolatok terminusalakító hatása közismert és nem vitatott, csak megemlítjük, hogy ez különösen azokban az esetekben jut tisztán kifejezésre, amikor a vérrokonok és az affiniális rokonok megnevezése azonos módon történik, mint pl. az apai nagynéni = anyós, anyai nagybácsi = após terminusok esetében. Ausztráliában, ahol a házasság meghatározott vérrokonok között jön létre, nincsenek külön megnevezések a házassági rokonokra.

¹⁶A házasság és az „alliance” közötti kapcsolat felvetése egyébként nem új. Már E.B. TYLOR úgy látta, hogy az exogámia egyik célja „to bind different tribes together in friendship by intermarriage” (1889, 266). (A „tribes” kifejezés itt inkább nemzetségre, semmint törzsre utal.)

vérek, akiket ego fivérnek, illetve nővérnek nevez), míg elemi rendszerekben (ausztráliai szekciórendszer) olyan személyek csoportjából kell párt választani, akikre meghatározott terminust alkalmaznak.

Míg KROEBER osztályozási „elvei”, „kategóriái” nem voltak tartósan hatással a kutatásra, addig MORGAN deskriptív és klasszifikáló terminológiák közötti alapvető különbségtevésének¹⁷ elvetése messzemenően befolyásolta a kutatást. A rokonsággal foglalkozó antropológusok többsége elfogadta KROEBER álláspontját, és (mint pl. HOEBEL 1966, 383–384) csak a terminusok vonatkozásában hajlandók a klasszifikáló és leíró, illetve denotatív vagy partikuláris kategóriák elfogadására. Mindez azonban azt is szükségessé tette, hogy a rokonsági terminológiák osztályozását új – MORGANTól, de KROEBERTől is eltérő – alapokra helyezzék. RIVERS (1924) megtartotta MORGAN klasszifikáló kategóriáját, a deskriptívet azonban már két részre osztotta: egyrészt azokra, amelyek a rokonokat az elsődleges terminusok kombinálásával nevezik meg (pl. apa fivérének fia), másrészt azokra, amelyek a lineáris és kollaterális vonalak összeolvasztása nélkül egyetlen, ún. denotatív terminussal jelölik (pl. unokatestvér). LESLIE SPIER (1925) osztályozási kísérletében csak az észak-amerikai indiánok és eszkimók rokonsági terminológiáit (valamint ezek elterjedését) vette figyelembe. A Mississippitől keletre élő törzsek esetében MORGAN *Systems*ére támaszkodva, a nyugaton és északnyugaton elhelyezkedő indiánok, valamint az eszkimók terminológiáira vonatkozó újabb, főleg 20. sz.-i adatok ismeretében úgy

¹⁷MORGAN a megkülönböztetést egyébként az irokézek leszármazási szabályairól először 1858-ban megjelent tanulmányában használta (1858, 133). E. TOOKER (1979) hívta fel a figyelmet arra, hogy MORGAN mint jogász tisztában volt azzal, milyen nagy fontosságot tulajdonít a jog a lineáris és a kollaterális rokonok közötti különbségnek a tulajdon öröklése esetében. TOOKER szerint e kérdéssel behatóan foglalkozott az angol jogtudós, W. BLACKSTONE, akinek 1832-ben Amerikában is kiadott munkája, amelyet – mint a *Systems* I. táblájának BLACKSTONE-diagramjával való azonossága is mutatja – MORGANnak ismernie kellett. (A több kiadást megélt munka először Angliában 1750-ben jelent meg *An Essay on collateral consanguinity, its limits, extent and duration etc.* címmel.)

látta, hogy „The most convenient basis for discrimination... is according to the method of classifying cross cousins” (1925, 72). A kereszt-unokatestvér terminológia alapján, bár vizsgálatát a felmenő és lemenő generációkra is kiterjesztve, nyolc típust különböztet meg, melyek közül négygel (omaha, crow, irokéz, eszkimó)¹⁸ lényegében MORGANnál is találkozunk. (Emlékeztessünk rá, hogy MORGAN, bár pontosan leírta az omaha és a crow terminológiát, ezt a turano-ganováni = irokéz típus kivételes formájának tartotta.)

SPIER után R.H. LOWIE – MORGANTól RIVERSen keresztül SPIER-ig – hasznosítva a különféle osztályozások tanulságait, a lineáris és kollaterális rokonok klasszifikálásának logikailag lehetséges módjaiból indul ki, mégpedig az első felmenő generációhoz tartozó vérrokonok megnevezéseit véve alapul. A négy logikai lehetőség a következő: *a/* a kollaterális vonalakat egy-egy generáción belül teljesen összeolvasztják a lineárisal (generációs rendszer); *b/* minden generációt két részre tagolnak oly módon, hogy a kollaterális rokonoknak csak fele részét olvasztják be a lineáris vonalba („bifurcate merging system”); *c/* a közvetlen kollaterális vonalakat mind a lineáristól, mind egymástól megkülönböztetik („bifurcate collateral system”); *d/* a kollaterális vonalakat különválasztják a lineáristól, *egy-mástól azonban nem* (lineáris).¹⁹ (LOWIE, 1968 [1928].) (A rendszerből logikusan következik a többi rokon megnevezése, így ha az apa fivére = „apa”, akkor az apa fivérének fiát „fiának” nevezi; ha külön szó van az anyai nagybácsi megjelölésére, akkor ennek fia „unokaöcs” stb.)

¹⁸A többi típus SPIERNél: a szelís (ez részben MORGAN maláji típusának felel meg), az akoma, a juman és a Mackenzie-medence indiánjainak típusa, kevert terminológiai sajátosságokkal.

¹⁹A különösen a dél-amerikai őserdei indián törzsek rokonsági rendszereivel foglalkozó P. KIRCHOFF (1932) LOWIE-val egyezően négy terminológiai típust különít el, osztályozását az első felmenő, az első lemenő és az ego generációjára alapozva. *A* típusa, melyre eszkimó példát hoz, LOWIE „bifurcate collateral” és MORGAN eszkimó rendszerének felel meg (külön-külön terminus a +1 generáció minden vérrokonára); *B* típusa (korják és csukcs példa) azonos LOWIE lineáris és MORGAN deskriptív rendszerével; *C* típusa nem más, mint LOWIE generációs és MORGAN maláji formája, míg végül a *D* típus LOWIE „bifurcate merging”-jével és

Rendszer	Rokon			A megnevezés módja
generációs	apa ("apa")	apa fivére ("apa")	anya fivére ("apa")	egy "apa" terminus
bifurcate merging	apa ("apa")	apa fivére ("apa")	anya fivére külön termi- nus	két terminus; részben olvad össze
bifurcate collateral	apa ("apa")	apa fivére külön termi- nus	anya fivére külön termi- nus	három terminus; összeol- vasztás nincs
lineáris	apa ("apa")	apa fivére azonos terminusok	anya fivére	két terminus; csak a kollaterális vonalakat olvasztja össze

Az egyre kiterjedtebb rokonsági kutatásra a húszas, méginkább pedig a harmincas évektől kezdve MALINOWSKI funkionalista ösztönzése és RADCLIFFE-BROWN strukturalista felfogása volt jelentős hatással, és járult hozzá a rokonság jellegének, terminológiai kapcsolódásának pontosabb megismeréséhez. MALINOWSKI már 1913-ban, az ausztráliai családról írott könyvében felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi intézményeket mindene-előtt társadalmi funkcióikkal kell meghatározni és kölcsönös összefüggésükben szemlélni. A Trobriand-szigeteken végzett te-repmunka során szükségszerűen nagy figyelmet szentelt a családi és rokonsági intézményeknek. Mint a rokonságról szóló (1930) rövid, programot adó, inkább kutatási elveket rögzítő, mint tényleges elemzést tartalmazó írásában²⁰ megállapítja: „A modern vagy funkcionális antropológus tehát meg akarja érteni, mit is jelent a rokonság valójában a bennszülött számára; meg akarja tudni, hogyan használják a rokonsági terminológiákat, és mit fejeznek ki? Tisztán akarja látni a család, a nemzetség és a törzs közötti viszonyt.” Mindezt tanulmányozva az antropológus „megérti, hogy nem elszigetelt egységek halmazatával, hanem egy szervesen összefüggő egésznek a részeivel van dolga” (1972, 254). Elítélve „a túlságosan is tanult antropológus pszeudomatematikai fejtegetéseit”²¹ úgy látja, hogy a „rokonság végül is hús és vér dolga, nemi szenvedély és anyai érzés, hosz-

---

MORGAN turáno-ganováni típusával egyezik. — KIRCHOFF ugyancsak a preferenciális rokonházasság különféle formáit tekintette a terminológia meghatározóinak, a levirátus és a szororátus mellett kevésbé fontosnak tartva a kereszt és a párhuzamos rokonok közül történő párválasztást.

²⁰MALINOWSKI-nak szándékában állott egy rokonságról szóló könyv megírása *The Psychology of Kinship* címmel. A munka elkészítésére azonban nem került sor, FORTES szerint azért, mert különféle publikációiban MALINOWSKI mindent elmondott már, amit a témáról tudott. (MALINOWSKI rokonsággal kapcsolatos nézeteit elemzi: FORTES, M., 1957.)

²¹MALINOWSKI ezzel kapcsolatban RIVERSt idézi (1972, 250), aki úgy vélte, hogy idővel „a vad törzsek társadalmi rendszereinek leírása nagy részben egy matematikai könyvhöz fog hasonlítani, amelynek eredményeit jegyekkel, sőt bizonyos esetekben egyenletekkel fejezik ki”. A rokonság matematikai vizsgálatára csak jóval később, nagyjából a hatvanas évektől került sor. (Tájékoztatásul pl. WHITE, H.C., 1963; BOYD, J.P., 1969.)

szan tartó és bensőséges mindennapi élet, meg egy sor intim egyéni érdek következménye". Módszertanilag ezért a rokonság kiterjesztési folyamatainak a tanulmányozását ajánlja „az egyszerű szülői mivolttól a törzs, a nemzetség és helyi csoport felnőtt tagságáig vivő sokféle elágazásáig és bonyolódásáig" (1972, 259).

Míg MALINOWSKI és követőinek funkcionalizmusában a társadalom speciális kutatása háttérbe szorult a kulturális szempontú megközelítéssel szemben, RADCLIFFE-BROWN – strukturális teóriájával – elsősorban a társadalmi intézmények vizsgálatát tűzte ki célul. A RIVERSen keresztül MORGANhoz²² kapcsolódó RADCLIFFE-BROWN és munkatársai tevékenysége nyomán kezdett kirajzolódni az etnológia előtt a rokonság lényege, helye és jelentősége a társadalmi kapcsolatok rendszerében. (L. FORTES, 1969, 42–59.)

RADCLIFFE-BROWN rokonsági elméletének alapvonalai már az 1930–31-ben az ausztráliaiak társadalomszervezetéről írott, ma klasszikusnak számító tanulmányában feltűntek, összefoglalóan 1940-es előadásában (1941), még bővebben pedig az *African Systems of Kinship and Marriage* terjedelmes előszavában (1950) fogalmazódtak meg. E felfogásban, melyet fő vonalaiban általában elfogad a kutatás, a rokonság személyek közötti, leszármazáson és házasságon alapuló kapcsolatok rendszere. Mint ilyen, része „of that total network of social relations which is the social structure" (1950, 13). Ez a kisebb hálózat, illetve részstruktúra meghatározott funkciókkal rendelkezik, és különféle vonásai a kölcsönös függőség komplex viszonyában állnak egymással. A rokonsági rendszer változatos formákban fejeződik ki; normáknak, magatartási módoknak, szokásoknak stb. együttese. Ilyenekként nevezhetjük meg a különféle rokonok közötti *személyes érzelmet* (pl. a szülő ↔ gyermek viszony), az etikettet, vagyis a konvencionális szabályoknak meghatározott viselkedésben és szimbolikus cselekedetekben kifejezésre jutó egészét

²²RADCLIFFE-BROWN pl. világosan látta a deskriptív és a klasszifikáló rendszerek közötti különböztetés fontosságát, s ha kifejezetten nem is foglalt állást a disztinkció megtartását vagy elvetését illetően, a klasszifikáló rendszer kifejezést a lineáris és kollaterális vonalakat összeolvasztó terminológiák megnevezésére használja (pl. 1930, 44).

(elkerülési, tréfálkozó rokonság,²³ a kor- és rangkülönbségből, a nemek közötti különbségből adódó magatartás stb.). Különösen fontosnak tartja a *jogi elemet*, ami az interperszonális jogok és kötelezettségek rendjét jelenti. Ehhez törvényes vagy morális szankciók járulhatnak, mindkettőt olykor vallási szankciók támasztják alá. A személyi jogok és kötelezettségek között vannak *in personam* és *in rem* jellegűek; az utóbbiak birtoklási jogot jelentenek, mint pl. a férj rendelkezési jogát felesége vagy gyermekei fölött.

A rokonság rendszeréhez különféle társadalmi csoportok, így moietyk, nemzetségek, ágazatok kapcsolódnak. Míg e csoportoknak számos funkciója lehet (a föld használatának vagy birtoklásának joga, vérbosszú kötelezettség, közös kultusz stb.), a lényeg minden esetben az, hogy a társadalmi kohézió alapja a (tényleges vagy feltételezett) rokonság elismerése.

Az így szűkebben és tágabban meghatározott rokonsági rendszer része a rokonsági terminológia, amely – bár a nyelvhez is tartozik – szoros kapcsolatban áll a rokonsági struktúrával, a különféle társadalmi szokásokkal, a preferenciális házassági formákkal, általában a társadalmi, kulturális és vallási élettel. (A házasság társadalmi lényege RADCLIFFE-BROWN felfogásában: két rokonsági testület lép kapcsolatba egymással.) Ezért a terminológiát a rokonsági és a társadalmi rendszer, a kultúra egészének ismeretében kell tanulmányozni. A bensőséges összefüggés, de a viszonyokat tükröző szerepe miatt is módszertanilag helyes, ha a vizsgálat a terminológiából mint jelrendszerből indul ki.

A klasszifikáló terminusok bizonyos rokoni kategóriák jelzésére szolgálnak; a megfelelő kifejezések használata annyit jelent, hogy az egyén meghatározott kapcsolatban áll azokkal, akiket azonos módon osztályoz, s ez egyidejűleg előírja a velük szembeni magatartást is. Az elnevezések rendszerében alapvető strukturális elvek jutnak kifejezésre. (Ezzel RADCLIFFE-BROWN látszólag KROEBERT követi, nála azonban az elveknek, kategóriáknak elsősorban társadalmi és csak kevésbé pszichológiai

²³Ezek meghatározására, de általában a rokonsági csoportok körébe tartozó terminusokra l. BODROGI Tibor, 1957; SCHMITZ, C.A., 1964.

jelentőségük van.) Az egyik ilyen princípium a testvérek, azaz a közös szülőktől származó fivérek és nővérek csoportjának egy-sége, amely különféle módon juthat terminológiailag kifejezés-re. (Pl. az apának és fivéreinek, az apának és összes fivéré-nek meg nővéreinek equációja stb.) Ebben többnyire a nem szerinti megkülönböztetés elve is kifejezésre jut, s gyakran párosul a kor szerinti megkülönböztetés elvével. További elvekként em-líthetjük a generációs princípiumot, a nagyszülő-unoka viszony strukturális azonosítását (reciprok vagyis azonos terminusok a nagyszülői és az unokai generációk tagjai között), a leszármazási vonalak szerinti klasszifikációt (ilyenkor azonos terminust használnak a két vagy több generációba tartozó rokonok megneve-zésére, mint pl. a crow és omaha típusok esetében, amiben az ágazat társadalmi szerepe tükröződik) stb.

RADCLIFFE-BROWN megközelítése elsősorban szinkronisztikus, a rokonsági rendszert – a rokonsági terminológiát – tényleges, a vizsgálat idején megismert társadalmi viszonyokból értelme-zi,²⁴ a tényezők között figyelembe véve a territoriális elren-deződést is. A rendszernek, ha fenn akar maradni, „működnie” kell, tehát újra és újra születik. Az állandó funkcionálásból következik, hogy a rokonsági (és terminológiai) rendszerek a társadalmi-kulturális fejlődés produktumai, változatosságuk az evolúciós folyamat divergenciájából, hasonlóságuk pedig megha-tározott strukturális elvek érvényesüléséből adódik.

Míg RADCLIFFE-BROWN általában szólt a rokonsági rendszer és terminológia, illetve a társadalmi struktúra, az intézmények, magatartásmódok, szokások-gyakorlatok stb. kapcsolódásáról, és

²⁴A kifejezetten szinkronisztikus magyarázat elvével már a 19. sz. második felében találkozunk. STARCKE, akit RADCLIFFE-BROWN a rokonsággal foglalkozó elődök között említ, MORGAN és a kor-társ evolucionisták survival-felfogásával szemben úgy vélte, hogy a szokások magyarázatát elsősorban azokban az állapotok-ban kell keresnünk, „unter welchen sie noch immer fortbestehen”. Ezért a legfőbb kutatási elv: „Können wir in den gegenwärtigen Verhältnissen die Ursachen einer Sitte finden, dann beharren wir bei diesen; und nur bestimmte geschichtliche Nachrichten von der frühern Existenz der Sitte können uns eine andere Erklärung augnöthigen” (1888, 20). Ez a felfogás készítette STARCKÉt arra, hogy a nomenklaturát úgy tekintse, mint amely [ist] „Punkt für Punkt der treue Spiegel der rechtlichen Verhältnissen, die unter den nächsten Verwandten jedes Stammes bestanden” (1888, 220).

nem adott új tipológiát, addig G.P. MURDOCK (1949) a „cross-cultural survey” adattömege felhasználásával (jelen esetben kb. 250 reprezentatívnek tekintett társadalom) kísérel meg statisztikai alapokon nyugvó korrelációt megállapítani a nomenklatúra és a társadalmi típusok között. A terminológiai rendszerek tipizálásánál a cousin-terminusok szabályszerűségeiből indulva ki hat típust (hawaii, eszkimó, irokéz, crow, omaha és szudáni) különít el (1949, 223–224).²⁵

MURDOCK számára a cousin-terminológia típusainak kidolgozása²⁶ csak egy lépést jelentett afelé, hogy a különféle társadalmi intézmények, szabályok, a leszármazás számotartásának módjai stb. — és természetesen a terminológiai típusok — között statisztikailag is értékelhető korrelációkat állapítson meg.

²⁵A hawaii szisztémánál az unokatestvéreket ego ugyanúgy nevezi meg, mint tényleges testvéreit; az eszkimó rendszer nem tesz különbséget a kereszt- és a párhuzamos unokatestvérek között, de különválasztja őket a testvérektől; az irokéz rendszerben a testvérek és a párhuzamos unokatestvérek terminusai azonosak, a kereszt-unokatestvéreket viszont külön kifejezéssel illetik; a matrilineáris ágazatokon és/vagy nemzetségeken alapuló crow-szisztémában a kereszt-unokatestvérek terminológiai-lag elkülönülnek egymástól, különválnak a párhuzamos unokatestvérektől, de az apai kereszt-unokatestvérekre, ezek apjára és leszármazottaikra azonos kifejezéseket alkalmaznak; az omaha típus a crow patrilineáris tükörképe; a szudáni típus kifejezetten partikuláló, illetve deskriptív, azaz külön-külön egyedi, izoláló terminusokat alkalmaz az unokatestvérek minden típusára, a testvérekre, ennek megfelelően pedig a +1 felmenő és a -1 lemenő generáció tagjaira is.

²⁶LOWIE tipológiája mellett MURDOCKÉ a napjainkban is általánosan elfogadott osztályozás, bár egyéb klasszifikációkról is tudunk (Pl. SCHEFFLER, H.W., 1972). MURDOCK típusai közül elsősorban az „eszkimó” okoz problémát, mivel ilyen nomenklatúrával a legegyszerűbb és legkomplexebb társadalmaknál egyaránt találkozunk. (MORGAN ugyanezt a típust két kategóriára osztva mutatta be, különbséget téve az „eszkimó” és a „deskriptív” [árja, szemita, uráli] rendszerek között.) DOLE a típushoz tartozó terminológiák közelebbi vizsgálata alapján három változatot különít el, figyelembe véve az avunkuláris terminusokat is: ezek egyike SPIER (és MORGAN) eszkimó típusa (SPIER, L. 1925, 79), míg MURDOCK eszkimó típusát egy „primitive isolating” és egy „modern isolating” („Yankee pattern”) csoportra osztja. (Ezek tipológiailag is, de az alkalmazó népek társadalmi fejlettségi szintjét tekintve is elválaszthatók egymástól. DOLE, G.E., 1972, 140–143.) A mai magyar rokonsági terminológia eszerint az eszkimó típus „modern isolating” altípusába tartozik.

Morgan		Lowie		Murdock	
öt generáció osztályozása		A szülői generáció osztályozása		Ego generációjának klasszifikálása	
típus	típus	összeolvasztás és különválasztás	típus	összeolvasztás és különválasztás	típus
maláji	generációs	[MO = MoSi = FaSi] [Fa = FaBr = MoBr]	hawaii	[xCos = Cos = Sib]	
deskriptív } eszkimó }	lineáris	MO ≠ [MOSi = FaSi] Fa ≠ [FaBr = MoBr]	eszkimó	[xCos = Cos] ≠ Sib	
turáni-ganováni } (crow, omaha) }	bifurcate merging	[MO = MoSi] ≠ FaSi [Fa = FaBr] ≠ MoBr	irokéz } crow } omaha }	xCos ≠ [Cos = Sib]	
-	bifurcate collateral	MO ≠ MoSi ≠ FaSi Fa ≠ FaBr ≠ MoBr	szudáni	xCos ≠ Cos ≠ Sib	

Jelzések:

MO = anya; Si = nővér; Fa = apa; Br = fivér
 xCos = kereszt-unokatestvér; || Cos = párhuzamos unokatestvér; Sib = testvér
 [=] = összeolvasztott kategóriák

Az összehasonlítást a társadalomszervezet 11 elsődleges típusának (MURDOCK, 1949, 224) legfontosabb jellemzőivel (ezek: leszármazás, cousin-terminológia, a házasság utáni letelepülés módja, nemzetségek, egyéb rokonsági csoportok, exogámia, házassági forma, nagynéni, valamint unokahúg terminusok) végzi el, figyelmét kiterjesztve e típusok nagy földrajzi térségekben való elterjedésére is (MURDOCK, 1949, 226-259). A munka – számos vitatható téziséttől eltekintve – megerősítette azt az egyre inkább terjedő felfogást, hogy a megfigyelhető társadalmi tények összességét nem lehet *egyetlen* tényezővel vagy *egyetlen* egyszerű hipotézissel megmagyarázni, hanem a kutatásnak több faktort kell az okozati összefüggések tisztázása során számításba vennie. Végül, ennél jelentősebb és RADCLIFFE-BROWN nézetével egyező következtetése: „...cultural forms in the field of social organization reveal a degree of regularity and of conformity to scientific law not significantly inferior to that found in the so called natural sciences”²⁷ (MURDOCK, 1949, 259).

LOWIE, RADCLIFFE-BROWN, MURDOCK és velük együtt mások alapvetően szociológiai interpretációi mellett a rokonság más megközelítési módjaival is találkozunk. K. DAVIS és W.L. WARNER (1937) pl. KROEBER princípiumaihoz nyúlnak vissza, és – a külső, szociológiai determinánsok meglétét elismerve – tesznek kísérletet egy, a belső logikai rendszert feltáró strukturális analízisre, így kívánva megvetni a rokonság komparatív szociológiaiájának alapjait. Valamivel később a nyelvészet kapcsolódott be a vizsgálatokba (jegyezzük meg: a kutatás soha nem tagadta a terminológiák nyelvi vonatkozásait és a terminusok „jel” szerepét): a rokonsági szemantika megteremtésében főleg W.H. GOODENOUGH (1956) és F.G. LOUNSBURY (1964) játszottak fontos szerepet. (Az újabb matematikai, szemantikai, információelméleti stb. megközelítéseket BUCHLER és SELBY foglalja össze: 1968.)

²⁷Szűkebben a rokonsági kutatásokra hivatkozva állapíthatta meg MURDOCK eredményei alapján SPOEHR, hogy a rokonságot és a társadalomszervezetet úgy kell vizsgálni, mint „a set of variables standing in relationships of functional dependence to one another. Either of two variables is a ‘cause’ of the other, or they are mutually codetermined by some other event” (SPOEHR, A., 1950, 10).

Új szempontokkal jelentkezett az az irányzat, amelyet neoevolucionizmusnak vagy kulturális materializmusnak szokás nevezni, és amelynek egyes képviselői marxista elveket és módszereket is alkalmaznak. Ez az egyelőre heterogén irányzat (főbb elgondolásaira l. pl. WHITE 1959, illetve az M. BLOCH által szerkesztett tanulmánykötet 1975, ismerteti: BODROGI, 1976) a rokonsági szervezet működésében és determinánsaiban a szociológiai vagy nyelvi tényezőkön túlmenően az alapvető társadalmi funkciók, ezek között is a létfenntartási (termelési) mód szerepét hangsúlyozza.

WHITE pl. a rokonság alapvető funkciójának (az egyszerűbb társadalomszervezetek vonatkozásában) a „security of life” megteremtését tartja, amelynek két – természetesen kapcsolódó – oldala van: a „man-to-nature” (létfenntartási) és a „man-to-man” (szolidaritási) aspektusok; a két funkció ellátását az ember a rokonságon alapuló kooperációval biztosítja (WHITE, 1959, 120, 126). Míg WHITE megállapításai eléggé általánosítóak, a marxistának mondható M. GODELIER (1975) konkrét (pl. ausztráliai) anyagra támaszkodva kísérli meg kimutatni a termelési mód, a rokonsági kapcsolatok, a családszervezet és a demográfiai struktúrára között meglévő szükségszerű, kölcsönös összefüggésben megjelenő viszonyt. E tényezők vizsgálata azt mutatja, hogy a társadalmi kapcsolatok minden strukturális szinten specifikus demográfiai feltételek funkcionálásához és reprodukciójához kötődnek és hatnak a társadalmak evolúciójában. A rokonsági viszonyok egyidejűleg funkcionálnak infra- és szuperstruktúráként; kontrollálják a csoportok és egyének hozzájutását „to the conditions of production and to resources”, emellett pedig házasságszabályozó, politikai-rituális és ideológiai szerepük is van. A rokonság multifunkcionális intézményként, a termelési viszonyok rendszereként is működik²⁸ szabályozva a termelési

²⁸GODELIER alaptézisét – egyelőre általánosságban mozgó prekonceptióként – már 1966-ban kifejtette. Eszerint „we may thus assume a correspondence between the general structure of the productive forces and the dominant role and complex structure of kinship relations... inasmuch as ... kinship functions in fact as production relations, the dominant role of the economy does not contradict the dominant role of kinship but rather is expressed by means of it” (1975, 24, 10. jegyzet).

eszközökhöz való jogot és a megszerzett, illetve készített javak elosztását.²⁹

A szempontokkal egyre inkább bővülő, a rokonsági rendszer és a terminológia jellemzőit részletezőbben feltáró kutatás csak fokozta a korreláció megállapításával járó nehézségeket. A tényezők száma, azok variabilitása, a rokonság multifunkcionális jellege, a kölcsönzés és a diffúzió lehetősége, a történeti alakulás eltérő folyamatai, a gondolati és osztályozási koncepciók különbözőségei stb. mellett még bonyolultabbá teszi a problémát az a tény, hogy a terminológiában az ún. „time lag”-gel is számolnunk kell. Így pl. bizonyos gazdasági-társadalmi tényező *már* hat, de *még* nincsen terminológiai kifejezése, illetve fordítva: egy társadalmi szokás, gyakorlat *már* megszűnt, de a nomenklatúrában az ezt jelölő kifejezés *még* megvan. Kétségtelen, hogy a jövőben komplex, soktényezős, a történeti változást is figyelembe vevő statisztikai megközelítésre, ezen belül is teljes terminológiai rendszerek összehasonlítására lesz szükség, hogy jobban megérthessük azt az entitást, amelyet „rokonságnak” nevezünk.³⁰

Ilyen és hasonló nézetek ismeretében FORTES (1969, 289), bár nem ismeri el a rokonsági struktúra és leszármazási rendszer egyoldalú ökológiai, technológiai vagy gazdasági determináltságát, egyetért azzal, hogy társadalomszervezeti formák, a természeti adottságok kihasználásának módjai, a demográfiai tényezők és más exogén változók között kölcsönös kapcsolat áll fenn.

²⁹A rokonság szerinti szétosztásról a korai ausztráliai kutatóktól is tudunk. Így HOWITT 1877. július 27-én kelt, MORGAN-hoz írt levelében, ennek kérdésére válaszolva közli, hogy „the distribution of food among the family group is regulated by strict laws”. Példaként leírja egy 7 angolnából, továbbá egy gólyából álló zsákmány szétosztását a különböző rokonok között. (A levelet publikálja: STERN, B.J., 1930, 262.)

³⁰Mint MURDOCK is megállapítja: „The more interesting problem of ascertaining the extent to which the several patterns correlate with particular features of social organization or other elements of culture must be postponed for further consideration” (1970, 181). A kutatás újabb problematikájának és tendenciáinak elemzését l. LÉVI-STRAUSS, Cl., 1965.

Ellentétek és konszenzusok

A rokonság és a terminológiák általános jellegének tisztázása során rávilágítottunk olyan kérdésekre is, amelyek a morгани koncepció egyes oldalait igazolják, módosítják vagy éppenséggel tarthatatlannak minősítik.

Ami mindenekelőtt a rokonság létét meghatározó tényezőt illeti, a viták főleg a rokonság biológiai vagy társadalmi determináltsága körül folytak. Így MORGAN biológiai kiindulásával szemben („blood”, „parentage”, „descent”) már J. LUBBOCK rámutatott arra, hogy „relationship is ... a matter not of blood, but of tribal [nemzetség] organization” (1872, 1). DURKHEIM megfogalmazása már pontosabb, amennyiben szerinte „all kinship is social... It is a social tie or it is nothing. There can be only one kinship, namely that which is recognized as such by society” (1898, 316–317). RIVERS álláspontja lényegében azonos: szerinte az apaság és az anyaság nem a nemzetségből és szülésemből adódik, hanem társadalmi konvención alapszik (1924, 53). A kérdéssel később foglalkozók már árnyaltabban fogalmazznak. Elismerve ugyan, hogy az apa nem szükségszerűen az, aki a gyermeket nemzette, számításba véve, hogy nem minden társadalom lát okozati viszonyt a nemi aktus és a fogamzás között,³¹ s gondolva az adoptáció elterjedtségére is, a rokonságot végső soron

³¹A fizikai apaság ismeretének kérdésével foglalkozó újabb kutatás tagadja ennek a nézetnek az érvényét. Így E. SCHLESIER-nek délkelet-új-guineai (Normanby-sziget) terepmunkája és más kutatók megállapításai alapján az az álláspontja, hogy „der Zusammenhang zwischen cohabitatio und conceptio den Menschen in der 'ethnologischen Gegenwart' überall bekannt war und bekannt ist, aber mangels naturwissenschaftlich- 'erforschter' Einsicht nicht nur a n d e r s gesehen wird als wir es gegenwärtig 'wissen'...” (SCHLESIER, E., 1970, 97). SCHLESIER nézetei annál inkább is figyelemre méltóak, mivel ugyanabban a kulturális térségben (Massim) kutatott, mint a korábbi fel fogást képviselő MALINOWSKI. (L. különösen SCHLESIER, E., 1972, 170–173.) – F. ROSE Északkelet-Arnhem földről, mindenekelőtt a maga vizsgálati területéről, Groote Wylandtról szólva, kettős képzetrendszerrel említ. A fizikai apaság ismeretét és ezzel együtt a „spirit children” hiedelmet illetően P.M. WORSLEYvel egyetértve ő is úgy látja, hogy „The ideas about spirit children are thus a kind of the theological dogma which is accepted although the natural processes are understood” (ROSE, F.G.G., 1960, 111–112).

a családból, a geneológiai kapcsolatokból eredeztetik, úgy vé-
ve, hogy kialakulásában, rendszerében mind biológiai, mind kul-
turális-társadalmi tényezők szerepet játszanak.³²

A korai ellenvetésekkel szemben a kutatás tehát végérvénye-
sen tisztázta, hogy a rokonság esetében *konszangvinikus és affi-
nidális rendszerekkel* van dolgunk, vagyis a társadalmi viszonyok-
nak azzal az összefüggő területével, amelyet a tényleges vagy
ilyenként felfogott vérrokonságon és a házasságon alapuló le-
származásos kapcsolat hoz létre és különít el minden más társa-
dalmi viszonyfajtától. A vizsgálatok során ugyanakkor tisztázó-
dott az egyes terminusok jelentése is, teljesen megdöntve azt
a 19. sz.-i felfogást, hogy a kifejezések a kor európai-ameri-
kai rokonsági elnevezéseinek felelnének meg. Kitűnt pl., hogy
a klasszifikáló terminusok használata nem azt jelenti, mintha
alkalmazói nem tudnának különbséget tenni az azonos kifejezé-
sekkel jelölt rokonok között. A konkrét megkülönböztetés rend-
szerint kitűnik abból a kontextusból, amelyben használják, az
egyedi referencia tehát érthető.³³ Ugyanakkor lehetnek bizonyos

³²Pl. B. MALINOWSKI szerint: "...a kulturális és biológiai
erők meghatározta egyéni szülő volt mindenkor a rokonság kezde-
ti állapota" (1972, 259). A.R. RADCLIFFE-BROWN a szülő-gyermek
viszonyban olyan társadalmi (és jogi) kapcsolatot lát, amely
„*is something other* (kiemelés tőlem, B.T.) than the psychical
relation" (1950, 25). H.W. SCHEFFLER felfogásában a rokon olyan
egyén, akivel ego geneológiai kapcsolatban áll, a geneológiai
kapcsolatok pedig „*are presumed* (kiemelés tőlem, B.T.) to be
established by processes of conception and birth" (1972, 113).
L.A. WHITE a rokonság számontartásáról szólva tágabban fogal-
maz, amennyiben ennek két módját említi: az egyik az „actual
genealogical connections" együttese, a másik a csoport (nem-
zetség, moiety, ágazat) affiliáció (1959, 124). A tényleges,
vér szerinti leszármazási kapcsolat és a társadalmi (jogi) kon-
venció közötti dialektikus viszonyt jól mutatja az „apa” megha-
tározásának a római jogfelfogásból származó formája: „A házas-
ságban született gyermek apja az anya férje.”

³³Nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a mindennapi szó-
használatban, a szűkebb rokonsági körben tudott, kiről van szó
hivatkozás esetén. Így pl. a régi magyar terminológiában, mely
az idősebb férfirokonokra a „bátyám” kifejezést alkalmazta, a
keresztnev említése többnyire elegendő volt a szóban forgó ro-
kon azonosítására („Pista bátyád”). Ha valamilyen okból (vég-
rendelet) pontosabb megjelölésre volt szükség, akkor körül-
írást alkalmaztak pl. ily módon: „anyámmal egytestvér bátyá-
mat”.

identifikáló jelek is, amelyek a szóban forgó rokont „közeli”, „távoli”, „saját” stb. jelzővel határozzák meg, esetleg megemlítve azt a nemzetséget, helyi csoportot, települést, amelyhez tartozik. A hawaii rokonsági terminológiában pl. a „makua kane” (apa) általános kifejezés mellett körülírással a tényleges apát is meg tudják nevezni: „ku’u luau’is makua kane” – azaz: az az „apa”, aki nemzett engem. A vér szerinti fiú és lány határozott megnevezésekor ugyanígy járnak el, amennyiben a „pono’i” (igazi) jelzőt adják hozzá az általános kifejezéshez, vagy a „ku’u” (enyém) szóval egészítik ki a terminust (HANDY-PUKAI, 1951, 201). A terminusok jelentésével és adekvát fordításával foglalkozó A.M. HOCART pl. a fidzsi osztályozó rendszerben megnyilvánuló elveket feltárva a „tama” = apa kifejezést így adja vissza: „tama” = „all males of the previous generation on the father’s side” (1968 [1937], 31). HOCART általánosító megállapítása, hogy a rokonsági terminusok nem konkrét konszangvinikus viszonyt tükröznek, hanem „they fix the place of any relative according to generation and side” (1968 [1937], 31). E kifejezések tehát nem azonosíthatók a mi rokonsági terminusainkkal, mivel mást jelentenek.³⁴ Bár a gyermek fo-

³⁴Találó példaként említi HOCART az arab *bīn ‘amm* kifejezést, amellyel az arab férfi feleségét jelöli. De ugyanígy nevezí ego apai nagybátyjainak összes lányát is (a szó pontos jelentése: az apai nagybácsi lánya), tehát a terminus „feleségként” történő fordítása téves (HOCART, A.M., 1968, 31). (Az arabok között a patrilaterális párhuzamos unokatestvér-házasság a preferenciális párválasztási forma.) Azonos az álláspontja F.G. LOUNSBURYnek, aki a MORGAN által összeállított szeneka terminológiát vette vizsgálóra. (Jóllehet használja az angol terminusokat, ezt csak a könnyebb eligazodás végett teszi.) Pl. a *Ha nih* = „apa” kifejezés alkalmazása világosan mutatja, hogy félrevezető lenne e személyekben „apákat” látni, mivel ilyen rokonokat jelölnek e szóval: apa, apa fivére, apa anyja nővérének fia, apa apja fivérének fia, apa anyja fivérének fia és így tovább (1968, 128–129). – A terminusok fordításával kapcsolatban hivatkozhatunk F. ROSE-ra is, aki az általa megfigyelték alapján egyetértőleg idézi WEBB 1944-es, a fentiekkel sokban azonos megállapításait. Eszerint az ausztráliai nyelvekben vannak olyan rokonsági terminusok, amelyekre „there are no words in our tongue which can be taken as a true translation of the terms”. Mint ROSE megjegyzi, teljesen téves úton jár az a kutató, aki megkísérli „to equate the aboriginal terms with English ‘equivalents’” (ROSE, F.G.G., 1960, 129). Ugyanerre már HOWITT is felhívta a figyelmet arról az európairól szólva,

kozatosan ismerkedik meg az őt körülvevő rokonokkal, HOCART szerint mégsem szólhatunk „kinship extension”-ről, vagyis pl. az „apát” jelző szónak fokozatosan más férfiakra történő kiterjesztéséről, mivel a gyermek nem „kiterjeszt”, hanem *megismerkedik* azokkal a rokonokkal, akikre ezt a terminust alkalmaznia kell.

A szemantikai vizsgálatnak e megállapításai (l. még BOHANNAN, 1963, 67-69) nyilvánvalóvá teszik, hogy MORGAN a kortárs kutatókkal együtt tévedett, amikor a nem megfelelő fordítás miatt — akár a hawaii, akár az irokéz rendszer esetében — pl. a +1 generáció férfitagjait tényleges vagy lehetséges „apának” tekintette, és ebből családfejlődési fokozatokat konstruált.³⁵

Míg a terminusok jelentésének, fordításának kérdésében egyenes az álláspont, a deskriptív és klasszifikáló terminológiák különválasztásának problémáját illetően már megoszlanak a vélemények. A kroeberi felfogást követő kutatók túlnyomó többsége elveti a szétválasztás szükségességét, úgy véelve, hogy

---

aki alacsony intelligenciájúnak tartja a bennszülöttet, mivel mindegyiknek több apja és anyja s számos fivére és nővére van. A rendszert — írja HOWITT — csak akkor lehet megérteni, ha valaki képes „to put oneself mentally into his place, think with his thoughts, and reason with his mind”. S ha ezt elmulasztják, és a mi rokonsági terminusaink szerint írják le a rendszert, abból csak zavar származhat: „Our collective terms have been the cause of much mis understanding” (HOWITT, A.W. 1904, 157).

³⁵A terminusok eltérő értelmezésének lehetőségére először HALE hívta fel MORGAN figyelmét. HALE, aki a WILKES vezette United States Exploring Expeditionnal (1838-42) Polinéziában, majd Oregonban kutatott, és 1870-től az irokéz nyelvekkel és hagyományokkal foglalkozott, az *Ancient Society*-ben írtakról szólva a klasszifikáló terminológia kialakulását a „communal household”-ból eredezteti. A közösségi háztartásban egymással közeli rokonságban álló családok élnek együtt egy fedél alatt, közösen foglalatoskodva. Ebből adódik, hogy a megszólításnál vagy hivatkozásnál a legközelebbi rokonokat jelző terminusokat használják. Hawaii vizsgálatai (polinéziai nyelvtant és szó-tárt szerkesztett) alapján mutat rá arra, hogy pl. a „Keiki” jelentése nem „gyermek”, hanem „kicsike” stb. Végül arra a következtetésre jut, hogy a klasszifikáló terminológia eredete is „but simply and solely that in the early history of most races it has been customary for nearly related families to live together in large households, for mutual support and protection”. (Az 1878. december 30-án kelt levelet közli STERN, B.J., 1931, 166-169.) A MORGANnal levelezésben álló nyelvész-etnológus H. HALE (1817-96) munkásságára l. GRUBER, J.W., 1967.

deskriptív, illetve klasszifikáló terminusokról szólhatunk csupán. K. DAVIS és W.L. WARNER pl. úgy látják, hogy „The concepts 'descriptive' and 'classificatory', applied to an entire system mean simply the proportion of terms, in comparison to other system, which give definite expression or fail to give definite expression to the four major categories of kinship” (1937, 74). A különválasztást nem tartja szerencsésnek D.A. OLDEROGGE (1958) sem, akinek ugyancsak az a véleménye, hogy az osztályozó és leíró rendszerek szembeállítására szükségtelen, mivel a bármelyikbe sorolt rendszerek esetében mindkét típusú kifejezések megtalálhatók. Szerinte helyesebb lenne a nemzeti társadalom különféle típusú rokonsági rendszereiről és az osztálytársadalom rokonsági rendszereiről szólni; az utóbbiak a modern társadalom kiscsaládszervezetét tükrözik. Az újabb, különösen evolucionista felfogás ezzel szemben a megkülönböztetés mellett van. K.M. POE és F.J.P. WORDICK pl. a különválasztásban olyan bináris modellt látnak, amely jól használható a rokonság formális tipológiájában, és a maguk típusait ennek megfelelően alakítják ki (é.n. 42). (Hasonlóan nyilatkozik WHITE, 1959, 138; DOLE, 1972 és FORTES, 1969, 143.)

A formális tipológia szempontjából a magunk részéről úgy látjuk, hogy bármilyen elnevezést használjunk is a rokonsági terminológiák különféle típusaira, nyilvánvaló, hogy MORGAN-nak a lineáris és a kollaterális vonalak szétválasztásán alapuló csoportosítása mindenképpen meglévő és jól körülhatárolható típust körvonalaz. A probléma inkább abból adódik, hogy a rokonsági rendszerek evolúciójában külön szintet jelent-e az akár deskriptívnek, akár másnak nevezett rokonsági rendszer, még általánosabban: van-e a rokonsági rendszereknek evolúciója, és ha igen, milyen az evolúciósorozat.

Láttuk, hogy MORGAN felfogásában a konszangvinikus és affiniális rokonság különféle formáinak módosulásai a társadalom progresszív változásaival együtt mentek végbe. E változásokat részint a szokásokban és intézményekben lejátszódó különféle „great reformatory movements”, részint – a deskriptív rendszer esetében – a tulajdon öröklésének megjelenése eredményezte. Amíg azonban ilyen radikális, organikus mozgások nem történnek,

az egyszer már létrejött rendszerek, alapvonásaik stabilitásának következtében, képesek voltak "to perpetuate themselves through indefinite periods of time" (1871, 14).

A rokonság változásának gondolatát és a terminológiában megnyilvánuló késés ("time lag") elvét a kutatás lényegében elfogadta, pontosabban különböztetve azonban a rokonság mint kapcsolatrendszer és a terminológia változásai között. (MORGAN a kettőt nem választotta el, mivel felfogása szerint a terminológia a keletkezése idején létezett rokonsági rendszer pontos megfelelője.) Míg a kutatás a változás tényét elfogadta, az ezt előidéző tényezőket és a változás ütemét illetően az álláspontok már eltértek egymástól. MURDOCK pl. a módosulásokat a házasság utáni letelepedés szabályának³⁶ változásaival indokolja, ebből vezetve le a gazdasági, politikai stb. változásokat, ami viszont a "subsequent modifications in forms of the family, in consanguineal and compromise kin groups, and in kinship terminology" idéz elő (1949, 202; más helyen is a rokonsági terminológia változását tartja a folyamat utolsó aspektusának, pl. 183). M. GODELIER az anyagi bázisban végbement változásokat tartja lényegesnek, bár szerinte ezek közvetlenül nem befolyásolják a rokonsági kapcsolatokat; ezek módosulásaiban mindenképp előtérbe kerül a házassági gyakorlat változásait tartja elsődleges tényezőnek (1975, 6).

A rokonsági szervezet és terminológia változásában a különféle társadalmi és kulturális tényezők hatását egészében elismerő kutatás a terminológiai késés jellegének és időtartamának kérdésében már divergensebb felfogást mutat. F. EGGAN (1937) és A. SPOEHR (1947), akik egyes észak-amerikai indián törzsek rokonsági rendszereinek változásait vizsgálták, MORGANnal szemben úgy vélik, hogy a terminológia viszonylag érzékeny indikátora a társadalmi változásnak³⁷ (pl. EGGAN, 1960, 195—196).

³⁶Nála: bilokális, neolokális, matrilokális, avunculokális, matri-patrilokális, patrilokális variációk (MURDOCK, G.P., 1949, 194).

³⁷Jegyezzük meg mindjárt, hogy mind EGGAN, mind SPOEHR erősen akkulturalódott, fehér kormányzati és misszionárius hatás alatt álló, rezervációs indiánok között végzett kutatást; a gyors változás ilyen körülmények között nyilvánvaló.

Mások, mint a japán rokonsági terminusokkal foglalkozó és MORGAN adatait részben revideáló E. NORBECK, időben jelentősnek tartják a terminológia állandóságát; NORBECK szerint pl. a japán rokonsági terminusokban lényegében nem volt változás az utóbbi néhány évszázadban, legfeljebb az oldalági rokonok megszólításánál a személynév használata vált gyakoribbá a rokoni megnevezés rovására (1963, 209). A török és mongol népekkel foglalkozó L. KRADER meg éppenséggel úgy látja, hogy mind a patrilineáris struktúra, mind az ezen alapuló terminológia a közvetlen bizonyítékok szerint legalább másfél évezrede változatlan (1962, 3). Jőmagunk a magyar rokonsági terminológiát vizsgálva állapítottuk meg, hogy ez a 19. sz.-ban alakult át „modern isolating” formájúvá, azaz az Európában és Amerikában általánosan bevett típusúvá, bár az előző („paraszti”) típus megnevezéseit (különösen a megszólításban) még napjainkban is széles körben alkalmazzák (BODROGI, 1962). Ezt a formát hipotetikusán egy uráli terminológiai rendszerből vezettük le (BODROGI, 1977).

A mélyrenyúló történeti adatok hiánya miatt (ilyenek csak a magaskultúrák esetében állnak – bár eléggé gyéren – rendelkezésünkre), kényszerűségből a rövidebb idejű változást figyelembe vevő kutatás (az USA-ban pl. a *Systems* táblázatait mint első rögzítést tekintik kiindulási alapnak) csak általánosságban tudja megfogalmazni a terminológiai késésre vonatkozó álláspontját. LOWIE felfogása is az, hogy az új életkörülmények hatása messzeemenően átalakíthatja, sőt megrendítheti a bennszülött társadalmat, anélkül azonban, hogy befolyásolná a rokonok megszólításának hagyományos módját (1920, 155). Ezért nyilvánvaló, hogy éppen a rokonsági struktúrát és a terminológiát meghatározó számos tényező, továbbá a rokonsági terminusok mint nyelvi kifejezések konzervatív jellege miatt nincs és nem is lehet pontos megfelelés szervezet és nomenklatúra között,³⁸ így az utóbbiból *kellő óvatossággal* már megszűnt társadalmi-kulturális intézményekre, szokásokra is következtethetünk (DOLE, 1972, 156–158; SCHMITZ, 1964, 28–31).

³⁸A rokonsági rendszereknek, pontosabban terminológiáknak erre a retardációjára mutatott rá az *Ancient Society* megfelelő részéhez írt jegyzetében MARX is: „Systems of consanguinity sind dagegen passiv; recording the progress made by the family

A változás-evolúció³⁹ tendenciáját elfogadó kutatás számára további, megoldásra váró kérdés: milyen relatív kronológia állapítható meg a terminológiák különféle típusai között, van-e a folyamatban törvényszerű egymásra következés, fenntartható-e továbbra is a MORGAN által felállított, a család hipotetikus formaváltásain alapuló fejlődési sorozat.

A problémával századunkban elsőként foglalkozó RIVERS (1907) megtartja ugyan MORGAN rendszerezését, de úgy látja, hogy a klasszifikáló szisztéma maláji típusa a turáno-ganováninál későbbi. MORGAN-nal ellentétben RIVERS-nek az a nézete, hogy a terminológiai változások a szimplifikáció irányába mutatnak, a magasabb kulturális szintű hawaiiak rendszere ezért egyszerűbb, mint pl. a melanéziai vagy ausztráliai törzseké.

A bonyolult terminológiától az egyszerűbb felé haladás gondolata a rendszerek egymásutániságával foglalkozók körében általában elismerésre talált. KIRCHOFF (1932) szerint az extrém stádiumoknak az eszkimó és a hawaii szisztémák felelnek meg, a fejlődés az individualizáló terminusoktól a generalizáló terminusok felé és ezzel az alacsonyabb kulturális szinttől a magasabb felé halad. A morgani tipológiát alapjában elfogadó OLDEROGGÉ-nek (1958) ugyancsak az a véleménye, hogy a turáno-ganováni típusú rendszer megelőzte a maláji szisztémát. Az általa felállított fejlődési sorozatban a kezdetet az ausztráliai

---

a long intervals apart, and only changing radically when the family has radically changed. Ebenso verhält es sich mit politischen, religiösen, juristischen, philosophischen Systemen überhaupt." Idézi: KRADER, L., 1974, 112.)

³⁹Az evolúció meghatározása nagyjából századunk harmincas éveitől eltér a 19. sz.-itól. Jól mutatja ezt pl. MURDOCK fel-fogása, aki az evolúció kifejezést „for processes of orderly adaptive change”-re alkalmazta. Szorosabban a társadalomszervezet evolúciójáról szólva „we refer merely to the normal processes of culture change as these find special application in the area of social structure” (MURDOCK, G.P., 1949, 184). MORGAN számára a család, illetve a szexuális kapcsolatok fejlődése („development”) etikai „jobbulást” („improvement”) is jelentett, azt a folyamatot, amelyben a „progressive experience” révén a még csak „brute”-nak nevezhető ember a promiszkuitás szegycmenteljes és lealázó gyakorlatától eljutott a „certain parentage”-ig, „from a lower to a higher condition”-ig, azaz az egyedül erkölcsös monogámiát létrehozó civilizációig, a küszködés „final reward”-jáig.

házassági osztályok jelentik,⁴⁰ majd a nemzetségi társadalom kialakulásával a turáno-ganováni rendszer jött létre; a nemzetségi társadalom megszűnésekor a bonyolult terminológiai rendszer feleslegessé vált, és maláji rendszerré alakult át, hogy végül a patriarchális nagycsalád felbomlásával a leíró rendszer alakuljon ki. LOWIE felfogása (1917) hasonló. Kiindulópontnak ő is a duális szervezetet tételezi „bifurcate merging” (turáno-ganováni) nómenklatúrával, ezt a nemzetségi rendszer követte, aminek következtében a terminológia szétágazóvá vált – „bifurcate collateral”. Egyes esetekben ebből a crow és omaha változatok jöttek létre.⁴¹

Más kutatók a korrelációs vizsgálatok kezdeti eredményei alapján tagadják annak lehetőségét, hogy a rokonsági rendszerek valamilyen fajta szükségszerű sorozatban helyezkednének el. Így MURDOCK korrelációs vizsgálataiból azt a következtetést vonja le, hogy „there is no inevitable sequence of social forms nor any necessary association between particular rules of residence or descent in particular types of kin groups or kinship terms and levels of culture, types of economy, or forms of government or class structure” (1949, 200). MURDOCK antievulúciós felfogásával szemben, de számításba véve a korrelációs vizsgálatokat és a rokonsági kutatásban elért egyéb eredményeket, a modern evolucionista kutatások általánosabb összefüggések feltárására törekednek. L.A. WHITE – ezúttal már nem az egyes típusok egymásból való eredeztetéséről szólva – abból indul ki, hogy mivel a kultúra mint egész fejlődik, ennek a fejlődésnek szükségszerű része a rokonsági rendszer, következésképpen a terminológia is. A mindkettőt (rokonság és terminológia) meghatározó multifunkcionális tényezők közül helytelen lenne egyetlen, a családot kiemelni, mivel a család fejlődéséről csak a társadalom egé-

⁴⁰OLDEROGGE ebben ENGELSre támaszkodik, aki L. FISON (és HOWITT, A.W., 1880) nyomán az ausztráliai osztályrendszert a punalua-család elé helyezte. (ENGELS, Fr. 1970a, 21. k. 44–46).

⁴¹Egy korai írásában WHITE-nak (1939) is az a nézete, hogy a nemzetségi rendszer fejlődésével a dakota-irokéz (turáno-ganováni) terminológia a matrilineáris crow és a patrilineáris omaha terminológiává változik.

szének fejlődésével kapcsolatban szólhatunk. Ezért nem szabad megkísérelnünk „to correlate sequences of kinship systems with forms of the family, but with the evolution of societies as wholes” (1959, 135). Általános teóriájában WHITE mégis nagy fontosságot tulajdonít MORGAN alapkategóriáinak, amennyiben a societas-civitas állapotot durván a klasszifikáló és deskriptív terminológiával azonosíthatónak véli; az egyik rendszerből a másikba való átmenet a törzsi társadalomból a civitas típusú társadalomba történő váltással együtt megy végbe, tehát evolúciós sort alkot ⁴² (WHITE, 1959, 138).

G.E. DOLE (1972) WHITE-ra és MORGAN-ra támaszkodik evolúciós elméletének kidolgozásában, és mintegy 500 társadalomra vonatkozó adathalmaza alapján a deskriptív és klasszifikáló rendszerek különválasztását mind az analízis, mind a funkció szempontjából döntő jelentőségűnek tartja. Bár más kifejezéseket használ, mint WHITE, de vele egyetértve ő is úgy látja, hogy a pre-indusztriális és a piacgazdálkodást nem ismerő társadalmak nomenklaturái nagyjában-egészében klasszifikálók, míg az indusztriális, piacra termelő társadalmakra a deskriptív szisztémák a jellemzők. DOLE, aki szerint a rokonsági strukturák komplexitásuknak megfelelően tipologizálhatók, azon a véleményen van, hogy ezek a kultúra egészéhez, végső soron pedig a kultúrát meghatározó létfenntartási módhoz kapcsolhatók. A „Developmental types of kinship patterns and nomenclature”-t bemutató táblázatban (1972, 147) négy létfenntartási módot (vadászok, kertművelők, parasztok és pásztorok, ipari társadalmak piacgazdálkodással) hoz

⁴²Érdekes, de visszhang nélküli a szintén evolucionista E.R. SERVICE kísérlete a terminológiai fejlődés menetének a megállapítására (1960). A bevett tipológiákat elvetve abból a (részaspektusaiban egyébként elfogadható) megfontolásból indul ki, hogy a rokonsági terminusok egy nagyobb körre kiterjedő státusterminológia részei, mégpedig olyanok, amelyeket – a „nem családi” jellegűektől megkülönböztetve – „családi” jellegűeknek nevezhetünk. Továbbmenve SERVICE egocentrikus és szociocentrikus státusterminusok között is különbséget tesz, úgy hogy az alosztályok egymást metszik, tehát négy, az evolúció menetében eltérő módon kötődő kategóriával van dolgunk. Ezt a négy kategóriát négy társadalomszerkezeti fokozathoz kapcsolja: I. egocentrikus-családi; II. szociocentrikus-családi; III. egocentrikus-nemcsaládi; IV. szociocentrikus-nemcsaládi terminológia.

korrelációba a rokonsági struktúra és a társadalomszervezet különféle típusaival, négy nomenklatúráját a „bifurcate merging”-től a „modern isolating”-ig terjedő evolúciós skálán helyezve el. A változás általános okát abban látja, hogy a rokonsági alapokon szervezett társadalmakban (societas) a rokonsági kötelek átszövik az egész társadalmat, míg a civitas jellegűekben a struktúra komplexitásának növekedésével együtt csökken a rokonság szerepe — ez a nomenklatúra egyszerűsödésében jut kifejezésre.⁴³

Mind a funkcionális és strukturális, mind az újabb evolucionista szemlélet megegyezik tehát abban, hogy a társadalomszervezet különféle típusait, ideértve a rokonsági rendszereket és az ezekhez kötődő terminológiákat, a paralel fejlődés, a független invenció eredményeinek tartja. Erre kell következtetnünk egyebek között a különféle társadalmi intézmények, szokások, de a terminológiák térbeli megoszlásából is. MORGAN hipotézisét, amellyel a terminológiákat „by transmission with the blood from a common original source” származtatja, az a véletlen körülmény látszott igazolni, hogy az általa ismert rokonsági szisztémák valóban meglehetősen kontinuos elterjedést mutatnak. A diffúziós vizsgálatok azonban már Észak-Amerika vonatkozásában is cáfolják a morgani tézist. Így L. SPIER a MORGAN előtt ismeretlen, a Sziklás-hegységtől nyugatra élő törzsek, a kaliforniai, valamint az északnyugat-amerikai indiánok rokonsági szisztémáinak elterjedését is bevonva vizsgálatába már kimutathatta, hogy Észak-Amerikában a térbeli megosztást tekintve durván három nagyobb terminológiai típusú állapítható meg, amelyek közül csak egy felel meg MORGAN ganováni rendszerének.⁴⁴ (SPIER, 1925, Plate 1-9.)

⁴³A más alapokról kiinduló HOCARTnak pl. az a véleménye, hogy az árja és szemita nyelveket beszélő népek kezdeti rendszerre klasszifikáló volt, és ez még a szétválás előtt alakult át deskriptív típusúvá (1968, 35).

⁴⁴EGGAN szerint, ha MORGAN felkeresi a Sziklás-hegység mögött élő indiánokat, módosítja hipotézisét, mivel eltérő rokonsági szisztémákkal ismerkedett volna meg (EGGAN, F., 1965, 273-274). MORGAN azonban nem hagyta figyelmen kívül a módosítás esetleges szükségességét sem. Éppen a kontinens csendes-óceáni oldalán élő törzsekre hivatkozva állapította meg: „The further prosecution of the inquiry amongst the unrepresented Indian

De a rokonsági terminológiák világelterjedése is cáfolja a közös eredet felvetését. Világosan mutatja ezt MURDOCK mintegy 250 reprezentatív példa alapján összeállított táblázata (1949, 194):

Terminológiai típus	Afrika	Eurázsia	Észak-Amerika	Óceánia	Dél-Amerika
Eszkimó	6	9	6	2	4
Hawaii	10	5	26	14	5
Irokéz	20	10	18	27	6
Szudáni	10	2	0	4	1
Omaha	10	6	8	4	1
Crow	7	0	12	7	3

Bármilyen problémák merülhetnek is fel MURDOCK tipológiájával (pl. a túl általános eszkimó terminológia) és reprezentációs elveivel kapcsolatban (MURDOCK, 1949, VIII-IX), a táblázatból kitűnik, hogy sem közös forrásból való eredetről, sem diffúzióról, kölcsönzéssel történő átvételről *alapjában véve* nem szöhatunk. (Korábban LOWIE [1968] foglalkozott az elterjedés kérdésével, és jutott hasonlóan negatív eredményre.) Míg tehát egyetértünk azzal a hipotézissel, hogy a rokonsági rendszerek elterjedése nem történhetett „by borrowing from each other” (MORGAN, 1871, 500), el kell vetnünk a közös eredet felvetését: az amerikai indiánok ugyan kétséget kizáróan Ázsiából származnak, de nem azért, mert a két térség rokonsági terminológiáiban hasonló jellegzetességek vagy éppenséggel azonos vonások találhatók.

Mégsem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy terminológiai egyezések egy-egy nép- vagy nyelvcsaládon belül valamikori együttéléssel magyarázhatók, és nem rekeszthetjük ki a szűkebb

nations will be necessary to determine the question whether or not they belong to this great family of mankind, the unity of origin of which may now be considered established” (1871, 253).

körű diffúzió tényét sem. A kutatás eltolódása a szinkron vizsgálat, a társadalmi vagy nyelvészeti strukturális analízis irányába – és ezzel a történeti folyamat kutatásának háttérbe szorulása – még nem teszi lehetővé, hogy biztonsággal nyilatkozzunk a genetikus eredők kérdésében. A meglévő adatok alapján MURDOCKnak mégis az a nézete, hogy pl. „the original Malayo-Polynesian speech community had a social organization of Hawaiian type”, és közös kiindulást tételez fel az indoeurópai népek terminológiáinál is (MURDOCK, 1949, 349–350). Egymással közeli kapcsolatban élő etnikumok esetében ugyanígy számolhatunk bizonyos terminusok, osztályozási elvek átvételével. Az omaha-crow típusú terminológiák elterjedésével foglalkozó A. LESSER (1929) pl. ezek önálló keletkezését és egyes térségeken belüli diffúzióját tételezi fel. A kölcsönzés lehetőségei mindenesetre eléggé korlátozottak, ilyenek csak hasonló társadalmi rendszerű népek esetében fordulhatnak elő; a funkcionális összefüggések miatt ugyanis valószínűtlen, hogy olyan terminológiák átvételére kerüljön sor, amelyek a meglévő társadalmi organizációval nem egyeztethetők össze.⁴⁵

„Morgen was on the right track”

(R.H. Lowie: *Primitive Society*)

Áttekintve a rokonságra vonatkozó kutatások legfontosabb megállapításait, úgy gondoljuk, világosan kitűnik, hogy MORGANnak nemcsak általában az indításért tartozik elismeréssel a tudomány, de nem egy gondolatáért, módszertani megfontolásáért is, amely csak jóval később keltette fel ismét a szakemberek figyelmét.

⁴⁵Az átadás és ezzel a diffúzió indítékaira és mechanizmusára alig rendelkezünk megbízható adatokkal. Ilyen folyamatot – és az átvételben megnyilvánuló tudatosságot – elemez STANNER nyomán LÉVI-STRAUSS, kimutatva, hogyan alakították át átvétel útján a murinbaták eredeti karia típusú négyszekciós rendszert nyolc szubszekciós rendszerré: „Tribes living on the fringe of the subsection area feel inferior for not having subsections and for not understanding how they work”. (Részletesen l. LÉVI-STRAUSS, Cl., 1969, 152–155; más rendszer megismerésének tudatosságára uo.: 125.)

A lényeg — mint már LEAUGENNél — a *Systems*nél is a felfedezés; az a tény, hogy korábban félreértett vagy teljesen ismeretlen tényeket tárt fel, és meglátta, hogy a rokonok megnevezési módjának tudományos szempontból kiemelkedő jelentősége van. Hasonló fontosságú, hogy adatait terepmunkával és speciális kérdőív segítségével gyűjtötte össze, amivel új kutatási technikákat vezetett be az etnológiába.

Napjainkból visszatekintve látjuk azt is, hogy elemző módszere és ennek alapelvei már tartalmazzák a későbbi strukturális-funkcionális elmélet legfontosabb mozzanatait. A rokonságot vizsgálva nem egyes szokásokkal, terminusokkal, hanem ezek *rendszer*t alkotó egészével foglalkozott. Felismerte, hogy a rendszerek szilárd társadalmi kapcsolatok eredményeként alakultak ki, meghatározott ideák, osztályozási elvek öltenek bennük formát, de ugyanakkor élő, organikus, koherens struktúrák is, amelyek ténylegesen működnek. Már az irokézek között folytatott terepmunkája során megfigyelte: „These relationships, so novel and original, did not exist in theory, but were actual, and of constant recognition and lay at the foundation of their political as well as their social organization” (MORGAN, [1851] 1901, I. 82). A *Systems*ben ugyanígy nyilatkozik, megállapítva, hogy pl. a maláji típusú rokonság „produces a definite, coherent system, capable of answering the ordinary purposes of life” (1871, 461), azaz nem pusztán nyelvi kifejezések vagy üdvözlési formulák esetleges halmaza, mint ahogyan később J.F. McLENNAN állította.

MORGAN rendszerelméletéből, struktúraszemléletéből következik az is, hogy összehasonlító vizsgálatai során (a mai szóhasználatnál élve) „prototipikus modellekkel” (FORTES kifejezése), paradigmákkal dolgozik. Minden rendszer esetében kiválasztja a számára modellként leginkább megfelelő terminológiát (az árja esetében pl. a rómainál, a ganováninál az irokézt, a malájinál a hawaiit), megállapítja ennek karakterisztikus, „indicative” vonásait, ezeknek megfelelően vizsgálja a modellhez viszonyítva a többi terminológiát, a különféle szisztémákat és rögzíti az egyezőt, illetve eltérő vonásokat.⁴⁶ Az összevetés után határozza

⁴⁶Mint pl. az eszkimó rendszernél, amelynél a ganováni modell tíz indikatív vonása közül mindössze kettővel talál egye-

meg az egyes rendszerek helyét az egész szisztémában, és állapítja meg más rendszerekhez való viszonyukat (mint pl. a kínai rokonság esetében, amelyet a maláji és a turáni rendszer, illetve a japán terminológia esetében, amelyet a turáni és a deskriptív rendszer közötti átmenetnek tart).

Bár később a kutatás a rokonságot nem biológiai, hanem mindenekelőtt társadalmi elismerésen alapuló kapcsolatnak tartotta, MORGANnak kétségtelenül igaza volt abban, hogy a biológiai tényező az a megkülönböztető vonás, amely az interperszonális és a személy-csoportközi viszonyok más fajtáitól megkülönbözteti, és végül is közömbös, hogy a leszármazás tényleges-e avagy ilyennek fogják fel. Ennek logikus következménye, hogy a különféle rokonsági viszonytípusok létrejöttében a házasság kiemelkedő fontosságú szerepet játszik, úgyis mint meghatározott személyek közötti kapcsolat, úgyis mint olyan aktus, amely két rokonsági csoportot köt össze egymással.

Láthattuk azonban azt is, hogy MORGAN a rokonsági formák létrejöttét magyarázva nemcsak egyetlen alakító tényezőt, a házasságot vette számításba, hanem tekintettel volt egyéb társadalmi szokásra, gyakorlatra és intézményre is. Az indiánok rokonsági rendszerében felismerte pl. az anyai nagybácsi kiemelkedő szerepét,⁴⁷ a deskriptív rendszerről szólva pedig arra figyelmeztetett, hogy a rokonsági rendszert, „if it ceased to be a living form”, szótárakból vagy az irodalomból megismerni nem

---

zést. Ezért véli úgy, hogy ez a rokonsági típus „not only fails in the necessary requisites for the admission of this people, upon the basis of their system of relationship, into the Ganowanian family, but furnishes positive element to justify their exclusion” (1871, 277).

⁴⁷Mint írja, az indián társadalomban az anyai nagybácsihoz való viszony minden egyébnél fontosabb, annál a hatalomnál fogva, amellyel az unokaöccsei és unokahúgai fölött rendelkezik. „He is, practically, rather more the head of his sister's family than his sister's husband” (1871, 158). A csoktauknál pl. megfigyelte, hogy az apa helyett a nagybácsi viszi iskolába az unokaöccsét; a vinebegóknál olyan szolgálatokat követelhet tőlük, amelyeket apjuknak nem végeznének el stb. A legfontosabb azonban az a hatalom, amelyet a házassági tárgyalások során játszott fontos szerepe miatt unokahúgai fölött gyakorol.

lehet (1871, 17), a római terminológia esetében pedig úgy látta, hogy a kodifikált, jogi rendszer mellett kellett lennie egy egyszerűbb, a mindennapi életben használt formának is.⁴⁸

MORGAN további lényeges meglátásai között említhetjük a rokonság kölcsönös védelmet nyújtó funkciójának felismerését, jóllehet a konszangvinitás „particular plan”-jának kialakítását nem ennek tulajdonítja, és inkább következménynek, mint oknak tartja (1871, 474-475). Ennél jóval jelentősebbnek véli a korai történelem alapvető intézményét, a nemzetiségi szervezetet, de látja azt is, hogy a nemzetség, ugyanúgy, mint az általános poligámia, a klasszifikáló rendszereknek csak egyes „distinctiv feature”-eit határozza meg, egészét nem (1871, 475-479).

Már a modern evolucionista felfogás előzményeit fedezhetjük fel a *Systems*nek azokban a részeiben, amelyekben MORGAN az általa tárgyalt társadalmak ökológiai-kulturális viszonyait mutatja be, és foglalja össze a demográfiai tényezők szerepével. Az észak-amerikai indiánokat pl. létfenntartásuk alapján osztja „roving” és „village” indiánokra, felfigyel a dakoták bölényvadászaton alapuló életmódjára, állapítja meg az eszkimókról, hogy „The kayak and the lance express the substance of their progress towards civilization” (1871, 267), írja le a polinéziaiak környezeti viszonyait és létfenntartásuk jellemző vonásait. A környezeti viszonyok és a népesség lélekszáma közötti összefüggésről szólva megállapítja pl. a Columbia folyásvidékén élő törzsekről, hogy a „surplus of inhabitants” az „abundance of subsistence” következménye, és hívja fel a figyelmet arra a viszonyra, mely „the means of subsistence and centres of population of the several parts of the continent” között áll fenn (1871, 241-242). Lehet, hogy éppen a polinéziai anyagi kultúra-termelési technológia téves értelmezése indította arra, hogy az itt ismert maláji szisztémát – nemcsak egyszerűsége miatt – kezdetinek, elsőnek tartsa.

⁴⁸A „beauty of nomenclature”-tól elragadtatott MORGAN számára nyilvánvaló, hogy a római rendszer végső formájában „was the work of the civilians”, és a nép csak szűk korlátok között használta. Valószínűnek tartja pl., hogy nem használták a nagynénikre és nagybácsikra alkalmazott speciális terminusokat, hanem összefoglaló kifejezéssel jelölték meg őket, mint a mai angol rendszerben (1871, 27).

Míg a megfigyelés, a szinkron analízis, az összehasonlító módszer területén MORGAN napjainkig maradandót alkotott, a rokonsági szisztémák, illetve az ezeket meghatározó családformák általa felállított evolúciós sorozata nem állta ki az idő próbáját. Abból a téves előfeltevésből kiindulva, hogy a terminusok a tényleges vérségi (szexuális, házassági) kapcsolatok pontos, angol fordítás szerinti megfelelői, következtetett e viszonyok valamikori meglétére, és alkotta meg – lényegében más 19. sz.-i evolucionista kutatók elképzeléseihez hasonlóan – a család formai fejlődésének fokozatait. Annál inkább meglepő ez, mivel MORGAN világosan látta pl. az irokézeknél a rokonsági rendszer működését („in full operation”), és hipotézisei között kiemelten tárgyalta a különböző népeknél való önálló keletkezés és a „repeated reproduction” lehetőségét (1871, 501–505).⁴⁹ De ha figyelmen kívül is hagynánk RADCLIFFE-BROWNNak azt a megállapítását, hogy a rokonság folyamatosan újratereinti önmagát – amivel éppenséggel a MORGAN által érvénytelennek tekintett hipotézist helyezi vissza jogaiba –, hiszen kontinuitása ebből adódik, emlékeztetnünk kell mások mellett különösen RIVERS és OLDEROGGE véleményére, akik nem a hawaii, hanem a turáni rendszert tartják a kezdeti formának. Ez – náluk inkább kimondatlanul, mint kimondva – MORGAN családfelődési koncepciójának elvetését jelenti; az általa felállított sorozat ugyanis olyan mértékben logikus kapcsolódásokat mutat, hogy az alapot jelentő hawaii szisztéma kiiktatása, illetve későbbre helyezése eleve kétségesse teszi az egész koncepciót. Mindez azonban nem a család és a rokonság evolúciójának tétélezését, hanem csupán a MORGAN által feltételezett konkrét formákat, valamint ezek relatív kronológiáját cáfolja.

Az etnológia azonban nem a fejlődési sorozatot tartja első-sorban lényegesnek a *Systems*ben. A szociálanropológia történetét felvázoló Sol TAX a teljes mű jelentőségének ismeretében

⁴⁹MORGAN már kutatásainak kezdetén foglalkozott ezzel a feltevással, sőt annyira lényegesnek tartotta, hogy „It has...been made a subject of not less careful study and reflection than the system itself”. Csak a türelmesen végzett analízis, összehasonlítás és „a careful consideration of the functions of the system, as domestic institution” oszlatta el kétségeit, és vált számára nyilvánvalóvá „the insufficiency of this hypothesis” (1871, 501).

fogalmazhatta meg a szakmai konszenzust: "The assumption Morgan made, such as that of dependence of kinship terms on social structure and the lag of terminology in social change, are historically more important than the exact sequence of evolution that he set up" (1955, 463).

Irodalom

- BLOCH, M. (ed.)
1975 *Marxist Analysis and Social Anthropology*. ASA Studies 2. London.
- BODROGI Tibor
1957 *A néprajzi terminológia kérdéséhez. Társadalomszervezet - vérségi kapcsolatok*. Ethn. LXVIII. 1-55.
1962 *Some Problems Regarding Investigations into the Hungarian Kinship Terminology*. Acta Ethnographica XI. 273-291.
1976 (Ismertetés) Bloch, M. (ed.): *Marxist Analysis and Social Anthropology*. Ethn. 613-616.
1977 *A magyar és az "uráli" rokonsági rendszer viszonyának kérdéséhez*. In: Népi kultúra - népi társadalom. X. 9-33.
- BOHANNAN, P.
1963 *Social Anthropology*. New York-Chicago.
- BOYD, J.P.
1969 *The Algebra of Group Kinship*. Journal of Mathematical Psychology No. 6. 139-167.
- BUCHLER, I.R.-SELBY, H.A.
1968 *Kinship and Social Organization. An Introduction to Theory and Method*. New York-London.
- DAVIS, K.-WARNER, W.L.
1937 *Structural Analysis of Kinship*. American Anthropologist Vol. 39. 291-313.
- DOLE, G.E.
1972 *Developmental Sequences of Kinship Patterns*. In: Kinship Studies in the Morgan Centennial Year. (Ed.: REINING, P.) 134-166. Washington.
- DURKHEIM, É.
1898 *La prohibition de l'inceste et ses origines*. L'Année Sociologique Vol. 1. 1-70.
- EGGAN, F.
1937 *Historical Changes in the Choctaw Kinship*. American Anthropologist Vol. 39. 34-52.
1960 *Lewis H. Morgan in Kinship Perspective*. In: Essays in the Science of Culture in Honor of Leslie A. White. (Eds: DOLE, G.E.-CARNEIRO, R.L.) 179-201. New York.
1965 *Lewis H. Morgan and the Future of the American Indian*. Proceedings of the American Philosophical Society Vol. 109. No. 5. 272-276.
- ENGELS, Fr.
1970a (1883-89) *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. MEM 21. k. Bp. 21-157.
1970b (1892) *A csoportházasság egy újabban felfedezett esete*. MEM 22. k. Bp.
- FIRTH, R.
1938 *Human Types*. London.
- FISON, L.-HOWITT, A.W.
1880 *Kamilaroi and Kurnai*. Melbourne.

- FORTES, M.
 1957 *Malinowski and the Study of Kinship*. In: *Man and Culture*. (Ed.: FIRTH, R.) 157—188. London.
 1969 *Kinship and the Social Order. The Legacy of Lewis Henry Morgan*. Chicago.
- FOX, R.
 1967 *Kinship and Marriage*. Penguin Books.
- GIFFORD, E.W.
 1916 *Miwok Societies*. University of California Publications in American Archaeology and Ethnology No. 12. 139—194.
 1917 *Tubatulabal and Kawaiisu Kinship Terms*. University of California Publications in American Archaeology and Ethnology No. 12. 219—248.
- GODELIER, M.
 1975 *Modes of Production, Kinship, and Demographic Structures*. In: *Marxist Analysis and Social Anthropology*. (Ed.: BLOCH, M.) ASA Studies 2. 3—27. London.
- GOODENOUGH, W.H.
 1968 (1956) *Componential Analysis and the Study of Meaning*. In: *Kinship and Social Organization*. (Eds: BOHANNAN, P.—MIDDLETON, J. 99—124.) New York—Garden City.
- GRUBER, J.W.
 1967 *Horatio Hale and the Development of American Ethnology*. Proceedings of the American Philosophical Society No. 3. 5—37.
- HADDON, A.C.
 1934 [1910] *History of Anthropology*. London.
- HANDY, E.S.C.—PUKAI, M.K.
 1951 *The Polynesian Family System in Ka-u, Hawaii*. The Journal of the Polynesian Society Vol. 60. 187—222.
- HARRIS, M.
 1968 *The Rise of Anthropological Theory*. New York.
- HOCART, A.M.
 1968 (1937) *Kinship Systems*. In: *Kinship and Social Organization*. (Eds: BOHANNAN, P.—MIDDLETON, J.) 29—38. New York—Garden City.
- HOEBEL, E.A.
 1966 *Anthropology. The Study of Man*. New York—St. Louis.
- HOWITT, A.W.
 1889 *On the Organization of Australian Tribes*. Melbourne.
 1904 *The Native Tribes of Western Australia*. London.
- KIRCHOFF, P.
 1932 *Verwandschaftsbezeichnungen und Verwandtenheirat*. Zeitschrift für Ethnologie. No. 64. 41—71.
- KRADER, L.
 1962 *Social Organization of the Mongolic-Turkic Pastoral Nomads*. The Hague.
 1974 *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*. Assen.
- KROEBER, A.L.
 1917 *California Kinship Systems*. University of California Publications in American Archeology and Ethnology No. 12. 339—376.
 1968 (1909) *Classificatory Systems of Relationship*. In: *Kinship and Social Organization*. (Eds: BOHANNAN, P.—MIDDLETON, J.) 19—27. New York—Garden City.

- LESSER, A.
1929 *Kinship Origins in Light of Some Distribution*. American Anthropologist Vol. 31. 710—730.
- LÉVI-STRAUSS, Cl.
1965 *The Future of Kinship Studies*. Proceedings of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. 13—22.
1969 *The Elementary Structures of Kinship*. London.
- LOUNSBURY, F.G.
1968 (1964) *The Structural Analysis of Kinship Semantics*. In: Kinship and Social Organization. (Eds: BOHANNAN, P.—MIDDLETON, J.) 125—148. New York—Garden City.
- LOWIE, R.H.
1915 *Exogamy and the Classificatory Systems of Relationship*. American Anthropologist Vol. 17. 223—239.
1917 *Notes on the Social Organization and Customs of the Mandan, Hidatsa and Crow Indians*. American Museum of Natural History, Anthropological Papers Vol. 21. 1—99.
1920 *Primitive Society*. New York.
1968 (1928) *Relationship Terms*. In: Kinship and Social Organization. (Eds: BOHANNAN, P.—MIDDLETON, J.) 35—59. New York—Garden City.
- LUBBOCK, J.
1872 *On the Development of Relationships*. The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland No. 1. 1—29.
- MALINOWSKI, B.
1913 *The Family among the Australian Aborigines. A Sociological Study*. London.
1972 (1930) *Rokonság*. In: Baloma. Válogatott írások. 247—267. Bp.
- MORGAN, L.H.
1851 (1901) *League of the Ho-De'-No-Sau-Nee or Iroquois*. New York.
1858 *Laws of Descent of the Iroquois*. Proceedings of the American Association for the Advancement of Science 11. Part II. 1—16.
1871 *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. Smithsonian Contribution to Knowledge. Washington.
1877 *Ancient Society*. New York. (Magyarul: Az ősi társadalom. Bp. 1961.)
- MURDOCK, G.P.
1949 *Social Structure*. New York.
1970 *Kin Term Patterns and their Distribution*. Ethnology No. 9. 165—207.
- NORBECK, E.
1963 *Lewis Henry Morgan and Japanese Terms of Relationship. Profit through Error*. Southwestern Journal of Anthropology Vol. 19. 208—215.
- OLDEROGGE, D.A.
1958 *Some Problems in the Study of Kinship Terms*. Current Anthropology No. 2. 103—107.
- PARSONS, E.C.
1906 *The Family*. New York—London.

- POE, K.M.—WORDICK, F.J.P.
 é. n. *Classificatory and Descriptive Kinship Systems. A Formal Typology*. University of Virginia, Department of Sociology and Anthropology (sokszorosított kiadvány).
- RADCLIFFE-BROWN, A.R.
 1913 *Three Tribes of Western Australia*. The Journal of the Anthropological Institute Vol. 43. 143—170.
 1930—31 *The Social Organization of Australian Tribes*. Oceania 1—2.
 1950 *Introduction*. In: African Systems of Kinship and Marriage. (Eds: RADCLIFFE-BROWN, A.R.—FORDE, D.) 1—85. Oxford.
 1952 (1961) *The Study of Kinship Systems*. In: Structure and Function in Primitive Society. 49—89. London.
- RIVERS, W.H.R.
 1900 *A Genealogical Method of Collecting Social and Vital Statics*. The Journal of the Anthropological Institute Vol. 30. 74—82.
 1906 *The Todas*. New York.
 1907 *On the Origin of the Classificatory System of Relationship*. In: Anthropological Essays Presented to Edward Burnett Tylor in Honour of his 75th Birthday. 309—323. Oxford.
 1914a *The History of Melanesien Society*. Cambridge.
 1914b *Kinship and Social Organization*. London.
 1924 *Social Organization*. New York.
- ROSE, F.G.G.
 1960 *Classification of Kin, Age Structure and Marriage among the Groote Eylandt Aborigines*. Berlin.
- SAPIR, E.
 1916 *Terms of Relationship and the Levirate*. American Anthropologist Vol. 18. 327—337.
- SCHEFFLER, H.W.
 1972 *Typology*. In: Kinship Studies in the Morgan Centennial Year. The Anthropological Society of Washington. (Ed.: REINING, P.) 113—133. Washington.
- SCHLESIER, E.
 1979 *Me'uduna (Südost-Neuguinea). Die Empfängniss-Theorie und ihre Auswirkungen*. Curare No. 2. 97—107.
- SCHMITZ, C.A.
 1964 *Grundformen der Verwandtschaft*. Basler Beiträge zur Geographie und Ethnologie. Ethnologische Reihe, Heft I. Basel.
- SERVICE, E.R.
 1966 *Evolution. Specific and General*. In: Evolution and Culture. (Eds: SAHLINS, M.D.—SERVICE, E.R.) 12—44. Ann Arbor.
- SPENCER, B.—GILLEN, F.J.
 1899 *The Native Tribes of Central Australia*. London.
- SPIER, L.
 1925 *The Distribution of Kinship Systems in North America*. University of Washington Publications in Anthropology No. 1. 69—88.
- SPOEHR, A.
 1947 *Changing Kinship Systems*. Field Museum of Natural History Publications, Anthropological Series Vol. 33. 151—235.

- 1950 *Observations on the Study of Kinship*. American Anthropologist Vol. 52. 7—10.
- STARCKE, C.N.
1888 *Die Primitive Familie in ihrer Entstehung und Entwicklung*. Leipzig.
- STERN, B.J.
1930 *Selections from the Letters of Lorimer Fison and A.W. Howitt to Lewis Henry Morgan*. American Anthropologist Vol. 32. 257—279, 419—453.
1931 *Lewis Henry Morgan: Social Evolutionist*. Chicago.
- STERNBERG, L.
1913 *The Turano-Ganowanian System and the Nations of North-east Asia*. International Congress of the Americanists, Proceeding of the XVIII. Session. Part I. 319—333.
- TAX, S.
1955 *From Lafitau to Radcliffe-Brown*. In: *Social Anthropology of North American Tribes*. (Ed.: EGGAN, F.) 443—481. Chicago.
- THURNWALD, R.
1916 *Bánaro Society: Social Organization and Kinship System of a Tribe in the Interior of New Guinea*. Memoirs of the American Anthropological Association No. 3. 251—391.
- TOKARJEV, Sz.A.
1966 Токарев, С.А. История русской этнографии. Москва.
- TOOKER, E.
1979 *Another View of Morgan on Kinship*. Current Anthropology Vol. 20. 131—133.
- TYLOR, E.B.
1889 *On a Method of Investigating the Development of Institutions, Applied to Laws of Marriage and Descent*. The Journal of the Anthropological Institute Vol. 18. 245—269.
- WITHE, H.C.
1963 *An'Anatomy of Kinship*. Englewood Cliffs, N.J.
- WHITE, L.A.
1939 *A Problem in Kinship Terminology*. American Anthropologist Vol. 41. 566—573.
1959 *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome*. New York.

A MAGYAR NÉP KIALAKULÁSA ÉS KORAI ETNIKUS TÖRTÉNETE

1. A finnugor őshaza meghatározásának problémái a legújabb adatok alapján

Nemcsak a külföldi, hanem a hazai finnugrisztikai kutatásban is különböző intenzitással bár, de meglehetősen hosszú idő óta komoly vita folyik az uráli népek egykori őshazájának földrajzi meghatározásáról. Újabban azonban a magyar szakemberek is egyre jelentősebb eredményt értek el ezen a téren. Elsősorban N. SEBESTÉNY Irén, LÁSZLÓ Gyula, HARMATTA János, HAJDÚ Péter, valamint a külföldön élő SEREI Károly munkásságára gondolunk, akik egymástól függetlenül, szinte kivétel nélkül új, hazánk határain túl is elismerést kiváltó koncepcióval jelentkeztek. Kezdeményezéseik egy részét a fiatalabb kutatók nemzedékének sikerült továbbfejlesztve szervesen beilleszteni a magyar őstörténet-kutatásba.

Mint ismeretes, eleinte – CASTREN nyomán – az Altaj és Szaján hegység egymáshoz kapcsolódó vidékét tekintették a finnugor és a velük rokon szamojéd népek közös őshazájának. Később a Balti-tenger partja és az Urál hegység között húzódó, fésűsgödröcskés díszítésű kerámiával jellemzett neolitikus régészeti kultúra körzete, majd a Volga-Oka köze, illetve a vele keletről szomszédos Közép-Volga és Káma medencéje jött számításba. A közelmúltban felvetett, de azóta már joggal cáfolt hipotézisek a Lengyelország középső részén kimutatott gravetti műveltségéből kifejlődő szvidéri, késő paleolitikumi kultúra elterjedési körzetét próbálták azonosítani rokon népeink egykori kiindulási területével. Ugyancsak az utóbbi időben merült fel az Észak-Urál mindkét oldalának, a Pecsora és Ob alsó folyása közötti tajgás vidéknek környéke, valamint az Aral-tó térsége. Ezek a feltételezések a mezolitikum és neolitikum idejére he-

lyezik a finnugor nyelvközösség fennállását – közvetlenül a felbomlás előtt. Szembetűnő, hogy jóllehet a felsorolt koncepcióknak többsége eleve téves – mivel nemcsak számos módszertani, elméleti problémát vetnek fel, hanem az esetek többségében már rég nem felelnek meg, sőt, egyre inkább szöges ellentétbe kerülnek a mind nagyobb számban rendelkezésünkre álló régészeti, palynológiai, ökológiai és nyelvészeti adatokkal –, mégis túlságosan gyakori a rájuk való alaptalan hivatkozás. Tudásunk jelenlegi szintjén minden bizonnyal inkább HAJDÚ Péter és SEREI Károly, az eddigieknél elméletileg jóval körültekintőbben és módszertanilag megalapozottabban kidolgozott koncepciójával lehet egyetérteni, amely a finnugor népek szétválás előtti közös területét az Urál környékén, a szibériai tűlevelű tajga és az európai lombos erdő találkozási övezetében keresi, mégpedig kronológiailag az i.e. 6–4. évezredben. Az eddigiekhez képest mindössze annyi módosítás látszik szükségesnek az adott esetben, hogy az uráli őshaza feltételezett területének határait a régészeti adatok, de különösképpen a középholocén idejéből származó, legutóbb előkerült tetemes mennyiségű palynológiai lelet alapján, nemkülönben alapvető ökológiai megfontolásoknak megfelelően bizonyos mértékben kitágítsuk, különösen déli és keleti irányba. A nyelvészeti paleontológiának ugyanis régebben – a rendkívül korlátozottan rendelkezésre álló pollenanyag miatt – a finnugor népek őshazájának elsősorban csak azt a részét sikerült kimutatnia (a Pecsora forrásvidékét), amely éppen az erdő- és tajgazóna lehető legészakibb részén feküdt. Ebben a félreértésben feltehetően nem csekély szerepet játszott M.I. NEJSTADT immár több mint negyedszázada megjelent, a maga korában ugyan modernnek, de ma már részben elavultnak számító összefoglalása. Ebben a munkában kategorikus állítás formájában szerepel néhány kitétel, amelyet csak mostanában sikerült véglegesen kérdésessé tenni. Szerinte a szilfa Európában kelet felé korábban, az erdőövezet kialakulásakor csupán az Urálig terjedt. Állítólag a hegység keleti, azaz ázsiai oldalát sohasem lépte át, Nyugat-Szibériában sehol sem lehetett kimutatni pollenjeit. Csakhogy a nagyszámú és abszolút kronológiai datálásnak tekinthető radiocarbon vizsgálatokkal megerősített újabb adatok teljes mértékben kétségessé teszik ezt a kissé el-

hamarkodott feltételezést. Így ma már az egyre gyorsabb ütemben gyarapodó palynológiai anyag fényében a finnugor őshaza eddig legmegalapozottabbnak tartott meghatározása is bizonyos mértékben kiegészítésre szorul, illetve új megvilágításba kerül. A legfrissebb palynológiai elemzések ugyanis egyértelműen azt mutatják, hogy a szilfa nemcsak az Urál hegységig terjedt el egykoron Európában, ahogyan régebben egyes kutatók a szűkös leletekből ítélve tévesen gondolták, hanem viszonylag igen korán, a középholocén elejére eső klímaoptimum idején az Urál túlsó oldalára is átkerült, sőt elég mélyen behatolt Nyugat-Szibéria egyes térségébe. A szilt (Ulmus) az i. e. 5. évezredtől az Urál európai része mellett, ázsiai oldalához kapcsolódó vidékén is kimutatták. Még hozzá nem csupán a délibb részeken, de északabbra, nevezetesen a tajga középső és déli övezetében is megtalálható volt, egészen a Közép-Ob medencéjéig bezárólag, ahol a vaszjugani mocsarak tőzegéből került elő virágpora. Annak ellenére, hogy a szil virágporát a szél az i. e. 5. évezredtől kezdve még a sarkkör közelében fekvő területekig, az Ob alsó folyásáig, a Közép-Uráltól északra lévő vidékekre is elvitte, az Urál északi része és az Alsó-Ob közötti szubartikus körzetben azonban maga a szilfa nem volt honos sem a középholocénben, sem pedig az utána következő időszakban. Ugyanakkor a Közép-Ob medencéjében a szil megjelenése óta több ezer éven keresztül megmaradt, s csak nemrégén tűnt el onnan, húzódott vissza a Közép- és Dél-Urál keleti lejtőjének környékére.

Tehát az Urál északi része és az Alsó-Ob közötti terület nem jöhet számításba, mint a finnugor vagy uráli őshaza, mivel ezen a tájon az utóbbi tízezer évben teljesen ismeretlen volt a szilfa, amely tudvalevőleg az összes finnugor nyelvben kimutatható, és alapvető szerepet játszik az uráli népek egykori kiinduló helyének körülhatárolásában. Ezenkívül nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a szóban forgó terület arktikus, illetve részben szubarktikus klímájú. Nemcsak túlságosan közel fekszik a sarkkörhöz, hanem – mint tudjuk – ezen a vidéken halad keresztül az északi sarkkör. Véleményünk szerint: nyelvcsaládunk eredetét levezetni innen, voltaképpen az északi sarkkör környékéről többféle nehézségbe ütközik, még akkor is, ha tudjuk, hogy az i. e. 6–3. évezred között kialakult klímaop-

timum idején a tajgaövezet a jelenleginél valamivel északabbra húzódott, határa majdnem egészen az Ob folyó torkolatvidékéig, vagyis a Jeges-tenger partjáig terjedt. Nehezen feltételezhető ugyanis, hogy egy olyan jelentős nyelvcsalád, mint az uráli, ilyen kietlen területen jöjjön létre. De akkor is ellentmondásokkal kerülünk szembe, ha arra gondolunk, hogy Nyugat-Szibériának ez az arktikus éghajlatú része kiindulási körzete lehetett a finnugoroknak, amikor a szomszédos területeket benépesítették. Ezen hipotézis ellen jó néhány körülmény szól. Így egyrészt túlságosan északon található, másrészt a tajgás erdőszélességben. Márpedig, ha a tajgát összevetjük az európai vegyes lombos erdő lényegesen optimálisabb ökológiai viszonyaival, megállapítható, hogy az Alsó-Ob és az Urál északi része közt fekvő régió a halász-vadász, zsákmányoló gazdálkodás számára sokkal kevésbé kedvező földrajzi adottságokkal rendelkezett egykoron. Mindezeket a körülményeket figyelembe véve nehéz lenne megmagyarázni, hogy egy ilyen mostoha természeti körülményekkel rendelkező nyugat-szibériai szubarktikus tajgás vidékről kiinduló, viszonylag kis létszámú finnugor csoport sikeresen be tudta volna népesíteni, sőt kolonizálni a nyugatról szomszédos kelet-európai vegyes lombos erdő övezetét, és az ott jobb földrajzi viszonyok között élő idegen népességet sikerült volna magába olvasztania, nyelvileg asszimilálnia.

Minden valószínűség szerint igen nagy horderejű az a további körülmény, melyet a finnugor őshaza területi meghatározásakor mindeddig nem lehetett még a kutatásban felhasználni, mivel csak napjainkban vált ismertté. A lombos erdő legkeletibb részének Európából Nyugat-Szibériába, egészen az Ob folyó medencéjéig való egykori átnyúlásáról van szó az előző klímatörténeti periódusokban, ahonnan az európai vegyes erdő fái viszonylag nemrég húzódtak vissza. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy az Urál hegység csak jelenleg képez határt a kétfajta erdőzóna között, és ezt is csak viszonylagosan. Régebben ez a határ elég jelentős mértékben eltolódott, mégpedig keleti irányba. A régebbi finnugor őshaza-meghatározásoknak, beleértve ebbe KÖPPEN nagyhatású koncepcióját is, alapvető hiányossága volt, hogy a két erdőfajta határának időbeni módosulásait, vagyis a középholocén után bekövetkezett fokozatos nyugat felé eltolódását – érthető módon – nem tudták figyelembe venni.

Az Urál két oldalán — legalábbis a középső és déli részeken — egykoron nem volt olyan nagy különbség az ökológiai zónák között, mint ma, mivel a két erdőövezet érintkezési területe erősen áttolódott Nyugat-Szibériába, ahol az európai lombos erdő és a szibériai tajga fái jelentős mértékben keveredtek egymással. *A lombos erdő egyik refugiuma az Urál déli körzete volt.*

Megkülönböztetett figyelmet érdemel a Közép-Urál európai és ázsiai részének egységes jellegű mezolitikus kultúrája, amelyet a hegység két oldalán mutattak ki a régészek. Ez a körülmény azonban továbbra sincs ellentmondásban a nyelvészeti kutatás biogeográfiai módszerrel eddig elért eredményeivel, bár némi finomításra van szükség, különösen a közép-európai vegyes erdőzóna keleti határának megállapításánál. Egyelőre kevésbé ismert ugyanis, hogy a középholocén klímaoptimum beköszöntésekor, amikor az erdőövezet határa Észak-Euráziában majdnem a Jeges-tenger partjáig terjedt, az Urálban nemcsak a szil jelent meg, hanem az európai lombos erdő többi fája: a tölgy, a hárs, de a mogyoró is. Nem sokkal a szil megjelenése után pedig terjedni kezdtek Nyugat-Szibéria középső régiójában is. Innen csak hosszabb idő elteltével, az időjárás hűvösebbre fordultával, a szubboreális és szubatlantikus klímaperiódus idején szorultak ki — egy-két kivétellel — most már véglegesen. A fentiek ismeretében felettébb valószínűnek látszik, hogy a tölgy és a hársfa, valamint a mogyoró ősi finnugor elnevezése megvolt egykoron az ugor nyelvekben is, s nevük a déli vogulok eltűnésével veszett csak ki onnan. Következésképpen egyelőre nem lehet kizárni, hogy az ősi finnugorok egyidejűleg ismerték a szibériai tajga és a vegyes lombos erdő fáinak elnevezését, amint azt már régen is feltételezték, de más elgondolásból.

Talán nem járunk túlságosan messze az igazságtól, amikor úgy gondoljuk, hogy valószínűleg azoknak lehet igazuk, akik már elég régóta azt állítják, hogy a finnugor alapnyelvben meglehetősen mind a szibériai tajga fáinak, mind pedig a közép-európai lombos erdő fáinak neve. Logikusnak látszik, hogy olyan területen keresték az uráli őshazát, ahol a két erdőfajta egymásba ékelődik. Alapvető tévedésük azonban az volt, hogy az európai lombos erdő és a szibériai tajga találkozásának jelenlegi helyzetét vetítették vissza a messzi múltba. Ez jelentős mértékben

félrevezette őket, mivel nem felel meg a történeti valóságnak, minthogy a két erdő kontakt zónája az előző korokban részben másutt volt, a jelenleginél valamivel keletebbre húzódott. Mint már említettük, a középholocénben a lombos erdő keleti határát nem Európában találjuk, mint most, hanem Ázsiában, mégpedig az Urálhoz közvetlenül kapcsolódó nyugat-szibériai területeken, ahol az Ob-medencéig terjedt (ahová Európából a vegyes lombos erdő fáival együtt minden bizonnyal a mézelő méh is átjutott).

Ez utóbbival kapcsolatban szeretnénk felhívni a figyelmet arra a rendkívül fontos körülményre, ami eddig teljesen ismeretlen volt a kutatás előtt, annak ellenére, hogy a mézelő méh elterjedésének immár száz éve kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak a finnugor őshaza keleti határának megállapításában. A mézelő méh elterjedését Nyugat-Szibériában ugyanis KÖPPEN nyomán egészen mostanáig a kutatók kategorikusan cáfolták. Főleg azt hangsúlyozták, hogy az Uráltól keletre eső területeken a mézelő méh az orosz betelepülésig teljességgel ismeretlen volt. Ezt az állítást az utóbbi időben előkerült palynológiai adatok fényében sürgősen felül kellene vizsgálni, mivel bizonyítékok kerültek elő a mézelő méh hajdani nyugat-szibériai elterjedésére. Mint ismeretes, KÖPPEN, a neves orosz kutató a mézelő méhek elterjedését az Uráltól keletre az orosz telepesek 18. sz.-i Szibériában történő megjelenésével hozta összefüggésbe. Ez valószínűleg tévedés, mert a mézelő méh előttük is ismert volt Nyugat-Szibériában, legalábbis annak délibb területein. Abból, hogy a kaptáros méhek viszonylag későn terjedtek el az Uráltól keletre fekvő területeken, téves volna azt a következtetést levonni – amit azonban mind ez ideig gyakran meg szoktak tenni –, hogy az újkor előtt a mézelő méh sohasem volt ismert az Urálon túli területeken. Következésképpen a mézelő méh állítólagos hajdani hiánya Nyugat-Szibériában egyszer s mindenkorra kizárja ezt a régiót a finnugor őshaza feltételezett helyei közül. Természetesen KÖPPEN a múlt század végén nem sejthette, hogy a jelenleginél jóval kedvezőbb klímaperiódus alatt a mézelő méh Nyugat-Szibéria egyes részein bizonyos mértékben mégiscsak ismert lehetett, és az obi-ugorok nyelvében a méhészkedés kimutatható. A vonatkozó palynológiai kutatás alapján viszont ma már minden kétséget kizárólag bizonyított, hogy a

közép-holocénban az európai lombos erdő fái, közöttük a hárs, az Urál európai oldaláról átterjedt a hegység ázsiai lejtőire, sőt a szillel együtt a Közép-Ob medencéjében hosszabb időn keresztül ismert volt. Ez pedig egyebek között azt jelenti, hogy Európából a hárssal egyetemben törvénytörően a mézelő méh is átkerült Nyugat-Szibériába. Úgy látszik, a hársfa és a mézelő méh együttes előfordulása továbbra sem elhanyagolható körülménynek számít a finnugor őshaza vitatott keleti határának kijelölésében. KÖPPEN módszertani megfontolása ugyan többé-kevésbé jelenleg is helyesnek látszik, de hajdani alkalmazása során — akkor, amikor még nem ismerték Eurázsia északi részének részletes erdőtörténetét — téves megállapításhoz vezetett, s elég sokáig hátráltatta a finnugor őshaza területének pontosabb kijelölését. Mindenesetre mostanáig károsan befolyásolta keleti határának megállapítását, mivel kategorikusan kizárta az Urál keleti oldalához kapcsolódó szibériai részeket. Ennek ellenére csaknem a legutóbbi időig, hazánkban és külföldön egyaránt a leggyakrabban idézett őshazaelmélet KÖPPEN koncepciója volt. Minden hibája ellenére olyan nagy hatásúnak bizonyult ez a feltevés, hogy egészen az utóbbi évtizedekig szinte senki sem merete kétségbe vonni állításait. Sőt, sajnálatos módon KÖPPEN feltevezésének palynológiai bizonyítékon alapuló első nagyszabású kritikai felülvizsgálata — módszertani jelentősége ellenére — maga is megalapozatlannak bizonyult, paradox módon éppen a virágpor anyagvizsgálatának tekintetében. A két erdőzóna találkozása az Urál környékén ugyanis nem az i. e. 2. évezredben ment végbe, ahogy azt egyesek még mostanában is nemegyszer állítják, hanem több mint két-három ezer évvel korábban, az i. e. 5. évezredben, 6860 ± 50 (C¹⁴) évvel ezelőtt. Egyébként a tajga és a vegyes lombos erdő érintkezése sem a Káma mellékén, a hegység európai oldalán történt, inkább az Urál szibériai részén. Ezt azonban csak most bizonyították be.

NEJSTADT ugyan már régebben helyesen jelölte meg a vegyes lombos erdő megjelenésének idejét közvetlenül az Urál nyugati oldalán, de akaratlanul is rossz irányba befolyásolta a finnugor őshaza-meghatározás problémakörét, főleg Nyugat-Szibéria erdőtörténetét illetően. A neves palynológus a rendelkezésre

álló hiányos anyag miatt ugyanis kizártnak tartotta nemcsak a szil, hanem a hárs megjelenését az Urál keleti, ázsiai oldalához csatlakozó területeken. Nem tartotta valószínűnek azt sem, hogy a vegyes lombos erdő fái valamikor is behatoltak volna Nyugat-Szibériába. Ennek következtében egészen mostanáig szóba sem kerülhetett a mézelő méh egykori nyugat-szibériai elterjedésének lehetősége, annak ellenére, hogy ma már ezt kétségtelen ténynek kell tekinteni, mégpedig a hársfának a mainál nagyobb, hajdani elterjedési körzete ismeretében. A kutatókat több mint száz éven keresztül az tévesztette meg, hogy a klíma-optimumot követő ökológiai változás, amely Nyugat-Szibériában a világ legnagyobb mocsárvidékét hozta létre, a vegyes lombos erdő fáinak az európai részek felé való visszavonulásával járt együtt. Ezzel párhuzamosan a mézelő méh is fokozatosan kiszorult az Urál hegység keleti oldalának folytatását alkotó szibériai erdőből, ahol azonban a hárs és a szil — akárcsak ma — egykoron bizonyítottan honos volt. Következésképpen egyelőre továbbra is fel lehet használni nyomós érvként a mézelő méh földrajzi elterjedéséből fakadó nyelvészeti paleontológiai következtetéseket, amelyek éppenséggel a KÖPPEN által felállított kelet-európai őshazafelfogás ellen szólnak. A méh elterjedésének keleti határát régebben nem az Urál hegység alkotta, hanem a Közép-Ob medencéje. Egyebek közt ezzel az adalékkal is szeretnénk hozzájárulni az uráli népek kiindulási helyének pontosabb meghatározásához

A finnugorok őshazájának az Urál környékére helyezését a szilnek, jobban mondva az európai vegyes lombos erdő fáinak a hegység keleti részébe való átnyúlásán, valamint a hárssal együtt szimbiózisban élő mézelő méhnek itteni elterjedésén túlmenően, a szóban forgó terület különleges ökológiai adottságai is támogatni látszanak (amire már ugyan többször utaltunk, de most a teljesség kedvéért újból megemlítjük).

A finnugor őshazának a Közép-Uráltól keletre fekvő nyugat-szibériai területe ugyanis Észak-Euráziában egyedülállóan kedvező ökológiai feltételekkel rendelkezett. Ennek egyszerű a magyarázata. Messzemenő következménnyel járt, hogy az Urál szibériai oldalán télen a hótakaró vastagsága csaknem kétszerte kisebb, mint európailejtőjén, a Káma és Közép-Volga vidékén, ahol

köztudomásúlag mindig jelentős a téli csapadék mennyisége. A hegység ezen sajátos meteorológiai helyzete alakította ki a patás állatoknak a hegység hágóin át történő nyugat-kelet irányú őszi vándorlását. Ráadásul a Nyugat-Szibéria délibb részén levő tavakat az Urálban eredő folyók és patakok egész évben friss oxigénnel tudják táplálni. Így itt a szomszédos nyugati és északi tajgás területektől eltérően, jobban biztosítva volt az újkőkorbán az intenzív halászat lehetősége, főleg télen. Nem véletlen, hogy éppen ezen a vidéken — ahová újabban a különböző tudományágak egymástól független, de egybehangzó állításai alapján lokalizáljuk a finnugor őshazát — jött létre elsőként Észak-Euráziában az ún. jéggalász-vadász kultúra. Lényegében minden kutató elismeri, hogy a neolitikum ideje alatt, de később is, egészen a bronzkor végéig a régészeti műveltség anyagában rendkívül intenzív fejlődés tapasztalható az adott térségben. Erre ugyan elsőként V.N. CSERNYECOV hívta fel a figyelmet már több évtizede, de fontos megállapítása a legutóbbi időkig a hazai kutatók többségének figyelmét elkerülte.

Mindezen megfontolásoknak megfelelően azt kell mondanunk, hogy a Közép-Urál, illetve a hozzá közvetlenül kapcsolódó nyugat-szibériai alföld régészeti anyagát — a múlttól eltérően — etnikailag biztosabban meg tudjuk határozni. A vonatkozó kutatás egyre inkább amellettszól, hogy az Urál-környék interzonális, vagyis több ökológiai övezetet magában foglaló, viszonylag homogén újkőkori régészeti műveltségét (mindenekelőtt annak délibb részét) az egykori finnugor nyelvcsalád őshazájának, illetve az ott élő uráliak tárgyi hagyatékának tulajdonítsuk. Következésképpen — a még kétkedőkkel ellentétben — a finnugor népek őshazáját nem teljesen egynemű, hanem minden valószínűség szerint némileg eltérő ökológiai feltételekkel rendelkező területeken kell keresni, Európa és Ázsia határán.

2. Miért bomlott fel a finnugor nyelvközösség?

Dolgozatunk második részében arra a rendkívül lényeges, de eddig még megoldatlan kérdésre keresünk választ, vajon a finnugorok és a szamojédek közös ősei miért hagyhatták el eredeti szállásterületüket, az uráli őshazát.

I.F. MEINANDER, a neves finn régész szerint a hagyományos nyelvészet nem világítja meg a régi finnugor közösség felbomlásának körülményeit, nem magyarázza, hogyan s miért vándoroltak szét e közösség tagjai Északkelet-Európában.¹ A nyelvtudományi kutatás valóban nem tudja megállapítani az uráli nyelvcsalád felbomlásának okait. De az is igaz, hogy a finnugor összehasonlító történeti kutatás soha nem tűzte célul maga elé, hogy az uráliak differenciálódásának hosszan tartó és bonyolult folyamatát vizsgálja, hiszen az minden valószínűség szerint külső, társadalmi és történelmi tényezőkkel függött össze. Nyelvi rekonstrukciók alapján a kutatók csupán a felbomlás tényét konstataálták, s hogy mi is volt az oka voltaképpen az ősi finnugorok és szamojédek szétválásának, kisebb csoportokra bomlásának, ami a mai uráli népek egykori viszonylag egységes alapnyelvének differenciálásához vezetett, ezt a kérdést mindeddig csak felületesen érintették. Általában arra hivatkoztak, hogy az egykori uráliak idegen etnikus csoportok közbeékelődése vagy valamiféle demográfiai robbanás, illetve új közlekedési eszközök megjelenése miatt hagyták el eredeti szállásterületüket, s széledtek szét minden irányban. Sokkal meggyőzőbb magyarázatot kaphatunk azonban, ha számításba vesszük mindazokat az egymással összefüggő bonyolult gazdasági és ökológiai változásokat, amelyek Észak-Euráziában a kőkorszak vége felé lejátszódtak, és amelyeknek sokáig nem szenteltek kellő figyelmet a kutatók.

A.H. HALIKOV szerint az egységes uráli nyelvi közösség az i. e. 4. évezred második feléig állt fenn. Ekkor az Urál keleti lejtőjén délről, pontosabban Közép-Ázsiából a *kelteminari* kultúrával szoros kapcsolatban álló neolitikus törzsek jelentek meg. Ezek a keltaminariak terjesztették el az edényművességet, elhozták északra vonalas-indás motívumokkal díszített, sajátos kerámiájukat, s behatolásukkal két különálló részre, keleti és nyugati csoportra osztották a kora újkőkori uráli nyelvközösséget.²

¹MEINANDER, I.F., 1973, 19.

²HALIKOV, A.H., 1968, 382.

Az uráli nyelvközösség felbomlásának problémájával kapcsolatban O.N. BADER azt állítja, hogy az Urál mint a neolitikumban hosszú ideig lakatlan, széles "vízválasztó" két elkülönülő részre választotta szét a hegység európai, illetve ázsiai lejtőjén élő, egymással rokon finnugorokat. Így tehát az újkőkori idején lényegében már adottak voltak az előfeltételek ahhoz, hogy az akkor még differenciálatlan finn-permi ág az Urál nyugati oldalán, a Káma és Pecsora vidékén kialakuljon, a hegység keleti oldalán pedig az ugor és a szamojéd csoportok elődei váljanak külön.³ Az azonban igen szimptomatikus, hogy az eltérő ökológiai feltételek ellenére a tajgás Nyugat-Szibéria és a Szovjetunió európai részének szomszédos, lombos erdőkkel benőtt övezete régészeti anyagát tekintve szembeszökően hasonlít egymásra az újkőkori. Az archeológiai leletek hasonlóságának roppant különös jelenségét aligha magyarázhatjuk egyébbel, mint az Urál környékének különböző ökológiai zónáit egyaránt benépesítő neolitikumi populációk etnikai homogenitásával. Ezt a népességet számos tekintélyes szakember – köztük V.N. CSERNYECOV, V.I. MOSINSZKAJA, N.N. CSEBOKSZAROV, O.N. BADER, A.H. HALIKOV, V.F. GENING, P.N. TRETJAKOV, HAJDÚ Péter, C. SEREI – a még nem differenciálódott finnugorokkal és a velük rokon szamojédekkel hozza kapcsolatba.⁴

V.N. CSERNYECOV megállapítása szerint a finnugor csoportok szétválásában jelentős szerepet játszott a sí, az egytalpú szán és a csónak viszonylag korai – az i. e. 4. évezrednél semmi esetre sem későbbi – megjelenése az Urál környéki szálláshelyen. CSERNYECOV úgy véli, hogy az új közlekedési eszközök elterjedése új szakaszt nyitott az arktikus észak kultúrájának történetében és etnohistóriájában, s ez az időszak lényegében egybeesett az uráli nyelvközösség neolitikumi differenciálódásával.⁵ A közelmúltban azonban radiocarbon (C^{14}) vizsgálatokkal kimutatták, hogy az Urál nyugati lejtőjén (az I. számú viszi tőzeg-

³BADER, O.N., 1970, 157–170.

⁴CSERNYECOV, V.N., 1951; 1969; MOSINSZKAJA, V.I., 1965, 5–8; CSEBOKSZAROV, N.N., 1954; BADER, O.N., 1970; HALIKOV, A.H., 1968; TRETJAKOV, P.N., 1966; vö. HAJDÚ Péter, 1964; SEREI, C., 1970, 410–412.

⁵CSERNYECOV, V.N., 1969, 510–515.

telepen) a szánt és a sítalpat sokkal korábban – már a mezolitikumban, vagyis az i. e. 7. évezredben, pontosabban 7280 ± 80 körül – ismerték.⁶ Ezek az újabb és lényegében pontosabb régészeti adatok megkérdőjelezzik egyes kutatók azon állítását, mely szerint a finnugor nyelvekben a *szán* (narta) és a *sí* szó neolitikori volna. V.N. CSERNYECOVnak azonban feltehetően mégis igaza volt, amikor azt állította, hogy körülbelül már az i. e. 4–3. évezred fordulóján – ha nem korábban – megkezdődött egyes finnugor csoportok elvándorlása az Urálból a Baltikum felé, behatolásuk a Szovjetunió északi, európai részébe, a lomblevelű erdő övezetébe.⁷ A vándorlás oka azonban alighanem egész más volt, mint ő annak idején gondolta.

Az említett szovjet kutatóktól eltérően véleményünk szerint az uráli nyelvközösség felbomlásának, más szóval a finnugor népek etnogenezisének kérdésében fokozott figyelmet érdemel az a fontos esemény, amely alapvetően jellemzi a kor termelőerőinek fejlődését a neolitikum végén. A finnugrisztikai kutatás mindaddig nem vett tudomást arról a körülményről, hogy körülbelül az i. e. 3. évezred közepétől kezdve Észak-Euráziában a földrajzi-klímaticai övezeteknek megfelelően különböző gazdasági-kulturális típusok kezdtek kialakulni.⁸ *Gazdasági-kulturális típuson*, az angolszász néprajzi szakirodalom szerint *ökotípuson*, a gazdaság és a kultúra sajátosságainak olyan meghatározott komplexumait értjük, amelyek történetileg alakulnak ki a társadalmi-gazdasági fejlődés nagyjából azonos színvonalán álló és hasonló természetföldrajzi körülmények között élő népeknél.⁹ A neolitikum vége felé a helyi természeti kincsek differenciáltabb felhasználására épülő, a finnugor nyelvcsaládon belül kibontakozó eltérő jellegű gazdasági specializáció egyre szorosabban kötődött a különböző táji övezetekhez.

Megítélésünk szerint a legújabb adatok fényében vázlatosan a következő módon rekonstruálhatjuk a finnugorság felbomlását. Az i. e. 3. évezred közepétől kezdve Nyugat-Szibéria déli

⁶BUROV, G.M., 1965; 1966.

⁷CSERNYECOV, V.N., 1954, 8–10; MOSINSZKAJA, V.I., 1965, 1976, 56–66.

⁸CSESZNOV, Ja.V., 1973, 21.

⁹CSEBOKSZAROV, N.N. – CSEBOKSZAROVA, I.A., 1980, 163.

részén, közelebbről az Urál hegység keleti lejtőjének ligetes-füves pusztaságán élő finnugorság zsákmányoló életmódját fokozatosan felváltja a termelő gazdálkodás, elterjed az állattenyésztés s talán a kezdetleges földművelés is.¹⁰ Északabbra, a tajgaövezetben őshonos uráliaknál intenzív népmozgás figyelhető meg, amely valószínűleg összefüggésben állt az individuális vadászat súlyának megnövekedésével, hiszen ilyen korán még nem alakulhatott ki a rénszarvastartás, mint azt MOÓR Elemér és mások tévesen állították. A mezolitikum vagy talán már paleolitikum nagy találmánya, az íj és a nyíl, csak ebben a korban, az újkőkor végén terjedt el itt széles körben. Ezt bizonyítják azok az uráli sziklarajzok, amelyeket V.N. CSERNYECOV vizsgált tüzetesen.¹¹ Ugyanebben a korban, az i. e. 3. évezred közepén ezzel párhuzamosan a sarkkörhöz közel fekvő területeken, a tundra és erdős tundra övezetében, halászok és vadászok letelepült kultúrájának bázisán kibontakozott a rénszarvasra szakosodott vadászok specializált kultúrája. Ennek során az uráli népek egyes sarkkör környéki csoportjai – feltehetően a szamojéd nganaszánok és a rokon jukagírok korai elődei – részt vesznek Észak-Eurázsia végleges meghódításában.¹² Mindezek a gazdasági folyamatok meghatározták a termelési viszonyok fejlődésének útját is. A társadalom, illetve az etnikum és a természeti környezet között új kölcsönös viszony alakult ki, ami végső soron etnikus differenciálódáshoz vezetett. Megmutatkozott ez abban, hogy az Urál mindkét lejtőjének és Nyugat-Szibériának több ökológiai övezetet magába foglaló, vagyis azonálisan fekvő régészeti-kulturális egysége az újkőkor végén egyszer s mindenkorra felbomlott,¹³ feltehetően a termelőerők mindinkább kibontakozó fejlődése következtében, ami a gazdaság egyre növekvő szakosodásában jutott kifejezésre. Más szóval: az egyes, kisebb létszámú uráli népcsoportok olyan gazdálkodási formát teremtettek, amelynek révén a korábnál jobban kiaknázhatták az ökológiai környezet sajátos helyi adottságait, így más-más módon adaptálódtak Nyugat-Szibéria különböző táji viszonyaihoz. A természetföldrajzi

¹⁰MATYUSIN, G.N., 1971, 118; KOSZARJEV, M.F., 1976, 25–28.

¹¹CSERNYECOV, V.N., 1969, 513.

¹²SZIMCSENKO, J.R., 1976, 115.

¹³KOSZARJEV, M.F., 1974, 28–34.

övezeteknek megfelelően kialakuló társadalmi munkamegosztás tehát kétségkívül elősegítette, hogy a mindaddig egymással szoros kapcsolatban lévő finnugor csoportok kulturálisan, ebből következően később etnikusan is egyre jobban kezdtek eltérni egymástól. Úgy véljük, hogy éppen ez a gazdasági, illetve kulturális elkülönülés váltotta ki az uráli nyelvközösség végleges felbomlását. Ennek az etnokulturális differenciálódásnak annál is inkább be kellett következnie, mert a neolitikummal szemben a korai fémkorban a táji övezetek földrajzi adottságai nemcsak a társadalmi munkamegosztást szabályozták, hanem azzal együtt jelentékeny mértékben behatárolták az etnokulturális kapcsolatok fő irányát is.¹⁴

Ha összegezzük az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a termelő gazdálkodás fokozatos elterjedése az őshaza déli felében s különösen a keleti Urál déli részén az ősi finnugorok körében előbb csak csökkentette, majd később talán teljesen meg is szakította az északi irányú etnokulturális kapcsolatokat azon nyelvrokon csoportokkal, akik a későbbiekben is megőrizték eredeti halász-vadász, differenciátlan kultúrájukat. A halászok tulnyomórészt az Ob és mellékfolyói medencéjében telepedtek meg, míg a vadászok a tajga belsejébe hatolnak, mely korábban voltaképpen majdnem teljesen lakatlan volt. Következésképpen megváltozott az etnokulturális kapcsolatok iránya az ökológiai zónákban, s ez kétségtelenül elősegítette, hogy az ősi finnugorok között új, egymástól egyre eltérőbb jellegű etnikus közösségek alakuljanak ki.

A különféle tudományágak adatait figyelembe véve megállapíthatjuk tehát, hogy az újkőkör és a korai fémkor fordulóján az egyes finnugor népcsoportok végleges kiválását a nyelvcsaládból elsősorban a termelőerők fejlődése okozta. Ez a fejlődés a gazdasági specializáció elmélyülésében jutott kifejezésre. Éppen a feltételezett finnugor őshazában, vagyis az Urál hegységhez keletről kapcsolódó szibériai területeken az i. e. 3. évezred közepétől kezdve, különösen pedig a vége felé több, egymástól jelentősen különböző gazdasági-kulturális típus alakult ki. Délen a termelő gazdálkodás egyes elemei jelentek meg. Északabba,

¹⁴KOSZARJEV, M.F., 1976, 17-21.

Nyugat-Szibéria ligetes mezőségein, valamint a tajgában halászatra, illetve vadászatra specializált gazdálkodás terjedt el. Végül még magasabb szélességi körökön, a tundravidékeken alapvetően rénszarvasvadászatra specializált gazdaság jött létre.

Mindebben nem csekély szerepet játszhatott az a körülmény, hogy nem sokkal az újkőkorszak vége előtt, feltehetően i. e. 2500 körül beköszöntött az ún. szubboreális klímakorszak, amely az első jelentős lehűlésnek számít a jégkorszak elmúlása óta. Ennek következtében a szibériai tajga határa, amely az előző, atlantikus klímaoptimum felmelegedése idején az Ob folyó torkolatvidékén majdnem a Jeges-tenger partjáig terjedt ki, most a klímaromlás miatt északról kb. 300-400 km-re visszahúzódtól dél felé, s helyét a kiszélesedő jeges tundra foglalta el. Mindezt elősegítette a hideget kedvelő rénszarvas itteni elszaporodását. A finnugor nyelvcsalád felbomlása az i. e. 2500-2000 között ment végbe.

Nem kizárt, hogy a földrajzi zónák határainak eltolódása következtében dél felé irányuló népmozgás indulhatott meg az őshazában. Ennek a tajga délibb részén, illetve a ligetes sztyeppén bizonyos demográfiai nyomást kellett előidéznie, mivel a virágporvizsgálat alapján a kutatók arra az új megállapításra jutottak, hogy délen nem következett be jelentős elmozdulás a két ökológiai zóna érintkezési övezetében. Ez ellentmond azon korábbi feltevésnek, mely szerint is a sztyepp és a tajga határa nagymértékben módosult. Mindez azonban nem jelentheti azt, hogy ekkor semmit sem változtak volna a földrajzi feltételek a ligetes sztyeppén, de valószínűleg közel sem olyan mértékben, mint a tundra és a tajga határvidékén, az északi sarkkör közelében. Így az időjárás hűvösebbre fordulásával párhuzamosan, jobban mondva inkább valamivel később krízis-szituációval kell számolnunk a délibb vidéken. Mindenesetre kétségtelen tény, hogy az i. e. 3. évezred közepe táján visszahúzódtak délnyugat felé a melegkedvelő kelet-európai lombos erdő fái, amelyek nem sokkal ezelőtt, voltaképp csak a középholocénban érték el nyugat felől Ázsia határát. A Közép-Urálból és Nyugat-Szibéria délnyugati részéből eltűnik a szil melegkedvelő fajtája, csak a hidegálló fajták (*Ulmus laevis* Pall) maradnak meg i. e. 2500 után. Ebben

az időben, vagyis az atlanti és szubboreális klímaperiódus határán Angliától kezdve egészen az Urál hegység keleti lejtőig Észak-Euráziában mindenütt csökkent a szilfa elterjedtsége.

Meg kell jegyeznünk, hogy ezen körülménynek rendkívüli jelentőséget kell tulajdonítanunk az őstörténeti kutatásban, hiszen a szil szinte az egyetlen fanév, amely nyelvünkben a finnugor korból mindmáig megmaradt. Igen fontos helymeghatározó szerepét az uráli őshaza lokalizációjával kapcsolatban már említettük, de az ugor kor vizsgálatában sem elhanyagolható tényező, hiszen a magyar etnogenezis ugor kori szakasza kizárólag olyan területen mehetett csak végbe, ahol a szil honos. Valóban, a szil elterjedésének keleti határa lényegében egybeesik a finnugor őshaza déli területével. Köztudomású, hogy az ugorok az uráli őshaza déli részén tűntek fel.

A nyírnek e szempontból már nincs ilyen nagy jelentősége, habár egyesek – így MOÓR Elemér is – megpróbálták felhasználni elterjedését őstörténeti következtetések levonására. Mivel azonban a nyírfa igénytelensége miatt Eurázsia szinte minden ökológiai övezetében előfordul, ezért egyszer s mindenkorra ki kell zárni az őshaza, illetve a vándorlás irányának meghatározásából annak ellenére, hogy maga a fát jelentő szó a magyarban szintén finnugor tövű, akárcsak a szil.

Véleményünk szerint a mindinkább kibontakozó társadalmi munkamegosztás a különböző táji és klimatikus adottságok között élő uráli népcsoportok körében feltehetően nemcsak a környezet sajátos feltételeihez való nagyfokú gazdasági alkalmazkodással járt együtt, hanem jelentős méretű széttelepüléshez, kulturális és végeredményben etnikai differenciálódáshoz is vezetett. Ezek alapján ítélve ekkor bontakozott ki a természeti források helyileg szakosodott kiaknázása, azaz új módszerek születtek a természeti javak megszerzésére. Mindez arra utal, hogy ebben a korban Észak-Euráziában, egyebek között annak nyugat-szibériai részén, az addig egységes halász-vadász kultúrából nemcsak többféle gazdasági-kulturális típus alakult ki, hanem egyenlőtlen fejlődéssel jellemezhető történeti-néprajzi körzetek vagy kulturális areák is.¹⁵ A *történeti-néprajzi körzetek* mindig egymás

¹⁵CSESZNOV, Ja.V., 1973, 28.

szomszédságában élő, egymással szoros kapcsolatban álló különböző népeket ölelnek fel, függetlenül attól, hogy ezek társadalmi-gazdasági fejlődésének színvonala és iránya, nyelve vagy rasszbeli hovatartozása eltérő.¹⁶

Voltaképpen az eltérő irányú gazdasági-kulturális tagolódás váltotta ki az uráli nyelvközösség végleges felbomlását, s vele együtt az ősi ugorország kiválását. Feltehetően ez fejeződik ki abban, hogy az Urál környékének e mindaddig egységes, azonális elterjedésű régészeti kultúrájában a neolitikum és a korai fémkor határán ökológiai övezettként éles lokális sajátosságok alakultak ki.

Éppen ezért szerintünk az ugor nyelvközösségnek, amelybe a magyarok és az obi-ugorok közös elődei egyaránt beletartoztak, nem sokkal az i. e. 3—2. évezred fordulója előtt kellett kialakulnia, éspedig a finnugorok ősházájának legdélibb peremén, azaz Nyugat-Szibéria erdős-sztyeppés övezetében, a közép-ázsiai állattartó és földműves, de etnikailag még nem azonosítható közösségekkel kialakult intenzív kapcsolatok körülményei között.

A fentebb említett etnogenetikai folyamatban a délről, Kazahsztán felől érkező kulturális hatás mellett nem elhanyagolható szerepet játszottak az Urál délkeleti részeinek, az ugorok lakta vidékeknek különleges természeti viszonyai. Közismert, hogy Nyugat-Szibériában az erdőség és a füves pusztaság határa jóval északabbra húzódik, mint az európai vagy az ázsiai ligetes sztyepp. Különbőféle földrajzi okoknál fogva ugyanis — például Eurázsia éghajlatának erősen kontinentális jellege, illetve a közép-ázsiai sivatagok rendkívüli közelsége miatt — az időnként bekövetkező klimatikus változások határmódosulásokat okozhattak.¹⁷

Noha egészen a legutóbbi időig valóban rendkívül keveset lehetett tudni a magyar nép etnogenezisének legrégebbi, ugor korszakáról, ma már rendelkezünk olyan adatokkal — nem utolsósorban megfelelő módszerekkel —, amelyek segítségével fő vonásaiban mégis rekonstruálhatjuk a magyarság közvetlen elődei, a régi ugorok etnogenezisét vagyis kialakulását.

¹⁶CSEBOKSZAROV, N.N.—CSEBOKSZAROVA, I.A., 1980, 204.

¹⁷KOSZARJEV, M.F., 1974, 24—38.

Mindenesetre ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy a finnugorok feltételezett közös szálláshelyén vagy annak közvetlen közelében az i. e. 3. évezred közepén fordulnak elő első ízben (az Urál keleti lejtőjének régészeti anyagában) az állattartásra s talán a földművelésre, valamint a fém megmunkálására utaló nyomok. Ennek kapcsán helyénvaló megjegyeznünk, hogy az Urál vidéki újkőkori lelőhelyeken, Szurtandin község mellett, nem messze a vogulok lakta területektől, háziasított ló, szarvasmarha és juh csontjait tárták fel.¹⁸

Bár egyelőre még kevés háziállatcsontot találtak, az állomány azonban mindenütt rendkívül egyöntetű. Ugyanilyen állatcsontokat találtak a szomszédos észak-kazahsztáni korabeli és későbbi, bronzkori lelőhelyeken is.¹⁹

Az újabb régészeti leletek tehát egyértelműen arra utalnak, hogy az Urál keleti lejtőjén élő ősgor halászok és vadászok körében az i. e. 3. évezredben kezdett elterjedni a termelő gazdálkodás. Erről tanúskodnak azok a szarvasmarha-, birka-, sőt lócsontok, melyek jól megőrződtek a régészeti leletekben. Nem kizárt az sem, hogy ismerték a földművelést, noha erre utaló közvetlen adatok nem nagyon állnak rendelkezésünkre, illetve vitatottak: pl. ásóbot használata. Számos kutató véleménye szerint azonban az állattenyésztés és a földművelés általában egyszerre terjed el az ősközösségi társadalmakban.²⁰ A kialakult körülmények bizonyára elősegítették, hogy az úgorok elődei a Kelet-Urál déli részének erdős-füves pusztaságain áttérjenek a nagy termelékenységgű halászatra épülő komplex gazdálkodásra. Új gazdasági eredmények átvételére általában csak akkor kerülhet sor, ha az adott társadalom kész ezeknek az eredményeknek a befogadására. Közismert, hogy egy nagy termelékenységgű zsákmányoló gazdálkodás elterjedési területére nehezen hatol be a termelő gazdálkodás.²¹

¹⁸MATYUSIN, G.N., 1971, 118.

¹⁹MATYUSIN, G.N., 1971, 118-120.

²⁰KRASZNOV, Ju.A., 1971, 149-164.

²¹SNYIRELMANN, V.A., 1980, 125-130.

Az ugor őstörténet rekonstruálásában igen nagy jelentőségűek a legújabb régészeti eredmények. Sikerült kimutatni, hogy az Urál keleti lejtőjének déli részén, különösen annak ligetsztyeppés övezetében, a bronzkorban – ami megfelel az ugor korának – kialakult egy sajátos, megtelepült jellegű, fejlett gazdálkodás.²² E vidék ökológiai feltételei optimálisak voltak. Az Urál hegységből lefelé igyekvő folyócskák által táplált, egész évben oxigéndús vízű tavak környékén halászok és vadászok fejlett, letelepült kultúrája jött létre, s e kultúra bizonyos mértékben ismerte már a termelő gazdálkodás legfontosabb elemeit is. Természetesen nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy az Urál nyugati lejtőjéről a patás állatok a sok hó miatt ősszel átvonulnak a keleti lejtőre, ahol sajátos földrajzi körülmények következtében kevesebb hó hull, mint az európai oldalon.²³

Nyugat-Szibéria erdős-sztyeppés övezetének ez a viszonylag fejlett kultúrája – amely egyébként sok andronovói vonást mutatott – az i. e. 2. évezred szubboreális klímakorszakának második, szárazabb szakaszában nemcsak a rokon északi, tajgai, de a délibb, pusztai csoportokhoz képest is szilárdabb gazdasági bázisra épült.²⁴ A déli sztyepei szomszédok ugyanis sokszor szenvedtek a szubborealium xerotermikus jellegű felmelegedésével összefüggő aszályoktól. Néhány kutató szerint többek között ezek is okozhatták a közép-ázsiai és az Indus-völgyi fejlett földműveskultúrák pusztulását a bronzkor közepén, amikor is Eurázsia-szerre rendkívül intenzív népvándorlás volt tapasztalható.²⁵

Érdekes, hogy az Urál délkeleti részén feltárt *szurtandini* típusú, háziállatcsontokat is tartalmazó régészeti leletanyag genetikusan teljes mértékben ugyanennek a vidéknek neolitikorához kapcsolódik. Minthogy sem a kerámiák közt, sem a kőeszközökben nem mutatható ki idegen hatás, ezért több szovjet kutató kizártnak tartja, hogy a Dél-Urálban a gazdasági életben bekövetkezett változások – egyebek között a háziállatok megjelenése, sőt a fémmegmunkálás kialakulása az i. e. 2. évezred előtt

²²KOSZARJEV, M.F., 1976, 10–15.

²³CSERNYECOV, V.N., 1969, 115–116.

²⁴KOSZARJEV, M.F., 1976, 16–18.

²⁵VINOGRADOV, A.V. – MAMEDOV, E.D., 1975, 234–256.

— valamiféle fejlettebb kultúrájú, délebbi vidékről érkező idegen népesség megjelenésével függenének össze.²⁶ E kategorikus megállapításnak azonban jó néhány adat ellentmond, mint pl. az ugor nyelvek magán- és mássalhangzó-rendszerében lejátszódott változások, melyeket egyesek szerint talán valamilyen mind ez ideig ismeretlen nyelv hatásának tulajdoníthatunk.²⁷ (Így az sincs kizárva, hogy a régi ugorok ebből az ismeretlen nyelvből vették át a lótenyésztésre vonatkozó terminológiájukat.) Ebből a szempontból bizonyára még érdekesebb, hogy a legújabb nyelvészeti vizsgálatok szerint a finnugor nyelvekben a *rész** *waske* közös neve valószínűleg sumér eredetű.²⁸ E.N. CSERNIH az Észak-Eurázsia legjelentősebb fémfeldolgozó központjáról írott alapvető munkájában G.N. MATYUSINhoz hasonlóan feltételezi ugyan, hogy ez a fémművesség nem a déli fémműves kultúrák hatására, hanem teljesen önállóan alakult ki az Urál hegységben i.e. a 15. sz. körül, jöllehet ennek ellentmond többek között a *rész* szóra fentebb felhozott példa. Érdeemes megemlítenünk, hogy az őssugor hangrendszerben az *s és *š egybeesése tendenciájában valóban hasonlít a babilóniai sémi nyelvekben sumér szubsztrátum hatására végbement egyes hangtani változásokra.²⁹ Félreértés ne essék azonban, egyáltalán nem kizárt, hogy ebben az esetben voltaképpen csak egy rendkívül gyakran előforduló tipológiai jelenséggel van dolgunk, amely közvetlen sumér etnokulturális érintkezéstől függetlenül is létrejöhetett. Bárhogy legyen is, az *ón* és *ólom* szavunk — melyek valamennyi ugor nyelvben közősek és napjainkig fennmaradtak — szintén déli hatásra utal. Így a magyar *ólom* szó, amely a vogul nyelvben a *wolēm*-nek felel meg, az ógörög *molibos*—*bolimos* formával mutat leginkább rokonságot. Erre az egybeesésre a közelmúltban mutatott rá SINOR Dénes.³⁰ Különösen figyelemre méltó az a körülmény, hogy Nyugat-Szibéria erdős övezetének déli részén a legelterjedtebb az itt készült, ún. *ezejma-turbinói* típusú bronz eszkozanyag és fegyverzet, amelynek néhány formaváltozata a híres *borogyinói* kincsen ke-

²⁶MATYUSIN, G.N., 1971, 118; 1976; CSERNIH, E.N., 1971, 119–124.

²⁷MOÓR Elemér, 1964, 48.

²⁸AALTO, P., 1959, 31–40.

²⁹MOÓR Elemér, 1964, 49.

³⁰SINOR Dénes, 1975, 325–328.

resztül valóban kapcsolatot mutat az Égei-tenger világával.³¹ Az őntartalmú bronz Európában a mükénéi görögöknél tűnt fel első ízben az i. e. 1600 környékére datálható barlangtemetőkből, vagyis nem sokkal azelőtt, hogy az Urál környékén megkezdődik a réz ónnal való ötvözése. Ebből a korból meggyőző adataink vannak Észak-Európa és a Brit-szigetek között folyó élénk önkereskedelemről, amely az európai folyóvölgyek mentén egészen a Földközi-tenger és az Adria vidékéig terjedt ki, sőt talán más területek felé is.³²

A finnugorok fémművességének eredetét feszegető érdekes kérdés további kutatást igényel, noha belátható, hogy az Urál hegység és Nyugat-Szibéria népessége az egész időszak alatt a délre kialakult fejlettebb kultúrák hatása alatt állt. Mindenesetre a bronzművesség Észak-Euráziában elsőként az Urál hegység vidékén indult meg, időben jóval megelőzve még Fenno-Skandináviát is.³³ Sem a *rész*, sem az *ón* szó nem lehet ősi örökség a finnugor korból.

Az északi vogul csoportokban a közelmúltban kimutatott dél-europoid antropológiai szubsztrátum elvileg akár bronzkori, déli etnokulturális hatással is kapcsolatba hozható, akárcsak az obi-ugorok húros hangszere, amelynek prototípusa bizonyíthatóan Elő-Ázsiából ered.³⁴ Ugyanakkor ma még nincs tudomásunk olyan kritériumról, amelynek alapján ezeket az adatokat kétséget kizáróan az ugor korra datálhatnánk.

Mindezek ellenére a szurtandin típusú leletek elemzése arra enged következtetni, hogy a Dél-Urál feltétlenül az állattartás és a fémművesség legkorábbi kialakulási központjai közé sorolható a Szovjetunió területén. Nem jelentéktelen szerepet játszottak ebben az Urál hegység és a Kaspi-tenger partvidéke között állandósult, a mezolitikum óta folyamatosan kimutatható különböző jellegű kapcsolatok.³⁵

Kétségtelenül érdekes, hogy a lovat és használatát jelentő szavak közösek a magyar és az obi-ugor nyelvekben, s etimológiailag nem fejthetők meg sem az indoeurópai (iráni), sem az al-

³¹SZAVINOV, V.G., 1978, 129.

³²MADDIN, C.V., 1975, 120.

³³CSERNIH, E.N., 1971, 125.

³⁴DAVIDOVA, G.M., 1976, 115.

³⁵CSERNYECOV, V.N., 1969; MATYUSIN, G.N., 1976.

taji (török) alapnyelvből, ám visszavezethetők a kronológiailag a bronzkorra datálható ugor nyelvi egység időszakára.³⁶ Eurázsia-
ában a házi ló nagyarányú elterjedése és nyeregbetörése, illetve
kocsi elé fogása, éppen erre a korra, az i. e. 2. évezredre,
mégpedig annak is első felére tehető a régészeti adatok alap-
ján.³⁷

Mindent egybevetve, az a jó néhány kutató által említett, újabban is felmerülő, bár régi keletű kétkedés, hogy az osztjákok, vogulok és magyarok közös ugor kori elődei aligha ismerhették a lovat, s ha ismerték, akkor sem használták igazán, mivel csak erdei lovas vadászok voltak, nem felelhet meg a valóságnak. Nem meggyőző egyeseknek az a megállapítása sem, hogy ha az ősi ugorok valódi állattenyésztők lettek volna, a tajgába áttelepült obi-ugor csoportoknak ezeket az ismereteket, az állattartási tudást át kellett volna vinniök a rénszarvasra, azaz domesztikálniuk kellett volna, mint ahogyan azt később megtették más szibériai népek, pl. a szamojédok és a jakutok.³⁸ A lótar-tás kontinuitásának ténye Dél-Urálban – amelyet a neolit kor végétől a középkorig folyamatosan kimutatható állatcsont-maradványok támasztanak alá – szintén ezen érvelés ellen szól, csakúgy, mint az obi-ugorok vaskori szállásterületének tajgás, északi részén elvégzett talajminta-elemzés, melynek során kétségtelenül lótrágya-maradványokat mutattak ki.³⁹ Az ugor lótar-tás ősiségét bizonyítják a folklóradatok is, valamint az, hogy a múlt században a sarkkör közelében élő északi vogulok még gyakran mutattak be lóáldozatot úgy, hogy a lovat Nyugat-Szibéria délebbre fekvő területeiről vásárolták jó pénzért.⁴⁰

A keleti osztjákok szán jelentésű *liker* szava etimológiailag közös iráni tőből származik a magyar *szekér* szóval (vö. közép-iráni *sakar). A bronzkorban az Orenburg vidéki füves pusztaságokon és feltehetően a Dél-Urál szomszédos keleti felében

³⁶TESZ I. 777.

³⁷SZMIRNOV, K.F., 1961; MATYUSIN, G.N., 1971; GENING, V.F.-
ASIHMINA, A.N., 1975, 144-145; MOSINSZKAJA, V.I., 1976.

³⁸GUNDA Béla, 1943, 245.

³⁹MOSINSZKAJA, V.I., 1976, 236.

⁴⁰MOSINSZKAJA, V.I., 1976, 236.

másutt is jól ismerték a harci szekeret — legalábbis ezt bizonyítják V.F. GENINGnek a közelmúltban végzett, nagy feltűnést keltett ásatásai a Szintasta folyó mellett.⁴¹ A nyelvtudományban továbbra is szenvedélyes vita folyik arról, hogy a *szekér* szó mikor kerülhetett az irániból az ugor nyelvekbe. Számos nyelvész azt a nézetet vallja, hogy ez a fontos közlekedési eszköz aránylag későn jelent meg az ugoroknál, csak miután már elszakadtak egymástól, és önálló etnikus életüket éltek.⁴² Maga a tárgytörténet kronológiája azonban, úgy látszik, nem támasztja alá teljesen ez utóbbi álláspontot. Elvileg elképzelhető ugyan, hogy a régi ugorok már a bronzkortól fogva ismerhették a szekeret. A *szekér* jelentésű szó iráni átvétel talán, de továbbra sem bizonyítható, hogy azon ugor kori szócsoporthoz tartozna, ahova az *ostor*, *üsző*, *arany* szavak, valamint a *hét* és *ezer* jelentésű számnév.⁴³

Az osztjákban és a magyarban egyaránt meglévő és közös tövűnek tartott *szekér* szó ugyanis, annak ellenére, hogy kifogástalan iráni, illetve ind (śakata) párhuzamokkal rendelkezik, váratlan módon állítólag dravida etimológiájú. Ezért inkább talán azoknak a nyelvészeknek lehet igazuk, akik bizonyos hangtani kritériumok alapján viszonylag késői és külön átvétellel számoltak az ugor nyelvekben. Az ugor együttélés korára datálással szemben ez a feltételezés annál is nagyobb valószínűséggel bír, mivel a dravida eredetű *szekér* szónak az óindben — és valószínűleg ezen keresztül a szomszédos iráni nyelvekben — való elterjedése minden bizonnyal viszonylag későn történt. Csak azután mehetett végbe, hogy a félnomád árja népek a bronzkor végén, valamikor az i. e. 2. évezred utolsó századaiban megjelentek India északi részén. Ez az időpont pedig lényegében az ugor nyelvközösség felbomlásának felel meg. Így véleményünk szerint majdnem teljesen kizárt annak lehetősége, hogy a szóban forgó dravida eredetű szót ennél korábban, vagyis az i. e. 2. évezred közepén már átvették volna a dravidáktól, illetve az ősgorok által az irániaktól. Bár kétségtelen, hogy éppen ebből az időből származó

⁴¹GENNING, V.F.—ASIHMINA, A.N., 1975, 126.

⁴²TESZ II. 702.

⁴³HAJDÚ Péter—DOMOKOS Péter, 1978, 84.

sírokból az ugorok déli csoportjának közvetlen közelében, Cseljabinszktól 250 km-re délre, a Szintasta folyó mellett több harci szekér került elő az ásatások során. Ám ebben a kérdésben igazat kell adnunk A.P. OKLADNYIKOVnak abban, hogy a közlekedési eszköz meglétéből magából még nem lehet egyértelműen következtetni etnikumra, adott esetben az irániakra. Ebben a korban ugyanis nemcsak az indoírániaiak ismerték a harci szekeret, hanem más népek is. A kerék és a szekér kialakulási körzete pedig köztudottan Délnyugat-Ázsia. Külön magyarázatot igényel az a paradox körülmény, hogy az indoírániai népek a bronzkorban kétséget kizáróan ismerték már a szekeret, megnevezésére náluk érdekes módon mégis egy idegen eredetű szó terjedt el. Lehet, hogy Dél-Ázsiából, illetve Mezopotámiából a szekér dravida népeken keresztül került északabbra, Közép-Ázsiába és a kazahsztáni sztyeppre, illetőleg a Dél-Urálba. De feltételezhető az is, hogy az irániak talán egy új típusú közlekedési eszközre alkalmazták a dravida megnevezést. *A dravida eredeztetés feltehetőleg téves.*

Az ugoroknál viszont egyáltalán nem kizárt, hogy miután a magyarok elődei az őshaza legdélibb részén éltek, korábban megismerkedhettek a szekérrel, mint a tőlük északabbra élő obi-ugorok elődei. Ez utóbbiak csak jóval később vehették át ezt a szót, csak azután, hogy a magyarok kiváltak az ugor nyelvközösségből, s az ugor együttélés megszűnése után közvetlenül az irániakkal kerültek kapcsolatba. Így a szekér szót illetően sem az ugor nyelvekben – főleg a magyarban –, sem pedig az indoírániai nyelvekben a tárgytörténet és a hangtörténet nem esik egybe. Szembetűnő, hogy az ugor-iráni etnokulturális kapcsolatok éppen a szóban forgó korban, vagyis az i. e. 2. évezredben mind a korábbi, mind pedig a későbbi korszakokhoz képest jóval szegényesebbek.⁴⁴ A felsorolt iráni jövevényszavak száma és jellege ellene szól annak a közkeletű feltevésnek, hogy szoros szimbiózis létezett volna az irániak és a régi ugorok között. Az osztjások, a vogulok és a magyarok nyelvében fennmaradt hét vagy nyolc közös iráni jövevényszó szemmel láthatóan vándorló kulturális terminus. Az ugor együttéléstről – amit általában a bronzkorra datálhatunk – a rendelkezésünkre álló nyelvészeti adatok alap-

⁴⁴HARMATTA János, 1977, 84.

ján és ismereteink mai szintjén aligha beszélhetünk úgy, mint az ősi ugorok és irániak etnikus keveredéséről.⁴⁵ A legújabb kutatásokból egyértelműen kitűnik, hogy az irániak csak jóval később gyakoroltak érzékelhető hatást az ugorokra, csak azután, hogy azok már szétváltak, s megindult e nyelvek és népek önálló fejlődése.

Feltűnő, hogy az ugorok ősi lőtartási terminológiája – az *ostor* kivételével – a kutatók minden igyekezte ellenére sem magyarázható az iráni nyelvekből. MUNKÁCSInak az a megállapítása, hogy e terminológiának iráni forrásai vannak, a legutóbbi időkhöz – főleg a külföldi szakirodalomban – meglehetősen elterjedt volt. A legújabb és a korábbinál alaposabb modern nyelvészeti kutatások azonban nem támasztják alá e véleményt. Közismert pl., hogy az iráni nyelvekben szinte teljesen ismeretlen az *l* fonéma. Ezért a lónak és a csikónak (*ló fi*) az ugor nyelvekben mindmáig fennmaradt *s l* hanggal kezdődő közös neve (magyar: *ló*, vogul: *low*, *low pi*) egyáltalán nem vezethető le iráni nyelvi forrásokból. Az ugor kori zabla vagy kantár (*fék*) és nyereg jelentésű szavaknak sem sikerült meggyőző iráni párhuzamait kimutatni, holott az iráni nyelvtörténet alapos és pontosan kidolgozott, s ráadásul MUNKÁCSI óta a szakemberek jelentős eredményeket értek el az ősi- és óiráni alapnyelv rekonstruálásában. A félreértések elkerülése végett megemlítendő, hogy a magyar nyelv történeti-etimológiai szótára nemcsak az iráni, hanem a török eredeztetés bizonyítékait is elveti, a ló és a vele kapcsolatos lexémákat voltaképpen ismeretlen eredetűnek tartja.⁴⁶

A fentebb említett adatokra támaszkodva megalapozottnak fogadhatjuk el egyes kutatóknak – mindenekelőtt V.N. CSERNYECOVnak, V.I. MOSINSZKAJÁnak, valamint K.V. SZALNYIKOVnak, újabban M.F. KOSZARJEVnek és V.A. MOGILNYIKOVnak – azt a feltevését, hogy az andronovoid jellegű bronzkori, a Kelet-Urál erdős-füves pusztaságairól és a szomszédos nyugat-szibériai területekről származó régészeti leletanyag (fjodorovói kultúra) etnikailag

⁴⁵KORENCHI Éva, 1972, 216; HARMATTA János, 1977, 161–162.

⁴⁶TESZ I., 777; ORANSZKIJ, I.M. 1963, 69.

részben az ősi ugorokkal hozható kapcsolatba.⁴⁷ Ez az egykoron nem teljes mértékben alátámasztott feltevés igen termékenynek bizonyult, s inkább megfelel a magyarok és obi-ugorok későbbi etnikai történetének, mint az a széles körben elterjedt, de kellően meg nem alapozott álláspont, mely szerint az ugorok őshazája az i. e. 1. évezred első felében – vagy még későbbi időben – a Káma folyó erdős vidéke lehetett.

3. Az ugor nyelvközösség felbomlásának okai

A továbbiakban megkíséreljük vázolni az egykori ugorok szétválásának a magyar őstörténet szempontjából alapvetően fontos, de eddig nem eléggé méltatott problémáját. Az ugor nyelvközösség felbomlásának okairól mindeddig rendkívül keveset tudunk. E sorok íróját leszámítva csupán néhány nyelvész – mint HAJDU Péter, MOÓR Elemér, BÁRCZI Géza – foglalkozott érdemben ezzel a kérdéssel.⁴⁸ MOÓR Elemér másokhoz hasonlóan úgy véli, hogy a nyelvi források alapján egyáltalán nem állapíthatók meg azok az okok, amik a magyarság elődeit arra készítették, hogy elhagyják az erdős övezetet, kivonuljanak a füves pusztaságra, és áttérjenek a lótenyésztésre. BÁRCZI Géza közelmúltban megjelent munkájában összegezte az ugor nyelvközösség felbomlásával kapcsolatban addig elért eredményeket. Véleménye szerint a körülbelül az i. e. 1000–500 közötti években lejátszódott események új irányt adtak a magyarság életének. Új és igen fontos szakasz kezdődött a magyar nép történetében – a magyarok elváltak legközelebbi rokonaiktól, a későbbi obi-ugoroktól. Tekintettel arra, hogy ezek az események több ezer évvel ezelőtt zajlottak le, nagyon nehéz eldöntenünk, hogyan ment végbe az ugorok különválása. Lehetséges, hogy azok az ugor csoportok, amelyek a magyar nyelv későbbi alapját alkotó dialektust beszélték, a Káma vidékéről lassú áttelepüléssel jelentek meg az Urál lábánál. Eköz-

⁴⁷CSERNYECOV, V.N., 1951; MOSINSZKAJA, V.I. 1965; SZALNYIKOV, K.V., 1967; MOGILNYIKOV, V.A., 1964; KOSZARJEV, M.F., 1974; 1976.

⁴⁸HAJDÚ Péter, 1953; MOÓR Elemér, 1964, 95–96; BÁRCZI Géza, 1963, 32.

ben kapcsolataik a rokon csoportokkal fokozatosan gyengültek, és végül teljesen megszakadtak. Lehet azonban, hogy mindez másképp történt. Valamilyen idegen nép betörése is elszakíthatta egymástól a későbbi magyarokat és nyelvrokonaikat. Etnikailag ez az idegen csoport lehetett pl. egy török törzs vagy nemzetiség. Ez a második feltevés – azaz egy idegen etnikum beékelődése – tűnik a legvalószínűbbnek. Mindenesetre BÁRCZI szerint a magyarok aligha vonultak át Nyugat-Szibériába, s aligha tartózkodhattak ott hosszabb ideig, hiszen ebben az esetben az olyan szavak, mint a *méh* és a *méz* kivesztek volna nyelvükből, mint ahogyan eltűntek az obi-ugorokéból.⁴⁹

BÁRCZI-nak ez utóbbi megállapítása – melyet egyébként mások is átvettek – bizonyíthatóan tévedés, hiszen a vogul nyelvben megtaláljuk a *méz* jelentésű s más finnugor és indoeurópai nyelvhez hasonló hangalakú szót,⁵⁰ ami tohár közvetítéssel még a kínaiába is belekerült. (A vogul *māx* 'méz' a proto-finnugor *mekse és proto-finnugor *mete kontaminációja.)

Főbb vonásaiban ugyanakkor egyetérthetünk azzal, ahogyan a nyelvtudomány az ugor nyelvközösség felbomlásának kronológiáját a különféle fémek nevének a finnugor nyelvekben való elterjedése alapján meghatározza. A felbomlás idejét általában az i. e. 1. évezred első felére, nevezetesen az i. e. 7. vagy még inkább az 5. századra teszik.⁵¹

Az egykori ősgugorok etnikus differenciálódását magyarázó nyelvtudományi okok véleményünk szerint azonban további elemzésre szorulnak. BÁRCZI Géza éppúgy, mint mások, az ugorok két önálló népcsoportra bomlását vagy fokozatos áttelepüléssel, vagy idegen nép – főleg török csoportok – beékelődésével magyarázza. Ez az állítás azonban nem több, mint puszta elmefuttatás, s tényekkel nem volt kellően alátámasztva. Tény, hogy az ugor közöség felbomlott, s elég logikusnak tűnik, hogy az obi-ugorok és a magyarok elődei közé idegen etnikus elemek ékelődhettek be. A magunk részéről azonban – e közkeletű felfogással ellentétben – teljesen más alapokról, az általános művelődéstörténet szempontjából magyarázzuk az ugor nyelvközösség felbomlásának

⁴⁹BÁRCZI Géza, 1963, 32–35.

⁵⁰CSERNYECOV, V.N., 1963, 406.

⁵¹HAJDÚ Péter, 1962; MOÓR Elemér, 1964, 105; BÁRCZI Géza, 1963; 32–35; HAJDÚ Péter–DOMOKOS Péter, 1978.

okait. A szétválás köztudomásúlag az ősmagyarság etnogenezisének legdöntőbb eseménye volt, a kérdéskört vizsgáló kutatásokban egészen a közelmúltig mégis megoldhatatlannak tűnő probléma maradt.

Mint már említettük, véleményünk szerint az ugor nyelvközösség a maga andronovoid jellegű kultúrájával, komplex gazdálkodási módjával az újkőkör vége felé vált ki az uráli nyelvcsaládból, mégpedig Nyugat-Szibéria déli részén, és körülbelül ezer évi fennállás után végleg felbomlott. E folyamatban igen lényeges szerepet játszottak a kései bronzkor és a korai vaskor határán meginduló, egymással szoros kapcsolatban álló bonyolult ökológiai és gazdasági változások, melyekre sokáig nem figyelt fel a kutatás.⁵² A probléma vizsgálata során semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az i. e. 2-1. évezred fordulóján végbement jelentős éghajlati módosulásokat, melyeket egyesek tradicionálisan *xerothermikus maximumnak*, mások éppen ellenkezőleg, a nedvesebb időjárás korának tartanak.⁵³ Bármiképpen is történt, mindezek az éghajlati változások döntően kihatottak a Dél-Urál keleti felén élő protougorok további sorsára: vagy alkalmazkodni kellett gazdasági rendjükkel a megváltozott természetföldrajzi körülményekhez, vagy el kellett hagyniok azt a területet, s olyan vidékre kellett vándorolniok, amelynek ökológiai viszonyai kedvezőbbek számukra. Az ugorok északi törzsei – az osztjákok és vogulok távoli elődei – ezt az utóbbi utat választották: az i. e. 12-10. sz. között fokozatosan áttelepültek az Ob alsó és középső szakaszára,⁵⁴ azaz mai etnikai területekre, ahol azóta is élnek.

Az Urál keleti felén a sarkkör irányába tartó népmozgás jól nyomon követhető az állattartásra és földművelésre utaló régészeti leletanyagban. Az erdős-füves pusztaságból a tajgába került északi ugorok nyelvileg fokozatosan asszimilálták az őshonos vadászokat és halászokat, azaz a protouráliak leszármazottait, akik nem hagyták el az egykori finnugor őshaza területét.

⁵²VERES Péter, 1971, 33–54.

⁵³KOSZARJEV, M.F., 1974, 24–27; vö. HOTYINSZKIJ, N.A., 1977.

⁵⁴MOGILNYIKOV, V.A., 1964, 180; KOSZARJEV, M.F., 1974, 147–161.

Ugyanakkor az ugorok déli csoportja, a magyarok távoli elődei az i. e. 2–1. évezred fordulója táján – más sztyeppi népekhez hasonlóan – fejlettebb, szakosított gazdálkodási módra, a legeltető, nagyállattartó nomadizálásra tértek át, ami Eurázsia füves pusztaságainak sávjában lényegében ekkoriban, a szubboreális klímaromlás idején alakult ki.⁵⁵

Úgy véljük, hogy a Dél-Urál keleti felének archaikus gazdálkodásában végbement átalakulás, amit bizonyos környezeti változás ösztönzött, kifejezésre jutott abban, hogy a protougurok körében eltérő gazdálkodási rendszer (ökotípus) alakult ki. Ez vezetett nyelvközösségünk végleges felbomlásához. A sokrétű gazdasági és egyben etnikus folyamatok az ökológiai változásokkal egyidejűleg, minden valószínűség szerint a bronz- és vaskor közötti átmeneti időszakban zajlottak le, hozzávetőleg az i. e. 12–10. sz. folyamán. E fontos gazdasági és időjárástörténeti tényezők nem elhanyagolható szerepet játszottak a déli ugor csoportnak – azaz a magyarok korai elődeinek – etnogenezisében. Erre a körülményre őstörténeti kutatásunk sokáig egyáltalán nem fordított figyelmet, főleg azért, mert a rendkívül fontos művelődéstörténeti jelentőségű lovasnomadizmus kialakulásának problematikája, mindenekelőtt időrendjének kérdése érthetetlen módon hosszú ideig nem váltott ki nálunk különösebb érdeklődést. Jóllehet egy-két elszigetelt s teljesen megalapozatlan kísérlettől eltekintve mostanáig lényegében senki sem vonta kétségbe honfoglaló őseink életmódjának pusztai, nagyállattartó, nomád jellegét, illetve Eurázsia lovas nomád kultúrájához való kétségtelen tartozását. A magyar nép etnogenezisével kapcsolatban már régebben kidolgozott történeti-néprajzi rekonstrukciónkat a régészeti, antropológiai és palynológiai kutatások legújabb konkrét eredményei egyre inkább alátámasztják. Bizonyítékaink a következők.

Fontosnak tartjuk, hogy az Urál keleti oldalának erdős, ligetes, sztyeppés térségéből, vagyis a (finn)ugor őshaza legdélibb széléről a sztyeppövezet felé tartó, déli irányú vándorlás figyelhető meg a bronzkor végén. Egy andronovoid jellegű művelt-

⁵⁵VERES Péter, 1971; 1973, 162–164; 1975a, 185–192; 1980a, 379–380.

séggel rendelkező népesség az Urálhoz kapcsolódó nyugat-szibériai fás mezőségről kiindulva az i. e. 12–10. sz. között, vagyis éppen a lovasnomadizmus kialakulásának idején Észak-Kazahsztán területén beékelődött a sztyepp övezetébe. Kiemeljük, hogy a szóban forgó Kazahsztán nemcsak a feltételezett uráli (finnugor) őshazától közvetlenül délre fekszik, de ugyanakkor a ló háziásításának második legkorábbi, dél-uráli szurtandini központjához közel található, s egyben a lovasnomadizmus bronzkor végi kialakulási körzetének számít. Mint ismeretes, a magyar az egyetlen, számba jöhető finnugor nép, amely az erdő zónájából a sztyepp övezetébe került, és nomád állattartó etnikummá vált. A fentebb felsorolt feltételnek más terület, így a Közép-Volga és a Káma vidéke nem felel meg. Következésképpen ezt nem lehet az ugor, még kevésbé a magyarok őshazájának tartani — amint az szokásos.

Ugyanakkor Nyugat-Kazahsztán a tipikus lovas nomád népek egy-éves állandó vándorlásának a lehető legjobban megfelelő száraz sztyeppés és félsivatagos vidék. Az egyetlen számba jöhető terület, ahol a nomád népek csak lovat és juhott tudtak tartani, de nem ismerték a szarvasmarhát, továbbá a földművelést, a köles termesztésén kívül. A magyar nyelv török jövevényszavai éppen ezeknek a feltételeknek felelnek meg a legjobban, minthogy szarvasmarha-tartásra és az ezzel mindig együtt járó földművelő tevékenységre utalnak. Észak-Kaspi vidéke egyúttal olyan körzet, ahol fel lehet tételni, hogy az i. e. 1. évezredben, vagyis a korai nomádok korában a legkevésbé volt kitéve az iráni népek hatásának, azaz megfelel annak a feltételnek, miszerint a korai vaskorban az ősmagyar-iráni kapcsolat a többi finnugor néphez viszonyítva, paradox módon különösképpen gyenge volt. Ezt a régészeti kutatás alátámasztja.

Ezektől az adatoktól teljesen függetlenül a populációs genetikai módszerekkel dolgozó modern embertani vizsgálgódás hasonló következtetésre jutott. Karin MARK észt kutatónő a budapesti finnugor kongresszuson tartott előadásában pedig utalt arra, hogy ide, az Észak-Kaspi vidékére lokalizálható andronovoidi embertani típuson, amely kétségtelenül dominált a honfoglaló nomád magyarságnál, jól kimutatható a mongoloid beütés. Ez érdekes módon azonban nem keleti eredetű, hanem éppenséggel az északi mongoloid populációkra jellemző, mely a Kazahsztántól

északra fekvő, nyugat-szibériai tajgavidékre jellemző. Ennek legtipikusabb képviselői pedig épp a magyarok legközelebbi nyelvrokonai, az obi-ugorok, azaz az osztjákok és vogulok, akikkel népünk megnevezése is közös. A legújabb hazai és külföldi antropológiai kutatás ugyanis Nyugat-Szibériától délre, az Alsó-Volga s az Aral-tó közötti vidékre lokalizálja az ősmagyarok embertani arculatának kialakulását, s ezt a bronzkori, széles arcú andronovoidi europoid típussal hozza kapcsolatba.

Jelenleg – pollenanalízis alapján – tudjuk, hogy a szil elterjedésének délkeleti határa a bronzkorban is az Észak-Kaspi szóban forgó vidéke volt, nevezetesen az Urál folyó és az Alsó-Volga medencéje. Ez azért fontos, mivel a szil az egyetlen helymeghatározó értékkel bíró fanév, amely a finnugor korból megmaradt a magyar nyelvben.

Helymeghatározó szerepe nemcsak az őshaza, hanem az ősmagyarok vándorlásával, lokalizációjával kapcsolatban is rendkívül fontos, de az ugor kor tekintetében sem elhanyagolható tényező. Hiszen a magyar etnogenezis ugor kori szakasza is kizárólag csak olyan területen mehetett végbe, ahol a szil honos. Valóban, a szil elterjedésének keleti határa lényegében egybeesik a finnugor őshaza déli területével. Köztudomású, hogy az ugor népcsoport az uráli őshaza déli, délkeleti részén alakult ki. A szil kelet felé terjedve nemcsak eléri az Urál hegységet, hanem a Közép-Urálban, az erdő és sztyepp határától valamivel északabbra, Európából áthatol Nyugat-Szibériába, egészen a keleti szélesség 64°-ig. A Közép-Uráltól keletre a *Tura*, valamint mellékfolyóinak vidékén, a *Nyica* és *Irbut* medencéjében mutatható ki, ami többé-kevésbé megfelel a déli vogul néprajzi, illetve nyelvjárási csoport szállásterületének. Szil ettől a vidéktől délebbre is előfordul. Déli határa Kazahsztánban húzható meg, nevezetesen az Alsó-Volga és az Urál folyó mellékén a Kaspi-tengerig, illetve egészen a *Guberlini* hegyekig bezárólag. Ez pedig azt jelenti, hogy mindezeket a területeket nem lehet kizárni a magyarok etnogenezisének feltételezett körzeteiből. Sőt, a legnagyobb valószínűséggel éppen ide kell lokalizálnunk őseink legrégibbi szállásterületeit, mivel a nyelvészeti, palynológiai, antropológiai és részben az archeológiai adatok egyértelműen ide mutatnak.

A hazai és külföldi szakirodalomban élénk visszhangot keltett e sorok írójának új hipotézise az ugor közösség i. e. 2-1. évezred fordulóján bekövetkezett felbomlásának tényezőiről. Ezek a tényezők pedig: a termelőerők fejlődése, a növekvő társadalmi munkamegosztás, amely kifejezésre jut a nomád állattartó gazdálkodás kialakulásában. Így többek között FODOR István, HAJDÚ Péter, RÓNA-TAS András, N.N. CSEBOKSZAROV, R.G. KUZEJEV teljes mértékben elfogadta álláspontunkat.⁵⁶ Egyes történészek viszont határozottan tagadják, hogy a protougor csoport differenciálódását az általunk fentebb vázolt körülmények okozták volna. Főleg azt hangsúlyoztatják, hogy mai ismereteink szintjén az éghajlati változásokat aligha határozhatjuk meg akárcsak megközelítő pontossággal is olyan távoli vidékeken, mint Nyugat-Szibéria déli része. Egyébként is, általában téves, sőt vétkes dolog az őskori gazdasági fejlődést ökológiai okokkal kapcsolatba hozni, illetve azzal magyarázni.⁵⁷

Ha azonban figyelembe vesszük az Eurázsia, egyebek között Nyugat-Szibéria paleoklimatikus rekonstrukcióját is tárgyaló nem csekély számú hazai és külföldi tudományos közleményt; valamint néhány olyan etnológiai elméleti következtetést, amely az archaikus gazdálkodást folytató társadalmakban a termelőerők fejlődésére vonatkozik, aligha érthetünk egyet e túlzott kétkedésekkel és még kevésbé a földrajzi determinizmus vádjával. Ismereteink jelenlegi szintjén ugyanis már nem arról van szó, hogy volt-e vagy sem éghajlati változás az i. e. 2. évezred végén és az 1. évezred elején. Napjainkban széles körű és komoly kutatás folyik földünk legkülönbözőbb tájain, így többek között a minket közelebbről érdeklő Nyugat-Szibéria déli, Urálhoz csatlakozó szélén is, a múltbeli ökológiai helyzet felderítésére.⁵⁸

Meg kell jegyeznünk, hogy korábban már más kutatók is rámutattak arra, hogy a nomád állattartó gazdálkodás kialakulását minden valószínűség szerint ökológiai változások serkentették. E kutatók – különösen pedig Sz.I. RUDENKO, G.E. MARKOV – megpróbálták kapcsolatba hozni az i. e. 2. évezred végén feltétele-

⁵⁶FODOR István, 1972, 171; 1973; 1975, 116–119; HAJDÚ Péter – DOMOKOS Péter, 1978, 82–96; RÓNA-TAS András, 1979.

⁵⁷GYÖRFFY György, 1973, 2–17; BARTHA Antal, 1974, 121–129.

⁵⁸KOSZARJEV, M.F., 1974; HOTYINSZKIJ, N.A., 1977, 164–165.

zett xerothermikus maximumot a füves pusztaságok állattartóinak sajátos gazdasági-kulturális típusa, a nomadizmus kialakulásával a bronzkor betetőzésének korában.⁵⁹ Mi most inkább arra a körülményre hívjuk fel a figyelmet, hogy szovjet és más külföldi palynológusoknak a legújabb C¹⁴ datálással is megerősített paleoklimatikus adatai szerint Euráziában — legalábbis annak északi részén — az i. e. 13. sz. körül nem száraz, hanem nedves éghajlat köszöntött be.⁶⁰ A világméretű éghajlatváltozást a grönlandi jégtakaró (0¹⁶:0¹⁸ módszerű) elemzése is bizonyítja. Az elkövetkezőkben tehát az eddiginél jóval óvatosabban kell kezelnünk az i. e. 2–1. évezred fordulójára feltételezett "xerothermikus maximum" által kiváltott szárazságot, ami eddig uralkodó nézetnek számított a paleoökológiai rekonstrukcióban, de főleg a régészek között.⁶¹ Mivel azonban a szubboreáliumra vonatkozó klimatikai rekonstrukció Eurázsia északi részének — elsősorban a kelet-európai lombos erdőknek — adataira épül, egyelőre nem lehet teljesen kizárni, hogy délebbre, a sztyeppés, illetve sivatagi és szubtropikus övezetben az éghajlat másképpen alakult volna. Valóban, van néhány olyan elméleti megfontolás, mely szerint lehetséges, hogy az erdős övezetben és a füves pusztaságon diametriálisan ellenkező irányban módosult az éghajlat az északi féltekén. Ennek mintha ellentmondana, hogy legalábbis az i. e. 2. évezred végéig, lényegében párhuzamos éghajlatváltozás figyelhető meg mind északon, mind délen. Az i. e. 2. évezredben több helyen — beleértve Közép-Ázsiát is — sokszor aszályos szárazság tapasztalható, bár nem olyan mértékben, mint korábban vélték.⁶² A paleoökológiának általában — és különösen az obi-ugorok és a magyarok etnogenezisének bennünket érdeklő problematikájával kapcsolatban — egyik fontos kérdése az, hogy az i. e. 2–1. évezred fordulóján valóban bekövetkezett-e felmelegedési, xerothermikus maximum, vagy éppen ellenkezőleg, nedvesebb éghajlat kezdődött, amely — mint az egyik

⁵⁹RUDENKO, Sz.I., 1961; MARKOV, G.E., 1967, 10–15; 1973; 1976, 8–49.

⁶⁰HOTYINSZKIJ, N.A., 1977, 164–165.

⁶¹DANSGAARD, W.H. — JOHNSEN, S.J. — CLAUSEN, H.B. 1971, 37–56; LAMB, H.H. 1974, 195–230.

⁶²VINOGRADOV, A.V. — MAMEDOV, E.D., 1975, 234–256; HOTYINSZKIJ, N.A., 1977, 163–165.

legnevesebb szovjet palynológus szakember, A.N. HOTYINSZKIJ legutóbbi monográfiájában állítja —, lényegében végighúzódtott az i. e. 1. évezreden, mégpedig az i. e. 13. sz.-tól egészen az i. e. 2. sz.-ig.

A szóban forgó paleoklimatológiai kérdést érdemes volna kiaknázni, s nem is csak a nomadizmus kialakulásával kapcsolatban, inkább az ugor csoportok etnogenezisének szempontjából, bár esetünkben e két probléma kétségtelenül szorosan összefügg. Számunkra döntő fontosságú, hogy az i. e. 2. évezred végi xerothermikus maximum körüli vitában a két fél egyvalamiben már közös nevezőre jutott: a kronológia meghatározásában, abban, hogy körülbelül az i. e. 13. sz.-tól kezdődően Eurázsia valamennyi táji és klimatikus övezetében valóban mélyreható ökológiai változás ment végbe, és hogy azokat Indiától délen a Balkánig, északon a Baltikumig, a Volga vidékéig, a Káma, Baskíria, Nyugat-Szibéria és a Keleti-Urál területéig mindenütt rendkívül nagy népmozgások kísérték. Az ugor nyelvközösség felbomlásának, illetve az ősmagyarok kiválásának okait kutatva számunkra jelenleg nem az az elsőrangú kérdés, hogy milyen irányú volt az éghajlati változás (lehűlés vagy felmelegedés történt-e), csupán az, hogy egyáltalán volt bizonyos ingadozás az i. e. 2–1. évezred fordulóján. E tény megállapítása tökéletesen elegendő ahhoz, hogy joggal feltételezzük: a bronzkor végén kimutatható ökológiai változások számos eurázsiai nép esetében kikerülhetetlenül az anyagi kultúra nagymérvű átalakulását eredményezték, s az ősmagyarság gazdasági életét is átformálták.

Az archaikus közösségek anyagi kultúrájának ugyanis — mint tudjuk — elsődleges funkciója a közvetlen természeti környezethez való aktív alkalmazkodás.

Ennek kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a tágabb értelemben vett etnikum mint speciális, ún. *etnoszociális szervezet* — az általános rendszerelméleti meghatározás szerint — nem zárt, hanem nyitott rendszer. Ebből következően dinamikus, *adaptív* rendszer, amely anyagot, energiát, információt ad le és fogad be, állandóan egyensúlyra törekszik, azaz keresi a *homeosztatis* állapotot. Keretein belül az alkotóelemek állandóan bonyolultabbá válnak és differenciálódnak, s pozitív vagy negatív visszacsatolás révén megvalósul kölcsönviszonya az adott környe-

zettel.⁶³ A régebbi történeti és a recens néprajzi anyagból jól ismert, hogy Amerika, Ausztrália, Afrika és Ázsia számos népének gazdasági és társadalmi fejlődése a múltban különféle okok miatt sokszor álacsony szinten megrekedt. Most – figyelmen kívül hagyva egyelőre a másodlagos akkulturálódást – pusztán azt jegyezzük meg, hogy e vonatkozásban nem elhanyagolható szerepet játszott az olyan speciális gazdasági hajtóerők hiánya, amelyek előidéztek az etnikumok, elsősorban pedig ezek gazdasági életének változását. Úgy látszik, a „kezdetleges kultúrájú” népeknél nincs meg az állandó fejlődést serkentő belső társadalmi mechanizmus, ami a fejlettebb osztálytársadalmakban többletterméként, magántulajdonként vagy osztályharcként stb. jelen van. A nemzeti-törzsi közösségekben nagymértékben fékezi a termelőerők fejlődését a társadalmi struktúra differenciálatlan volta, a szociális ellentétek fejletlensége, a kialakulatlan munkamegosztás. E korban a legfőbb antagonisztikus ellentét nem az egyes szociális csoportok, hanem a társadalom egésze és a természet között alakult ki. Közismert, hogy a törzsi kultúrák hagyományos jellegűek; e közösségek tagjai általában ellenszegülnek mindennemű újításnak, jöjjenek azok akár belülről, akár kívülről, és az esetek többségében szent kötelességüknek érzik, hogy megőrizzék apáik örökét, őseik tradícióit. Mindent figyelembe véve el kell ismerni, hogy a múltban a termelőerők fejlődése nem volt állandó és folyamatos – mint korunkban –, hanem időnkénti, ugrásszerű változásokból tevődött össze. MARX nyomán valljuk – amiről egyesek néha szívesen elfelejtkeznek –, hogy a természeti környezet is a termelőerők alkotórésze. Az ökológiai feltételek nagymértékű változása tehát a múltban nemcsak negatív, hanem nemegyszer pozitív változásokat is okozott a tradicionális társadalmak gazdasági életében, hiszen ezek az archaikus kultúrájú népek mindig is igyekeztek többé-kevésbé optimálisan alkalmazkodni lakóhelyük változó természeti feltételeihez. Lehetséges, hogy az emberi kultúra múltbeli fejlődése szempontjából kimondottan kedvezőtlen lett volna, ha nem következtek volna be nagyarányú földrajzi és éghajlati változások

⁶³GUMILJOV, L.N., 1966, 27–32.

földünkön. Az előző korokban ugyanis az emberiség egész kulturális evolúciójának fő állomásai feltűnően gyakran estek egybe jelentős ökológiai változásokkal, kezdve a homo sapiens létrejöttétől az őskőkori kultúrák fejlődési szakaszain keresztül egészen a mezolitikum kialakulásáig vagy a neolitik kori mezőgazdasági forradalom kibontakozásáig. Nem is szólva a bronzkor vége felé a nomád állattenyésztés kialakulásáról a füves pusztaságokban és a sivatagos övezetekben, illetve a 17-18. sz.-i „kisjégkorszak” idején a nyájszerű rénszarvastartás létrejöttéről Eurázsia tundrás vidékein.⁶⁴

Noha a termelőerők fejlődésének fő mozgatóereje a gazdasági specializáció, amely a társadalmi munkamegosztásra épül, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az emberiség történelmének kezdeti szakaszaiban a földrajzi tényező közvetlen és erőteljes hatást gyakorolt az emberi társadalomra, s e mély hatás csupán a kultúra fejlődésével párhuzamosan csökkent. A környezet rányomhatja bélyegét a helyi történelmi fejlődési folyamatra – vagy meggyorsítja vagy lelassítja –, alapvetően megváltoztatni azonban nem képes. A modern etnogenetikai kutatások szempontjából igen nagy jelentőségű MARXnak az a megállapítása (mai tudósok műveiben továbbfejlesztett formájában), hogy a kultúrát az ember teremti, miközben aktív hatást gyakorol természeti környezetére, és egyidejűleg aktívan alkalmazkodik hozzá. A kultúra, beleértve a gazdasági életet is, az emberi – bármilyen emberi – környezet körül mintegy másodlagos környezetté válik. Teljes mértékben egyetérthetünk azzal a megalapozott, s egyre inkább terjedő módszertani megállapítással, hogy az emberi kollektívát és az általa gazdaságilag hasznosított területet dinamikus, egységbe fogó „szocioökológiai rendszerként” kell vizsgálnunk, különösen, ami az etnikum gazdasági életének és természeti környezetének szimbiózisát illeti.⁶⁵

E szempontból igen érdekes az a megfigyelés, hogy a hagyományos társadalmakban az új gazdasági formákra való áttérés kedvező feltételei meglehetősen gyakran éppen válságidőszakok-

⁶⁴BARASH, D.P., 1980, 35; MATYUSIN, G.N., 1976, 280; RUDENKO, Sz.I., 1961-69; MARKOV, G.E., 1967, 11-17; 1973; 1976; KRUPNYIK, I.I., 1977, 1.

⁶⁵GUMILJOV, L.N., 1966; KRUPNYIK, I.I., 1977, 4-30.

ban alakultak ki, amit több ok, egyebek között nyilvánvalóan természeti tényező válthatott ki. Újabban már igen sok kutató — keleten és nyugaton egyaránt — egyetért abban, hogy a bioszférában végbemenő változások következtében földünk egyes vidékein kialakult különleges természeti feltételek a múltban lökést adtak a termelőerők fejlődésének.⁶⁶ Különösen fontos szerepet játszott az éghajlat szárazabbá vagy nedvesebbé válása Eurázsia füves pusztaságain és a szomszédos vidékeken. Úgy gondoljuk, hogy mindezeket a megállapításokat bizonyos mértékig alátámasztják az egykori uráliak, az obi-ugorok és az ősmagyarok etnogenezisére, illetve korai etnikai történetére vonatkozó fentebb ismertetett újabb adatok.

4. A magyar etnikum kialakulásának kérdései

Annak a rejtélynek, hogy hogyan őrződött meg a magyar nyelv és a magyar etnikum az eurázsiai sztyeppén létszámban őseinket minden bizonnyal meghaladó más népek — az irániak és a törökök — között, csak egyféle magyarázata lehet: az ősmagyarok a nyugat-szibériai sztyepről kiinduló, egészen a Kárpát-medencéig tartó hosszú vándorlásuk során már jóval a honfoglalás előtt rendelkeztek azokkal a megkülönböztető, etnikus jegyekkel, amelyek szükségesek ahhoz, hogy etnikumnak tekintsük őket. Kétségtelen, hogy a magyaroknak a sztyeppövezetben csak rájuk jellemző, önálló nyelvük volt. Már önmagában az a tény, hogy a sajátos finn-ugor jellegű magyar nyelv a mai napig fennmaradt, bizonyíték arra, hogy egykoron az ugor közösségből való kiszakadás után, a lovasnomadizmusra való áttéréskor a magyarok ősei már zárt nyelvi rendszert alkothattak, természetesen nyelvjárási szinten. Ez a nyelvi közösség mint rendszer az idők folyamán különböző hatásokra némileg módosult ugyan, de mind a mai napig nem szűnt meg. A magyarok etnikai közösségének viszonylagos zártságát a nyelven kívül az endogám jellegű házassági gyakorlatok biztosították. Amint több kutató az utóbbi időben felvetette, egy népen

⁶⁶LAMB, H.H. 1974, 195–230; MATYUSIN, G.N., 1976, 259; KRUPNYIK, I.I., 1977, 20; SNYIRELMANN, V.A. 1980, 150.

belül uralkodó házasodási preferencia, jelen esetben az endogámia, az adott etnikum sajátos védőmechanizmusa, amely a család intézményének segítségével nemcsak a népesség újratermelését teszi lehetővé, hanem az etnokulturális információk nemzedékek közötti folyamatos vertikális átadását is.⁶⁷ A lovas nomád magyarok endogám házassági gyakorlata biztosította etnikumuk kulturális-nyelvi állandóságát, és ezzel egyúttal lehetővé tette más népektől való elkülönülésüket is. Persze nem hagyható figyelmen kívül az ősmagyarok nyelvi különállása sem az indoeurópai, illetve altaji nyelvcsaládhoz tartozó nomádok között. Ez a körülmény nagyban akadályozhatta a kapcsolatteremtést, többek között jelentősen korlátozta az iráni, majd később török etnikumokkal való etnikai keveredés lehetőségét. A saját nyelv és a nagymértékű endogám zártság következtében az ősmagyarok elhatárolódásának a szomszédos idegen nyelvű közösségektől olyan szembetűnőnek kellett lennie, amely előbb-utóbb létrehozta náluk a „mi-ők”, vagyis a „saját-idegen” megkülönböztetést, illetve az ebből fakadó csoporttudatot, továbbá az önmegnevezést, azaz az etnonimet, amely a nyelv mellett minden etnikum elmaradhatatlan jelzője. A rokon csoportoktól elszakadt ősmagyarok elég korán felismerhették etnikai közösségük nyelvileg elszigetelt voltát. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy az összes adatot figyelembe vevő újabb etimológiai elemzés azt mutatja, hogy a magyarok népnevének eredeti jelentése *beszélőember* lehetett. Etnonimünk *magy*-előtagjának egybeesése az ugor kori *mańce sagen-Sage jelentésű nomen verbummal teszi lehetővé ezt a feltételezést. Annál is inkább, mivel az *-ar* utótag jelentése – akár finnugor, akár török etimológiáját nézzük – *ember*.⁶⁸

Bármennyire kevés adattal rendelkezünk is a magyar őstörténetről, annyit azonban mégis sikerült kimutatni, melynek alapján joggal állíthatjuk, hogy a lovas nomád magyarok az eurázsiai sztyeppén tartó több mint ezeréves vándorlásuk során mint etnikum léteztek. Ellenkező esetben el sem jutottak volna a Kárpátokig, s régen asszimilálódtak volna. Az ősmagyarok nyelvükön,

⁶⁷BROMLEJ, Ju.V., 1976, 76.

⁶⁸VERES Péter, 1975a; 1979b; 1980a, 375; vö: TESz I. 904; ABAJEV, V.I., 1979, 295.

endogám zárttságukon, etnonimükön és az ebből adódó etnikai tudaton kívül még egyéb megkülönböztető kulturális jegyekkel is rendelkezettek. Ezeket az etnikai vonásokat azonban ma még nem tudjuk kellőképpen rekonstruálni. Főleg azért nem, mivel az eurázsiai sztyeppövezetben élő, különböző nomád állattartók anyagi műveltsége, kultúrája rendkívül egynemű volt. Ezen kívül az ősmagyarok magas szintű gazdasági specializáltságuk miatt, állattartásuk sajátossága következtében sokáig nem nagyon foglalkozhattak földművelő tevékenységgel, ennek következtében pedig csak minimális archeológiai anyagot hagyhattak maguk után. Köztudomású, hogy a mozgékony, állandóan vándorló lovas nomádok csekély és ráadásul egy típusú archeológiai hagyatékát a sztyeppén rendkívül nehéz elkülöníteni egymástól, illetve etnikailag egyértelműen meghatározni. Feltehetően ez a magyarázata annak a rejtélynek, hogy mind ez idáig nem sikerült a magyarokra jellemző régészeti nyomokat visszafelé követni a Kárpát-medencétől az ugor őshazáig. Eddig egyetlen archeológiai kultúrát sem lehetett bizonyíthatóan a magyar törzsek régészeti hagyatékának tekinteni a Kárpátoktól keletre eső részen. Ez a paradox helyzet azonban valószínűleg nem csak azért áll fenn, mert az eurázsiai puszták területe nem eléggé kutatott. Véleményünk szerint előfordulhat, hogy később sem sikerül a magyarok vándorlását régészetileg nyomon követni. A magyar törzsek vonulási irányát többé-kevésbé mégis meg tudjuk határozni. Kétségtelen, hogy a specializált állattartó kultúrát kialakító ősmagyarok a nyugat-szibériai ligetes mezőségről kiindulva, északról beékelődve a sztyeppövezetbe, Kazahsztán és az Aral-tó vidékéről elindulva nyugat felé a nomádok szokásos útvonalát követték a Kárpátokig.⁶⁹ A szilfának, melynek megnevezése — mint már említettük — nyelvünkben finnugor kori, déli határa különös módon éppen ott húzódik, ahol a magyarok szállásterületét feltételezik a kutatók, vagy ahova az írásos források egyértelműen helyezik. Az előbbire példa Nyugat-Szibéria, illetve Észak-Kaspi vidéke, valamint a Kaukázus előtere, ahol a szil egészen Pjatyigorszk városig terjed, az utóbbira pedig Prut, a Dnyeszter és a Déli-Bug torkolatvidéke, amely köztudomásúlag a szil európai el-

⁶⁹SOKOLOV, S.Ja.—SJAZEVA, O.A.—KUBLY, V.A. 1975, 105.

terjedésének déli határa. Ismeretes, hogy ezeket a folyókat nevezte meg Bíborbanszületett Konstantin a magyarok etelközi szálaláshelyeként. Úgy látszik, a szil délibb elterjedési területe az eurázsiai sztyepp középső és nyugati felében a lovas nomád népek kelet-nyugati irányú vándorlásának útvonalával esik egybe. A rendelkezésre álló adatokból arra lehet következtetni, hogy a honfoglalás előtt, a több száz évig tartó bolgár-török és kazár hatás idején a magyarok túlzottan egyoldalúan szakosodott lovas-nomadizmusa egy új gazdálkodási ággal, az ekés földműveléssel bővült, mégpedig csuvas típusú nyelvet beszélő török népekkel való szoros kapcsolatuk során. Tipológiailag hasonló folyamat zajlott le más-más időben a mongoloknál és a kaukázusi alánoknál. Az utóbbiaknál – akárcsak a magyaroknál – a földművelés terminológiái közül csak a *köles*nek van saját nyelvi megnevezése.⁷⁰

A honfoglalás előtti két évszázadban a magyaroknál a pásztorkodó nagyállattartás és az ekés földművelés szimbiózisa – amely eredetileg etnikus különbözőséget is takarhatott – a kölcsönös gazdasági egymásrautaltság következtében az eddigi politikai integráció és etnikai konszolidáció magasabb fomájához vezetett. Ez a körülmény a török földműves csoportok asszimilációját eredményezte, ezzel párhuzamosan szerencsésen a komplexitás irányába módosult a magyarok gazdálkodási rendszere. E gazdasági változások és asszimilációs folyamatok a magyar nép etnikai történetének jelentős állomásai. Ennek ellenére a népvándorlás kori bolgár-török, illetve kazár interetnikus hatást a délorosz sztyeppén – módszertani szempontból – sehoggy sem lehet a magyarok etnogeneziseként értelmezni, vagyis a magyar nép kialakulásának tartani, ahogyan ez szokásos a hazai szakirodalomban.⁷¹ Megítélésünk szerint a magyar etnikum ekkor már régis-rég létrejött, mégpedig az eurázsiai lovasnomadizmus kialakulásával párhuzamosan.

Több hazai neves tudós – DEÉR József nyomán – feltételezi, hogy a magyar nép nem sokkal a honfoglalás előtt vagy éppenséggel az után jött létre.⁷² Így egyesek szerint ez az etnikai kon-

⁷⁰ABAJEV, V.I., 1965, 143; RÓNA-TAS András, 1977, 267–277.

⁷¹DEÉR József, 1938, 44; KRISTÓ Gyula, 1980, 69.

⁷²GYÖRFFY György, 1973, 15; KRISTÓ Gyula, 1980, 69; vö. DEÉR József, 1938, 44.

szolidációs folyamat, melynek eredményeként a magyar nép létrejött, igen későre, csak a 12-13. sz.-ra tehető, mivel a honfoglalást követő két-három évszázad alatt a feudális társadalmi rend és államszervezet megerősödésével együtt állítólag etnikailag is alapvető átalakulás zajlott le. Eltűntek a korábbi heterogén alakulatok, a törzsszövetségi rendszer életmódbeli, nyelvi és vallási különbségei, helyüket egy új etnikai képződmény, a magyar nép foglalta el. Ezzel a véleménnyel azonban aligha lehet egyetérteni, mivel félreértésen alapul, és a formális logikai szempontnak sem felel meg teljes mértékben, hiszen kétségbe vonja a honfoglalók magyar etnikumát. Ezenkívül e megállapítások teljesen figyelmen kívül hagyják, hogy DEÉR fel fogásában — amelyet szolgálaián átvettek — a nép terminus nem etnikum vagy etnikai közösség értelemben szerepel, hanem — nem éppen szerencsés szóhasználattal — tudatosan szervezett makrostrukturális politikai organizmust jelent, melyet a szakirodalom inkább *nemzetiségnek*, idegen szóhasználatban *nationality*nak (*narodnoszty*) nevez, ami a nemzet előzménye, történeti előfutára a kora középkor társadalmi körülményei között. Úgy látszik, a kutatók között az etnogenezis és az etnikai történet fogalmával kapcsolatban lényeges módszertani eltérések vannak mind elméleti téren, mind pedig a konkrét magyar őstörténeti problémákat illetően. Véleményünk szerint az etnogenezis és az etnikai történet terminusok nem szinonimák, hanem az etnikum (nép) kialakulásának és történeti fejlődésének minőségileg különböző stadiális szintjét jelölik. Etnogenezisen, mint a terminus neve is mutatja, az etnikum (mint tudatosult nyelvi-kulturális közösség) kialakulását vagyis létrejöttét értjük, önszervező, „nyílt rendszer” értelmében. Az etnikai történet pedig az etnikumnak mint adaptív rendszernek interetnikus, ökológiai és más tényezők hatására végbemenő diakrónikus módosulását jelenti. Az etnikai történet folyamán az etnikum kultúrájában jelentős változások mehetnek végbe, sőt gazdasági élete és társadalmi berendezkedése alapvetően megváltozhat, de mint rendszer — minden módosulása ellenére — önmagával lényegében azonos marad. Az etnikum mint olyan, hasonlóan a nyelvhez, nem tartozik sem az alaphoz, sem pedig a felépítményhez, vagyis sajátos, nem formációs jelle-

gű, különleges szociokulturális jelenség.⁷³ Kitűnő példája ennek éppen a magyar nép etnogenezise, valamint korai és későbbi etnikai története. A magyar etnikum jó néhány gazdasági-társadalmi alakulat változását is megélte, anélkül azonban, hogy mint adaptív, meghatározott zárt határokkal és belső struktúrával rendelkező önszervező rendszer lényegesen átalakult volna. Feltehetőleg a magyar etnikumot a görög, örmény, grúz, iráni, zsidó, kínai és egynéhány más néphez hasonlóan Eurázsia egyik legrégebbi etnikai közösségeként kell számon tartani. Ennek pedig az a magyarázata, hogy a magyarok az indoeurópai és altaji népek nagytöbbségétől eltérően már igen korán kiváltak a rokonnépek csoportjából, a finnugor nyelvközösségből. Az ősmagyarok etnikai konszolidációja az eurázsiai pusztákon a szomszédos idegen népektől való nyelvi eltérés alapján ment végbe a korai nomádok korában. Ez azután történt, hogy Eurázsia középső részén a magyarok elődeinek mint egyetlen finnugor népnek sikerült az északi erdőövezetet elhagyni, délebbre, a sztyepp zónájába átvándorolni s ezzel párhuzamosan áttérni egy olyan gazdálkodási módra, amely lehetővé tette, hogy nomád őseink a füves mezőségek legnyugatibb szélére, a Kárpát-medencébe, mai hazájukba kerüljenek.

Irodalom

- AALTO, P.
1959 *Ein alter Name des Kupfers*. In: *Ural-Altäische Jahrbücher*, 31. 31-40. Wiesbaden.
- АБАЈЕВ, В.І.
1965 АБАЕВ, В.И., Скифо-европейские изоглоссы. Москва.
1979 Основы иранского языкознания. Москва.
- ASIMOV, M.C.—LITVINSKY, B.A.—MIROSHNIKOV, L.I. et al.
1981 *Ethnic problems of the history of Central Asia in the early period (Second Millennium B.C.)*. Moscow.
- BADER, O.N.
1970 БАДЕР, О.Н., Уральский неолит. In: *Каменный век на территории СССР*. (Ред.: Форнозов, А.А.) 157—171. Москва.
- BARASH, D.P.
1980 *Szociobiológia és viselkedés*. Bp.

⁷³BROMLEJ, Ju. V., 1976, 114-125.

- BÁRCZI Géza
1963 *A magyar nyelv életrajza*. Bp.
- BARTHA Antal
1968 *A IX—X. századi magyar társadalom*. Bp.
1974 *Módszertani megjegyzések az "Újabb adatok a finn-ugor és magyar őstörténethez" c. cikkhez*. Történelmi Szemle, 1—2. sz. 221—229.
- BROMLEJ, Ju.V.
1976 *Etnosz és néprajz*. Bp.
- BUROV, G.M.
1965 БУРОВ, Г.М., Бычегодский Край. Москва.
1966 Археологические находки в старинных торфяниках бассейна р. Вычегды. Советская археология. 45—56.
- CHARD, Ch.S.
1961 *Neolithic culture areas of Northorn Asia*. In: Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte. 181—185. Hamburg.
- CSEBOKSZAROV, N.N.
1954 ЧЕБОКСАРОВ, Н.Н., К вопросу о происхождении народов угро-финской языковой группы. Советская этнография № 6. 153—167.
- CSEBOKSZAROV, N.N.—CSEBOKSZAROVA, I.A.
1980 *Népek, rasszok, kultúrdk*. Bp.
- CSERNIH, E.N.
1971 ЧЕРНЫХ, Е.Н., Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. Москва.
- CSERNYECOV, V.N.
1951 ЧЕРНЕЦОВ, В.Н., К вопросу о месте и времени формирования финно-угорской этнической группы. In: Тезисы по методологии этногенетических исследований. Москва.
1963 К вопросу о месте и времени формирования уральской (финно-угро-самодийской) общности. In: Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum. Budapestini habitus. 20—24. IX. 1960. 405—411. Bp.
1969 *On the problem of ancient substratum in the cultures of the circumpolar region*. In: VII. Congres International des sciences Anthropologiques et Ethnologiques. X. 510—515. Moscou.
1975 *Észak népei az újkorban*. In: *Vízimadarak népe*. (Szerk.: GULYA János) 93—106. Bp.
- CSESZNOV, Ja.V.
1973 ЧЕСНОВ, Я.В., О социально-экономических и природных условиях возникновения хозяйственных типов. Советская этнография № 6. 20—28.
- DANSGAARD, W.H.—JOHNSEN, S.J.—CLAUSEN, H.B.
1971 *Climatic recors revealed by the Camp Cantury Ice Core*. In: *The Late Cenozoic Ice Ages*. (Ed.: V. TUREKIAN, K.K.) 37—57. New Hawen.
- DAVIDOVA, G.M.
1976 ДАВЫДОВА, Г.М., Антропологическое исследование северных манси. Автореферат. Москва.
- DEÉR József
1938 *Pogány magyarság — keresztény magyarság*. Bp.
- ECSEDY Ildikó
1969 *Nomád gazdaság, nomád társadalom*. Magyar Filozófiai Szemle 5. sz. 855—875.

- 1976 *A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről.* In: *Őstársadalom és ázsiai termelési mód.* (Szerk.: TÖKEI Ferenc) 81–136. Bp.
- ERDÉLYI István
 1972 *Nomád életforma – nomád társadalom.* Valóság 5. sz. 13–20.
 1980 *A magyar őstörténet periodizációja.* Magyar Tudomány 5. sz. 335–338.
- FODOR István
 1972 *Őstörténetünk korai szakaszainak néhány fő vonása.* Történeti Szemle 1–2. sz. 112–125.
 1973 *Az újabb szovjetföldi régészeti kutatások és a magyar őstörténet.* Szabolcs-Szatmári Szemle. 56–57.
 1975 *Verecke híres útján...* (A magyar nép őstörténete és a honfoglalás). Bp.
 1977a *Altungarn, Bulgartürken und Ostslawen in Südrussland.* Szeged 26. sz. 279–301.
 1977b *Az uráli és finnugor őshaza kérdéséről.* MTA II. Oszt. Közl. 279–304.
- GENING, V.F.—ASHMINA, A.N.
 1975 ГЕНИНГ, В.Ф.—АШИХМИНА, А.Н., Могильник эпохи бронзы на р. Синташта. In: *Археологические открытия 1974 года.* (Ред.: Рыбаков, В.А.) 144–147. Москва.
- GUMILJOV, L.N. Аши.
 1966 ГУМИЛЕВ, Л.Н., Открытие хазар. Ленинград.
- GUMILJOV, L.N.—ERDÉLYI ISTVÁN
 1969 *A nomád világ egysége és sokrétősége.* Archaeológiai Értesítő 96. sz. 54–61.
- GUNDA Béla
 1943 *A magyar néprajz és a magyar őstörténet.* In: *A magyarság őstörténete.* (Szerk.: LIGETI Lajos) 222–245. Bp.
- GYÖRFFY György
 1973 *A honfoglalás az újabb kutatások tükrében.* Valóság 7. sz. 1–15.
- HAJDÚ Péter
 1953 *A magyarság kialakulásának előzményei.* Bp.
 1962 *Finnugor népek és nyelvek.* Bp.
 1964 *Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie.* Acta Linguistica XIV. 47–83.
- HAJDÚ Péter—DOMOKOS Péter
 1978 *Urali nyelvrokonaink.* Bp.
- HALIKOV, A.H.
 1968 ХАЛИКОВ, А.Х., Древняя история Поволжья. Москва.
- HARMATTA János
 1977 *Írániak és finnugorok, íráníak és magyarok.* In: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* (Szerk.: BARTHA Antal—CZEGLÉDY Károly—RÓNA-TAS András) 167–182. Bp.
- HOTYINSZKIJ, N.A.
 1977 ХОТИНСКИЙ, Н.А., Голоцен Северной Евразии. Москва.
- KISZELY István
 1969 *A fogszuvasodás.* In: *Sírok, csontok, emberek.* 237–245. Bp.
 1979 *A föld népei.* Bp.
- KORENCHI Éva
 1972 *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen.* Bp.

- KOSZARJEV, M.F.
 1974 КОСАРЕВ, М.Ф., Древние культуры Томско-Нарымского Приобья. Москва.
 1976 Бронзовый век Западной Сибири. Автореферат докторской диссертации. Москва.
- KRASZNOV, Ju.A.
 1971 КРАСНОВ, Ю.А., Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. Москва.
- KRISTÓ Gyula
 1980 *Levédi törzsszövetségetől Szent István államdig.* Вр.
- KRUPNYIK, I.I.
 1977 КРУПНИК, И.И., Факторы устойчивости традиционного хозяйства народов Севера. Автореферат кандидатской диссертации. Москва.
- LAMB, H.H.
 1974 *Climate, Vegetation and Forest Limits in Early Civilized Times.* In: *The Place of Astronomy in Ancient World.* 295—230. London.
- LÁSZLÓ Gyula
 1981 *Őstörténetünk.* Вр.
- MADDIN, C.V.
 1975 *Ancient Tin.* New York.
- MARKOV, G.E.
 1967 МАРКОВ, Г.Е., Кочевники Азии. Автореферат докторской диссертации. Москва.
 1973 Некоторые проблемы; возникновение и ранние этапы кочевничества в Азии. Советская этнография № 1. 12—23.
 1976 Кочевники Азии. Москва.
- MATYUSENKO, V.I.
 1970 МАТЮШЕНКО, В.И., Нож из могильника у деревни Ростовка. Краткие сообщения Института Археологии № 116. Москва.
- MATYUSIN, G.N.
 1971 МАТЮШИН, Г.Н., Памятники эпохи раннего металла Южного Зауралья. Краткие сообщения Института Археологии. 117—121. Москва.
 1972 У колыбели истории. Москва.
 1976 Мезолит Южного Урала. Москва.
- MEINANDER, I.F.
 1973 *The problem of the Finno-Ugrian peoples origin on the case of archeological date.* In: *Studies in the anthropology of the Finno-Ugrien peoples.* 45—65. Helsinki.
- MOGILNYIKOV, V.A.
 1964 МОГИЛЬНИКОВ, В.А., Население южной части лесной полосы Западной Сибири. Автореферат кандидатской диссертации. Москва.
- MOÓR Elemér
 1964 *A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya.* Вр.
- MOSINSZKAJA, V.I.
 1965 МОШИНСКАЯ, В.И., Археологические памятники севера Западной Сибири. Москва.
 1976 Древняя скульптура Урала и Западной Сибири. Москва.
- ORANSZKIJ, I.M.
 1963 ОРАНСКИЙ, И.М., Иранские языки. Москва.
 1979 Древнеиранские языки. Москва.

- RÓNA-TAS András
 1977 *A magyar-bolgár-török érintkezés jellege*. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. (Szerk.: BARTHA Antal—CZEGLÉDY Károly—RÓNA-TAS András) 267—277. Bp.
 1979 *A magyar őstörténet*. Bp.
- RUDENKO, Sz.I.
 1961 РУДЕНКО, С.И., К вопросу о формах скотоводческого хозяйства у кочесников. In: Материалы по этнографии. I. (Ред.: РУДЕНКО, С.И.) 3—23. Ленинград.
 1969 *Studien über das Nomadentum*. In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. (Szerk.: FÖLDES László) 30—45. Bp.
- SACHS, V.N. (red.)
 1980 *Paleopalynology of Sibir*. Papers of the Soviet Palynologist the Vth International Conference on Palynology (Cambridge, England, 1980) Moscow.
- SEREI, C.
 1970 *The Linguistic Prehistory of Peoples Belonging to the Uralic Family of Languages*. In: VIIIth Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. 410—412. Tokyo.
- SINOR Dénes
 1975 *Történelmi hipotézisek és a nyelvtudomány*. In: Vízi-madarak népe. (Szerk.: GULYA János) 325—328. Bp.
- SOKOLOV, S.J.—SJAZEVA, O.A.—KUBLY, V.A.
 1975 *Aerographia Arborum Fruticumque URSS*. Moscow.
- SNYIRELMAN, V.A.
 1980 ШНИРЕЛЬМАН, В.А., Возникновение скотоводства. Москва.
- SZALNYIKOV, K.V.
 1967 САЛЬНИКОВ, К.В., Очерки древней истории Южного Урала. Москва.
- SZAVINOV, V.G.
 1978 САВИНОВ, В.Г., Южная Сибирь. In: Первобытная периферия классовых обществ до начала великих географических открытий. 110—140. Москва.
- SZIMCSENKO, Ju.B.
 1976 СИМЧЕНКО, Ю.Б., Культура охотников на оленей Северной Азии. Москва.
- SZMIRNOV, K.F.
 1961 СМІРНОВ, К.Ф., Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей. Советская археология № 1. 115—126.
- SZŰCS Jenő
 1972 *"Nemzetiség" és "nemzeti öntudat" a középkorban*. (Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához.) In: Nemzetiség a feudalizmus korában. 48—75. Bp.
- TESZ
 1970, 1975, 1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—III*. (Szerk.: BENKŐ Loránd) Bp.
- TRETYAKOV, P.N.
 1966 ТРЕТЬЯКОВ, П.Н., Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Москва—Ленинград.
- TÓTH Tibor
 1969 *Az ősmagyarok genesisének szarmata kori etapjáról*. MTA II. Oszt. Közl. XVIII. 85—96.

VERES Péter

- 1971 *Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez.* NÉ. 165-189.
- 1972 *A magyar nép etnikai történetének vázlatja.* Valóság 5. sz. 1-12.
- 1973 *An Outline of the Ethnic History of the Hungarian People.* NÉ. 166-181.
- 1975a *Az Eurázsiaiban végbemenő társadalmi munkamegosztás szerepe a magyar őstörténetben.* In: Keletkutatás 1974, 1975. 185-192. Bp.
- 1975b *A gazdálkodási specializáció és a termelőerők fejlődése a magyar őstörténet folyamán.* NÉ. 189-207.
- 1975 *Finnugrisztika és őstörténet.* In: Bán Aladár emlékezete. (Szerk.: VOIGT Vilmos) 95-118. Várpalota.
- 1976a *Dudlis osztályozó rendszerek.* Ethn. LXXXVII. 348-359.
- 1976b *Этнокультурное развитие угорских народов.* In: Этнокультурная история населения Западной Сибири. (Ред.: КРУПНИК, И.И.) 102-114. Томск.
- 1977 *Этнокультурное развитие древне-венгерского этноса.* In: Проблемы этнографии и этнической антропологии. (Ред.: КРУПНИК, И.И.) 39-49. Москва.
- 1978a *Этногенез и этническая история венгерского народа до 896 года.* Автореферат кандидатской диссертации. Москва.
- 1978b *Les antécédents de la conquête du pays par les Hongrois.* In: Les anciens hongrois et les ethnies voisines à l'est. (Szerk.: ERDÉLYI István) Bp.
- 1979a *Хозяйственно-культурные типы и проблемы этногенеза венгров.* In: Проблемы тирологии в этнографии. 179-188. Москва.
- 1979b *A magyar nép kialakulása és etnikai története a honfoglalásig.* Bp.
- 1980a *A szovjet etnogenetikai kutatás és a magyar őstörténet.* Magyar Tudomány 4-5. sz. 377-380.
- 1980b *A magyar nép őstörténete a néprajztudomány szemszögéből.* Ethn. XCI. 120-142.
- 1981 *Causis of dissolution of the uralic and ugric Language Communities.*
- 1982 *Hungarian prehistory from an ethnographic perspective.* In: Second Congress of the International Society for Europe's ethnology and folklore. (Red.: BROMLEY, J.V.) 137-148. Moscow.
- 1983 *A magyar nép őstörténete.* Kézirat. Bp.
- 1984 *A finnugor őshaza meghatározása a legújabb adatok alapján.* Kézirat. Bp.

ZDANOVICS, G.V.

- 1975 *ЗДАНОВИЧ, Г.В., Периодизация и хронология памятников Прииртышья.* Автореферат кандидатской диссертации. Москва.

VINOGRADOV, A.V.—MAMEDOV, E.D.

- 1975 *ВИНОГРАДОВ, А.В.—МАМЕДОВ, Э.Д., Первобытный Лавлякан.* Москва.

A TALAJELŐKÉSZÍTÉS EGYIK HAJDANI, SPECIÁLIS
FORMÁJA: A FELTÚRATÁS

A földművelés és azon belül a talajművelés régi formáinak feltárása – melyek az ekés kultúra előtt lehettek jellemzőek – korántsem egyszerű, de nem is reménytelen. Nem egyszerű, mivel kevés a biztos, közvetlen adat, és ami van – néhány eszköz vagy kései töredékes adat – az is többféleképpen magyarázható. Mindenképpen úgy, hogy az értelmezés hiányzó láncszemeit hipotézissel kell pótolni. Már az efféle értelmezéshez is, de különösen az önálló elképzelések kialakításához nagy segítséget nyújthatnak azok a közvetett, analógiás adatok, melyek későbbi időkből maradtak ránk, olyan időkből, amikor már az ekés kultúra divatozott, de amelyekből valamilyen speciális ok következtében korábbi időkre jellemző vagy jellemzőnek vélt adatok is fennmaradtak. Ilyen okot többnyire kényszerhelyzetek szolgáltattak, amikor a kétségkívül eredményesebb, célszerűbb ekét nem használhatták, de a földet mégiscsak művelték. Ilyen kényszerhelyzet alakulhatott ki pl. hegyes vidéken, ahol állatot – különösen ökröt, mely az ekét húzta volna – nem lehetett alkalmazni, a meredek hegyre felvinni, vagy éppen a sík, áradmányos területen, amelyen ugyancsak nem dolgozhattak a súlyos, állatok által vont ekével.

Mind a két forma, a rekonstrukciós kísérletek szempontjából igen tanulságos lehet, még ha fennmaradásuk kényszerű okok következtében történt is, és így az ekés kultúra előtti művelési formákat esetleg csak torzán idézhetik. A két forma közül talán az első a jobban kutatott, hiszen a kézi eszközökön alapuló, úgynevezett hegyi földművelésnek számtalan emlékét tárták fel Európában és Európán kívül is. Némely vidéken biztosan igazolható

a kézi talajművelés folyamatos léte, hagyományos fennmaradása is. Jóval kevesebbet tudunk az áradmányos területek földműveléséről – ahol az ekét ugyancsak nem lehetett alkalmazni –, annak ellenére, hogy e formát igen korai források említik. A legkorábbi adatok Egyiptomból a Régi Birodalomból állnak rendelkezésünkre, ahol a Nílus völgyének nedves és puha földjébe vetett gabonaszemeket állatokkal – többnyire juhokkal – tipratták be. Innen a kifejezés is „juhokkal szántani”.¹ A műveletnek egyébként képes ábrázolása is maradt ránk, és ezen jól látható, hogy a gabonát tipró juhokat két személy fogja közre, az első személy nyakában szemtartó kosár, amiből magot szór a földre, nyomában a juhok, melyeket a másik személy kezében korbáccsal, bottal és hegyes tuskékkal hajt.²

Az Új Birodalomban – amint arról HERODOTOS beszámol –, Memphis környékén a szem tipratását disznókkal végezték. Viszonylag részletes leírásával érdemes nekünk is megismerkednünk: „az egész emberiség és a többi egyiptomiak között – mint írta – ők [ti. a Memphis környékiek] kapják legkönnyebben a földnek termését, nem kell fáradságosan ekével felszántaniok a barázdákat, sem boronálniok, sem egyebet tenniök, amit más emberek végeznek a földeken, hanem midőn – folytatja tovább – a folyam magától kiárad, és megöntözi a földeket, s a megöntözés után visszatér: akkor ki-ki beveti a maga földjét, ráhajtja a sertéseit, s midőn a sertések betaposták a vetést, bevárja az aratást...”.³ Az eke nélküli földművelés e formájáról id. PLINIUS is megemlékezett *Historia naturalis* c. munkájában, de már úgy, mint régi művelésmódról. Mint írta róla, „credo antiquitus factitatum”.⁴ De nyomon követhető e forma még később is. Amint az egyik hellenisztikus kori szakértőnél olvashatjuk, P. LOND „beweist..., dass sich das Triften auch im hellenistischen Ägypten aus alter Zeit erhalten hat”, bár jelentősége a szántáshoz képest csekély lehetett.⁵

¹KEES, H., 1933, 35.

²KLEBS [-SIGWART] L., 1915, 47.

³HERODOTOS, 1892, II. 14.

⁴PLINIUS, M., (1972), XVIII. 168.

⁵SCHNEBEL, M., 1925, 131.

S bár a Nílus völgyi adatok más-más korból igazolják a művelésmód létét, talán hajlandók lennénk ezt helyi kúriózumnak is minősíteni, ha nem találnánk meg más vidékek áradmányos gazdálkodásában is a szem betaposásának formáját. Így mindenekelőtt Dél- és Kelet-Ázsia vízzel elárasztott rizsföldjein, ahol a vetőmagot pl. bivallyal tipratták a sárba.⁶ S hogy e művelésmód a fentieknél még szélesebb érvényű lehetett, azt igazolja H. KOTHE-nak európai, mégpedig Rajna vidéki adata is.⁷

Ezt az adatot egészíthetjük most ki egy magyarországi adalékkal, mely hazánk egyik legnagyobb lápvidékéről, a Sárrétről került elő, mégpedig a Bihar megyei Csökmő 1834. szeptember 15-én tartott határperének iratanyagából. A tanúknak, akiket a perben kihallgattak, Csökmő és Szeghalom határát kellett meghatározni, és ennek során a szóba kerülő Ördög-sziget birtokjogát is igazolni. S hogy ezt a tanúk megtegyék, elmondták, hogy a szigetet tudomásuk szerint kik és hogyan használták mint birtokok. A váncsai 58 éves G. Nagy János tanú pl. elmondta, hogy az említett „határon belyül a' Csökmőiek nádat, korc vesszőt vágtak, alól pedig Ördög-szigetébe szántottak, vetettek a' mennyibe a' víz megengedte. Tudom azt is – fűzte hozzá a tanú a személyes, jó tájékozottság igazolásául – hogy a' Csökmőiek(nek) azon Szigetbe gunyhójuk is volt, mellybe tanyáztak, mivel a' marhájakat is ott legeltették ősz felé, tudom azt is jól – fűzte még hozzá –, hogy tavasszal a Csökmői Sertések ottan a' földet feltúrattván oda a' Csökmőiek kölest vetettek, s azt elboronálván belőle szép köles lett...”.⁸

A fentiekkel csaknem teljesen megegyezően vallott a másik tanú, a dévaványai 67 éves N. Boda István is, aki elmondta, hogy a Csökmőiek „az Ördög-szigetet szántották, vetették, a' mennyire a' víz engedte, sőt emlékszem – mint erősítette a tanú –, hogy egy tavaszon a Csökmői Sertések ezen szigetet feltúrták, a lakosok pedig osztán oda kölest vetettek és béboronálták, mellyből a legszebb köles lett...” De hasonló olvasható

⁶KOTHE, H., 1948, 82; PASSARGE, S., 1934, 103; GRIGG, D.B., 1980, 87.

⁷KOTHE, H. 1954., 171, 2. sz. jegyzet.

⁸OL, Esterházy cs. hg. lt., 580/95/V.

abban az összefoglalásban is, melyet a peres anyagból az uradalom fiskálisa készített, és amely szerint "... a Csökmői Sertések ottan a földet feltúrván, oda a' Csökmőiek kölest vetettek...

Az előző, főleg a Nílus-völgyi adatokhoz képest az az eltérés, hogy itt nem a magot tipratták a földbe az állattal, hanem a vizenyős talajt, melyre ekével nem lehetett menni, sertésekkel járatták, és azok túrása, valamint hegyes körmük nyoma, vágása pótolta a szántást. A bevetett magot, aztán később — némi szikkadás után — már a könnyebb boronával megjáráhatták és betakarhatták.

Figyelemre méltó az is, hogy e különleges talajművelés tavasszal történt, amikor gyorsan száradt a talaj, a földbe pedig köles került, mely tudvalevően igen rövid tenyészidejű növény. A rendkívüli körülményeket csak így tudták kihasználni szemtermelésre.

S hogy a lápvidéken az eke nélküli talajművelés nem is olyan szokatlan, és így e különleges formát is nagyobb feltűnés nélkül alkalmazhatták, azt az is mutatja, hogy a vizek közötti magaslatokon, az ún. „kotuban” pl. káposztát is termesztettek a szomszédos falvak lakosai. Ugyanez év szeptember 8-án tartott kihallgatáson pl. a dévaványai 50 éves Takáts Imre arról tett bizonyosságot, hogy „ezelőtt 28 Esztendőkkel Szeghalmi lakosok benn a kotun káposztát termesztettek — és hogy a tanú személyes hitelét jobban alátámassza, még hozzáfűzte azt is —, magam is vettem töllök egy szekér káposztát...” De még a Csanád megyei Kovácsházáról való „kertészbíró” Kiss Sándor is, aki nyilván maga is jól értette a kertészkedést, megerősítette, hogy „... 25 Esztendőkkel ezelőtt a fok között volt kotuban igen sok káposztát termesztettek esztendőkint a Szeghalmiak...”⁹

E káposztát pedig a víz közötti kotuban ültetni és kapálni kellett és ehhez nyilván kapát, esetleg ásót használtak és nem ekét. Mindenesetre a fentiek azt igazolják, hogy a lápos vidéken, ahol lehetséges volt, némi művelés is folyt, ha nem is ekével, de eke nélkül, kézi eszközökkel. Az eke nélküli talajművelési formák között került sor e lápvidéken annak a formának az

⁹OL, Esterházy cs. hg. lt., 580/95/V.

alkalmazására vagy újraélesztésére is, amelyet az egyik leg-
ősibb formaként tartanak számon, és amelynek folyamatos létét
az ókorban áradmányos területeken biztos adatok igazolják,
szórványos előfordulására pedig az újabb korban Európából is
került elő adat.

Irodalom

GRIGG, D.B.

1980 *A világ gazdasági rendszerei*. Bp.

HERODOTOS

(1892) *Herodotos Történeti Könyvei*. I–III. Ford., bev. és
jegyz.: GERÉB József. Bp.

KEES, H.

1933 *Ägypten, Handbuch der Altertumswissenschaft*. III. Abt.,
I. Teil, 3. B. München.

KLEBS [-SIGWART], L.

1915 *Die Reliefs des alten Reiches*. (Abhandlungen der
Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Kl.3.)
Heidelberg.

KOTHE, H.

1948 *Die Wissenschaftsstufen und ihre zeitliche Einglie-
derung. Die Nachbarn*. In: *Jahrbuch für vergleichende
Volkskunde*. I. Göttingen.

1954 *Einige Bemerkungen zur Agrarethnographie*. *Ethn.—
Archäologische Forschungen* II. 169–210.

PASSARGE, S.

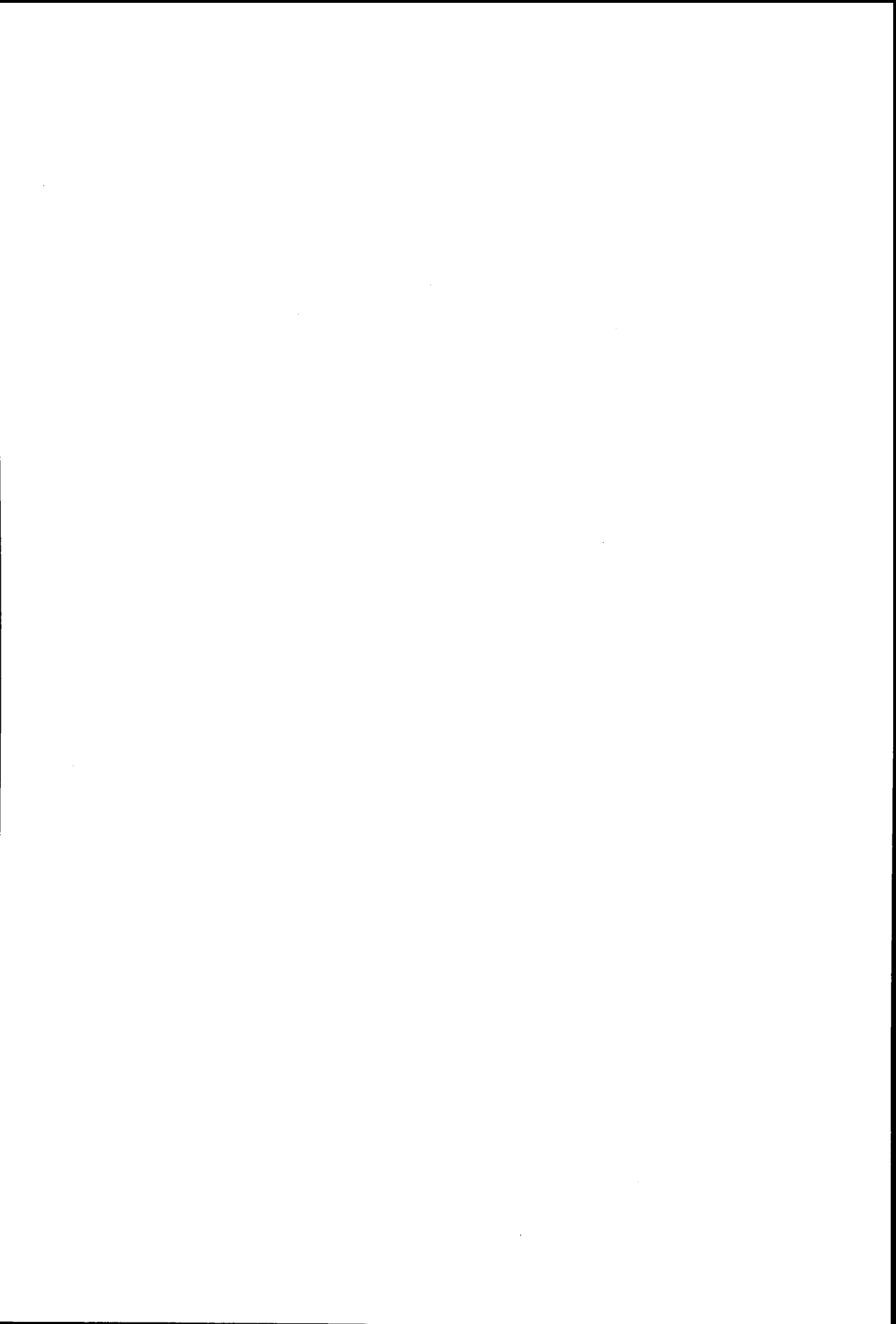
1934 *Geographische Völkerkunde*. I. Frankfurt am Main.

PLINIUS, M.

(1972) *Histoire Naturelle*. Livre XVIII. Par. H. Le Bonniec.
Paris.

SCHNEBEL, M.

1925 *Die Landwirtschaft im hellenistischen Ägypten*.
München.

A JÓSZÁGELLENŐRZÉS ÉGETETT JELEINEK REGIONÁLIS RENDSZERE
MAGYARORSZÁGON

Földes László barátom emlékének

Hazánk a történeti időkben Európa legintenzívebb jószágtartó országai közé tartozott. A külgazdasági kapcsolataiban számottevő értéket képviselő jószágok távoli területekre való elhajtásuk, illetve határain belüli piacok ellátása miatt folytonos mozgásban álltak. Ezek, de a légelőn vagy a háznál, a tanyán tartott jószágok is állandóan ki voltak téve az elrablás, az elidegenítés vagy csak az elkőborlás veszélyeinek is.

A tételes állami jogszabályok, az országos és a helyi jogi szokások természetesen nem maradhattak közömbösek abban, hogy olyan szabályok kialakítását kezdeményezzék és tartsák fenn, melyek az erőszakos, a jogellenes, a törvénytelen tulajdonosváltozások megelőzését, a megtörtént esetek felderítését és a tettesek megbüntetését segítették elő.

Az említett célokat több rendbeli, párhuzamosan egymás mellett érvényesülő jogi intézkedésekkel igyekeztek elérni. Ezek közül elsősorban a jószágok ősidők óta alkalmazott vágott, égetett és különböző egyéb eszközökkel kialakított tulajdonjegyrendszerét említenénk meg. A 11. sz. óta a nyomkövetés és a tált jószágok összegyűjtésének, megtekintés céljából közreadásának ugyancsak ősi szokásait nálunk törvények alapozták meg, de szokásjogi úton fejlődtek tovább. A 16. sz.-dal pedig — de funkcióját országosan aránylag eléggé jól ellátva csak a 19. sz. eleje óta működő — olyan regionális égetett jelrendszer alakult ki Magyarországon, amely lehetővé tette a jószág egyik községből vagy vármegyéből a másikba hajtásának ellenőrzését is. Ez a — maga nemében páratlan és az egész világon is szinte egyedül-

álló - jogi jelzésekkel, jogi jegyekkel működő intézmény feltétlenül feltárásra érdemes.

*

A jószágokon található jogi jegyek közül a legismertebbek a tulajdonjegyek, amelyekre a legrégebb írásbeli, történeti adat *Hammurabi Kódexében* található (i. e. 18. sz.). Az ókor és a középkor népei (l. a régi Egyiptomot vagy a *leges barbarorumot*) rendszeresen és következetesen alkalmazták a színes, illetve az égetett jegyeket, valamint a füljegyeket a jószágtulajdon családi vagy személyi megkülönböztetésére. A jószágokat ma is világszerte ellátják tulajdonjeggyel, és ez a szokás, a néprajztudomány, az agrártörténet, valamint a jogtörténet egyik legegységesebb kutatási problémája.¹

Szokás azonban más szempontból, más érdekből is megjelölni a jószágokat. PALLAS leírásából tudjuk, hogy a különböző kaukázusi cserkesz törzsek a lovaik fajta szerinti leszármazását ugyancsak jelek alkalmazásával tartották nyilván. Egy-egy ló származását híres fajtákhoz vagy egyedekhez tudták visszavezetni, s ennek formális bizonyítéka volt a jegy, amivel azonos te trészén valamennyi leszármazó lovat megjelölték.² A juhokat sok helyen még további két célból különböztették meg jeggyel egymástól: füleikbe korjelző számokat vagy betűket tetováltak, illetve az anyajuh és a kisbárány kapcsolatának a fenntartására ún. szoktató jeleket alkalmaztak.³ Kevésbé jelentősek a jószágok egészségügyi ellenőrzésére hivatott jelek.⁴ A jószágtartás megtelepedett, helyhez kötött, hatóságilag már jobban ellenőrzött viszonyai között alakult ki a jószágok regionális (területi, közigazgatási) megjelölésének rendje. Kultúrtörténetileg ez sem volt valójában teljesen új, mert a régi egyiptomiak az állami tulajdonban levő jószág bőrébe a kerület (*hespnomos*), a görögök pedig a város jelét égették.

¹HOMEYER, C.G., 1870, 8-64; RUPPEL, K.K., 1939, 45-69; SPRUTH, H., 1960, 91-93; MELDAU, R., 1967. 207-230.

²PALLAS, P.S., 1803, I. 354-355.

³DIENES Imre, 1826, 67-68; BARTOSSÁGH, J. 1839, 25; HERMAN Ottó, 1905, 58; 1914, 252, 518, 520; SEBESTYÉN Gyula, 1909, 73; TÁLASI István, 1939, 23; SZABÓ Kálmán, 1942, 29; VAJKAI Aurél, 1959, 54.

⁴Néprajzi Múzeum, EA. 1858.

A regionális jelek rendszerének kialakulása

Magyarországon a 18–19. sz. fordulóján általánossá váltak a jószágok testén bizonyos jelek, amelyek arra a vármegyére vagy községre utaltak, amelyből a jószág származott. A jelölésnek ezt az új formáját rendszerint a közigazgatási hatóságok kezdeményezték, de szokásjogilag helyi változatok alakultak ki és terjedtek el. Ilyen alapon nevezhetnénk e jeleket közigazgatási jeleknek is, de mivel némely esetben közigazgatási határon túl is érvényesültek (pl. a szász jeleknél), helyesebb a regionális megnevezés használata.

A regionális jelek kötelező használatát hazánkban szokásjogi úton már korábban kifejlődött történeti hagyományok alapján a közigazgatás központi szerve, a Helytartótanács 1794-ben kelt 4052. számú általános intézkedésével országosan elrendelte. Az intézkedés a jelzési mód meghatározását a vármegyékre, a városokra és a szabad kerületekre bízta. A vármegyék egy része a községek jelét kifejezetten megszabta, némelyik a sütővasakat is központilag készíttette el, majd osztotta szét a községek között, mások pedig egyszerűen továbbadták a felsőbb rendelkezést, és a végrehajtás megszervezését, megvalósulását a községekre bízták. A vármegyék a végrehajtás ellenőrzésében sem nagyon sérenykedtek.

A Helytartótanács rendelkezése arra is kiterjedt, hogy a községek részére használatba vett megkülönböztető jelölés mellett a jószág tulajdonosa tulajdonjegyét is fokozottabb mértékben alkalmazza. Mind a községi jelnek, mind a tulajdonjegynek a jószág testébe való égetését a községi bíró, az esküdtek és a jegyző jelenlétében kellett végrehajtani, a községek részére kiosztott községi bélyegzővasat pedig a bíró volt köteles zárható helyen őrizni.⁵ A rendelkezés végrehajtása eléggé vontatottan

⁵L. a Helytartótanács „Pecorum Stigmatio” jelzetű, királyi személynöki értekezlet határozata alapján kiadott rendelkezését, továbbá az 1806. évi 1705, az 1819. évi 18 567, az 1823. évi 2079, az 1836. évi 11 707 számú rendeletét. Erdélyre később adott ki hasonló rendelkezést a Királyi Főkormányzók 30 525/1841. szám alatt (Országos Levéltár, Impr. Circ. 3337/3485. sz.).— A

történt. A vármegyék nagy része a szükséges rendelkezéseket csak 8-10 éven belül adta ki, de hogy mennyire hatástalanok maradtak ezek sok helyen, világosan látható, mert a Helytartótanácsnak még a harmincas években is több ízben kellett újabb és újabb határozatot hoznia. Például Nógrád vármegye csak 1837-ben osztotta szét a községek között a bélyegzővasat.⁶

Időközben sok helyen a regionális jelek kötelező alkalmazásáról kiadott rendelkezésekről, sőt magukról a jelekről is megfeledkeztek. Pl. Szeged 1800-ban úgy intézkedett, hogy a közlegelőre csak a tulajdonos vagy a város „billegé-vel” ellátott jószágot szabad befogadni.⁷ Ennek ellenére a Szegeden 1830-ban

---

magyar néprajzi irodalomban a regionális jelek kérdéseit érintették: SEBESTYÉN Gyula, 1909, 115; ECSEDI István, 1914, 250; GUBITZA Kálmán, 1915, 78-84; GYÖRFFY István, 1927, 116; BANNER János, 1929, 228; SZABÓ Kálmán, 1932, 98; TÁLASI István, 1936, 62; 1939, 15; SZABÓ Kálmán, 1938, 115-117; VARGA Gyula, 1952, 169; TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1958, 216-218; 1961, 228; BALOGH István, 1959, 294-295; NAGY-CZIROK László, 1959, 90. — A Helytartótanács 1794. évi intézkedéseinek az indokait BALOGH István abban látja, hogy az említett időszakban az ország nagy részében a vagyonbiztonság jelentősen megingott, a jószáglopások, utonállások, főleg hegyi vidékeken a szervezett bandák garázdálkodásai napirenden voltak. „Egy 1792-ből való jelentés — írja — megállapítja, hogy a marhatolvajoknak a moldvai és bánási határtól Győríg és Léváig állomásról állomásra megvannak a támogatóik és társaik, akik a déli vidékekről lopott lovakat és marhákat kézről kézre adják, a felső vidéken lopottakat pedig a déli vidékre hordják, és így a károsult tulajdonos nem képes nyomára akadni jószágának” (BALOGH István, 1959, 292). Egyébként BALOGH a községi jelek alkalmazására vonatkozó rendelkezés végrehajtását sikeresnek tartja (uo. 294). A jószágok égetett bélyegzésének szokása Magyarországon a 12. sz. végére, a 13. sz. elejére vezethető vissza, legalábbis korábbról írásbeli nyom nem maradt fenn. Az első konkrét adat a *Váradí Regestrum*-ban és az erdélyi székelyeknél fordult elő. A székelyek ősi kiváltságuk szerint a 16. sz. elejéig soha nem fizettek pénzbeli adót, hanem a király házasságakor és fia születésekor minden lelkes székely 1-1 ökröt ajándékozott a királynak. Az összegyűjtött ökrökre a király bélyegzőjét sütötték rá. Innen az adózás neve: „ökörsütés” (GYÖRFFY György, 1959, 66-67.) FÖLDES László feltetelezi, hogy a felajánlott ökör bőrébe a székely igazgatási egység, a szék bélyegzőjét sütötték (1958, 31). Ebben az esetben a székely szék bélyegét tekinthetjük a legrégebbi regionális jelnek.

⁶Nógrád Vármegye Hirleltetéseinek Jegyző Könyve 1836-49. Balassagyarmati Múzeum.

⁷*Corp. Stat.* III. 799.

ülésező vármegyei bizottság még csak fontolgatta, hogy a marhákat „köz meghatározandó vassal” is meg kellene bélyegezni, és ebből a célból minden község részére önálló számot kellene adni.⁸

A tulajdonjeggyel és a regionális jellel kapcsolatban tisztáznunk kell először is néhány elvi kérdést, mert az irodalomban nem tesznek világosan különbséget közöttük. Megtéveszti ugyanis a kutatókat a jelzés technikájának és az elnevezésnek gyakori azonossága. Mindkét jel a legértékesebb jószágoknál, főleg a lónál és a szarvasmarhánál fordult elő és – a festett, a karcolt és a vágott tulajdonjegyek kivételével – általában égetéssel került a jószágra. Az elnevezés pedig éppen a jel létrehozásának a technológiájára utal, mert az égetett jeleket illették a *bélyeg* (billog, billeg, béleg, bélág stb.) kifejezésekkel, míg magyar viszonylatban a más eljárással, így vágással, festéssel, karcolással stb. készített jeleket leginkább „jegyeknek” nevezték. Jogi szempontból azonban a két jelzési forma között lényeges különbség áll fenn.

Kétségtelen, hogy a tulajdonjegy és a regionális jel egyaránt jogi jel, használatuk jogi szokáson vagy jogszabályon alapszik, ennek következtében alkalmazásukhoz joghatások fűződnek. A különbségek azonban kézenfekvők. A tulajdonjegy – mint neve is mutatja – a tulajdonviszonyt fejezi ki, tehát jogágazatilag a magánjog körébe tartozik. Tükrözi a tulajdonjog mint abszolút jog fennállását valamely jószágon. A regionális jel ezzel szemben semmiféle személyi jogot nem dokumentál, hanem a jószág származási helyét jelzi valamely közigazgatási egység területéről, ennek következtében jogágazatilag a közigazgatási jog keretébe oszthatjuk be. Mindkét jel tulajdonképpen jelzést adott az érdekelt személyeknek, hatóságoknak vagy a jószág tartó közösségeknek, és pedig a tulajdonjegy a tulajdonos személyéről, a regionális jel pedig a származás helyéről vagy arról, hogy a jószág tulajdonosa melyik községben lakott. Így a két jel nem helyettesíti, hanem kiegészíti egymást, mert pl. az elveszett jószág regionális jele azt mutatta meg, hogy a jószág *honnán*,

⁸Corp. Stat. III. 485.

mely vármegyéből származott, a tulajdonjegy pedig arra adott választ, hogy a szóban forgó közigazgatási egységen belül *kitől*, mely természetes vagy jogi személytől vezett el a jószág.

A két jogi jelhez fűződő érdek eredményezte azt, hogy a 18. sz. végétől a 19. sz. hetvenes éveikig – mely időszakban a jószágok jogi jelei Magyarországon virágkorukat élték – egy-egy jószágon rendszerint mindkét jogi jel feltalálható volt, mégpedig általában úgy, hogy a tulajdonjegy a jószág valamelyik bal oldali, a regionális jel pedig a jobb oldali testrészén (comb, lapocka, hát, szarv stb.) volt látható.⁹ A két jel együttesen segítette a nyomozást a hatóságok, a bizonyítást pedig a jószág tulajdonosa részére, de a jelek önállóan is fontosak lehettek, mert pl. jószágjárvány esetén a hatóságok a területi jelek segítségével tarthatták távol a vásároktól a fertőzött területekről felhajtott jószágokat. Továbbvizsgálva a regionális jel sajátos vonásait azt találjuk, hogy önmagában még a nyomozati iratokban is ritkán fordul elő, inkább – és kiegészítő szerepét éppen ez bizonyítja – a tulajdonjegyekkel s a jószágra vonatkozó természetes leírásokkal együtt mint a jószág azonosítását lehetővé tevő teljes leírás egyik alkotórésze szerepel. Amikor tehát a különböző források az elveszett vagy talált jószág teljes leírását (latin nyelvű források szerint: *descriptio*) adják, ez a jelek két nagy csoportját foglalja magában:

1. a *természeti* jeleket (a jószág színe, alkata, tulajdonsága, állása, szarvának tartása stb.; latin nyelvű forrásokban: *signa*),
2. a *mesterkél*t vagy *mű*jeleket (latin nyelvű források szerint: *stigma, cauterium*), amelyekhez a tulajdonjegyek és a regionális jelek egyaránt hozzátartoztak.

A regionális jelek vonatkozhattak vármegyére (pl. Szabolcs vármegye jele Z betű volt), kerületre (*districtus*ra, pl. a kun kerület jele a D betű volt), járásra (pl. Gömör-Kishont várme-

⁹E szabály alól kivételek is ismertek: pl. Jászládányban a községi jel rendszerint a jószág bal pofáján volt (Polizei Blatt, 1856, 6), ugyanígy a Kiskunságban (NAGY-CZIROK László, 1959, 90). Heves vármegyében a jószág bal farára elég sűrűn süttötték a községi jelet (Polizei Anzeiger, 1856, 42, 58 stb.). Hódmezővásárhelyen rendszerint ugyanígy (TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1958, 219). Újszentannán (Arad m.) a községi jel a jószág jobb és bal oldalán egyaránt előfordult (Polizei Blatt, 1852, 372).

gye putnoki járásának jele G.P. volt), szabad királyi városra (pl. Brassó, melynek jelét a cimereből kivett egyik ábrából képezték), községre (pl. Mohács város jele M betű volt). Használtuk leginkább a lóra, a szarvasmarhára, kisebb mértékben a szamárra korlátozódott; juhokra, sertésekre, kecskékre regionális jeleket nem alkalmaztak.

A regionális jelek és elterjedtségük

A Helytartótanács említett rendelkezése után keletkezett, az akkori Magyarország területéről különböző források (a Helytartótanács által kiadott ún. *Impressa Circularia*, röviden: *Impr. Circ.*, a vármegyék kurrensei és nyomozólevelei, a községek publikációs, hágatási és jószágösszeírási könyvei¹⁰) alapján összeállított regionális jeleket az 1-4. mellékletek tartalmazzák. A jelek az egyes mellékletek sorszámai szerint a következő vármegyéket, illetve községeket jelentik (zárójelben szerepel az a szám, amely a kérdéses területről az ez idő szerint ismeretes községjelek számát mutatja):

1. melléklet

1. Arad megye községei (45)
- 2-6. Baranya megye községei (30)
6. Bars megye községei (8)

¹⁰Az abszolutizmus időszakában kezdetben napilapok (pl. Magyar Hírlap stb.) is közöltek eseteket jószáglopásokról és elveszésekről, de ezt a feladatot később az ország rendőrigazgatóságainak híradói (pl. Polizei Anzeiger, Polizei Blatt, Pest-Ofner Polizei Blatt stb.) vették át, amelyek oldalszámainak tetemes terjedelmét alkották a „Personsbeschreibungen und Curentierungen” című különös rovatok. Ezek két nyelven, németül és magyarul rendkívül érdekes képet nyújtanak az akkori közállapotokról, de a néprajztudomány számára is becses forrásnak tekinthetjük őket. Ugyanezt mondhatjuk el 1851-67 közötttről a Helytartótanács köz- és városi rendőrségi osztálynak (Országos Levéltár, D. 204, 216), a budai kerületi helytartósági osztálynak (Országos Levéltár, D. 122) iratairól, továbbá a főispánok körözüvényeiről (Országos Levéltár, D. 103, D. 122). Az 1867 utáni évekről ugyanilyen gazdag forrást jelentenek a Belügyminisztérium által kibocsátott, nyomozási célokat szolgáló körözüvények, rendőrségi híradók stb.

- 7-31. Bács-Bodrog megye községei (25)
- 32. Beszterce-Naszód megye (1)
- 33-34. Békés megye községei (5)
- 35-42. Bihar megye községei (3)
- 43-44. Borsod megye községei (5)
- 45-46. Csanád megye községei (4)
- 47-49. Csongrád megye községei (4)
- 50-53. Esztergom megye községei
- 54-58. Fejér megye községei (5)
- 59-60. Gömör-Kishont megye községei (2)
- 61. Győr megye (1)

2. melléklet

- 1-3. Hajdú megye községei (3)
- 4-7. Heves megye községei (6)
- 8-10. A Hármaskerület községei (13)
- 11-15. Komárom megye községei (5)
- 16. Krassó-Szörény megye (1)
- 17. Máramaros megye községei (1)
- 18-19. Moson megye községei (2)
- 20-25. Nógrád megye községei (6)
- 26-41. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye községei (18)
- 42-44. Somogy megye községei (5)
- 45. Pozsega megye
- 46-48. Szabolcs megye községei (3)
- 49-50. Szatmár megye községei (3)
- 51-55. Tolna megye községei (5)

3. melléklet

- 1-19. Temes megye községei (19)
- 20-28. Torontál megye községei (13)
- 29. Vas megye községei (1)
- 30-31. Veszprém megye községei (7)
- 32-36. Zala megye községei (5)
- 37-38. Zemplén megye községei (2)

4. melléklet

1-240. Erdélyi szász községek, a velük földesúri kapcsolatban lévő egyéb községek, valamint néhány katonai határőrvidéki község jelei a volt Beszterce-Naszód, Brassó, Fogaras, Hunyad, Kis-Küküllő, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben és Temes megyék területéről (243).

A mellékletek anyaga alapján az előfordult területi jelekre nézve (összesen 522 önálló jel) a következő megállapításokat tehetjük, illetve elterjedésüket is körvonalazhatjuk.

Noha a Helytartótanács a regionális jelek kötelező használatát Magyarország akkori egész területére – a közjogilag különálló Erdély kivételével – elrendelte, a gyakorlatban alkalmazásuk nagyobb mértékben csak azokra a vármegyékre terjedt ki, ahol a ló és a szarvasmarha közlegelőkön tartása volt a jellemző. Az elterjedtség mértékét úgy kell értelmezni, hogy a forrásokban Bihar és Moson vármegyék területéről egyaránt találkozhatunk jelekkel, míg azonban Moson vármegyét mindössze két község két jele, addig Bihar vármegyét a vármegye jelével és számmal képzett legalább kétszáz (leginkább nem is azonosítható!) községjel képviseli a gyűjteményekben, és egy-egy községjel a forrásokban húsz-harminc esetben is előfordul. Azok a területek, ahol a községi jeleket nagy tömegben használták, nagyjából megegyeznek az egykori török hódoltság területével, ami azért tekinthető természetesnek, mert a volt hódoltsági területeken vált lehetővé a 18. sz. elejétől, hogy a hatalmas közlegelők kifejlődheszenek. Ebben az időben a Dunántúl nyugati részén már jobban elterjedt az istállótartás, de a községek sűrűbb települése sem kedvezett a közlegelőknek. A Felvidéken inkább a juhtartással foglalkoztak, ezek megjelölésére pedig égetett jeleket nem alkalmaztak. Erdélyben a szász községjeleknek történeti hagyományai voltak, ami a rendezett igazgatási viszonyok bizonyítéka.

A jelek képzése

A regionális jelek képzési módjában különböző rendszereket láthatunk érvényesülni. Egyes községek a maguk jeléből kiindulva képezték, mások teljesen önálló jeleket hoztak létre. Több vármegye területén nem találunk egységes jelölési szokást, hanem többféle jelölési mód alkalmazásának vagyunk a tanúi. Vizsgáljuk meg az egyes eseteket az anyag megfelelő csoportosításával.

a) Ha a jel képzése a vármegye jelének a figyelembevételével történt, a vármegyén belül a községek számozást kaptak, és az így kiosztott számot a vármegye jele alatt (l. pl. *I. tábla 1, 3. ábráit*: Arad vármegyében pl. Kisinda község száma a 105-ös volt, amit – az ábra szerinti módon – a vármegye nevének jele alatt szerepeltettek) vagy jelében (l. pl. *III. tábla 20. ábráját*) tüntették fel. Torontál vármegyében a jelzésnek ez a módja szokás szerint úgy módosult, hogy a vármegye jelén belül egyes esetekben a község kezdőbetűit (*III. tábla 23. ábrája*), sőt a jószág tulajdonosának a tulajdonjegyét (*III. tábla 24. ábrája*) is használták. Előfordult a vármegye jelének és a község nevének vagy neve kezdőbetűinek együttes alkalmazása (pl. *III. tábla 31. ábrája*) is.

b) Gyakori volt, hogy a községjelet a község nevének kezdőbetűje adta (pl. *I. tábla 49. ábra*), még inkább két betűje (pl. *I. tábla 5, 8, 19. ábrái*), ritkán három betűje (pl. *III. tábla 17. ábra*). A jelben általában nyomtatott nagybetűk szerepelnek, de előfordul írott betű (pl. *II. tábla 22. ábra*) és kisbetű (pl. *II. tábla 29. ábra*) is. A szász falujegyek (*IV. tábla*) egyik részét ugyancsak betűk alkotják. Megfigyelhető, hogy a szász községek szinte kivétel nélkül a község német neve után képezték a jelet (figyelmen kívül hagyva most a vegyes lakosságú Szász-várost, amely a magyar elnevezést vette alapul; *IV. tábla 228. ábra*). A román községek sokszor magyar elnevezésük betűiből választották ki azt, amelyet jelként használtak (pl. *IV. tábla 159, 164, 209, 232, 233. ábra*), máskor a román községnevet vették figyelembe (pl. *IV. tábla 229, 143. ábra*).

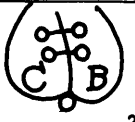

c) Előfordult, hogy a községjel egyik részét a község nevének kezdőbetűje, másik részét pedig az a szám alkotta, amelyet a vármegye adott a községnek (pl. III. tábla 1-15. ábrái), de az is, hogy a vármegye és a járás kezdőbetűit a községszámmal együtt (pl. I. tábla 59-60. ábrái) vagy a község betűit a községszámmal együtt (pl. II. tábla 4. ábra) használták a községjelként.

d) A betű- és számjeleken kívül egyéb jelek is szerepelnek a községjelekben (pl. I. tábla 6, 55. ábrái). Különösen gazdag bennük a IV. tábla. E táblában találkozunk ún. *beszélő* jelekkel, amelyek kakast (9), sertést (32), verebet (112), macskát (94) ábrázolnak (Hahnbach, Portscheschd, Mesche, Katzendorf községek jelei). Itt előfordulnak különböző tárgyakat ábrázoló jelek, mint pl. taliga nélküli eke (219, 225), malomkerék (125), patkó (23), kard (19, 21), sarló (3, 13, 71), horog (44, 99), kulcs (12, 29), villa (42, 116), lánc (64), szánkó (85) sarkantyú (131, 182), nyíl (190), íj (65, 92). A jelek egy csoportja történeti jelentőségű: pl. Brassó jele a város címeréből származik, és egy koronával befedett gyökérdarabot ábrázol, ami a király védelme alatt álló irtványt jelképezi (76), de ilyen a szebeni jel két kardja (1) is, ez ugyancsak a város címeréből való. SCHULLER arra gondolt a rosszcsúri (Reussdorff, 19) rövid, erős, a hegyében visszahajló karddal kapcsolatban, hogy az ott lakó bulgárok valamely sajátos fegyverét ábrázolja.¹¹ A jelek megfejtése valóban külön tanulmányt igényelne. A jelek között különböző szimbólumok is szerepelnek (59, 75, 117, 123 stb.).

e) Kizárólag számok is alkothattak községjelet (pl. I. tábla 45-46. ábrái).

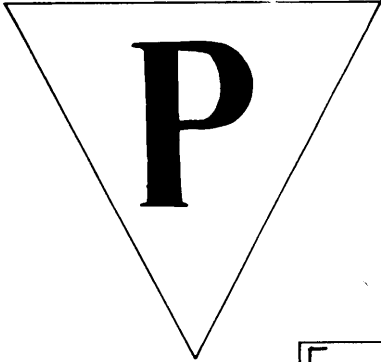
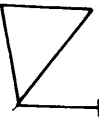

f) Végül néhányszor előfordult, hogy egy-egy vármegyén belül ugyanabban az időben többféle jelölési módot is alkalmaztak. Például Zala vármegyében egyes községek a vármegye kezdőbetűjével képezték községjelüket, mások a községnév, év, szám kombinációját használták (pl. III. tábla 32-36. ábrái). Bihar vármegyében még azt is megfigyelhetjük, hogy a 19. sz. negyvenes éveitől kezdve néhány magyar község mellőzni törekedett az osztrák

¹¹SCHULLER, G.A., 1928. 48.

$\frac{AV}{16}$	$\frac{AV}{13}$	$\frac{AV}{26}$	$\frac{A}{7}$	$\frac{AV}{10}$	$\frac{N}{105}$	$\frac{1}{1}$		$\frac{2}{2}$	
$\frac{VB}{60}$	$\frac{VB}{58}$	$\frac{3}{3}$	$\frac{4}{4}$	$\frac{5}{5}$					
	$\frac{6}{6}$	$\frac{7}{7}$	$\frac{8}{8}$	$\frac{9}{9}$	$\frac{10}{10}$	$\frac{11}{11}$			
$\frac{BE}{12}$	$\frac{SI}{13}$	$\frac{HT}{14}$	$\frac{GC}{15}$	$\frac{TOI}{16}$	$\frac{-C}{17}$	$\frac{OB}{18}$			
$\frac{BO}{19}$	$\frac{CC}{20}$	$\frac{CC}{21}$	$\frac{EDNF}{22}$	$\frac{23}{23}$	$\frac{HT}{24}$	$\frac{NS}{25}$	$\frac{M}{26}$	$\frac{NP}{27}$	$\frac{TP}{28}$
$\frac{SP}{29}$	$\frac{SS}{30}$	$\frac{PS}{31}$	$\frac{32}{32}$	$\frac{33}{33}$	$\frac{MB}{34}$	$\frac{35}{35}$	$\frac{36}{36}$		
$\frac{KD}{37}$	$\frac{BE}{38}$	$\frac{HB}{39}$	$\frac{ST}{40}$	$\frac{SM}{41}$	$\frac{MG}{42}$	$\frac{B.O.}{43}$	$\frac{HP.}{44}$	$\frac{70}{45}$	
$\frac{80}{46}$	$\frac{47}{47}$	$\frac{48}{48}$	$\frac{49}{49}$	$\frac{50}{50}$	$\frac{51}{51}$				
$\frac{52}{52}$	$\frac{TOR}{53}$	$\frac{ACS}{54}$	$\frac{55}{55}$	$\frac{56}{56}$	$\frac{57}{57}$				
$\frac{SL}{56}$	$\frac{M}{57}$	$\frac{AV}{58}$	$\frac{G.F.}{59}$	$\frac{G.R.}{59}$	$\frac{G.H.}{59}$	$\frac{GS.}{59}$	$\frac{G.P.}{59}$	$\frac{GF}{8}$	$\frac{60}{60}$

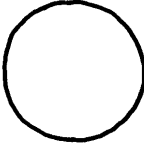

I. tábla

Regionális tulajdonjegyek a 18—19. sz.-ból

 1	DV 2	CU 3	HE 4	HV 5	3 6	130 IM 7	D 3 8
TSz 9	 10	DAD 11	Ács 12	 13	TV 14	~~BAA~~ 15	Z I99- 16
$\frac{M}{105}$ 17	R) 18	 19	N.Z.Q. 20	RA 21	M.s.y. 22	I:P 23	S:9: 24
(TAR) 25	TS 26	SCP 27	Tök 28	Fok 29	 30	CS 31	 32
 (V) 33	 34	 35	 36	CD 37	 38	SUK. 39	
	H.V. 38	E.H. 39	 40	SzI 41	 42	S.BSZGY 43	
				SCS 44	 46		
				BÜD 47			
				 48	 49	N.K. 50	
				BÖ 49	KD 50	 51	
				 45	FA 52	 53	 54

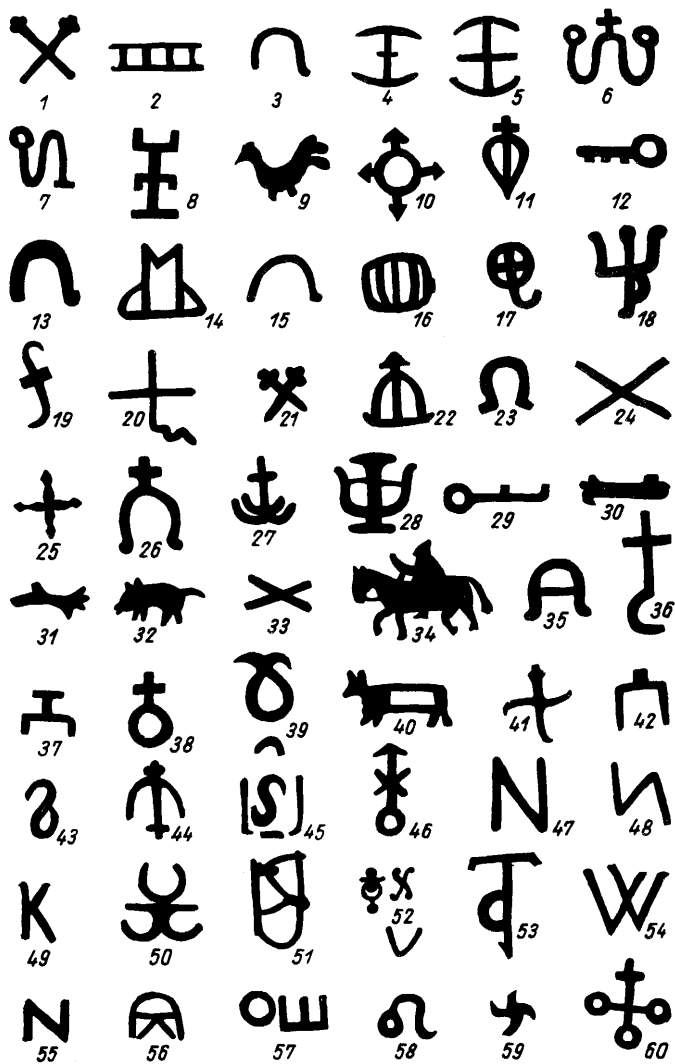
II. tábla

Regionális tulajdonjegyek a 18—19. sz.-ból

$\frac{B}{13}$ ₁	$\frac{\beta}{22}$ ₂	$\frac{C}{30}$ ₃	$\frac{C}{32}$ ₄	$\frac{K}{14}$ ₅	$\frac{K}{79}$ ₆	$\frac{K}{84}$ ₇
$\frac{G}{57}$ ₈	$\frac{M}{105}$ ₉	$\frac{M}{106}$ ₁₀	$\frac{m}{105}$ ₁₁	$\frac{R}{128}$ ₁₂	$S/146$ ₁₃	$\frac{Z}{187}$ ₁₄
$\frac{172}{V}$ ₁₅	$5/135$ ₁₆	DOR ₁₇	ΔV ₁₈	(385) ₁₉		
		$\frac{Z}{187}$ ₂₃	$\frac{30}{X}$ ₂₄			
$\frac{81}{S}$ ₂₅	$\frac{UH}{}$ ₂₆	$\frac{B}{18}$ ₂₇	$\frac{NT}{28}$ ₂₈	OD ₂₉	W ₃₀	
$\frac{SW}{UR}$ ₃₁	$\frac{Z}{TV}$ ₃₂	$\frac{(4)}{(D)}$ ₃₃	$\frac{(8)}{(P)}$ ₃₄	$\frac{(p)}{(H)}$ ₃₅	Z ₃₆	$\frac{Z}{343}$ ₃₈

III. tábla

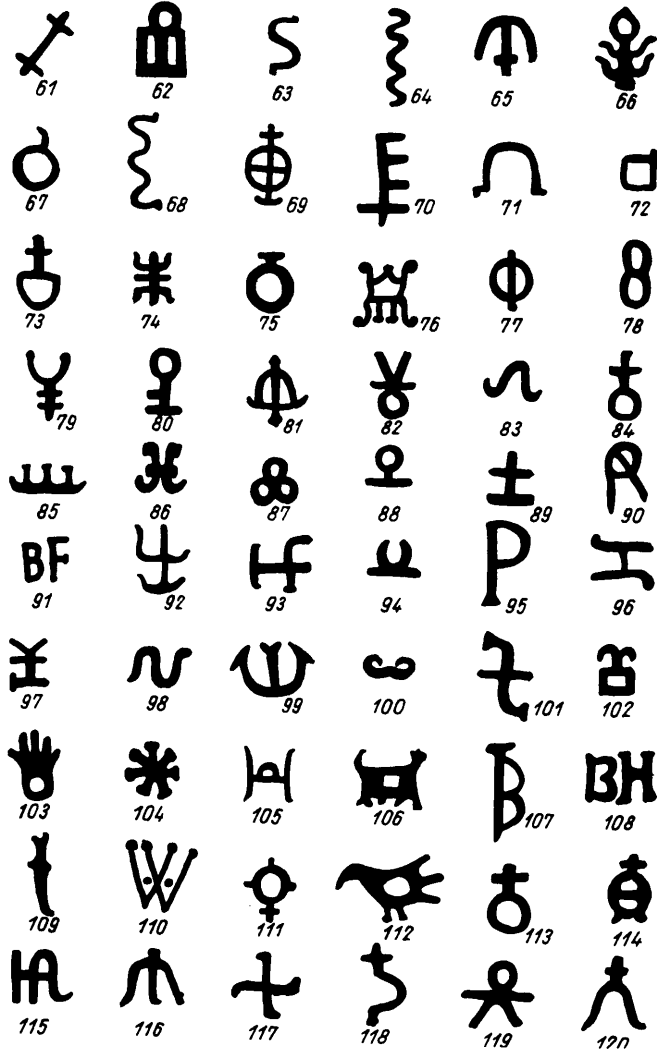
Regionális tulajdonjegyek a 18–19. sz.-ból

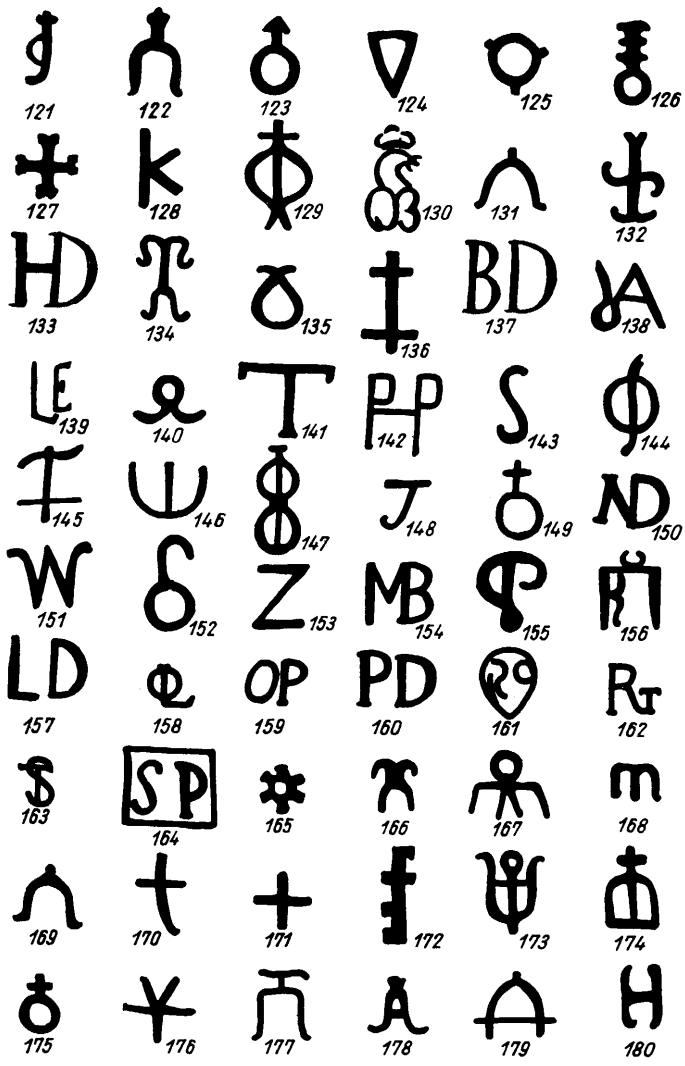

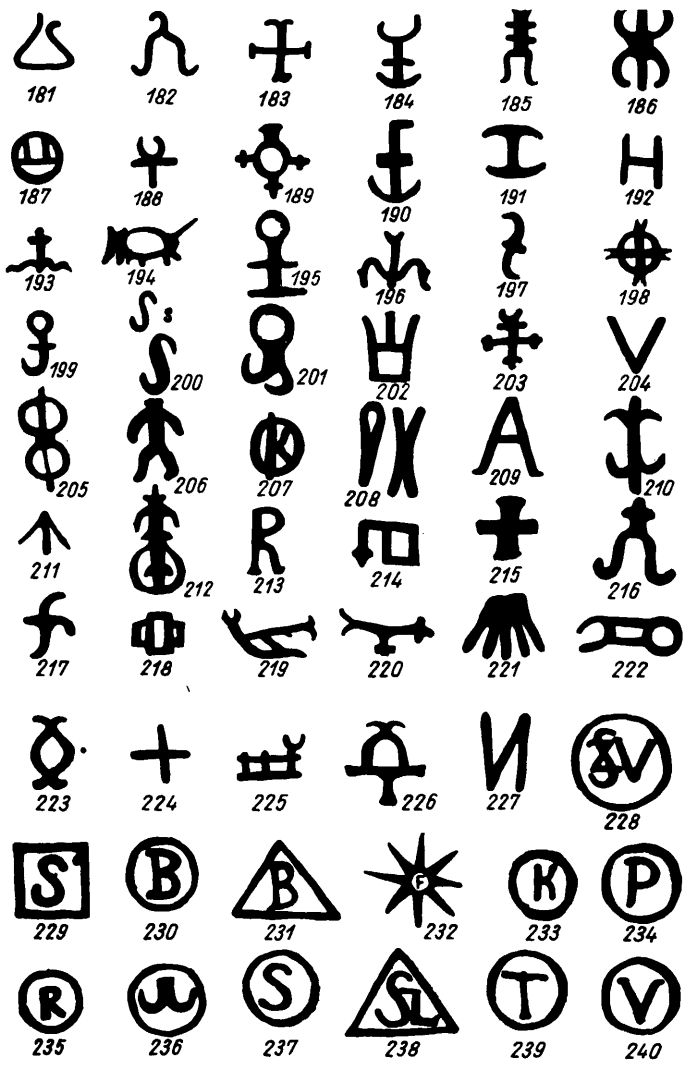
IV. tábla

Regionális tulajdonjegyek a 18—19. sz.-ből

/Folytatás a 118—120. oldalakon/

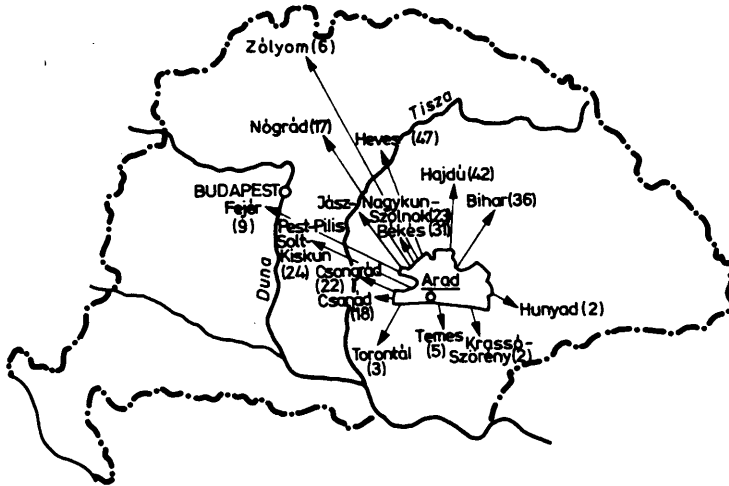
mintát sejtető egységes vármegyei jelölési módszert (I. tábla 35. ábra), és a községek nevéből képzett betűjeleket alkalmazták községjelként (l. I. tábla 37—42. ábra).

A jelek használata

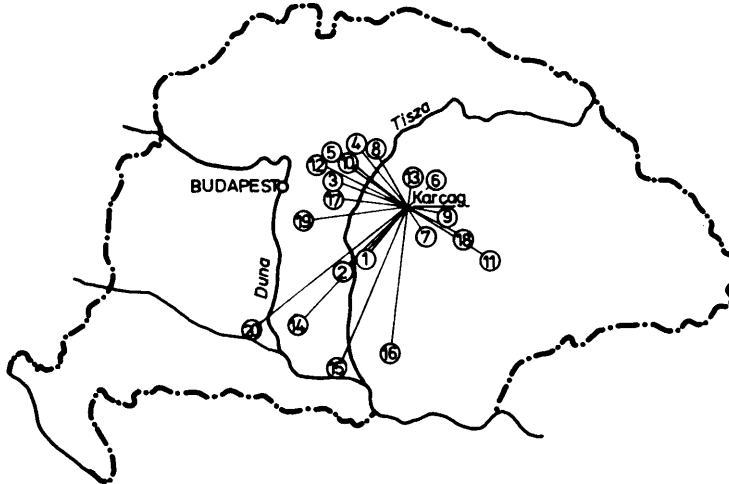
A regionális jelet — éppúgy, mint a tulajdonjegyet — a jószág valamennyi okiratába (marhalevél stb.), illetve a jószággal kapcsolatos valamennyi feljegyzésbe (adóösszeírás, körözőlevél, futólevél stb.) és nyilvántartásba (marhakönyv, talált jószágok nyilvántartó füzeté stb.) beírták. Ha valamely község határában kóborló jószágot találtak, a bőrébe égetett jel eligazítást nyújtott származását illetően. A talált vagy elveszett jószágok leírásait országos körözésre közzétették a Helytartótanács latin, magyar és német nyelven kinyomtatott és a vármegyékhez, a törvényhatóságokhoz eljuttatott *Impressa Circulariá*-iban, az abszolutizmus idején pedig a rendőrségi körözőlapokban (Polizei Blatt, Polizei Anzeiger stb.), a vármegyék és községek pedig ugyanilyen célból megküldték azokat egymásnak. Ezen a módon a jószágok visszakerülhettek a tulajdonosaikhoz, mert magukkal hurcolták a területi illetőségüket maradandóan dokumentáló jelet.

Végül a községjelek következetes és a közösségi igényeknek megfelelő használata a földközösség maradványainak meglétére is bizonyított, mert községjeleket általában ott alkalmazták, ahol közös községi javak (közös legelők stb.) még fennmaradtak.

A regionális jeleknek napjaink tudományos munkájában is hasznukat vesszük, mert adatokat szolgáltatnak a történeti kutatásnak ahhoz, hogy milyen volt egy-egy vármegye vagy község jószágokkal kapcsolatos kereskedelmi forgalmának iránya és méretei. Ezekből az adatokból is tudjuk, hogy Arad vármegye területéről például (1. térkép), illetőleg Karcag városából (2. térkép) számottevő mennyiségben kerültek jószágok a Felvidékre, a Dunántúlra és a Duna—Tisza közére is.

1. Arad megyei regionális jellel ellátott jószágok eljutása más megyékbe (zárójelben a darabszám)

2. A községek, amelyekben 1810 és 1860 között Karcag regionális jelét (D/15) viselő jószágokat jegyezték fel. — 1. Hódmezővásárhely (1810), 2. Szeged (1834), 3. Jászapáti (1841), 4. Eger (1843), 5. Hort (1849), 6. Debrecen (1835), 7. Kötegyán (1850), 8. Sály (1852), 9. Derecske (1853), 10. Tiszaszöllös (1855), 11. Méhkerék (1855), 12. Csány (1855), 13. Abádszalók (1857), 14. Zombor (1854), 15. Újvidék (1852), 16. Nagybecskerek (1842), 17. Jászberény (1859), 18. Nagyléta (1856), 19. Örkény (1860), 20. Baranyavár (1844)

A jelek története

Említettük, hogy a Helytartótanács 1794-ben a regionális jeleket nem minden történelmi előzmény, hagyomány nélkül rendszerezítette. A jelölés és a jelek történeti gyökerei – ha most a székely szék még eléggé nem bizonyított bélyegétől eltekintünk – a 16. sz. közepére nyúlnak vissza, ekkortól kezdve vált általánossá egyébként Magyarországon a tulajdonjegyek széles körű használata is.

A legrégebbi regionális jószágjeleket Erdélyből, Kolozsvárról és Szászföldről ismerjük. Nagyon érdekes, hogy a két első adat egyaránt a 16. sz. hetvenes éveiből maradt fenn, megjelenségük időbeli egyezésének közös okát még nem sikerült felderíteni.

Kolozsvár város tanácsa egy 1573-ban kelt magyar nyelvű határozatában intézkedett úgy, hogy készítsenek a város címerével két bélyegzővasat, és a mészáros céh tagjai – akár mészárosok, akár hentesek legyenek is – a város piacán vagy a vásárban megvásárolt barmokat a vágóhídnál a kovácsokkal megbélyegeztessék. A legelőre a jószágokat csak a város bélyegével ellátva volt szabad kihajtani. 1601-ben ezt a rendelkezést a tanács a falvakban levő jószágokra is kiterjesztette, 1620-ban pedig arra kötelezte a céhmestereket, hogy a megbélyegzett barmokról nyilván tartást vezessenek és számot adjanak róluk.¹²

A szász regionális jelekre nézve 1577-től, a 17. sz.-ból (évszám nélkül), 1816-ból és 1826-ból összesen négy gyűjtemény áll rendelkezésünkre.¹³ Az 1577. évi gyűjteményt az ún. *Signetbuch*¹⁴ őrizte meg; ebben a jeleket rendkívül gondosan tintával, körző és vonalzó segítségével örökítették meg. A kötet a községek neveit magyar és német nyelven közli. A második gyűjtemény

¹²SZABÓ T. ATTILA, 1975, 775–777.

¹³SCHULLER, G.A., 1928, 145–146; STRAUSSBURG, A.A., 1940, 45–46; az 1826. évi gyűjteménnyel foglalkoznak még: SEBESTYÉN Gyula, 1909, 115; GYÖRFFY István, 1927, 116; KOPF, E., 1939; TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1958, 217.

¹⁴Teljes címe: *Signetbuch aller Brennczeichnen, damitt das Vieh in allen gemeinen der Siegen Stüell gezeichnet wird, artig und eigentlich abgemahlt. 1577.*

	W	Brassó (Kronstadt)
	o o	Prázmár (Tartlau)
	夫 夫	Földvár (Marienburg)
	8 8 8	Feketehalom (Zeiden)
	山 山 山	Barcarozsnyó (Rosenau)
	X X X	Barcaszentpéter (Petersberg)
	F F F	Szászhermány (Honigberg)
	Φ Φ Φ	Botfalu (Brenndorf)
	o o o	Szászveresmart (Rothbach)
	∩ ∩ ∩	Szászmagyaros (Nußbach)
	± ± ±	Volkány (Wolkendorf)
	△ Φ △ Φ	Höltevény (Helsdorf)
	Y Y Y	Keresztényfalva (Neustadt)
	o o o	Vidombák (Widenbach)
	∩ ∩	Barcaújfalu (Neudorf)
	o o	Vledény (Wladein)
	T T	Türkös (Türkeschdorf)
	F F	Csernátfalva (Zernendorf)
	F F	Hosszúfalva (Langendorf)
	T T	Tatrang (Tatrang)
	Z Z	Zajzon (Zajzon)
	P P	Pürkerec (Pürkeretz)

3. A községek regionális jószágjeleinek egyszerűsödése a Barcaságban 1577-től 1826-ig (a községek magyar és német néven)

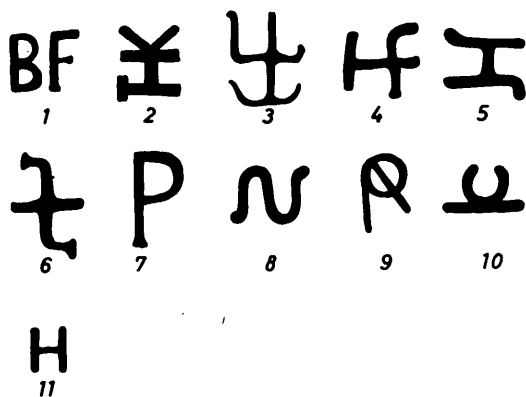
egy 18 lapból álló, cím és kötés nélküli, meglehetősen hiányos, nyolcadíves füzetben maradt fenn, amelynek keletkezését SCHULLER a 17. sz.-ra teszi.¹⁵ A jeleket e füzetkébe is tintával beírva hagyták az utókorra. A harmadik gyűjtemény 1816-ból származik, és kilenc cím nélküli, egyszerű füzetből áll; benne ugyancsak tintarajzokkal ábrázolva sorakoznak a jelek. Az 1826. évi gyűjteményben (4. melléklet) összesen 243 jel található;¹⁶

¹⁵SCHULLER, G.A., 1928, 145.

¹⁶A gyűjtemény címe: *Abbildung der in den sächsischen Ortschaften bestehenden Viehbrandzeichen nach den einzelnen Stühlen und Districten geordnet. Hermannstadt, 1826.* A jeleket a 4. mellékletben GYÖRFFY István összeállítására alapján közöljük (GYÖRFFY István, 1927, 117–118.). E jeleket gyakorlatilag rendszeresen alkalmazták, amire nézve a tanulmányhoz használt német nyelvű irodalmi anyag elég bizonyosságul szolgál. Ezeket most levéltári adattal egészítjük ki. 1785-ben az erdélyi Szederjesen gróf Székely Ádám kancelláriája által kiállított bizonyáglevélből kitűnik, hogy a szomszédos Szászdajánból elveszett egy odávaló Schuster nevű szabad ember csikója, mely a falu bélyegével, egy felfordult lópatkó formával a hátulsó bal lapockáján meg volt

ez technikailag a legmodernebb, mert litografálva készült, mégpedig abban az intézetben, amelyet 1822-ben M. BIELZ alapított. A gyűjteményhez szöveg éppen úgy nincs mellékelve, mint a többihez, csak a községek neveit sorolja fel a jelekkel kapcsolatban magyar, német és román nyelven. A képek megtekintése azt a gyanút kelti bennünk, hogy a jelek ábráit természetes nagyságukban az eredeti sütővasakról készítették. Mind a négy gyűjteményt egyébként a nagyszebeni Bruckenthal Múzeum őrzi, az 1826-ból származóból pedig egy példány Budapesten, a Néprajzi Múzeumban is megtalálható.

Valamennyi szász község jele nem maradt fenn az egyes gyűjteményekben, mégis a jelek figurális fejlődésére, egyszerűsödésére nézve kitűnő alkalmat nyújtanak Barcaság községeinek jelei (4. kép).¹⁷

4. Barcasági csángó magyar falvak községjelei (a 17. sz. óta).
 — 1. Bácsfalu, 2. Türkös, 3. Csernárfalu, 4. Hosszúfalu,
 5. Tatrang, 6. Zajzon, 7. Pürkerec, 8. Barcaújfalu, 9. Apáca,
 10. Krizba, 11. Halmágy

A szász regionális jelek (nevezik *parasztjegyeknek*,¹⁸ *falu-jegyeknek*, *szász-billogoknak* stb. is) eredetére vonatkozóan csak feltételezésekre szorítkozhatunk, minthogy írásbeli utalások nem maradtak fenn. Királyföld — későbbi nevén Szászföld — Szeben

bélyegezve (l. IV. tábla 71. dbra, Szászdálya községnév alatt). A csikót Szederjesen később megtalálták, és három szászdályai lakos esküje alapján visszaadták a tulajdonosnak (Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár, Székely Ádám levéltára, rendezetlen birtokiratok csomó).

¹⁷STRAUSSENBERG, A.A., 1940, 46–47.

¹⁸KOPF, E., 1939, 184.

központtal már a 16. sz.-ban is igazgatási önállósággal és joghatósággal bírt. Erre az időre a szászok által lakott többi erdélyi terület, így Medgyes, Selyk, Beszterce, Brassó és Barcaság hozzákapcsolása, illetve egyesítése is megtörtént. Brassó magával vitte a csángó magyar lakosságú Hétfalut is, amelyhez úgy jutott hozzá, hogy II. Ulászló elzálogosította, a visszaváltás elmaradt, és Brassó az egykor kiváltságos jogállású, határőrző csángó falvakat jobbágysorba döntötte. Az igazgatási hatáskör kiterjesztése a bíraskodási jogkörrel együtt járt. Ennek következtében a szász bíróságok ténylegesen nemcsak a szász lakosság ügyeiben jártak el, hanem a városok földesúri birtokain élők között felmerült vitákban is ítélték, függetlenül attól, hogy ezek többnyire magyarok vagy románok voltak. Sőt a 16. sz. eleje óta Brassó földesúri bíróságának adminisztrációját volt kénytelen túrni pl. Csernátfalu és Vledény jobbágysága is, holott ezek a községek igazgatási szempontból változatlanul kívül estek a város területén.¹⁹ A felsoroltak magyarázzák, hogy az ismertett gyűjtemények egy része olyan községek jeleit is tartalmazza, amelyek a szász székek és kerületek tulajdonképpeni igazgatási területén kívül estek. Hasonló okok indokolhatják a katonai határőrvidékhez tartozó községek jeleinek a gyűjteménybe kerülését is. Az így kialakult terület községei szoros gazdasági és jogi kapcsolatban álltak egymással. Az a kor, amelyből a jelek első gyűjteménye származik, egyébként is meglehetősen kedvezett a szászok széles önigazgatásra hajló törekvéseinek, a közállapotok romlása pedig feltétlenül indokolja annak az ellenőrzésen alapuló védelemnek a biztosítását, amit a jószágok jellel való ellátása igazgatási, rendőri és igazságszolgáltatási szempontból nyújtott.²⁰ A jelek létrejöttére azonban konkrét, írásbeli bizonyíték ez idő szerint nincs.

¹⁹SCHULER v. LIBLOY, F., 1867, III. 46; MÜLLER, G.E., 1941, 249-276.

²⁰Erdély 16. sz.-i rendezetlen közállapotait tükrözi egyik törvénykönyvének, az *Approbata Constitutió*knak 1571-78 közötti évekből származó több rendelkezése, amelyek a latrok, a jószágtolvajok üldözésével, megbüntetésük szigorú követelményeivel és a csavargók elleni szigorú megtorlások érvényesítésével foglalkoznak. Szászváros 1570-től a marhatolvajlással szemben

Vajon a szászok – mint gazdasági életük több más hagyományát, pl. a szomszédsági szervezetet vagy a mark-gazdaságot – nem ősnazájukból hozták-e magukkal a községi jelek használatának szokását is? Noha ezt a kérdést külön problémaként vizsgáltuk, erre utaló konkrét adatokat nem sikerült feltárnunk. Pedig a feltevés valószerű, mert történeti tény, hogy őshazájuk, különösen a Mosel folyó Koblenztől Trierig terjedő szakaszát körülvevő vidék, a folyó mindkét partja a 12. sz. óta tulajdonjegyekben Németország egyik leggazdagabb területe, és a jószágjegyek, valamint a községi jelek használata már a 6. sz. óta általános volt.²¹ Ezt a kérdést természetesen csak akkor lehet lezárni, ha egyrészt a szászok őshazával való szorosabb kapcsolatára ilyen vonatkozásban is konkrétabb adatok állnak majd rendelkezésre, másrészt a jelek szélesebb körben folytatott összehasonlítása további következtetésekre alapot nyújt.

Az említett gyűjtemények szerzőit, szerkesztőit, összeállítóit nem ismerjük. A szász székek és kerületek élén kezdettől fogva a szebeni királybíró, a szászok ispánja állott, aki igazgatási és bírói feladatokat is ellátott. A 16. és 17. sz.-ban azonban a királyi kormányzat Szászföld felett gyengülni kezdett,

---

további intézkedéseket tett (SCHULER v. LIBLOY, F. 1867, III. 126–128). A tulajdon védelmére szolgáló községjelek kiadásánál bizonyára szerepet játszott az a mindent szabályozni, „saját jogként” kodifikálni kívánó szándék is, amely ebben az időszakban olyan erőteljesen kifejeződött az erdélyi szászok közéletében (pl. Thomas ALTEMBERGER és Thomas BOMER törekvései).

²¹Az erdélyi szászokat frank eredetű, a Mosel folyó két partjáról származó, illetőleg kisebb részben Regensburgtól északra fekvő területekről bevándorló telepéseknek tekintik. Az említett „őshazák” közül a Mosel vidéke rendkívül gazdag tulajdonjegyekben és községi jelekben, továbbá ún. paraszt-címerekben, míg Regensburg környékéről alig állnak rendelkezésre adatok. A Mosel vidékének jegyrendszerére nézve jó összefoglaló található a következő munkákban: MEYER, G.J., 1958, 7–27; HORSTMANN, H., 1957, 1–4; FRIEDRICHS, H.F., 1939, 3–5; GIES, P., 1937, 31–33; HOMEYER, C.G., 1870, 108, 193, 219, 350; SPRUTH, H., 1956, 2/3, 1–7; 1960, 8. A német közösségi jelekre l. BLASCHKE, K., 1954, 343–346; WAGNER, H., 1955, 11; FRIEDRICHS, H.F., 1937, 33. A szász községjeleket néhány szerző a runákkal és a lengyel heraldikából különösen ismert ún. Stannizenekkel (zászlójelek) hozza kapcsolatba (Korrespondenblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 1930, 20–21; STRAUSSBURG, A.A., 1927, 80–81; KOPF, E., 1939, 186).

és a városok irányítása erősödött meg. Ennek következtében a városok vezetői, a polgármesterek jutottak egyre inkább hatalomhoz, és a vezetésben az az elv uralkodott, hogy a szék központi városában a polgármestert, a városon kívül pedig a királybírórt illette az elsőbbség. Az igazságszolgáltatás azonban mindenképpen a királybíró hatáskörében maradt, így a szebeni királybíró valamennyi szász szék és kerület felett joghatósággal bírt.²²

Minthogy a jeleket megőrző gyűjtemények mind Nagyszebenből maradtak fenn, és a szász igazgatási területek teljességét érintették, kézenfekvőnek látszik, hogy létrehozásukban a szebeni királybíró kezét kell keresnünk. Az 1577. évi gyűjteményhez kapcsolódó egyik iraton pl. a jóval később élt szebeni királybíró, Stephan von ADLERSHAUSEN neve olvasható.²³ Feltevéseinket egyéb adatok is bizonyítani látszanak. Például az, hogy a bitangjóság visszakövetelésével kapcsolatos eljárás szabályai a szebeni szék gyakorlatában jelentkeznek a legkiforrottabban.²⁴ De nem kerülheti el figyelmünket ebből a szempontból az sem, hogy a szász városi és falusi öngazgatás alsó fokú sajátos szervei, a szomszédságok (*Nachbarschaften*) jelrendszere a legfejlettebb formában éppen Nagyszebenben működött. Itt ugyanolyan égetési technikával, bélyegzővassal égették a szomszédsági jeleket a közös használati tárgyakba (mint pl. mértékekbe, kútmesteri eszközökbe, tűzoltó szerszámokba, közös sütőházak felszerelésébe stb.), mint a községjeleket a jószágokba.²⁵ Feltűnő továbbá, hogy a szomszédsági jelek 1563-as első említése a szebeni szomszédsági cikkelyben mindössze 14 évvel korábbi, mint a szász községjelek első gyűjteményének felbukkanása, amely tényből már sok meggyőződéssel lehet arra gondolni, hogy a szászok a szomszédsági jelek technikai mintájára szervezték meg néhány évvel később a jószágok jelzésére szolgáló községi jelrendszert is.

Meg kell végül említenünk, hogy az 1577. évi gyűjteményt SCHULLER²⁶ – konkrét bizonyíték nélkül – az ugyanazon évben hi-

²²EMBER Győző, 1946, 585—586.

²³SCHULLER, G.A., 1928, 146.

²⁴MÜLLER, G.E., 1941, 262.

²⁵MÜLLER, G.E., 1941, 132; TEUTSCH, F., 1928, I., 22, 35, 363—369; SCHUBERT, H.A., 1980.

²⁶SCHULLER, G.A., 1928, 146.

vatalba lépő neves királybíró, HUET Albert nevéhez fűzi, az 1826. évi gyűjtemény összeállítójának pedig a szebeni SCHREIBER Simont tartják, aki 1836-ban halt meg mint polgármester.

Kolozsvár és a Szászföld mellett a Kiskunságban is feltételezhető a községjelek elég korai alkalmazása. Ha hihetünk SZABÓ Kálmánnak, az 1600 előtt elpusztult kun községek házainak régészeti feltárásakor talált két nagyméretű billegzővassal a jószágokba községjeleket égettek.²⁷ A kunsági területek (Kis- és Nagykunság) egységes jelzésére írásbeli utalás azonban csak 1755-ből maradt fenn Kiskunhalas hirdetőkönyvében;²⁸ a hirdetés szövege mégis azt árulja el, hogy a districtusnak nevezett kunsági területek bélyegének használata (D betű) ekkor már általánosan szokásban volt. A 18. sz. közepétől egyes vármegyék és községek is használtak elvétve regionális jeleket. A jelek általánossá válása kétségtelenül a Helytartótanács már említett rendelkezésének volt következménye.

A jószág területi hovatartozását jelezték az ún. *pásztorjelek*, *-bélyegek* is. Községeken belül rendszerint több legeltetési társulat, társaság, gazdaság működött elkülönített legelőterülettel, de amelyek évről évre ugyanazon gazdák jószágait legeltették. Hogy pedig a különböző társaságok kezén levő jószágok egyedileg is ellenőrizhetők legyenek, a nagy kiterjedésű legelőterülettel bíró községek minden társaságot megkülönböztető jellel láttak el (szám, a gazdaság nevének kezdőbetűje stb.) a társaságok pedig minden egyes befogadott jószágot – még ezen felül – további arab számmal jelöltek meg. Ilyen esetben a legelőre hajtott jószág sokszor nem is kapott családi eredetű tulajdonjegyet, mert a testén a maradandóan beégetett községjel és pásztorjel együttesen alkalmas volt a tulajdonos személyének megállapítására, a jószág mozgásának ellenőrzésére is. Persze ezt a szabályt sem tekinthetjük kizárólagosnak, mert pl. Jászladyban nem a pásztorjelhez, hanem a községi jel mellett a tulajdonjegyhez ragaszkodtak. Mégis szükséges hangsúlyoznunk, hogy a pásztorjegy alkalmazására elég ritkán találtunk adatot,

²⁷SZABÓ Kálmán, 1932, 98; 1938, 115—117.

²⁸NAGY-CZIROK László, 1958, 90.

hiszen az égetett-jószágjegyek hálózata – mint egy másik tanulmányunkban kimutattuk – elég széles körben befonta az ország középső részét.²⁹ Ugyanakkor a füljegyeket – szinte ezzel párhuzamosan – alkalmazták.

A pásztorjegyet rendszerint a jószág nyakába vagy szarvába sütötték. Pásztorbélyegre utaló jelzések ilyenek lehettek: 5/15, K/32 stb.

A szász falujegyek alkalmazásában további kiegészítő ellenőrzőjelek kialakulását véljük felismerni a községi házak számozását követő időben (kb. 1777). Ekkortól ugyanis a községjel mellett a tulajdonos házszáma is megjelent a jószág szarvába vagy patájába sütve. A szászok a külön legelőn nevelt borjakat – a magyar jószágirtó gazdaságokban is elterjedt módon – nyakba akasztott táblába sütött ellenőrzőjellel tartották nyilván, amire azért volt szükség, mert fiatal állatnál a sütés még árthatmas volt a jószág bőrére, viszont 5-6 havi folyamatos legelőn való tartás után nem lettek volna már egyedileg azonosíthatók. Ez az ellenőrzőjel lehetett a házszám vagy a tulajdonos neve, esetleg monogramja, vagy – 1918 után – a megye, a kerület és a község számjele. Megemlítenéd, hogy pl. Feketealom 1577 óta ismert falujegye a gyakorlatban még 1970 körül is alkalmazásra talált.³⁰

A regionális jelek felvázolt rendszerének a kifejlődése és fenntartása Magyarországon összefüggött a jószágirtás hatalmas méreteivel és sokrétűségével, a tulajdon védelmével, ami az állami közigazgatás és bíraskodás részére is feladatokat adott. Ennélfogva a regionális jelekkel kapcsolatban felmerülő s még nyitva hagyott problémák komplex módszerekkel való megoldása – a tulajdonjegyek kutatásához hasonlóan – a néprajzi kutatók, a történészek és a jogtörténészek együttes közreműködését igényli.

²⁹TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1965, 2-3, 380-384.

³⁰ZELL, G., 1978, 1-2.

Függelék

1. Az I. tábla melléklete

Az 1–4. mellékletben a korabeli elnevezésnek és közigazgatási beosztásnak megfelelően vármegyénként, illetve az erdélyi szászok lakta területekről az 1826. évi gyűjtemény sorrendjében mutatjuk be az eddig azonosítani sikerült regionális jeleket. A városok és községek neveit a jel előfordulásának időpontjában használt elnevezés szerint tesszük közzé; a szász községek német neveit is feltüntetjük, amennyiben azok azonosíthatók voltak, illetve a jel megértése szempontjából fontossággal bírnak; cs., j., n., r. betűkkel rövidítve adjuk meg, hogy a községek ma melyik országban találhatóak.

Arad megye

1. Arad vármegyéből származó községek által használt jelek különböző változatokban. A jel alapja: AV (Arad Vármegye), alatta pedig a község száma. A következő községek számát sikerült megállapítani:

3. Szemlak (1855), r.: Semlac
5. Garba (1859), r.: Gurba
6. Mikelaka (1870), Araddal egyesítve
7. Újpanád (1852, 1870), r.: Pănatul-Nou
11. Szabadhely (1856), r.: Sîmbăteni
12. Pankota (1860), r.: Pîncota
17. Körösbökény (1859), r.: Buteni
22. Világos (1833), r.: Şiria
23. Vadász (1855), r.: Vânători
58. Galsa (1870), r.: Galşa
59. Konop (1856), r.: Conop
63. Almásegres (1856), r.: Agruş
65. Zarádnádas (1859), r.: Nádaş
70. Kurtakér (1859), r.: Chier
71. Ternova (1859, 1860), megszűnt község

- 77. Újvarsánd (1852, 1853, 1870), r.: Olari
- 78. Ó-Fazekasvarsánd (1854, 1856, 1859), r.: Olari
- 80. Újszentanna (1852, 1853, 1855), r.: Sîntana
- 81. Simánd (1853), r.: Şimandul de Jos
- 82. Áldófalva (1859), r.: Aldeşti
- 83. Szentmárton (1855), r.: Sînmărtin
- 84. Mácsa (1855), r.: Macea
- 85. Kurtics (1855), r.: Curtici
- 86. Zimándújfalu (1855), r.: Zimandul Nou
- 89. Lugozó (1859), r.: Luguzău
- 91. Apatelelek (1855), r.: Mocrea
- 92. Sikula (1855), r.: Şicula
- 94. Borosjenő (1856, 1958), r.: Ineu
- 95. Ópálos (1856), r.: Păuliş
- 96. Monyoró (1855), r.: Mănerău
- 103. Nadab (1859), r.: Nădab
- 105. Kisinda (1855), r.: —
- 121. Borossebes (1855), r.: Şebiş
- 145. Prezest (1846), r.: —
- 151. Székudvar (1855), r.: Socodor
- 153. Erdőhegy (1852, 1855), r.: Pădureni
- 155. Repszeg (1855), megszűnt községnév
- 156. Sikló (1856), r.: Şiclău
- 159. Ópécaska (1850), r.: Pecica
- 170. Seprős (1855, 1870), r.: Drojdii
- 171. Tőzmiske (1855, 1859), r.: Mişca
- 172. Ágya (1859), r.: Adea
- 173. Szinte (1860, 1870), r.: Sinteia-Mare
- 174. Zaránd (1855), r.: Zărand
- 177. Kispereg (1859), r.: Peregul Mic

Baranya megye

2. Baranya vármegye bélyege 1798-ból („Stigma Comitatus Baranyiensis pro signandis Pecoribus”, Impr. Circ. 4112/1798). Nincs azonban egyetlen adatunk sem arra, hogy ezt a jelet akár a vármegye, akár valamelyik község valaha is használta volna.

3. Baranya vármegye községei által használt jel: VB (Vármegye Baranya). A jel 1830-tól fordul elő, és a következő községek számait sikerült megállapítani:

52. Albertfalu (1846), j.: Grabovac
57. Bellye (1846), j.: Bilje
58. Baranyavár (1850), j.: Branjin Vrh
60. Beremend (1830)
61. Bezedek (1846)
64. Német-boly (1830)
66. Csuzsa (1831), j.: Čuza
70. Darócz (1846)
72. Herczegszöllős (1831), j.: Knežeri Vinogradi
76. Izsép (1846), j.: Topolje
77. Karancs (1836 , 1846), j.: Karanac
78. Kácsfalu (1846), j.: Jagodnjak
82. Kis-Dárda (1846), j.: Tvdavica
83. Kis-Falud (1844)
86. Lapáncsa (1846)
88. Laskó (1846), j.: Lug
89. Lipova (1846) = Lippó
90. Lőcs (1831), j.: Luč
100. Rác-Töttös (1846) = Hercegtöttös
101. Sárok (1846)
102. Sepse (1831, 1850, 1851), j.: Kotlina
104. Szt. Márton (1846) = Hercegszentmárton
105. Borjád (1831)
106. Villány (1836)
110. Vörösmarth (1849)
215. Oroszló (1836)
219. Ráczközár (1836) = Egyházaskozár
221. Bikal (1850)
310. Csonka-Mindszent (1851)

E vármegyéből származó jelek előfordulnak Bács-Bodrog, Csongrád és Hajdú megyékben is, nem számítva most a közvetlen környezetet.

4-5. Baranya vármegyéből néhány község nem igazodott a vármegyei szokásos jelöléshez, hanem egyéni községjelet használt. Ilyen volt pl. Mohács (4), amely 1787-ben és 1831-ben változatlanul a gót M betűt, 1870-ben pedig már az MV (Mohács Város) megjelölést alkalmazta.

Bars megye

6. A vármegye jele. Hódmezővásárhely Publikációs Könyvébe ez a jel az elveszett jószágok után nyomozó Bars megyei községek megkereséséből került, fenntartással kell azonban az adatot egyelőre fogadnunk, mert több szomszéd vármegyéből is került ilyen jellel ellátott jószág Vásárhelyre, de különböző számozással, továbbá a jel egyetlen országos publikációban sem fordult elő.

Bács-Bodrog megye

7. E megyének nem volt külön jele, minden községe a saját nevéből képezte az egyéni jelt. A vármegye vegyes lakosságának megfelelően lehetett a község neve magyar, német, latin vagy szerb nyelv szerint képzett, és ebből választottak ki jellemző betűket. Ez az ábra Szabadka (j.: Subotica) város jelét mutatja be (1804), a város akkori megnevezése alapján (Maria-Theresiopolitenum): TH.

8. Tataháza (1796)

9. Szapár (1804); e községben a ló Mergyenov Antalé volt „sub Communitatis Stigmatē SR”.

10. Petrőc, j.: Petrovac (1807); megfejtése: Szelo Petrovác (szelo-község).

11. Veprőd (1839, 1844), j.: Veprovac, a hármashalom a község pecsétjén is előfordul (GUBITZA Károly, 1915, 83)

12. Begecs (1835), j.: Begeč

13. Szent-Iván (1826), j.: Prigrevica Sv. Ivan

14. Hódság (1844), j.: Odžaci

15. Szépliget (1844), j.: Gajdobra

16. Topolya (1798), j.: Bačka Topola
17. Csonoplya (1798), j.: Čonoplja
18. Bezdán (1802-49), j.: Bezdán, olyan módon képezve, ahogy a község régi pecsétjében is áll: „Sig. oppidi Bezdany” (GUBITZA Károly, 1915, 83)
19. Gombos (1802-49), j.: Bogojevo, a község régi neve volt Bogojeva
20. Csáatalja (1802-49); „Szelo Cs.”
21. Csávoly (1802-49); „Szelo Cs.”
22. Dernye (1802-49), j.: Deronje, a jel a község nevéből származik: „Arch. Episc. Derony”
23. Újfutak (1802-49), j.: Novi Futog, a Neu-Futak német névből származik a jel
24. Hódság (1802-49); a község közölt jele mellett rendszerint külön bélyeg is szerepelt tulajdonjegyként (l. még: 14. jegyzet)
25. Bácsújlak (1802-49), j.: Bačko Novo Selo, megfejtése: Novo-Szelo
26. Bácskossuthfalva (1802-49), j.: Stara Moravica; a község régi neve: Ó-Morovicza
27. Újpalánka (1802-49), j.: Nova Palanka, régi neve: Neu-Palánka
28. Német-Palánka (1802-49), j.: Bačka Palanka, „Teuto-Palánka”
29. Palona (1802-49), j.: Plavna, „Szelo Plávna”
30. Szilbács (1802-49), j.: Silbaš, „Szelo Szilbás”, a jel mellett tulajdonjegy is szinte állandóan szerepelt
31. Szond (1802-49), j.: Sonta, „Possesio Szontaensis” tulajdonjegyekkel

Beszterce-Naszód megye

32. Csépán (1856), r.: Opari. E község az egykor Belső-Szolnok vármegye keleti csücskében feküdt, és később került át Beszterce-Naszód megyébe, amely megyének a szászok által lakott részeiből regionális jelek találhatóak a 4. mellékletben (120-153. alatt).

Békés megye

33. A vármegye jele volt: VB (Vármegye Békés). Az egyes községek a következő számokkal fordulnak elő:

- 12. Békéscsaba (1850); csak számmal is előfordul
- 19. Békés (1803)
- 43. Doboz (1797)
- 172. Varjas (1852); csak számmal is előfordul

Az azonosítást itt nehezítette az a körülmény, hogy a vármegye jelének a használatát rendszerint elhanyagolták, a számok pedig csak akkor elégségesek a származási hely meghatározására, ha egyéb tényezők is alátámasztották azokat. Emellett néhány község a községnévből képezte regionális jelét, pl.

34. Mezőberény (1811)

Bihar megye

35. A vármegye jele fekvő B betű volt, amely alatt a községek számai szerepeltek. A következő községszámokat sikerült megállapítani:

- 1. Pócsafalva (1856), r.: Pocioveliste
- 2. Bihar (1856), r.: Biharea
- 8. Ártánd (1855)
- 9. Koly (1855), Kágya, r.: Cadea
- 10. Berekböszörmény (1855, 1859)
- 12. Köröstarján (1827), r.: Tarian
- 16. Mezőkeresztes (1853) = Biharkeresztes
- 26. Péterszeg (1855) = Szentpéterszeg
- 28. Nyüved (1855), r.: Niuved
- 33. Udvari (1809) = Sárrétudvari
- 38. Derecske (1853)
- 40. Berettyóújfalu (1855)
- 61. Genyéte (1859), r.: Ghenetea

- 75. Kisszántó (1855), r.: Santăul-Mic
- 119. Szalárd (1859), r.: Sălard
- 172. Varjas (1852), r.: Variaş
- 201. Váradszentmárton (1852), r.: Sânmartin
- 261. Oláhszentmiklós (1852, 1853, 1856), r.: Sîn-nicolaul-Român
- 274. Nagyszalonta (1795, 1816, 1825), r.: Salonta
- 360. Tenke (1826), r.: Tinca
- 435. Görbesd (1855), r.: Gurbeşti

A megyében 1844-től kezdve — elsősorban a magyar községek — inkább használják a nevük betűiből képzett regionális jeleket, mint a kiosztott számokat. Ez megmutatkozik Nagyszalontánál is.

- 36. Hencida (1844)
- 37. Kisdaróc (1855), megszünt községnév
- 38. Bagamér (1855)
- 39. Hajdubagos (1855)
- 40. Nagyszalonta (1855), l. 35,-nél is
- 41. Sarkad (1855)
- 42. Mézőgyán (1856)

Az ellenőrző jelek további változataival is találkozunk, amire utal pl. Bors (r.: Borş) község 5/60 jelének többszöri előfordulása, vagy a hamar megszünt Osszia OS jele.

Borsod megye

43. Ez a megye jele, alatta pedig számok mutatják a községeket, de a jelzési mód e megyében sem volt egységes, ahogy ezt Hejőpapi bizonyítja.

- 3. Szentistván (1852)
- 13. Bükkaranyos (1856)
- 29. Tiszaeszlár (1810)
- 112. Nádasd (1855)

- 44. Hejőpapi (1844)

Csanád megye

A megyében a községek számokat kaptak minden egyéb jelzési mód nélkül, tehát külön vármegyei jelre nem sikerült rábukkanunk.

45. Földeák (1822, 1850)

46. Csanádpalota (1852); Nagylak száma: 3, Eleké 15.

Csongrád megye

47. A vármegye jele, a jelben községszámok római és arab módon. A megyei jel különböző változatokban fordul elő, és használata is rendkívül ritka. Legkorábbi előfordulása Hódmezővásárhely Városi Becsü-jegyzőkönyvében található (1801, 137, „Ns. Vármegye billege”). Feltehető, hogy a községek a számokat minden egyéb jel nélkül használták. Mint tanulmányunkban a 7–8. jegyzetben említett források alapján kimutattuk, e megyében a regionális jelek használatában teljes volt a bizonytalanság. A következő községek számát, illetve jelét sikerült megállapítani:

7. Algyő (1856)

8. Tápé (1852)

48. Hódmezővásárhely (1785, 1803)

49. Sövényháza (1853)

Esztergom megye

50. A vármegye jele: C.SR. (Comitatus Strigoniensis). A jel a Helytartótanács 1798-ban közzétette az Impr. Circ.-ban, de konkrét előfordulására adat nem került elő, alkalmazását a gyakorlatban valószínűleg mellőzték. A regionális jel képzésének az alapja a megyében a községnév.

51. Tokod (1799)

52. Tokod (1805); megfejtése valószínűleg: „Civitas Tokod”

53. Ács – 1. Komárom megyét

E megyéből ismertek még Nyergesújfalu: NF (1795, Neudorf) és Baj: B (1853) jelei.

Fejér megye

- 54. Tordas (1850)
- 55. Csákvár (1836, a második: 1847, a harmadik; 1853, 1855)
- 56. Sárladány (1855, 1856)
- 57. Martonvásár (1853)
- 58. Adony (1857); a 2. szám valószínűleg pásztorjegy

Gömör-Kishont megye

59. A jelek valójában a régi Gömör vármegyéből származnak („quibus... Pecora sua signanda habebunt” – Impr. Circ. 12571/1805), az akkori öt járásnak megfelelően csoportosítva, a betűjel alatt járásonként újra kezdődő számozással az egyes községek számai voltak találhatóak. Amikor 1805-ben a Helytartótanács a vármegye jelölési rendszerét közzétette, az alkalmazást nagyon szigorúan elrendelte, de valójában az érvényesülésére csak néhány adat áll rendelkezésre. A minden részletében alaposan kidolgozott jelrendszer néhány adat tanúsága szerint a század húszas éveiben még fennállott. Az alábbiakban nem az előfordulások, hanem az 1805-ben történt kihirdetés alapján közöljük néhány ismertebb község jelét:

G.F. (Kis-Hont felső járása)

- 1. Alsó-Sajó, cs.: Nižnia Slaná
- 6. Csetnek, cs.: Štitník
- 8. Dobsina, cs.: Dobšina
- 22. Jólsva, cs.: Jelšava
- 28. Krasznahorka, cs.: Krásnohorské Podhradie
- 36. Murányallya, cs.: Muraň
- 38. Murányhuta, cs.: Muránska Huta

- 61. Rudna, cs.: Rudná
- 62. Sebespatak, cs.: Rožňavské Bystré
- 64. Szalócz, cs.: Slavec

G.R. (Rátkai járás)

- 15. Gesztes, cs.: Hostišovce
- 43. Rónapatak, cs.: Rovné
- 50. Újvásár, cs.: Rybník

G.H. (Kis-Hont kerület)

- 1. Antalfalva, cs.: Kovačica
- 27. Rimabánya, cs.: Rimavská Baňa
- 30. Rimaszombat, cs.: Rimavská Sobota

G.S. (Serkei járás)

- 1. Ajnácskő, cs.: Hajnáčka
- 9. Csiz, cs.: Čiz
- 18. Féled, cs.: Feledince, Jesenské
- 22. Gömöri, megszűnt községnév
- 35. Radnóth, cs.: Radnovce
- 38. Sajópüspöki
- ,47. Tamási

G.P. (Putnoki járás)

- 1. Abafalva, cs.: Abovce
- 2. Aggtelek
- 4. Alsószuha
- 6. Bánréve
- 18. Gömör – Sajógömör, cs.: Gemer
- 26. Imola (a gyakorlatban inkább 01 számmal)
- 41. Ottrokots, cs.: Otrokoč
- 43. Putnok
- 45. Recske
- 52. Tornallya, cs.: Tornala

60. Dobsina (1816), cs.: Dobšina

Győr megye

Halászi: HA jellel (1796)

2. A II. tábla melléklete

Hajdú megye

1. Hajdúböszörmény (1846)
2. Debrecen (1816); a jel megfejtése: Debrecen Város
3. Debrecen Ceglédi utca (1834)

Heves megye

4. A vármegye jele, amit a községek úgy alkalmaztak, hogy a jel bal felső szögletéhez égették a községszámot. A következő községek számaikat sikerült egyértelműen megállapítani:

8. Zaránk (1852)
66. Kerecsend (1856)
147. Szuha (1859)

5. Hatvan (1852); megfejtése: Hatvan Város
6. Eger (1850)
7. Istenmezeje (1853); a vármegyei jel helyett saját községjelét használta és felette alkalmazta a községszámot.

Hármaskerület (Jászság, Nagykunság, Kiskunság)

8. A Jászság, a Nagykunság és a Kiskunság mint külön kerület jele a D betű volt, a „Districtus” szóból; a betű alatt a megfelelő községszámok szerepeltek, közülük a következőket sikerült megállapítani:

3. Jászapáti (1853)
4. Jászladány (1853–59)
7. Jászkisér (1842–58)
11. Felsőszentgyörgy (1842, 1859)
12. Kakat (1846)
13. Kisújszállás (1853–59)
14. Túrkeve (1852–55)
15. Karcag (1843–59)
16. Kunmadaras (1859)
18. Kiskunhalas (1812–58)
20. Kunszentmiklós (1835)

Szolnok megye egyéb községei

9. Tiszaszentimre (1854)
10. Cibakháza (1850)

Komárom megye

11. Dad (1855, 1856)
12. Ács (1853)
13. Oroszlány (1853)
14. Tata (1854)
15. Bokod (1959); megfejtése: Bokod Mezőváros

Krassó-Szörény megye

16. Zagutsen (1812); Zaguzsén, r.: Žăgujeni; a lovat Pavel Csukurtól lopták el, rajta volt a „Falu bélegje”

Máramaros megye

17. A vármegye jele („Forma Stigmatis pro pecoribus locorum Comitatus Maramarossiensis destinati...” — Impr. Circ. 13990/1797); a betű alatt a községek folyószámozása volt talál-

hato 1-től 140-ig. Ez a jelölési mód a gyakorlatban is általánosan érvényesült, pl. a bemutatott jelű marhát 1828-ban Battyán (Csanád megye) említik.

Moson megye

18. Rajka (1820)

19. Féltorony (1831); a jel a község német nevéből (Halbturn) ered

Nógrád megye

Ebben a megyében a községjelet rendszerint a község nevének kiválasztott betűiből képezték.

20. Nagyzellő (1840), cs.: Velké Zlievce

21. Rád (1847)

22. Surány (1837) – Cserhátsurány

23. Pincz (1845), cs.: Pincina

24. Szente (1845)

25. Salgótarjár (1845)

Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye

26. Tápióság (1852)

27. Csép (1852)

28. Tök (1856)

29. Foktő (1854)

30. Apostag (1854, 1858)

31. Csömör (1859)

32. Tóalmás (1854)

33. Kér (1819)

34. Vörösvár (az első 1854, a második 1853)

35. Dusnok (az első 1809, a második 1854)

Ebből a megyéből még két jel ismert; az egyik Kecskemété: K betű, tetején hullámos vonal, ami a város kiváltságos helyzetét mutató koronára utal, a másik pedig a váci alsó járásban Domony, amelynek a száma 51 volt.

36. Új-Hartyán (1856)

37. Sükösd (az első 1852, a második 1856)

38. Hajós (1852)

39. Egyház (Dunaegyháza, 1852)

40. Vecsés (1852)

41. Szentistván (1855)

Somogy megye

42. Gálos (1831)

43. Balatonszentgyörgy (1860). A vármegye központi jele egyébként az S betű volt, amit – nem rendszeresen ugyan – a községnévből képzett községjel elé tettek.

44. Csákány (1860)

Somogy megyében tehát eléggé általános volt a községnévből képzett monogram; pl. NE (Nagyegres), BS (Balatonszemes)

Pozsega megye

45. A vármegye jele 1819-ből, amit a Helytartótanács lapjában közzé is tettek. Gyakorlati alkalmazására esetet nem talá-lunk.

Szabolcs megye

46. A vármegye jele, amit 1796-ban tett közzé az Impr. Circ.-ban. Gyakorlatilag Z betűre egyszerűsített formában alkalmazták. A betű alatt községszám szerepelt (pl. 1. Szovát)

47. Tiszabüd (1850)

48. Nagykálló (az első 1803, a második 1815, a harmadik 1804, a negyedik 1855-ből)
Szabolcs megye jelével ellátott jószágok elkerültek Hajdú, Csongrád, Békés, Heves és Bihar megyék területére.

Szatmár megye

49. Börvely (1831)

50. Királydaróc (1855). Szatmár megyében Mezőpéternek is lehetett önálló jele, de a formáját nem közölték (Pfeifer Márton-tól ellopott lovak „Mező-Petriensi Stigmata notati sunt” – Impr. Circ. 21 446/1806).

Tolna megye

51. Paks (1819)

52. Fadd (1819)

53. Tolna (1819)

54. Pincehely (1826)

55. Regől (1826)

3. A III. tábla melléklete

Temes megye

E megyében a regionális jelként a község nevének kezdőbetűjét és a jószág részére a községi legelőn adott számot alkalmazták, illetőleg kivételesen a községnév kezdőbetűje önmagában vagy valamiféle számkombinációval állt.

1. Berekszó (1820), r.: Beregsăul Mare

2. Brukenan (1844) – Brukenau

3. Csákóvár (1847), r.: Ciacova

4. Csernegyháza (1846), r.: Cernetean

5. Nagyfalu (1843), megszűnt községnév

6. Kétfél (1846), r.: Gelu
7. Knéz (1843), megszünt községnév
8. Gyarmath (1847), r.: Giarmata
9. Majlátfalva (1847), r.: Mailat
10. Moravicza (1847), r.: Moratița
11. Monostor (1844), r.: Mănăstur
12. Répás (1804), r.: Râpaș
13. Székesút (1847), r.: Secusigiu
14. Zsebely (1846), megszünt községnév
15. Varjas (1846), r.: Variaș
16. Nagyszemplak (1846), megszünt községnév
17. Dorgos (1846), r.: Dorgos
18. Mosony (1846), r.: Moșnița
19. Alt-Mayerhöfen (1920), megszünt községnév

Temes vármegyéből származó jószágok elkerültek Arad, Csongrád, Békés vármegyék területére is.

Torontál megye

20. A vármegye jele, amelyet az Impr. Circ.-ban 2839/1796. szám alatt tettek közzé. Noha a vármegye jele a kör volt, a községek más megoldásokat is alkalmaztak (21–22), illetőleg a körön belül a község kezdőbetűjét és számát jelölték meg (23, 27), néhány esetben pedig a személyes tulajdonjegyet is a községjelbe olvastották (24).

25. Komlós (1820), r.: Comloșul-Mic

26. Ürményháza (1855), j.: Jermenovci

27. Becskerek (1828), j.: Zrenjanin

A vármegye jelében lévő számozás alapján egyébként a következő községek számjelét sikerült megállapítani:

2. Mokrin (1837), j.: Mokrin
4. Szaján (1846), j.: Sajan
9. Vinga (1847), r.: Vinga
14. Kevedobra (1809), j.: Dobrica
112. Módos (1824), j.: Jăsa Tomič
113. Dóc (Dollács, 1857), r.: Dolat

115. Újpécs (1818), r.: Peciul Nou

140. Nagykikinda (1852), j.: Velika Kikinda

Ilyen jelekkel ellátott jószágok elkerültek a szomszéd vármegyék-
ken kívül Baranya, Békés, Hajdú és Fejér megyék területére is.

28. Torontál vármegye községei által a 19. sz. közepe után
egyre általánosabban alkalmazott jel; megfejtése: Nemes Toron-
tál, a betűk alatt pedig községszám.

Vas megye

29. Óndód (1850)

Veszprém megye

30. A vármegye jele, amit azonban az Impr. Circ.-ban nem
tett közzé. A jel alatt a községszám szerepelt. A következő köz-
ségek számát sikerült azonosítani:

33 Dég (1853, 1859)

58. Nagygyimót (1852)

102. Mezőszilas (1852)

31. Sur (1853)

A községek nagy része csak a községnévből képzett betűjelzést
használta, pl. N (Nána), D (Dudar), OF (Olaszfalu).

Zala megye

32. A vármegye jele, amit azonban nem tettek hivatalosan
közzé, benne Ternovcsákhegy (hegykerület megszűnt elnevezése)
„signo Comunitatis” jelölve (1824). A muraközi járás horvát,
illetve vend községei ettől eltérő megoldásait lásd 33-36. szám
alatt.

33. Derzsimerec (1826), Dezsérlaka, j.: Deržimorec

34. Podbrest (1826), Drávaszila, j.: Podbrest
35. Palovec (1826), Felsőpálfa, j.: Palovac
36. Hodusán (1828), j.: Hodošan

E négy utóbbi jel mindegyike a jószág bal combjára volt égetve (Impr. Circ. 20 374/1826).

Zemplén megye

37. A vármegye jele, amely közzétételre nem került.
38. Sátoraljaújhely (1803). Egy másik esetben Tiszaeszláron (Borsod megye) találtak egy lovat, amelyen „T. Zemplén vármegye bélyoga” volt.

4. A IV. tábla melléklete

1. Nagyszeben (Szeben m., 1826), r.: Sibiu
2. Bongárd (Szeben m., 1826), r.: Bungard
3. Czód (Szeben m., 1826), r.: Sadu
4. Dolmány (Szeben m., 1826), r.: Daia
5. Felek (Szeben m., 1826), r.: Avrig
6. Fenyőfalu (Szeben m., 1826), r.: Bradu
7. Guraró (Szeben m., 1826), r.: Gura-Răului
8. Hermány (Szeben m., 1826), n.: Kastenholz, r.: Cașolt
9. Kakasfalva (Szeben m., 1826), n.: Hahnbach, r.: Hamba
10. Kereszténysziget (Szeben m., 1826), r.: Cristian
11. Kiscsűr (Szeben m., 1826), r.: Șura Mică
12. Kistorony (Szeben m., 1826), r.: Turnișor
13. Moichen (Szeben m., 1826), r.: Mohu
14. Nagycsűr (Szeben m., 1826), r.: Șura Mare
15. Nagydisznód (Szeben m., 1826), r.: Cisnădie
16. Omlás (Szeben m., 1828), n.: Hamlich, r.: Amnaș
17. Paplaka (Szeben m., 1826), megszűnt községnév
18. Resinár (Szeben m., 1826), r.: Rășinari
19. Rosszcsűr (Szeben m., 1826), n.: Reusdörf, r.: —
20. Selimber (Szeben m., 1826), r.: Selimbăr

21. Szakadát (Szeben m., 1577), r.: Săcădate
22. Újfalu (Szeben m., 1826), r.: Noul Român
23. Szelindek (Szeben m., 1826), r.: Slimnic
24. Szenterszébet (Szeben m., 1826), r.: Gușterița
25. Veresmart (Szeben m., 1826), r.: Roșia
26. Hühalom (Szeben m., 1826), r.: Vurpăr
27. Talmács (Szeben m., 1826), r.: Tălmăciu
28. Kistalmács (Szeben m., 1826), r.: Tălmăcel
29. Bojca (Szeben m., 1826), r.: Boița
30. Felsősebes (Szeben m., 1826), r.: Sebeș
31. Alsósebes (Szeben m., 1826), r.: Sebeș
32. Porcsesd (Szeben m., 1826), r.: Porcești
33. Apátfalva (Nagy-Küküllő m., 1826), n.: Abtsdorf
34. Bolkács (Kis-Küküllő m., 1826), r.: Bălcaciu
35. Földvár (Fogaras m., 1826), r.: Feldioara [?]
36. Kerc (Fogaras m., 1826), r.: Cârța
37. Kisdisznód (Szeben m., 1826), r.: Cisnădioara
38. Nagyekemező (Kis-Küküllő m., 1826), r.: Proștea-Mare
39. Kisekemező (Kis-Küküllő m., 1826), r.: Proștea-Mică
40. Kulon (Fogaras m., 1826)
41. Mese (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Meșendorf
42. Miklóstelke (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Cloașterf
43. Rukkor (Fogaras m., 1826), r.: Rucăr
44. Rüszt (Szeben m., 1826), r.: Ruși
45. Sittve (Szeben m., 1826), n.: Seiden, r.: Jidveiu
46. Szászkeresztúr (Nagy-Küküllő m., 1826), n.: Kreutz,
r.: Criș
47. Szelistye-Szibiel-Tiliska-Vélya-Gális (Szeben m., 1826,
közös jel), r.: Săliște-Sibiel-Tilișca-Vale-Galeș
48. Ugyanazon községek új közös jele
49. Kákova (Szeben m., 1826), r.: Kakova
50. Hortobágyfalva (Szeben m., 1826), r.: Cornățel
51. Szechel (Szeben m., 1826), r.: Săcel
52. Szunyogszék (Fogaras m., 1826, a szám fölött lévő),
r.: Tânțari és Ótohán (a számtól balra), Vád (a szám
alatt lévő jel, mindkettő Fogaras m., 1826), r.: Toha-
nul-Vechi, Vad
53. Orlát (Szeben m., 1826), r.: Orlat

54. Veszteny (Szeben m., 1826), r.: Veştem
55. Sirnea (Fogaras m., 1826), r.: Sirnea
56. Rákovica (Temes m., 1826), r.: Racoviţa
57. Ohába (Fogaras m., 1826, a bal felőli jel), r.: Ohaba
58. Sinka (Fogaras m., 1826, a jobb felőli jel), r.: Şinca
59. Segesvár (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Sighişoara
60. Bene (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Beia
61. Szászbuda (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Buneşti
62. Dános (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Daneş
63. Erked (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Archita
64. Hégen (Nagy-Küküllő m., 1826), n.: Hendorf
65. Holdvilág (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Hoghilag
66. Nagyszőlőss (Nagy-Küküllő m., 1826), megszünt községnév
67. Néthus (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Netus
68. Pród (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Prod
69. Rádós (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Roadăş
70. Segesd (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Şaeş
71. Szászdálya (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Daia
72. Szászkézd (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Saschiz
73. Szászszentlászló (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Laslea
74. Trapold (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Apold
75. Pusztacelina (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Ţelina
76. Brassó (Brassó m., 1577, 1816, 1826), n.: Kronstadt,
r.: Braşov
77. Botfalu (Brassó m., 1577, 1816, 1826), r.: Bod
78. Feketehalom (Brassó m., 1577, 1816, 1826), r.: Codlea
79. Földvár (Brassó m., 1577, 1816, 1826), r.: Feldioara
80. Hermány (Brassó m., 1577, 1816, 1826), r.: Caşolt
81. Hőltövény (Brassó m., 1577, 1816, 1826), r.: Hălchiu
82. Keresztényfalva (Brassó m., 1577, 1816, 1826),
r.: Cristian
83. Magyaros (Brassó m., 1577, 1816, 1826), r.: Măeruş
84. Prázsmár (Brassó m., 1577, 1816, 1826), r.: Prejmer
85. Rozsnyó (Brassó m., 1577, 1816, 1826), r.: Râşnov
86. Szentpéter (Brassó m., 1577, 1816, 1826), r.: Sînpetru
87. Szászveresmart (Brassó m., 1577, 1816, 1826), r.: Rotbav
88. Vidombák (Brassó m., 1577, 1816, 1826), r.: Ghimbav
89. Volkány (Nagy-Küküllő m., 1577, 1816, 1826), r.: Vulcan

90. Apáca (Brassó m., 1826), r.: Apața
91. Bácsfalu (Brassó m., 1826), r.: Baciú
92. Csernátfalu (Brassó m., 18. sz., 1826), r.: Cernat
93. Hosszúfalu (Brassó m., 18. sz., 1826), r.: Satu-Lung
94. Krizba (Brassó m., 1826), r.: Crizbav
95. Pürkerec (Brassó m., 18. sz., 1826), r.: Purcăreni
96. Tatrang (Brassó m., 18. sz., 1826), r.: Târlungeni
97. Türkös (Brassó m., 18. sz., 1826), r.: Turcheș
98. Újfalu (Brassó m., 18. sz., 1826), r.: Satu-Nou
99. Új-Tohán (Fogarás m., 1826), r.: Tohanul-Nou
100. Vledény (Fogarás m., 18. sz., 1826), r.: Vlădeni
101. Zajzon (Brassó m., 18. sz., 1826), r.: Zizin
102. Zernest (Fogarás m., 1826), r.: Zărnești
103. Medgyes (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Mediaș
104. Szászbuzd (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Buzd
105. Paratej (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Brateiu
106. Ecel (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Ațel
107. Tóbiás (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Dupușul
108. Berethalom (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Biertan
109. Nagykapus (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Copșa Mare
110. Váldhid (Nagy-Küküllő m., 1826), n.: Waldhütten, r.:
Valhid
111. Sáros (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Saroș
112. Muzsna (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Moșna
113. Szászalmád (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Alma
114. Nemes (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Nemșa
115. Riomfalva (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Richișul
116. Felsőbajom (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Basna
117. Volc (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Volc
118. Bogács (Nagy-Küküllő m., 1826), n.: Bogesdorf,
r.: Bogota
119. Körös (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: -
120. Szászistvánfalva (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Ighisul-Nou
121. Baromlaka (Nagy-Küküllő m., 1826), megszűnt községnév
122. Sál (Nagy-Küküllő m., 1826), megszűnt községnév
123. Argyes (Nagy-Küküllő m., 1826), megszűnt községnév
124. Kis-Kapus (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Copșa Mică
125. Asszonyfalva (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Frâua

126. Szászegerbegy (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Agârbicin
127. Nagyselyk (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Şeica Mare
128. Kisselyk (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Şeica Mică
129. Hásság (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Haşag
130. Beszterce (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Bistriţa
131. Aldorf (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Aldorf
132. Aszubeszterce (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Dorolea
133. Besenyő (Beszterce-Naszód m., 1826), n. és r.: Heiden-
dorf
134. Dipse (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Dipşa
135. Fejéregyháza (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Albeşti
136. Jád (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Iad
137. Királynémeti (Beszterce-Naszód m., 1826), n.: Baierdorf,
r.: Crainimăt
138. Kisdemeter (Beszterce-Naszód m., 1826), n.: Walterds-
dorf, r.: Dimitriţa
139. Szászlekence (Beszterce-Naszód m., 1826), n.: Lechnitz,
r.: Lechinţa
140. Nagydemeter (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Dumitra
141. Málomárka (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Monariu
142. Petres (Beszterce-Naszód m., 1826), n.: Petersdorf,
r.: Petriş
143. Pinták (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Slătiniţa
144. Solna (Beszterce-Nógrád m., 1826), n.: Semdorf
145. Szászbudak (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Budacul-
de-Jos
146. Szászszentgyörgy (Beszterce-Naszód m., 1826), r.:
Sângeorzul-Nou
147. Szépnýir (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Sigmir
148. Tacs (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Tonciu
149. Szásztörpény (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Tărciu
150. Felsőszászújfalú (Beszterce-Naszód m., 1826), n.:
Neudorf, r.: Satu-Nou
151. Vermes (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Vermiş
152. Vinda (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Ghinda
153. Zselyk (Beszterce-Naszód m., 1826), r.: Jeica
154. Szászsebes (Szeben m., 1826), n.: Müllenbach, r.: Sebes
155. Dál (Szeben m., 1826), r.: Deal

156. Kelnek (Szeben m., 1826), n.: Kelling, r.: Călnic
157. Lámkerék (Szeben m., 1826), n.: Langendorf, r.: Lăncrăm
158. Lomány (Szeben m., 1826), r.: Loman
159. Oláhpián (Szeben m., 1826), r.: Pianul de Jos
160. Péterfalva (Szeben m., 1826), n.: Petersdorf, r.: Petrești
161. Rehó (Szeben m., 1826), r.: Răhău
162. Rekitta (Szeben m., 1826), r.: Răchita
163. Sztrugár (Szeben m., 1826), r.: Strungari
164. Szászpián (Szeben, m., 1826), r.: Pianul de Sus
165. Nagysink (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Cincul
166. Baholtz (Nagy-Küküllő m., 1826), megszűnt községnév
167. Báránykút (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Bărcut
168. Brulya (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Bruiu
169. Jakabfalva (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Iacobeni
170. Gerdály (Nagy-Küküllő m., 1826), n.: Gürtlen, r.: Gherdeal
171. Kálbor (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Galbor
172. Kissink (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Cincșor
173. Lesses (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Dealul-Frumos
174. Mártonhegy (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Șomartin
175. Morgonda (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Merghindeal
176. Nádpatak (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Rodbav
177. Neustadt (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Noiștat
178. Prázsmár (Brassó m., 1826), r.: Prejmer
179. Prépostfalva (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Proștea
180. Rosonda (Nagy-Küküllő m., 1826), megszűnt községnév
181. Sáros (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Soars
182. Szelistád (Nagy-Küküllő m., 1826), megszűnt községnév
183. Szászhalom (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Movile
184. Szászvezződ (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Veseud
185. Szentágota (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Agnita
186. Vérd (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Vărd
187. Kőhalom (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Rupea
188. Daróc (Szeben m., 1826), megszűnt községnév
189. Szászfejelegyháza (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Viscri
190. Felmér (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Felmer

191. Garád (Nagy-Küküllő m., 1826), megszűnt községnév
192. Halmágy (Nagy-Küküllő m., 1826), n.: Halwegen, r.:
Hălmeag
193. Homoród (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Homorod
194. Kaca (Nagy-Küküllő m., 1826), n.: Katzendorf, r.: Cața
195. Kóbor (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Cobor
196. Lebmek (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Lovnic
197. Mirkvásár (Nagy-Küküllő m., 1826), n.: Streitfort,
r.: Mercheașa
198. Oláhtyúkos (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Găinari
199. Siberk (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Jiberk
200. Sombor (Nagy-Küküllő m., 1826), n.: Sommerburg
201. Sona (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Șona
202. Sövénység (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Fișer
203. Szásztyúkos (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Ticușul-Nou
204. Ugra (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Ungra
205. Szerdahely (Szeben m., 1826), r.: Mercurea
206. Doborka (Szeben m., 1826), r.: Dobârca
207. Kerpenyes (Szeben m., 1826), r.: Cărpiniș
208. Kisapold (Szeben m., 1826), r.: Apoldul-de-Jos
209. Nagypold (Szeben m., 1826), r.: Apoldul-de-Sus
210. Nagyludas (Szeben m., 1826), r.: Ludoș
211. Pojána (Szeben m., 1826), r.: Poiana-Sibiului
212. Récs (Szeben m., 1826), r.: Reciu
213. Rod (Szeben m., 1826), r.: Rod
214. Szászorbó (Szeben m., 1826), r.: Gârbova
215. Toporcsa (Szeben m., 1826), r.: Topârcea
216. Újegyház (Szeben m., 1826), r.: Nocrich
217. Bendorf (Szeben m., 1826), r.: Benești
218. Cikendál (Szeben m., 1826), r.: Țichindeal
219. Tofeld (Szeben m., 1826), nem azonosítható
220. Glimboka (Szeben m., 1826), n.: Hühnerbach, r.:
Glămboca
221. Holcmány (Szeben m., 1826), r.: Hosman
222. Illenbák (Szeben m., 1826), r.: Ilimbav
223. Kürpöd (Szeben m., 1826), r.: Chirpăr
224. Magaré (Nagy-Küküllő m., 1826), r.: Pelișor
225. Márpod (Szeben m., 1826), r.: Marpod

226. Olcina (Szeben m., 1826), r.: Alțina
 227. Szászahuz (Szeben m., 1826), r.: Sășăusi
 228. Szászváros (Hunyad m., 1826), r.: Orăștie
 229. Alkenyér (Hunyad m., 1826), r.: Sibot
 230. Balomir (Hunyad m., 1826), r.: Balomir
 231. Berény (Hunyad m., 1826), n.: Berin, r.: Béri
 232. Felkenyér (Hunyad m., 1826), r.: Vinerea
 233. Kásztó (Hunyad m., 1826), r.: Căstău
 234. Perkász (Hunyad m., 1826), r.: Pricaz
 235. Romosz (Hunyad m., 1826), n.: Rumas, r.: Romos
 236. Romoszhely (Hunyad m., 1826), r.: Romoșel
 237. Sebeshely (Szeben m., 1826), r.: Sebeșel
 238. Szereka (Hunyad m., 1826), r.: Sereca
 239. Tordos (Hunyad m., 1826), r.: Turdaș
 240. Vajdej (Hunyad m., 1826), r.: Vaideii-de-Munte

Irodalom

BALOGH István

1959 *Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból*. Ethn. LXXI. 291-312.

BANNER János

1929 *Békési pásztorok élete a XVIII. században*. Népünk és Nyelvünk, 165-171, 222-229.

BARTOSSÁGH, J.

1839 *Ungarische Mesta-Regeln*. Pesth.

BLASCHKE, K.

1954 *Sächsische Dorf- und Bauernsiegel*. Natur und Heimat 343-346.

Corp. Stat. 1. KOLOSVÁRI Sándor — ÓVÁRI Kelemen

DIENES Imre

1826 *A Birka Elletésről*. Tudományos Gyűjtemény V. 66-67.

ECSEDI István

1914 *A Hortobágy-puszta és élete*. Debrecen.

EMBER Győző

1946 *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Bp.

FÖLDES László

1958 *Rideg lőtartás a székelyeknél*. NK. 1-2. sz. 31-39.

FRIEDERICHS, H.F.

1937 *Bäuerliche Sippenzeichen im Hunsrück*. Rheinische Sippen. Bd. 1. 33.

1939 *Die Hausmarken aus Alken an der Mosel*. Rheinische Sippen. Bd. 3. Heft 1, 3-5.

GIES, P.

1937 *Mittelrheinische Hausmarken*. Rheinische Blätter. Bd. 1. 31-33.

- GUBITZA Kálmán
1915 *A lábasjószág bélyegzése Bács-Bodrog vármegyében a múlt század első felében.* NÉ. 75-84.
- GYÖRFFY György
1959 *Tanulmányok a magyar állam eredetéről.* Bp.
- GYÖRFFY István
1927 *Erdélyi szász falubilyogok.* NÉ. 116-118.
- HERMAN Ottó
1905 *Hagyaték.* Néprajzi Múzeum. AE. 182/B, 1-159.
1914 *A magyar pásztorok nyelvkinése.* Bp.
- HOMEYER, C.G.
1870 *Die Haus- und Hofmarken.* Berlin.
- HORSTMANN, H.
1957 *Lebendiger Hausmarkengebrauch in Trierer Raum.* Vierteljahrsblätter der Trierer Gesellschaft für nützliche Forschungen, 1-4.
- KOLOSVÁRI Sándor—ÓVÁRI Kelemen
1885-1904 *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.* I-V. Bp.
- KOPF, E.
1939 *Siebenbürgische Viehbrand-Zeichen.* 184-187.
- MELDAU, R.
1967 *Zeichen, Warenzeichen, Marken.* Berlin-Zürich.
- MEYER, G.J.
1958 *Hausmarkenbrauchtum in Trierer-Koblenzer Raum.* In: Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde. 7-27.
- MÜLLER, G.E.
1941 *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität.* 1141-1876. Hermannstadt.
- NAGY-CZIROK László
1959 *Pásztorélet a Kiskunságon.* Bp.
- PALLAS, P.S.
1803 *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794.* I-II. Leipzig.
- RUPPEL, K.K.
1939 *Die Hausmarke, das Symbol der germanischen Sippe.* Berlin.
- SCHUBERT, H.A.
1980 *Nachbarschaft und Modernisierung. Eine historische Soziologie traditionaler Lokalgruppen am Beispiel Siebenburgens.* Köln-Wien.
- SCHULER v. LIBLOY, F.
1867 *Siebenbürgische Rechtsgeschichte.* I-III. Hermannstadt.
- SCHULLER, G.A.
1928 *Zur Frage der sächsischen Viehbrandzeichen.* Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 144-149.
- SEBESTYÉN Gyula
1909 *Rovás és rovásírás.* Bp.
- SPRUTH, H.
1956 *Hausmarkenfragen.* Archivum Heraldicum No. 2-3. 1-7.
1960 *Die Hausmarke.* Neustadt an der Aisch.

STRAUSSENBURG, A.A.

1927 *Siebenbürgische-Sächsische Viehbrandzeichen*. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 79-81.

1940 *Burzenländische Brennzeichen*. Mitteilungen des Burzenländer Sächsisches Muzeums No 7. 45-49.

SZABÓ Kálmán

1932 *A jószág jegye és billege Kecskeméten*. NÉ. 96-102.

1938 *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Bp.

1942 *Kecskemét pásztorélete*. NÉ. 1-62.

SZABÓ T. Attila

1975 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I. Bukarest.

TÁLASI István

1936 *A kiskunsági pásztorokodás*. Bp.

1939 *A bakonyi pásztorokodás*. Bp.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1958 *Régi vásárhelyi tulajdonjegyek*. Index Ethnographicus 210-228.

1961 *Vásárhelyi testamentumok*. Bp.

1965 *A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon*. Ethn. LXXVI. 187-199, 359-410.

TEUTSCH, F.

1928 *Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürger Sachsen*. I-II. Hermannstadt.

TRAUSCH, J.

1868-1902 *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*. Bd. I-IV. Hermannstadt.

VAJKAI Aurél

1959 *Szentgál*. Bp.

VARGA Gyula

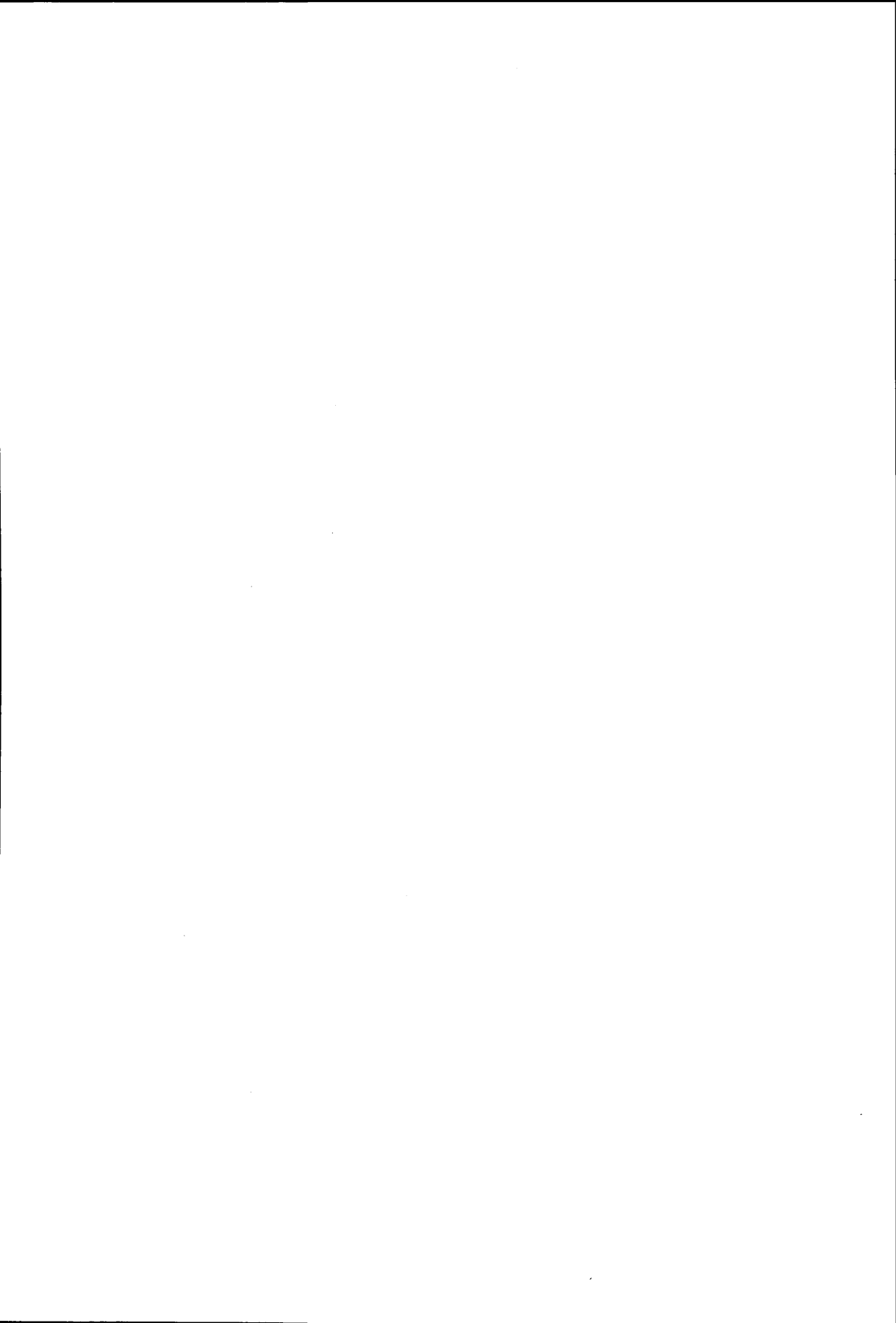
1952 *Kismarja község jószágbélyegei 1844-ben*. Ethn. LXIII. 167-170.

WAGNER, H.

1955 *Uralte Bauernwappen*. Mosella 11.

ZELL, G.

1978 *Viehbrandzeichen früher und heute*. Zeidner Gruss (Mosbach) 25. Jahr, 10. Dezember, 1-4.

SELMECZI KOVÁCS ATTILA

KÉZIMALMOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Tipológiai vizsgálat

A népi gazdálkodás hagyományos tárgykészletének nélkülözhetetlen tartozékai a szemes termés feldolgozására szolgáló zúzóeszközök. A paraszti háztartásokban a közelmúltig használt dörzskövek, mozsarak, kölyűk vagy kézimalmok a mezőgazdasági eszközök egyik legősibb rétegét képviselik. Az alkalmazásuk módjában megmutatkozó eltérések tájékoztatást adnak a parasztság gazdasági körülményeiről, technikai ismereteinek színvonaláról. Sajátos szerepkörük révén a népi táplálkozási kultúrába is betekintést engednek. E több évezredes tradíciót őrző tárgyak sorában a legváltozatosabb formai, szerkezeti sajátosságokkal a kézimalom rendelkezik. Egyedül a rotációs kézimalom volt alkalmas technikai továbbfejlesztésre, a gabonaörlés ipari feltételeinek megteremtésére. Az örlőmechanizmus alapformáját képviselő kézimalom ezen jelentőségéből adódhat, hogy elsősorban a technikatörténeti vizsgálatokban kapott helyet, míg a néprajzi kutatások figyelmét csaknem teljesen elkerülte; annak ellenére, hogy az eszköztörténeti elemzések által felvetett kérdések megválaszolása nem nélkülözheti a rendszerezett recens anyagot sem. A társtudományok szempontjából is hasznosítható néprajzi rendszerezés első lépése a kartografikus módszerű tipológiai vizsgálat lehet.

A kézimalmok tipológiai áttekintéséhez (jelen esetben csak a Kárpát-medencét vizsgálva) jelentős segítséget nyújt a Magyar Néprajzi Atlasz anyaga.¹ A rendszerezés szempontjából jól hasz-

¹A Magyar Néprajzi Atlasz (továbbiakban MNA) 105. témalapjának adatait csak abban az esetben vettem figyelembe, ha azok

nosíthatók a Munkaeszköztörténeti Archívum adatai is,² melyeket egyéb adattári és helyszíni terepgyűjtési anyag egészít ki.³ A meglehetősen heterogén tárgyi adatok többségükben a századforduló, illetve az azt követő évtized időperiódusát rögzítik. Ez időtől a kézimalmok gyors visszaszorulásával kell számolnunk a Kárpát-medence területén.

A kézimalom legfontosabb alkotórésze – egyben történeti alapformája – az egymáson fekvő kerek malomkőpár, ahol is a mozdulatlan alsó kövön körbeforgó felső kő mozgása eredményezi az őrlést. Amíg a malomkőpár formai kiképzése, rögzítésének és működtetésének szerkezeti megoldása számos változáson ment keresztül, működési elve – a hengersizék felfedezéséig – a kézi-eszközökön és ipari berendezéseken egyaránt változatlan maradt. Mivel az őrlés feladatát történetileg egyedül a malomkővel rendelkező szerkezeti konstrukció látta el, nem indokolatlan, ha a *kézimalom* terminológiát és a tipológiai vizsgálatot csupán a fekvő malomkőpárral rendelkező eszközökre terjesztjük ki. Ugyanis a fakorongokból hasonló módon szerkesztett hántolóeszközök vagy a vastárcsás, hengeres darálók funkcionálisan és működési elvükben is eltérnek az eredeti értelemben vett kézimalmoktól.⁴

---

kielégítően (fényképpel vagy rajzzal) voltak dokumentálva. Az anyagban való tájékozódáshoz nyújtott támogatásért MORVAY Juditnak tartozom köszönettel.

²A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma (továbbiakban MMA) elsősorban a vidéki múzeumi gyűjteményanyagba ad betekintést. Lehetőségem nyílt a Néprajzi Múzeum gazdag gyűjteményének megismerésére is, amiért MOLNÁR Máriának mondok köszönetet.

³A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára és Fényképtára (továbbiakban EA és EA F), a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének Adattára (továbbiakban DENIA). Saját gyűjtéseimen (továbbiakban s. gy.) kívül nagy hasznát vettem a debreceni KLTE Néprajzi Tanszéke korábbi gyűjtéseinek Északkelet-Magyarország területéről, amely jelentős anyag átengedését UJVÁRY Zoltánnak köszönöm.

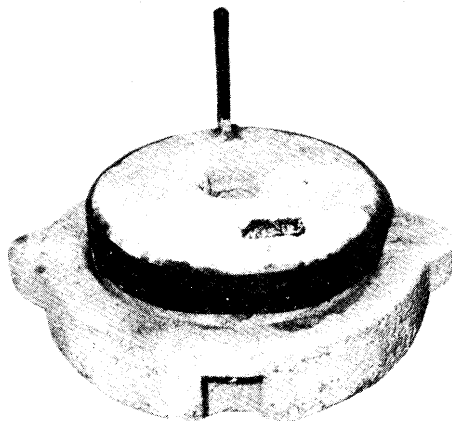
⁴A fából készült törő- és hántolóeszközökre l. GAMERITH, A., 1956; az újabb kori kézi őrlő- és darálóeszközök nagy szerkezeti változatosságát dokumentálja KRÜNITZ, J. G. 1812.

A kézimalmok rendszerezésére a legkézenfekvőbb szempontnak a formai-szerkezeti eltérések számbavétele látszik. Ennek megfelelően több alaptípust tudunk elkülöníteni egymástól, ezeken belül pedig további változatok, kisebb-nagyobb eltérések, illetve átmenetek találhatóak.

Vályús kézimalom

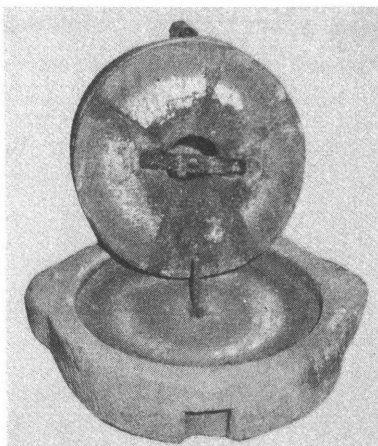
A kézimalom legegyszerűbb formai megoldása a malomkőpár önmagában való alkalmazása minden állványzat, tartókésztség nélkül. Ahhoz azonban, hogy az önmagában álló malomkőpár megfeleljen feladatának, a kövek sajátos kiképzésére van szükség. Az általános forma szerint a kőpár úgy helyezkedik el egymáson, hogy az alsó kő néhány ujjnyi széles pereme körülveszi a felső követ (1. kép). A vályús alsó kő egyrészt megakadályozza, hogy a

1. Vályús kézimalom. (Cegléd, Pest m. — Kossuth Múzeum, ltsz. 58.105.1. MMA 66569.) BODNÁR Miklósné felvétele 1965

a felső kő forgatás közben lebillenjen az alsóról, másrészt a kövek közül kihulló őrlemény összegyűjtésére szolgál. Az őrlemény a perem alatt vágott nyíláson át tud kifolyni. A két követ tengelyszerkezet kapcsolja össze. Ez biztosítja a forgó kő központosítását, aminek következtében a kőfelületek nem súrlódnak egymáshoz. A felső kő középponti kiegyensúlyozása annak

könnyű körbeforgatását eredményezi. A vályús kézimalom központosításának általános módszere, hogy az alsó kő középpontjába rövid vascsapot rögzítenek. Ezt általában *tengelynek* mondják, de előfordul a *kődőkvas* (Zákányszék, Csongrád m.; Pilismarót, Pest m.; Homokmégy, Bács-Kiskun m.; Dudar, Veszprém m.), *kődök* (Hánta, Neszmély, Komárom m.; Kaposkeresztúr, Somogy m.; Peterd, Baranya m.) és *bütyök* (Uzód, Dunapataj, Bács-Kiskun m.) megnevezés is.⁵ Az alsó kőbe ágyazott vastengely tartja meg a felső követ, melyben szintén megvan a központosításhoz szükséges vasalkatrész. Ez nem egyéb, mint a felső kő középső nyílását áthidaló *keresztvas*, amelynek két szárnyát az őrlőfelületbe súlylyesztik, hogy ne zavarja a kő forgását. A keresztvas középpontjában levő kerek nyílásba illeszkedik az alsó kőből kiálló csap-szeg (2. kép). Ez az egyszerű szerkesztési mód biztosította,

2. A vályús kézimalom tengelyszerkezete. (Jászjákóhalma, Szolnok m. — Helytörténeti Gyűjtemény, ltsz. 729/8.) SELMECZI KOVÁCS Attila felvétele 1981

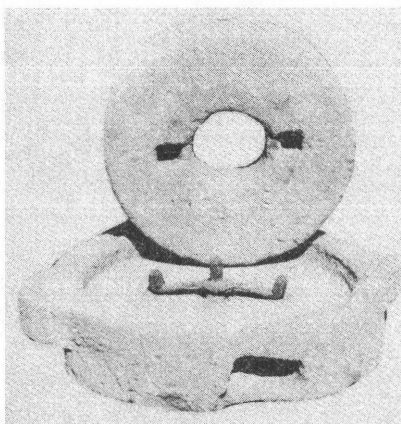
hogy a felső kő forgatás közben ne sűrűdjön az alsó kő oldalához. Alul azonban a két kő őrlőfelülete összedörzsölődött, ami nemcsak a felső kő forgását nehezítette meg, hanem a kövek elkopását is meggyorsította. Ezért a tengelyvégre egyszerű bőrvagy vasgyűrűt húztak, ami néhány mm-nyi távolságot biztosított

⁵Az MNA gyűjtőfüzetei alapján.

az őrlőfelületek között. A gondosabban megmunkált eszközöknél a forgatást megkönnyítő távolságot már a központosítás révén eleve biztosították. Ez a ritkábban előforduló megoldás abból állt, hogy az alsó kőből kiálló tengelyvéget rövidebbre szabták, a felső kőbe rögzített keresztvas középpontját pedig nem fúrták át, hanem csak sekély bemélyedést alakítottak ki rajta, amely pontosan ráilleszkedett a tengelyvégre. Minél gondosabban munkálták meg a tengelycsap végét és a keresztvas félkör alakú bemélyedését, annál biztonságosabban és könnyebben lehetett forgatni a felső követ. Ez a fejlettebb központosítási mód azonban még kevesebb lehetőséget adott a kövek távolságának változtatására, így az őrlemény minőségének szabályozására. Ugyanis a tengelyvégre húzott alátéttel csak addig lehetett emelni a felső követ, amíg a tengelyvég nem került egy síkba az őrlőfelülettel, mert akkor a felső kő lebillenhetett a középponton alátámasztó tengelyvégről. Ezzel szemben a keresztvason áthaladó hosszabb tengelyvégre tetszés szerinti vastagságban húzhattak alátétgyűrűt a forgókő alá. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az egyszerűbb szerkesztésű forma jobban elterjedt.

A forgókő központosításának másféle szerkezeti megoldása is előfordult. Az aránylag csekély számú tárgyi anyag bizonyosága szerint voltak olyan vályús kézimalmok is, ahol a felső követ megtartó áthidalóvasat nem rögzítették a forgókőbe, hanem csavarmenetes rátét közvetítésével kapcsolták az alsó kő tengelyére. A hosszúkás áthidalóvas közepén áthaladó csavarmenetes tengelysár felnyúlt a felső kő középső nyílásába, olykor ki is emelkedett abból. E kiálló rész megfelelő csavarásával (szorításával vagy tágitásával) lehetett változtatni az áthidalóvas magasságát az alsó kőbe rögzített tengelyen. Az áthidalóvas L alakban felhajló két vége a forgókő felületének keskeny bevágásába illeszkedett, így az stabilan megtámasztotta a felső követ (3. kép).⁶ Ezt a szabályozószerkezetet egyszerűen *csavarnak*

⁶A képen közölt eszköz köveinek átmérője 38 és 29 cm, a csavarorsós keresztvas hossza 16, magassága 7 cm. Az eszközt az 1910-es években még használták. A jázsági adatokat BATHÓ Edit muzeológusnak (Jászberény) köszönöm. — Az MNA alapján ez a szerkezeti megoldás az Alföldön gyakoribb (Bia, Dunapataj, Pest m.; Kisújszállás, Szolnok m.; Gyoma, Békés m. helységekből ismeretes), a Dunántúlon viszont csak Fejér megyében (Sárosd, Csákbereány) van meg.

3. A kövek központosítása csavarral. (Jászapáti, Szolnok m. Tanyamúzeum, ltsz. nélkül.) SELMECZI KOVÁCS Attila felvétele 1981

vagy *srófnak* nevezték, és amint mondták, „csavarral lehetett tágítani a köveket” (Csákerény, Fejér m.);⁷ „a két követ összetartó tengelyen lévő sróffal” szabályozták a kövek távolságát (Gyoma, Békés m.).⁸ A csavarszerkezet az eszköz előállításának magasabb technikai színvonaláról tanúskodik, előfordulásának meglehetősen szűk kiterjedéséből viszont arra következtethetünk, hogy használata visszaszorult, vagy a központosítószerkezet bonyolultsága, esetleg költségesebb volta miatt el sem terjedt. Azzal is számolni kell, hogy a hosszú használat során a csavarmentes tengelyszár berozsdásodhatott és használhatatlanná vált. Működtetése nem volt egyszerűbb és könnyebb, mint az alátét alkalmazása, legfeljebb stabilitása mutatkozik kedvezőbbnek. Miután ennek a szerkesztésmódnak előfordulása – a datált tárgyak tanúsága szerint – a múlt század elejére esik,⁹ nem zárható ki, hogy ez a megoldás korábban nagyobb elterjedtségnek örvendett.

A kötválság szabályozásának szórványosan az a módja is előfordult, hogy a tengely áthaladt az alsó kövön, és néhány cm-rel túlnyúlt azon. Felső végének kapcsolódása megegyezett a rögz-

⁷MNA 58. SÁRKÁNY Mihály gyűjtése, 1966.

⁸MNA 155. BECK Zoltán gyűjtése, 1964.

⁹Pl. Bia, Pest m. MNA 76. KISBÁN Eszter gyűjtése, 1962; Dunapataj, Pest m. Néprajzi Múzeum, ltsz. 61.95.66. CSILLÉRY Klára gyűjtése, 1961.

zített tengelyű formával. Amint mondták, „az alsó kő közepén lyuk volt, ebbe verték bele a kődőkfát. Ezt feljebb vagy lejjebb lehetett ütni” (Kovácsszénája, Baranya m.).¹⁰ Noha ez a szabályozási szisztéma fejlettebb technikai színvonal felé mutat, az átfúrt alsó kőben mozgatható facövek alkalmazása – a rögzített vastengelyű formával szemben – mégis primitívebb megoldásnak tűnik. Bár arra is van adat – ha csak egyetlen is –, hogy az alsó kövön áthaladó tengelyt vasból készítették. Az alsó kő alatt kinyúló tengelyvéget, a kő „kődökét följebb lehetett ütni”, ha a felső követ emelni akarták (Szilvásszentmárton, Somogy m.).¹¹ Ezek a szórványos adatok azonban nem világítják meg a működetés módját, mert a vályús kő alatt kinyúló tengelyvég – az eszköz stabilitásának biztosítása miatt – megfelelő alátámasztást igényelt. Az alsó kövön túlnyúló tengelyvégű szabályozószerkezet jellegzetes átmeneti formát mutat az önálló vályús és az állványos kézimalom-konstrukció között. A rendelkezésre álló adatok túlnyomó többsége az elsőként leírt, rögzített tengelyű formára utal, ezért az önmagában álló vályús kézimalom további vizsgálata egyedül erre a szerkesztésmódra vonatkozik.

A vályús kézimalom alsó kövének peremes kiképzése tulajdonképpen a kövek közül kihulló őrlemény összegyűjtését szolgálta. A forgókő és a perem között felhalmozódó őrlemény az alsó kő őrlősíkjának szélénél lejtősen vágott szögletes nyíláson át jutott ki a szabadba. „Az alsó kő ódalában vót egy kis sipókaforma vályú, azon szalatt ki a dara” (Szank-Móricgát, Bács-Kiskun m.).¹² Ez a kifolyónyílás minden vályús kézimalomnál egyformán az alsó kő aljának közelében helyezkedik el, és éppen úgy jellemzője az eszköztípusnak, mint a perem felső szélén egymással átellenben kialakított félkör alakú fogórész, a *fül* (1. 1. kép) Ennél fogva könnyebben mozgathatták, kézben is vihették a súlyos tárgyat. Az alsó kőnek ez a jellegzetesen egységes formai kiképzése a vályús kézimalom szerkezeti egyszerűségéből és funkció-

¹⁰MNA 55/c. ANDRÁSFALVY Bertalan gyűjtése, 1964. Hasonló szerkesztésformát még Szankról (Bács-Kiskun m.) ismerünk. MNA 107. VORÁK József gyűjtése, 1965.

¹¹Ezt a kézimalmot egy régebbi mintájára 1920-ban készítették Kaposváron. MNA 38. HORVÁTH Terézia gyűjtése, 1963.

¹²MNA 107/b. JANÓ Ákos gyűjtése, 1960.

nális azonosságából adódik. Elnevezése többnyire *alsó kő*, *alja kő* vagy *ajja*, de előfordul a jellemzőbb *tányérkő* (Szentgál, Veszprém m.) és *vályúkő* (Csíkménaság [Armășeni], Románia) terminológia is,¹³ amely a vályúszerűen kimélyített kőformára szemléletesebben utal. A vályús alsó kőbe illeszkedő forgókő leggyakoribb elnevezése pedig – minden táji kötődés nélkül – *felső kő*, *forgókő*, *teteje*. Egyedinek tűnik a *hajtókő* (Szentgál, Veszprém m.) és az *örlekő*, *örletőkő* (Szank, Bács-Kiskun m.) névalak.¹⁴ A formai és terminológiai egyöntetűségnek megfelelően az eszköz mérete is nagy hasonlóságot mutat: az alsó kő átmérője többnyire 50 cm körüli, míg a forgókőé 35–38 cm, és az egymásba kapcsolódó kőpár magassága 30 cm körül mozog.¹⁵

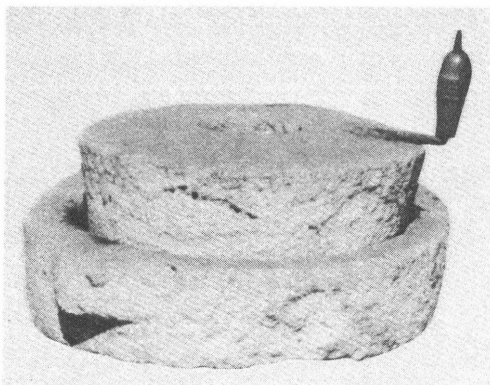
A korong alakú felső kő kettős feladattal rendelkezett: biztosította az örölnivaló kövek közé juttatását, valamint forgása révén elvégezte az örlést. Az örölnivaló betöltésére a kő közép-pontjába vágott 8–10 cm-es kerek nyílás szolgált. Rendeltetése miatt általában a *garat* névvel illették. A felső kő forgatására a kőfelületbe rögzített hajtókart alkalmaztak; ennek több változatával találkozhatunk. Legjellemzőbbnek az L alakú, vasból készült hajtókar mutatkozik. Ennek vízszintes részét a felső kő felületébe rögzítették, mégpedig úgy, hogy a kőbe ejtett bevágást ólommal töltötték ki, ami nem engedte kimozdulni a hajtókart.¹⁶ Az ilyen módon kapcsolódó hajtókart általában úgy helyezték el, hogy annak nyele lehetőleg minél közelebb essen a kő pereméhez, olykor túl is ért azon. Ugyanis minél távolabb esett a hajtókar a kő középpontjától, annál könnyebben lehetett

¹³MNA 35, MNA R 93.

¹⁴MNA 35, MNA 107.

¹⁵Az MNA adatai alapján.

¹⁶Erről bizonykódó tárgyi adat pl. Kossuth Múzeum, Cegléd, ltsz. 58.105.1. MMA 66569. IKVAI Nándor leírása, 1971. Vö. 1. kép.

4. Vályús kézimalom hajtókarjának rögzítése. (Soltvadkert, Bács-Kiskun m. MNA F 17969.) ÉGETŐ Melinda felvétele, 1963

forgatni a felső követ (4. kép). A hajtókar ezen kiképzésének emléke csaknem mindenütt fellelhető, előfordulása mégis a Kárpát-medence déli övezetében, az egykori Bácskában látszik a legegységesebbnek.

A hajtókar rögzítésének egyszerűbb megoldása is ismeretes: a felső kő felületébe vágott kerek lyukba rövid fanyelet szorítottak. Ezzel a megoldással jobbra a Dunántúlon találkozhatunk, ahol a mennyezethez kapcsolódó hosszú hajtórúd alkalmazása is előfordult. Kiss Géza szemléletes leírásából tudjuk, hogy az Ormányságban hosszú rúddal forgatták a tuskóra állított vályús kézimalmot. „A felső kő széle felé kisebb kerek lyuk volt, ebbe járt a kb. ölnyi hosszú rúd, amelynek felső végét bőrheveder fogta a kamrapadlás gerendájához. De nyári időben kinn az udvar valamelyik nagy fája ágaihoz is hozzácsíjazták. Ezt a rudat markolták meg két kézzel, s úgy forgatták a felső követ az alsón.”¹⁷ Hasonló megoldás emléke maradt fenn Somogy és Baranya megye néhány helységében.¹⁸ Az iménti idézetből azonban az is kivilág-

¹⁷KISS Géza, 1937, 49.

¹⁸Kéthely, Drávaágárdony, Kaposkeresztúr (Somogy m.) és Okorág, Ócsárd (Baranya m.) – MNA 28, 40, 46 és 48/a, 56/a. De előfordult Bián (Pest m.) – MNA 76 – és Tiszafüreden (Szolnok m.) LAMBRECHT Kálmán, 1915, 16, valamint Szlovákia területén több helyütt is, mint pl. Pozsonyboldogfán (Matka Božia), Csábon (Čebovce) – MNA Sl. 2, 20; Valašskon (Bukovce, Ostravice, Čeladna) BARAN, L., 1953, 93, 96; a Dél-Beszkidékben fekvő Staškov helységben. BEDNARIK, R., 1967, 102.

lik, hogy a stabil állványzat nélküli kézimalmoknak nem volt meghatározott állandó helye a lakóházban, és konstrukciója miatt sem tekinthetjük a hosszú hajtórudat az eszköz szerves tartozékának. Erre vall a következő vélemény is: „A kűdarálót hosszíszékre tesszük, ezt valamikor cséplőszéknek monták, belerakunk egy pácát, annak a főső vége megyen a mestörgerendán az abrincsa, ahova a vetőfát is raktuk, meg a piciknek a forgót” (Ócsárd, Baranya m.),¹⁹ Tehát a kézimalmot csak a használat idején állították arra a helyre, ahol a hosszú hajtórudat rögzíteni tudták.

Az állványzat nélküli eszközforma szerkesztésmódja azonban a rövid hajtókarral áll összhangban, mert az eszköztípus legjellemzőbb sajátossága a konstrukcióból adódó mobilitás, hordozhatóság, ami révén az bárhol működtethető. Amint pl. a dél-európai példák tanúsítják, a vályús kézimalmot egyszerűen a földre, küszöbre tették, és mellé ülve vagy térdelve hajtották.²⁰ A Kárpát-medencében ennek a gyakorlatban alig bukkanunk nyomára, egyedül Ittebéről (Novi-Itebej, Jugoszlávia) van utalás arra, hogy a kézimalmot a küszöbre helyezték.²¹ Az esetek legnagyobb részében azonban — amikor az eszközt használták — padra, székre, asztalra vagy éppen egy alkalmas méretű tuskóra állították, olyan módon, hogy a kifolyónyílás túlért a támasztékon, és az örlemény az alá tett edénybe hullott. Az eszköz elhelyezésének ez az ideiglenessége, alkalmi módja még akkor is érvényesült, amikor azt — az előbbi idézetek szerinti — hosszú hajtórúddal működtették. Néhány lokális adat szerint a vályús kézimalmot egy erre a célra szolgáló 3-4 lábú tőkeszéken tartották, amelynek felső felületébe olykor az alsó kőnek megfelelő mélyedést készítettek, hogy az biztonságosabban tartsa meg működtetés közben a kézimalmot (5. kép).²² Mivel azonban a

¹⁹MNA 56/a. MÁNDOKI László gyűjtése, 1960.

²⁰Pl. Szicíliából SCHEUERMEIER, P., 1956, 192, 395, 287. fénykép; Bulgáriából VAKARELSKI, Ch. 1969, 141 és XXXIV. tábla, 245. kép. Az eszköztípus nagy elterjedtségét tekinti át GLEISBERG, H., 1956, 23.

²¹MNA J 10. CSALOGH Zsolt gyűjtése, 1965.

²²Az állandó tartószerék használatával elsősorban Komárom megyében találkozunk (Bana, Hánta, Neszmély, Bajna) MNA 41, 50, 57, 65. De szórványosan előfordul másutt is, mint pl. Mislán, Kajdacson (Tolna m.) — MNA 61/a, 69; Ságújfalun (Nógrád m.) — Palóc Múzeum Balassagyarmat, ltsz. 66.53.1. MMA 44224; Bácsfeketehegyen (Feketiő, Jugoszlávia) — MNA J 12.

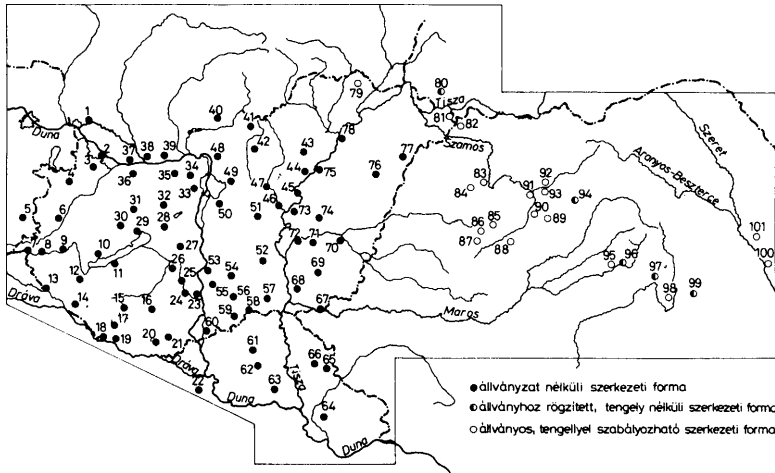
5. Vályús kézimalom kereszt alakú alátétén. (Kajdacs, Tolna m. — MNA F 15787.) ANDRÁSFALVY Bertalan felvétele 1960

a kőpár nincs elválaszthatatlanul a tartószékhez rögzítve, vagyis abból kiemelhető, valamint előfordulási területén állvány nélküli példányokat is használtak, indokoltabb ezt a formát a rögzített állványzat nélküli típusba sorolni.

Az állványzat nélküli vályús kézimalom a nyugati országhatártól egészen a Keleti-Kárpátok vonaláig ismeretes. A kartografikus adatok tanúsága szerint alkalmazásának domináns területe a Dunántúl és a Duna-Tisza köze; az északi hegyvidéken és a Tiszántúlon azonban egyre szórványosabb az előfordulása (*I. térkép*). Ezen a nagy kiterjedésű területen a vályús kézimalom meglehetősen egységes formát mutat, amivel összhangban áll használatának és elnevezésének egyöntetűsége. Az eszköz szerkezeti-konstrukciós sajátosságára — hordozhatóságára — utaló terminológiát csak egyetlen helyről, Kórógyról (Korog, Jugoszlávia) ismerünk, mégpedig a szemléletes *gyalogmalom* kifejezést.²³ De e mellett az elterjedtebb megnevezés itt is az eszköz funkcióját idéző *sóskő*.²⁴ A vályús kézimalmot csaknem kizárólag *sóórló*, *sódaráló* megnevezéssel látták el (vö. *I. térkép* adattára 1-75.

²³MNA J 5, TAKÁCS Lajos gyűjtése, 1963.

²⁴PENAVIN Olga, 1978, 70.

I. A vályús kézimalom elterjedése a Kárpát-medencében. (A számok feloldására itt és a továbbiakban 1. a függeléként közölt adattárakat)

port), és mindenütt, ahol ismeretes volt, elsődlegesen a darabos kősót örölték vele. Ugyanis a paraszti háztartásokban szívesebben használták a *fertályban* vett kősót, amit baltával kisebb darabokra hasogattak, majd a felhasználás előtt mozsárban megtörtek vagy kézimalmon megőröltek. Ez a gyakorlat az első világháború után rövidesen megszűnt.²⁵ Különösen disznóölés idején volt nagy szükség a szaporább és finomabb munkát végző kézimalomra. Ilyenkor odajártak sót darálni, ahol volt kézimalom.²⁶ Használatakor előfordult, hogy egyszerűen abroszt vagy papírlapot terítettek alá, és arra hullott a megőrölt só (Tác, Fejér m.).²⁷ A vályús kézimalom sóörléssel összefonódó szerepéből adódik, hogy az eszköz használata a századforduló után egyre erőteljesebben visszaszorult. A Magyar Néprajzi Atlasz adatai szerint a Dunántúlon általában az első világháborúig tartottak a háztartásokban vályús kézimalmot, az Alföldön viszont már a századforduló idején is jobbára csak a helyi szatócsboltokban volt egy-egy példány belőle. A sóörlésre szolgáló egyszerű kézimalom egzisztálásának, nagyobb mérvű használatának ideje

²⁵Hasonlóra utal GAÁL Károly, 1969, 143.

²⁶Pl. Surd (Zala m.) – MNA 14/b. H. KERECSENYI Edit gyűjtése, 1959.

²⁷MNA 59. MORVAY Judit gyűjtése, 1959.

nem terjedt tovább a múlt század végénél. Ismerete a korábbi időkben a tárgyi anyag alapján rögzíthetőnél is kiterjedtebb lehetett, mert pl. még a Zempléni-hegység falvaiban is említettek, hogy „régebben voltak kisebb malmocskák, nem volt lábuk, az alsó kőnek pereme volt, hajtója vasból készült. Ezen sőt daráltak" (Mogyoróska).²⁸

A sóőrítő kézimalmokon alkalmanként vagy szükségből mást is daráltak. Többnyire kukoricadarát készítettek rajta a baromfi számára, bár a múlt század végén a gyorsan terjedő kézi vasdarálóok hamarosan átvették ezt a szerepet. Néhol a jószágnak ocsús búzát vagy árpát hajtottak le a kézimalmon, hogy a kövek között maradt só ne vesszen kárba.²⁹ Szórványosan hajdinahántolásra is igénybe vették, de a felső kő súlya miatt erre a feladatra nem volt alkalmas. Arra vonatkozóan, hogy a vályús kézimalmot emberi fogasztásra alkalmas liszt készítésére, búzaőrlésre felhasználták volna, az eszköz széles elterjedtségi területéről egyetlen érdemleges adattal sem rendelkezünk. Ugyan az Ormányságból tudjuk, hogy „régén búzát is őröltek benne, a korpát a lisztől szita választotta el",³⁰ ez azonban nem lehetett általános gyakorlat. Inkább a kis mennyiségű készletek feldolgozására, vagy a szükségből előálló helyzetekre vonatkozhatott, mint ahogyan azt pl. a 18. sz. végéről Szarvasról (Békés m.) ismerjük, ahol az igen száraz nyár és rendkívül kemény tél után beálló 1795. szűk esztendőben „mivel a szegény gazda lovai a takarmány és a jobb gondozás hiánya miatt annyira legyengültek, hogy kevés gabonáját sem tudta a szárazmalmokban megőrölni, a vízimalmok meg részint messze voltak, részint befagytak, ezért néhány kézimalmot állítottak fel", amelyeken bérért daráltak a gabonát.³¹

²⁸S.gy. 1978. Szűcs Béláné (1909) közlése.

²⁹Pl. Kéthely (Somogy m.) — MNA 28; Nyíri (Zemplén m.) — MNA 107.

³⁰KISS Géza, 1937, 49.

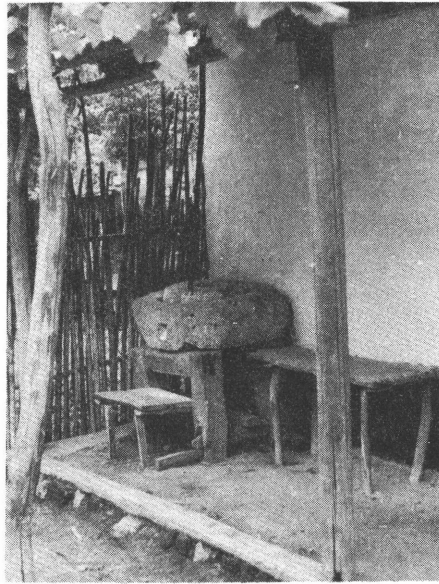
³¹TESSEDIK Sámuel, 1938, 77–78. Ezek minden bizonnyal egyszerű vályús kézimalmok lehettek, amelyet a szarvasi múzeum anyagából ismertet PALOV József, 1976, 4, 2. kép.

De az állványzat nélküli kézimalom – a megfelelő stabilitás hiánya miatt – még hajtókarjának mennyezeti rögzítése esetén sem volt alkalmas nagyobb mennyiségű, folyamatos búzaörlés elvégzésére. Nem is szólva arról, hogy gabonaörlőkénti alkalmazása feltétlenül nyomot hagyott volna az eszköz megnevezésében,³² mint ahogyan ez az állvánnyal rendelkező kézimalom-konstrukciónál történt. Amint az *I. térkép* adatai jelzik, a Kárpát-medence keleti területén, ahol a vályús kézimalom rögzített állványos formája dominál, az eszköz elnevezése sokkal változatosabb. Az itt előforduló *daraörlő*, *kásadarló*, *örmény*, *rezsnyice* stb. névalak az eszköz kiterjedtebb funkciójáról tanúskodik.

A rögzített állványzattal rendelkező vályús kézimalom nemcsak tartószerkezetének konstrukciója, hanem köveinek kiképzése szempontjából is eltér az állványzat nélkülitől. Az eszköz stabilitását biztosító legegyszerűbb formai megoldás az volt, hogy az alsó követ négyszögletesre faragták, ennek közepébe süllyesztették a kerek felső követ. A szögletes malomkö előnye, hogy a kőpárt minden speciális kiképzés nélküli, asztalszerű állványra helyezhették, amelyen az – alakjánál és főképpen súlyánál fogva – stabilan állt. Az alsó kövön áthaladó hosszú tengely is rögzítette a köveket az egyszerű állványzathoz. Ezzel a sajátos eszközformával a zempléni hegyvidék néhány helységében találkozhatunk (Vágáshuta, Füzér).³³ Az állványos kézimalomtípus elterjedésének legnagyobb területén azonban kerek alsó követ használtak, ami csupán annyiban különbözik az önálló típustól, hogy peremén nincsen fűlszerű fogórész kialakítva. Az egykori Szatmár és Bereg megye területén ezt a sima kőpárt is asztalszerű állványra tették, amelyhez többnyire az alsó kövön áthaladó tengely rögzítette, a felső követ pedig a mennyezetgerendához kapcsolódó hosszú hajtórúddal forgatták (*6. kép*). Ezzel szemben

³²Ugyan Kéthelyről (Somogy m.) ismeretes az *örmény* terminológia, valamint az a gyakorlat, hogy „szűk esztendőben lisztet is *örményeztek*”, az emlékezet alapján azonban az eszközt nem lehet egyértelműen rekonstruálni. MNA 28. BÉKEFI Margit gyűjtése, 1960.

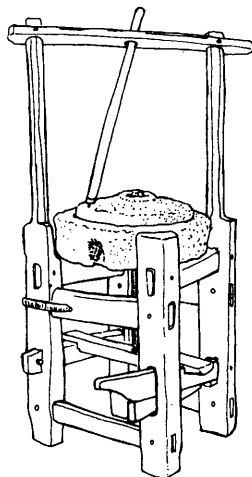
³³Hasonló formai megoldásról tudunk Kőhídgyarmatról (Kamenný Most, Csehszlovákia) – MNA Sl. 18; a Dél-Beszkidékből BEDNARIK, R., 1967, 100, 102; Valašskóból BARAN, L., 1953, 94.

6. Állványos vályús kézimalom az eresz alatt. (Magosliget, Szabolcs-Szatmár m. — MNA F 26422.) BALOGH István felvétele 1960

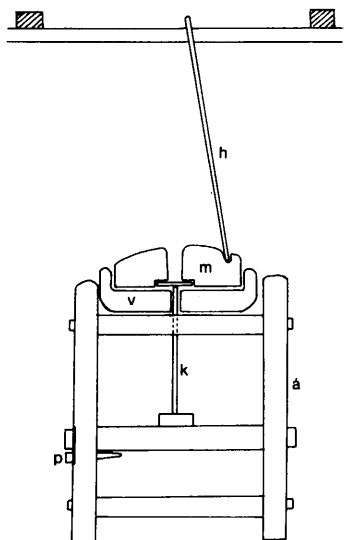
Erdély területén — általános gyakorlat szerint — lábakra állították a vályús malomkőpárt. A négy erős lábat felül és alul rögzítő kötések keretszerű állványzatot biztosítottak a kövek számára. A kőpár a lábak felső harmadánál levő kötéseken nyugodott, így a lábak felső vége közrevette, oldalról meg is támasztotta a vályúkövet.³⁴ A tölgyfából faragott lábak felső végébe gyakran bevágást is ejtettek, hogy a vályúkő még szorosabban illeszkedjen közéjük (? *kép*). A lábakat alul összekötő keresztlécek az állványzat stabilitását biztosították. Legtöbb esetben a lábak középrészénél is volt — egymással párhuzamosan futó — átkötőfa, amelyek közül az egyiket a lába vágott hosszú-
kás nyílásban ék segítségével függőlegesen tudták mozgatni. A középrészen elhelyezkedő átkötőfára erősített deszkán vagy keresztlécen nyugodott az alsó kövön áthaladó tengely alsó vége.

³⁴Ilyen jellegzetes eszközformát közöl a Szilágyságból KOVÁCH Géza, 1958, 106 és 10a. ábra; Beszterce-Naszód területéről KÓS Károly, 1976, 373.

7. Lábakra állított vályús kézimalom a 18. sz.-ból. (Szék, Sic, Románia.) KÓS Károly, 1980, 461. skk

A tengely felső vége pedig a vályúkő őrlősíkjából enyhén kiemelkedve tartotta meg a keresztvas közvetítésével a forgókövet. Ha az éket beljebb ütötték, a lábak közötti átkötőfa megemelkedett, és feljebb nyomta a tengelyt, az pedig megemelte a forgókövet. Ily módon a kövek közötti távolság megnövekedett, az őrlemény pedig durvább lett. Minél kevésbé szorították az éket a szabályozó átkötőfa alá, annál jobban feküdt meg a felső kő a vályúban, és annál finomabb őrleményhez jutottak. A kézimalom szabályozási szisztémájának ez a tökéletesebb módja tette szükségesé, hogy az őrlőköveket stabilan alátámasztó, állandó tartószerkezetet alkalmazzanak, amely az állva végzett munkához a legmegfelelőbb magasságban rögzítette a köveket. Az őrlés megkönnyítését és eredményességét szolgálja továbbá a mennyezethez kapcsolódó hosszú hajtókar, amely ennek az eszközformának jellemző sajátossága (8. kép). A hajtókar mennyezeti kapcsolódása és a mozgatásra kevésbé alkalmas sajátos tartóállványzat arról vall, hogy az eszköz meghatározott, állandó hellyel rendelkezett a kamrában vagy az eresz alatt. Igénybevétele is lényegesen gyakoribb volt, mint az állványzat nélküli változaté. Noha a kövek mérete nem haladta meg lényegesen az előbbit, mert a felső kő átmérője általában 40 cm, a szabályozószerkezet, valamint az eszköz stabilitása miatt mégis termelékenyebb konst-

8. Lábakon álló vályús kézimalom szerkezete és részeinek neve: h = hajtófa, m = malomkű, v = véska, k = kődőke, á = állása, p = pocok. (Györgyfalva, Gheorghieni, Románia.) GUNDA Béla gyűjtése 1946 után

rukció lehetett. Feladatköre is szélesebb az előbbi változaténál, mert az állványos kézimalom főként kukoricadarálásra szolgált. (A kukoricadarát nemcsak a baromfinak adták, hanem ételkészítésre is rendszeresen használták.) Alkalmanként gabonafeldolgozásra, búzadara előállítására is igénybe vették. Lisztkészítésre azonban ezt a szerkezeti konstrukciót sem használták, hanem a malomban őrlettek.³⁵

További eltéréseket találunk a vályús kézimalom két változata között használatuk időbeli kiterjedésében is. Míg az állványzat nélküli eszköz a századforduló után elvesztette jelentőségét, ebből következően előállításáról, készítésének módjáról sem rendelkezünk kielégítő ismeretekkel, addig az állványos konstrukció csaknem mindmáig funkcionáló tartozéka a paraszti háztartásoknak. A kézimalmokhoz szükséges malomköveket a legutóbbi időig forgalmazták a Sárospatak környéki és a különböző erdélyi malomkőbányák, malomkőfaragó műhelyek, amelyek közül a

³⁵Ezt jól szemlélteti az észak-moldvai Dorohoi példája is, ahol „a gabonát kásának a minden 10-12. háznál levő rezsnyicén őrölték, ha meg lisztet akartak, a Bașeu patak forrásánál levő vízimalomba, illetve a helybeli vagy a Prut menti szélmalomba vitték őrölni”. KÓS Károly, 1976, 281.

legismertebbek a csicsói, rettegi, misztótfalusi, paptelki malomkőfaragók termékei voltak.³⁶ A kézimalom köveit megtartó állványzatot többnyire az eszköz használója maga faragta ki, de voltak „specialisták” is, akik kész eszközökkel látták el a parasztgazdaságokat és a fazekasműhelyeket.³⁷

Tőkés kézimalom

Az állványos kézimalom-konstrukció jellegzetes típusát képviseli az a szerkezeti-formai kiképzés, amelynél asztalra emlékeztető tömör fatönkön, téglatest alakú tőkén helyezkedik el a malomkőpár. Az eszköztípus jellemzője, hogy a 40-45 cm átmérőjű malomkövek közül az alsót teljes egészében, a felsőt pedig félig belesüllyesztették a tőkébe. Ebből a szerkesztésmódból adódik, hogy a tőkés kézimalom alsó és felső kövei mindig egyforma méretűek, mert az őrlemény összegyűjtésére a tőkés foglalat szolgál. A tőkébe vágott megfelelő méretű és mélységű kerek mélyedésben az alsó kő mozdulatlanul áll. Ennek középpontjában felnyúló tengelyvégen forog az áthidaló közvetítésével a felső kő. A kőforgás biztosítása végett a tőkébe vágott nyílás néhány cm-rel tágabb, mint a felső kő átmérője. A kövek megfelelő központosítása miatt ennél nagyobb helyre nincs szükség. A kövek közül kihulló őrleményt az őrlősíktól a tőkébe fűrt lejtős csatorna vezet el, amelynek külső nyílása mindig a tőke hosszanti oldalán, a kövek alatt látható. A négy lábon álló, súlyos, tőkés foglalat megfelelő stabilitást kölcsönöz ennek a konstrukciónak (9. kép).

Mivel a tőkés kézimalom eredendően állványos konstrukció, az eszköz alapformájának az alsó kövön áthaladó, hosszú tengellyel rendelkező szerkezetet kell tekintenünk. Vagyis a lábakon álló eszközforma alkatánál fogva alkalmas a tengellyel való kőszabályozásra. A tengely rögzítésmódja és működtetése

³⁶Az erdélyi malomkő-előállító műhelyekről ad áttekintést KÓS Károly, 1980, 293-295.

³⁷Vö. KOVÁCH Géza, 1958, 96; KÓS Károly—SZENTIMREI Judit—NAGY Jenő, 1974, 81.

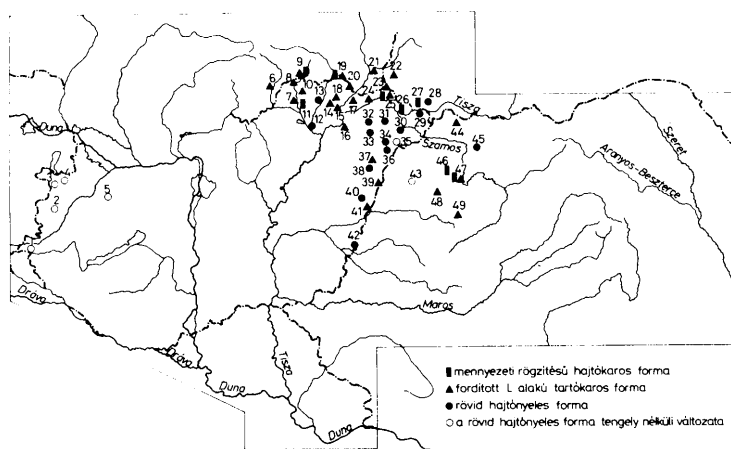
9. Tőkés kézimalom állványzata. (Vilyvitány, Zemplén m.) SELME-CZI KOVÁCS Attila felvétele 1980

nagy hasonlóságot mutat a típuson belüli minden változatnál, és szerkesztésmódjában megegyezik a lábakra állított vályús kézimaloméval. Vagyis a tengely alsó vége a lábak között elhelyezett keresztfán nyugszik, amit ék segítségével lehet mozgatni. Az eszköztípus hagyományos szerkesztésmódjának másik jellemzője: a hajtókar mennyezeti rögzítése, ami a tőkés kézimalom állandó helyéről és rendszeres használatáról tanúskodik a paraszti háztartásokban. A hosszú hajtókarral rendelkező tőkés kézimalom általában a lakóházban, a kamrában állt. A kamra mennyezetgerendájára deszkát erősítettek, s a hajtókar felső végét ennek a közepén levő nyílásba dugták. A zempléni hegyvidékről tudjuk, hogy hosszú hajtókarral „a malmocska szaporábban dolgozott”, könnyebben és gyorsabban tudták vele a követ forgatni (Mogyoróska, Pusztafalu, Makkoshotyka, Borsod-Abaúj-Zemplén m.).³⁸ A régi házak *töckéjén*, ereszalján álló kézimalom *nyelét* is a mennyezethez kapcsolták (Nagyhuta, Borsod-Abaúj-Zemplén m.). Amikor azonban ezek az eszközök kezdtek kiszorulni a háztartásból, és a lakóházhoz toldott féleresztes színbe vagy a csűr alá kerültek, a helyváltatáshoz alkalmazkodó tartókkal és rö-

³⁸Hasonlót közöl Martonyiból (Borsod m.) GUNDA Béla, 1937, 67.

videbb hajtórúddal szerelték fel őket. Ezt a szerkezeti változást, azaz a stabilitás (és persze a használat) csökkenését érzékelteti a lekicsinylő hangulatú *karosi malom* elnevezés (Makoshotyka, Vilyvitány, Borsod-Abaúj-Zemplén m.), amely a fordított L alakú tartórúddal rendelkező kézimalomformára vonatkozott. A kézimalom mozgathatóvá tétele és az ezzel összefüggő szerkezeti módosulás időben pontosan nem rögzíthető, de valószínűnek látszik, hogy az 1920–30-as években erősödhetett fel ez a folyamat, amikor is a fordított L alakú tartókar kiképzése jobban elterjedt.

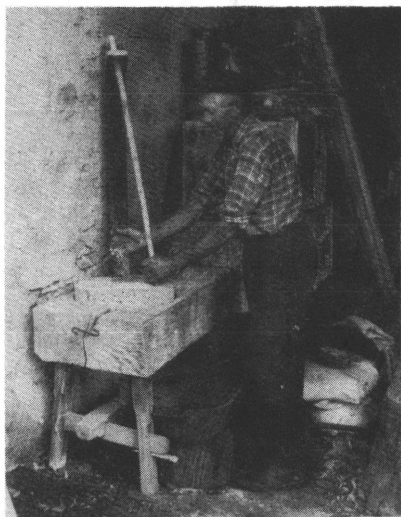
A tőkés kézimalom használatát mindmáig megőrző zempléni hegyvidék példája az eszköztípus egyes variánsainak kapcsolatára, szerkezeti alakulásának folyamatára is fényt vet. E példa nyomán feltételezhetjük, hogy a hosszú hajtórúddal rendelkező tőkés kézimalomforma nagyobb elterjedtséget mutathatott egykor, mint ahogyan azt az utóbbi évtizedeket idéző szóbeli vagy tárgyi adatok jelzik. Az északi hegyvidéken kívül használatának emléke a legtovább az egykori Bereg és Szilágy megye területén őrződött meg (II. térkép).³⁹

II. A tőkés kézimalom változatai a Kárpát-medencében

³⁹Szórványos előfordulásáról tudunk még Lunca-Negoiului (Hunyad m.) és Szabófalva (Săbăoani, Moldva) helységekből. PAPAĦAGI, T., 1930, 73a és KŐS Károly, 1976, 115 és 10. kép. De ez az eszközforma éppúgy megtalálható volt pl. a lemák-bojki területen (Wola Michowa), mint a 19. sz.-ban a Krakó (Krakow) környéki lengyel parasztoknál. VÖ. FALKOWSKI, J.—PASZNYCKI, B. 1935, 31; BARANOWSKI, B. 1977, 14.

A tőkés kézimalom fordított L alakú tartókaros formai változata különösen az északi hegyvidéken örvend elterjedtségnek, itt mutatja a legerőteljesebb táji kötődést.⁴⁰ De megtalálható szórványosan a Keleti-Kárpátokban is, alkalmazásának viszonylag nagyobb hagyománya van Kalotaszegen.⁴¹ Az Alföld keleti területén felbukkanása újabb keletű, más szerkezeti formákkal együtt jelentkezik (II. térkép). Az eszközre jellemző tartókar mindig a tőkébe van csapolva, többnyire annak középrészénél, olyan módon, hogy vízszintesen kapcsolódó szára a kövek fölé nyúljon. Az ennek végében levő nyílásba úgy illeszkedik a hajtórúd felső vége, hogy az a kövek forgatásakor könnyen mozoghat a tartónyílásban. A forgatórúd alsó végét egyszerűen a felső kő felületébe vajt mélyedésbe akasztották (10. kép). A karos kézimalom általános

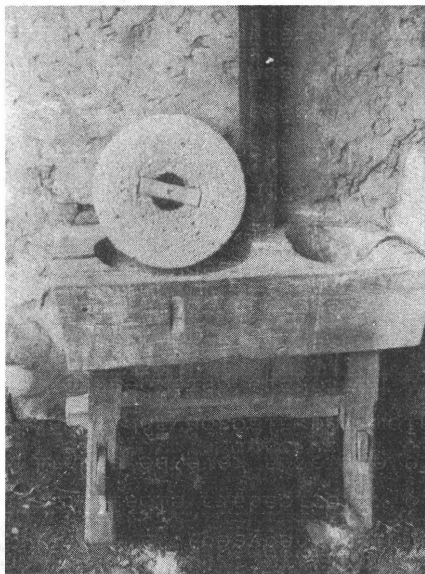
10. Kukoricadarálás karos kézimalommal. (Mogyoróska, Zemplén m.)
SELMECZI KOVÁCS Attila felvétele 1977

⁴⁰Teljesen megegyező formát közöl: a szlovákiai Hajagosról (Klokočov, Mihalovce - Nagymihály körzetből) HORVÁTHOVÁ, E.—URBANCOVÁ, V. (red.), 1972, 171. kép; Zakárfalváról (Žakarovce, Szepes m.) a *Slovenský národopis* VI. 1958, 169.

⁴¹KÓS Károly 1980, 212. — Ez a kézimalomforma ismeretes még Moldvából: Cristinești (Botoșani m.) KÓS Károly, 1976, 281; Curteni (Vaslui m.), Straja (Suceava m.) a bukaresti (București) Muzeul Satului tárgyai szerint; valamint Dél-Romániából: Cetatea (Dolj m.) IOSIPESCU, S., 1978, 554.

érvényűnek látszó szerkesztésmódja: a malomkövek aszimmetrikus elhelyezése. A téglatest alakú tőkének rendszerint a jobb oldalon kapott helyet a malomkőpár, míg a másik oldalon sekély bemélyedést vájtak, amit *gödörnek* (Zempléni-hegyvidék), *tálkának* (Borsod m.) neveznek. A tőkének ez a kiképzése az eszköz működtetésével áll kapcsolatban. A darálnivalót a mélyedésbe öntik, onnan azt kézzel meregetik a kövek közé. Mivel a kövek közé egyszerre csak néhány maroknyi szemes terményt lehet tölteni, darálás közben a meregetést folyamatosan kell végezni. Ezt könnyíti meg a kövek mellett kiképzett tálszerű mélyedés.

A karos kézimalom további sajátossága – ami különösen az északi hegyvidéken mutatkozik meg –, hogy a köveket központosító tengelyszerkezet fából készült. Nemcsak magát a tengelyt faragták fából, hanem a felső kőbe rögzített áthidalót is (11. kép).⁴² Megformálása és szerkesztése ugyan teljesen követi a

11. A tőkés kézimalom szerkezete. (Mogyoróska, Zemplén m.) SELMECZI KOVÁCS Attila felvétele 1977

⁴²Ugyanilyen tengelyszerkezetet közöl Dél-Romániából (Tufeni, Olt m.) IOSIPESCU, S., 1978, 554, 4. kép.

vasból kovácsolt tengelyszerkezet sémáját, közel sem rendelkezik azonban olyan stabilitással, tartószilárdsággal, mint amaz. A tengelyszerkezetnek ez a leegyszerűsödése összhangban van az eszköz konstrukciójával, hiszen a tőkébe rögzített, fordított L alakú tartókar sem teszi lehetővé a nagyobb igénybevétellel járó munkavégzést. Az eszköz használatára vonatkozó adatok arról tanúskodnak, hogy a karos kézimalmokat jobbára csak alkalmanként, kisebb mennyiségű (3-5 liternyi) kukorica megdarálására vették igénybe (Zempléni-hegység). A hegyvidéken a friss, táplálkozásra szolgáló kukoricadara előállításának alkalmi feladataira teljesen megfelelt ez a kevésbé stabil konstrukció.

A tőkés kézimalom még alacsonyabb technikai színvonalon álló variánsa a rövid hajtókarú darálóeszköz. Az előbbi változatokhoz viszonyítva nemcsak az a különbség, hogy ennél az eszközformánál a hajtókar egészen rövid, hanem az eszköz konstrukciója is egyszerűbb, mérete kisebb, megformálása elnagyolt. A malomköveket tartó tőke jóval változatosabb formát mutat, ritkábban téglatest alakú, többnyire négyzet, sokszög vagy éppen körmetszetű.⁴³ A formától függetlenül azonban a rövid hajtókarú változat jellemző sajátossága, hogy a tőkén csak a malomkőpár kap helyet, s még elvétve sem lehet találkozni az örölnivaló elhelyezésére szolgáló bemélyedéssel vagy peremmel. Ezzel összefüggésben a tőke kiterjedése lényegesen kisebb, mint az előző variánsoknál. (Magasságára azonban ez nem vonatkozik.) A formai sajátosságokon túl a kövek szabályozásában is mutatkozik eltérés. Noha a tengellyel rendelkező példányoknál nagyobb részben ugyanúgy ékkel végzik a kövek távolságállítását, mint a többi tőkés konstrukciónál, a szabályozószerkezetnek itt változatosabb megoldásai is előfordulnak (12. kép).⁴⁴ A bemutatott eszköznél a tengelyt közvetlenül a tőkébe csapolt ékkel mozgatható ke-

⁴³Sokszögű tőkeformát közöl Kispaládról (Szabolcs m.) KISBÁN Eszter, 1980, 187; gyalúpadhoz kapcsolt, kerek tőkés kézimalmot ismerünk Nagyecsedről (Szatmár m.) FARKAS József gyűjtése, 1957.

⁴⁴A Báthory István Múzeum (Nyírbátor) gyűjteményében, ltsz. 63.187.1.1-6. SZALONTAI Barnabás gyűjtése, 1960. Pl. a Gáborjánról (Bihar m.) ismert rövid hajtókaros kézimalom tengelytartó átkötőfáját csavarmenetes vasrúddal szabályozzák. SÁNDOR Il-dikó gyűjtése, 1959.

12. Rövid hajtókarú tőkés kézimalom. (Nyírpilis, Szabolcs m.)
SZALONTAI Barnabás felvétele 1963

resztfa tartja meg, mert a lábakat nem köti össze rögzítőléc. Ez a szerkezeti megoldás szembeütően érzékelteti a konstrukció kisebb stabilitását. Miután a kisebb méretű tőkénél nincs feltétlenül szükség arra, hogy lábait keresztlécekkel rögzítsék, továbbá az eszköz funkciójából adódóan nincs kitéve nagyobb igénybevételnek, a kövek közül lenyúló tengely el is maradhat a rövid hajtókarú kézimalomról. Ez az egészen leegyszerűsödött forma az Alföldön csak szórványosan fordul elő, más tőkés változatok mellett. A Dunántúlról viszont a tőkés kézimalomnak csak ezt az egyetlen szerkesztésmódját ismerjük. Használata meglehetősen lokális, csak Nyugat-Dunántúlon fordul elő foltszerűen (II. térkép). Elnevezése és szabályozásának módja pedig teljesen megegyezik az állványzat nélküli, vályús kézimaloméval. Tulajdonképpen funkciója sem tér el attól, egyedül az űrségből tudjuk, hogy újabban hajdinakását csináltak rajta (Szalafő, Vas m.).⁴⁵

⁴⁵KARDOS László, 1943, 152–153. Ennek az eszköztípusnak legrégebbi, datált példánya 1888-ból származik (Vanyola, Veszprém m.) – MNA 34. KÓSA László gyűjtése, 1962.

Működtetésének jellegzetes módja is megőrződött: két személy hajtja egyszerre a kézimalmot. Az egyik a rövid hajtókart forgatja, a másik pedig a hajtókarra csuklósan illeszkedő vízszintes rúd ütemes rángatásával segíti a forgatást (13. kép). E működtetési szisztémának tulajdonképpen a nagyobb igénybevétellel

13. Sőörlő kézimalom működtetése vízszintes hajtórúddal. (Acsád, Vas m. — MNA F 10441.) BÁRDOSI János felvétele 1961

járó gabonaörlésnél van jelentősége. A közölt példánál azonban az eszköz szerepköre — a sőörlés — nem áll összhangban a meghajtás módjával, ami a tőkés kézimalom egykori nagyobb jelentőségének és a tárgyi anyag által már el nem érhető konstrukciójának emlékét látszik őrizni.⁴⁶

A tőkés kézimalom legegyszerűbb szerkesztésmódját mutató rövid hajtókaros változatnak nincs önálló elterjedési területe, a nyugat-dunántúli zónában a vályús kézimalmok, a Tiszántúlon a

⁴⁶Az emlékezet szerint egykor Sósvertikén (Baranya m.) is vízszintes, hosszú hajtórúddal forgatták a kézimalom köveit — MNA 48/b. PÓCS Éva gyűjtése, 1959. Ezzel teljesen megegyező formájú és működtetésű kézimalmot — amelyet újabban sőörlésre, korábban gabonafeldolgozásra használtak — ismertet Wallisból (Svájc) RÜTYMEIER, L. 1924, 234–235.

fejlettebb konstrukciójú tőkés változatok, az erdélyi területen pedig a lényegesen termelékenyebb, állványos, vályús kézimalomformák mellett fordul csak elő. Szerkesztésmódja a tőkés kézimalom-konstrukció technikai visszafejlődésének, leegyszerűsödésének folyamatát dokumentálja.

Keretes kézimalom

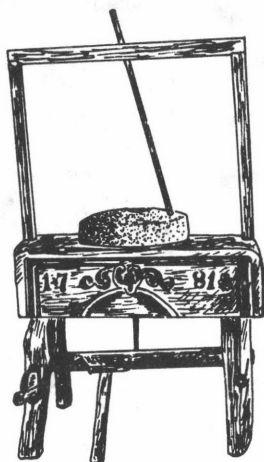
A tőkés kézimalom-konstrukció az eddigieknél jóval stabilabb, technikailag fejlettebb, önálló szerkesztésformával is rendelkezik: a keretes változattal. Ez csupán annyiban tér el a mennyezeti kapcsolódású hajtókarral rendelkezőtől, hogy a kövek forgatására szolgáló rövidebb rudat a tőkébe csapolt keret tartja meg. Mivel a keretes kézimalomtípusra vonatkozó adatok lényegesen korábbiak annál, mintsem hogy ezt a konstrukciót a hosszú hajtókaros forma visszafejlődésének lehetne tartani, valamint a lábakra rögzített vályús kézimalmoknál is megtalálható, indokolt a keretes kézimalmot önálló típusként kezelni.

A Kárpát-medencéből származó recens anyag alapján a hajtókart rögzítő keret megszerkesztésének három módjával találkozhatunk. A legnagyobb hagyománnyal rendelkező formának a tőke középrésze felett átnyúló egyszerű keret látszik, amelynek tartószárai a tőke keskenyebb oldalainak közepén vannak rögzítve, a hajtókar pedig a felső átkötőfa közepén levő nyílásba illeszkedik, amiben felső vége könnyedén mozoghat (14. kép).⁴⁷ A középső rögzítésű keret megformálása a későbbre datálható tárgyaknál is teljesen megfelel ennek a 18. sz. végi szerkesztésmódnak.

Nem mutat lényeges szerkezeti eltérést a keret átlós kapcsolódása: ez esetben a tőke két áttellenes sarkába csapolják a keret tartórúdait, a hajtókar a kövek fölött átlósan húzódó

⁴⁷A kézimalom feltehetően a Négyessy—Szepessy család tulajdona volt. A fényképfelvétel a Herman Ottó Múzeum Fényképtárában található, ltsz. 1783. Az adatot VIGA Gyulának köszönöm. A tőkés konstrukciójú keretes kézimalom legkorábbi ábrázolását a 18. sz.-ból Lengyelország területéről ismerjük: BARANOWSKI, B., 1977, 13. és 11. kép.

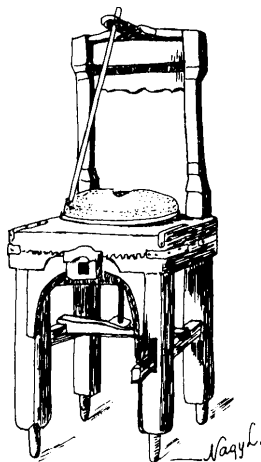
14. Keretes kézimalom 1781-ből. (Gibárt, Borsod m.) MEGAY Géza felvétele 1932 után

kerethez az iménti módon, közvetlenül csatlakozik. Ezzel a formai variánssal éppúgy találkozhatunk az újabb, mint a régebbi tőkés kézimalmoknál. Ez a kiképzésforma eleve alkalmas szerkezeti megoldásnak bizonyult a lábakra rögzített vályús eszközkonstrukció számára is, amint arról egy 18. sz.-i erdélyi adat tanúskodik (l. 7. kép). Az erős tölgyfából faragott lábak közül a két szemköztit hosszabbra faragtak ki, és az átkötő deszkába kapcsolták a hajtókart. Noha ez a szerkesztésforma a recens anyagban másutt nem bukkan fel, az eszköz kora és konstrukciós stabilitása után ítélve, korábban bizonyosan ismertebb lehetett. Az átlós rögzítésű keret azonban sokkal inkább a tőkés kézimalomforma jellemzője, amint azt közép-európai elterjedtsége is mutatja.⁴⁸

A keret kialakításának gyakori formája a toldás, amely csak a tőkés kézimalomnál fordul elő. A keret a tőke hosszanti oldalára csapolva helyezkedik el, mégpedig annak hátsó szélénél, így a hajtókar forgatásakor egyáltalán nem zavarja a munkát

⁴⁸Pl. a beregi ruszinoknál (Hanykovică [Ganykovică] Szovjetunió) — GUNDA Béla gyűjtése, 1939. és szíves közlése; a Szvidnik környéki ukránoknál: SOPOLIGA, M., 1976, 53; az Északkeleti-Kárpátok lemák területén: FALKOWSKI, J.—PASZNYCKI, B., 1935, 31. és 7. kép; Galíciában: RÜTIMEYER, L., 1924, 335. és 120. kép; KARUTZ, R., 1926, 76; Dél-Romániában: Tufeni (Olt m.) IOSIPESCU, S., 1978, 554, 3. kép.

végzőt. Mivel a hajtókar közvetlen csatlakozása túl nagy dőlés-
szöveget idézne elő, ami lehetetlenné tenné a kövek forgatását,
ezért a keret felső átkötőjébe csapolt tartóléchez, a toldáshoz
kapcsolódik a hajtókar (15. kép).⁴⁹ A kerethez erősen rögzített

15. Keretes kézimalom a 19. sz. közepéről. (Siklód, Şiclod, Ro-
mânia.) A székelykeresztúri múzeum gyűjteményében. NAGY L.
rajza

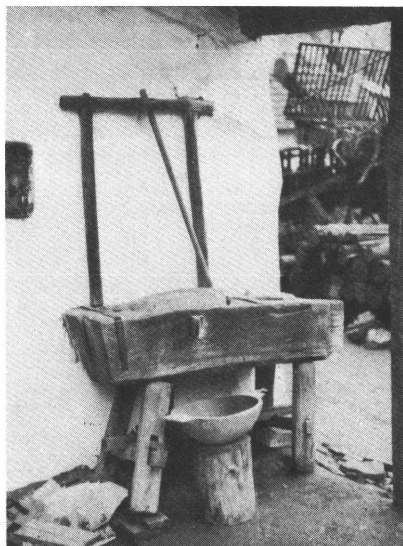
toldás a kövek fölé nyúlva megfelelő egyensúlyt biztosít a haj-
tókarnak. Ezzel a szerkesztési megoldással elsősorban az északi
hegyvidéken lehet találkozni, ahol a múlt század közepétől ké-
szített tárgyakon fordul elő.⁵⁰ Az ugyanakkorra datált siklódi
(Udvarhely m.) kézimalom azonban arról vall, hogy ez a szerkesz-
témód nagyobb hagyománnyal rendelkezett és nem tekinthető az
északi hegyvidékhez kötődő variánsnak.⁵¹

⁴⁹Az eszközt a múlt század közepén küsmödi Beretzky Zsig-
mond, a híres „sár kovács” fazekasmester készítette. Unokája,
aki földműveléssel foglalkozott, darálásra használta. A tárgy
a székelykeresztúri (Cristuru Secuiesc) múzeumban van. MOLNÁR
István szíves közlése, 1958.

⁵⁰Nyíriből (Abaúj-Torna m.) 1868-as évszámmal rendelkező
példányt ismerünk. Képét közli PETERCSÁK Tivadar, 1978, 40, 20.
kép. De mindmáig találhatóak még használatban levő, múlt szá-
zadra datálható eszközök Nagybózsván, Vilyvitányban, Makkoshoty-
kán, Sárán. Vö. pl. 9. kép.

⁵¹Székelykeresztúron (Cristuru Secuiesc) és környékén ez a
szerkezeti forma általános volt, de a sepsiszentgyörgyi (St.
Gheorghe) múzeum gyűjteményében is van hasonló. MOLNÁR István
szíves közlése, 1958.

A keretes kézimalom formai változatai nem mutatnak egymástól elhatárolható táji elkülönülést. A tárgyi anyag nyomán még időbeli sorrendet sem lehet felállítani közöttük, de konstrukciós szempontból sem lehet rangsorolni őket, mert mindegyik variáns megfelelő stabilitással rendelkezik. A keretes kézimalomforma egységes sajátossága a tengelyszerkezet alkalmazása, amely az eszköz jelentékenyebb szerepére utal. A keretes kézimalom mindhárom formai változatánál megfigyelhető, hogy a régebbi eszközöknél a malomköveket a tőke közepére helyezték el, s mellettük nincsen bemélyedés az őrlendő termény számára. Viszont az újabban, a múlt század végétől készített kézimalmoknál szinte szabályszerűen előfordul a tőkébe vágott sekély gödör, éppen úgy, mint a fordított L alakú karos változatnál. A szentartó mélyedés miatt a legtöbb esetben a keret elhelyezkedése is aszimmetrikus, a kövek fölé esik (16. kép). Ez a formai

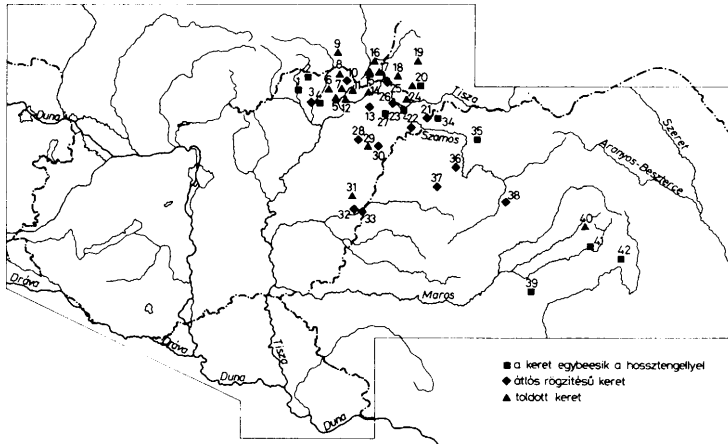
16. Keretes kézimalom az eresz alatt. (Makkoshotyka, Zemplén m.)
SELMECZI KOVÁCS Attila felvétele 1978

eltérés segítséget nyújt az emlékezet alapján nehezen datálható tárgyak időbeli elhatárolásához. A tárgyi adatok tanúsága szerint régebben gondosabban formálták meg a kézimalmot, fából ké-

szült részeit pl. faragással díszítették. Különösen a tőkés eszközforma kínált erre lehetőséget, amelynek köveket tartó tömör fatönkje olykor egészen dekoratív (l. 9. kép).

Az időbeli elhatároláshoz a tengelyszerkezet is segítséget nyújt, mert az a régi kézimalmokon kivétel nélkül vasból készült, míg az újabbnál a tengely és a felső követ megtartó áthidaló – a karos eszközformához hasonlóan – fából van. De a malomkő mérete is mutat időbeli különbséget, mert a régi példányokon a kövek átmérője rendszerint 45 cm, az újabbnál viszont a 40 cm-t sohasem haladja meg. Ezek az eltérések a keretes kézimalom szerkezeti leegyszerűsödésének folyamatáról árulkodnak, amely használatuk és háztartásban betöltött szerepük visszaszorulásával áll összefüggésben.⁵²

A keretes kézimalommal kizárólag az állványos szerkezetű eszközformák elterjedési területein találkozhatunk. Alkalmazásának legjelentősebb területe az északi hegyvidékre esik. Kisebbségi területeken ismerték a Tiszántúl keleti részén és a Szamos mellékén. Ezen a területen dominánsan a tőkés eszköztípushoz kapcsolódik a keretes szerkesztésmód, míg az erdélyi területeken a lábakra állított, vályús eszközforma ritkábban mutatkozó variánsát képviseli (III. térkép).

III. A keretes kézimalom formai változatai a Kárpát-medencében

⁵²A tőkés kézimalom technikai regressziójával külön tanulmányban foglalkozom. SELMECZI KOVÁCS Attila, 1981.

A keretes szerkesztésmódot tulajdonképpen a már ismertetett két alaptípus: a vályús és a tőkés konstrukció variánsának is lehet tekinteni. A tárgyi anyagra támaszkodó eszköztörténeti adatok azonban éppen ennél a formai kiképzésnél a legbővebbek, ami a szerkezeti változásokra is fényt vet. A keretes kézimalom terminológiai eltérései megfelelnek az előbbi konstrukciónál megfigyelt táji megoszlásnak. Leggyakoribb megnevezése a *malmocska* és a *daráló*, de előfordul a *daráőrleő*, *kásaőrleő* alakváltozat is, s ez utóbbiak fejezik ki a leginkább az eszköz funkcióját. A keretes kézimalmot ugyanis elsősorban a táplálkozásra szolgáló kukorica- és búzadara előállítására használták. A kásaételek készítéséhez a friss darát kedvelték, ami rendszeres eszközhasználattal járt együtt.

Garatos kézimalom

Az eddig tárgyalt kézimalomtípusok a kőforgatás szempontjából megegyeznek, mert mindegyik változatot a forgókő felületébe rögzített hajtókar körbeforgatásával működtették. A munkát végző személy a hajtókart általában a kőfelület közelében markolta meg, és körforgást végző kezének mozgása a felső kő teljes felületére kiterjedt. Ezért az örölnivaló betöltését megkönnyítő tölcéserszerű garatot nem lehetett a könnyülés felett alkalmazni, mert az akadályozta volna a hajtókar körbeforgatását. A magvak betöltésének egyedüli módja tehát minden eddigi formánál az volt, hogy az örölnivalót forgatás közben marokkal apránként töltötték a felső kő középső nyílásába (l. 10. kép). A garatos kézimalom-konstrukciónak tehát az eddigiektől eltérő forgatómechanizmussal kell rendelkeznie.

A garatos kézimalomnak is több változatát különböztethetjük meg a működésmód és az ezzel összefüggésben álló konstrukció alapján. Ezeket az eszközöket tulajdonképpen egyetlen szembeötlő formai-szerkezeti elem kapcsolja össze: az örölnivaló betöltésének magasabb technikai megoldását képviselő *garat* alkalmazása. A garatos kézimalom legegyszerűbb változata a tengelyhajtású szerkesztésmód. Ennek lényege, hogy a tengely nemcsak lefelé, hanem fölfelé is jelentősen túlnyúlik a köveken, és a

felső végére rögzített hajtókarral forgatható (17. kép). Itt is a felső kő végzi a forgómozgást, amit a tengely közvetlenül

17. Tengely hajtású garatos kézimalom 1833-ból. (Berettyóújfalú, Hajdú-Bihar m. - Déri Múzeum, Debrecen, ltsz. V.55.50.1. MMA 3698.)

idéz elő. A felső kő őrlőfelületébe rögzített áthidalóvas közepén négyszögletes nyílás van, ezen halad keresztül a közép-részénél ugyancsak négyszögletesre formált vastengely. Mivel a tengely a keresztvas nyílásába szorosan illeszkedik, hajtásakor a kővel együtt magával forgatja a felső kőbe süllyesztett keresztvasat is. A tengely körforgatására szolgáló patkó alakú hajtókar egyik szára a tengely felső végére kapcsolódik, másik szára rövid nyélben végződik. A hajtókarnak ez az általánosan elterjedt megformálása teszi lehetővé a tengely közvetlen forgatását. A hajtókar patkóívének nyílása rendszerint akkora, hogy függőlegesen álló nyele a forgókő pereme fölé esik. Így a munkát végző keze ennél is éppen akkora kört ír le, mint a kőfelületbe kapcsolódó hajtókarnál. Itt is érvényes, hogy minél távolabb esik a hajtókar a tengelytől, annál könnyebben lehet a felső követ forgatni.⁵³

⁵³A körforgatás kétféle mechanizmusának egyezésére mutat rá BUCUR, C., 1977, 61-63.

A tengely alsó része viszont ugyanúgy van megszerkesztve, mint a tőkés konstrukciónál. A tengely áthalad az alsó, rögzített malomkövön, vége pedig a lábak között húzódó keresztfán nyugszik. Az eltérés csupán annyi, hogy itt a tengelyvég is forgómozgást végez, ezért a tengely alsó része mindig kör metsetű, és nem szorulhat az állókő középső nyílásába, hegyes vége pedig a keresztfába ágyazott kis vasperselyben forog, amit időnként olajozni kell. A kövek távolságának szabályozását itt is ékkel végzik. Ez a szerkezeti forma – a Kárpát-medencében előforduló adatok tanúsága szerint – tulajdonképpen tőkés konstrukció, melynek a köveket tartó állványzata nagy hasonlóságot mutat a tőkés típussal. Az eszköz felső része viszont jellegzetes, az említett típustól eltérő megformálású. A tőke felületébe négy lábon álló keret kapcsolódik, amely közepén a hajtókart tartó tengelyt rögzíti, egyik végén pedig a fából készített öblös garatot támasztja alá. A garatot kis fávályú köti össze a forgókő középső nyílásával, amely a garatba öntött darálnivalót szabályozható módon juttatja a kövek közé. Ugyanis a vályú kifolyónyílásához kötött spárgával tetszés szerint változtathatják annak lejtését. Minél feszesebbre húzzák a tartózsínort, annál lassabban folyik a darálnivaló a kövek közé. Az örleményt a tőke hosszanti oldalába vágott kifolyónyílás alá tett tárolóedényben fogják fel.

A tengely hajtású kézimalom forgatókarja olyan magasan helyezkedik el, hogy azt állva tudják hajtani (18. kép).⁵⁴ A felső állványzat miatt ezért a tőkét lényegesen rövidebb lábakra kellett állítani. Így nyerte el a tengely hajtású kézimalom – a szabályosan középre eső tőke miatt – jellegzetes szimmetrikus formáját, amely a Kárpát-medence területén egységesnek mutatkozik, és elsősorban ebben tér el a nyugat-európai tengelyhajtású kézimalomformáktól.⁵⁵ Ez a jellegzetes eszköztípus

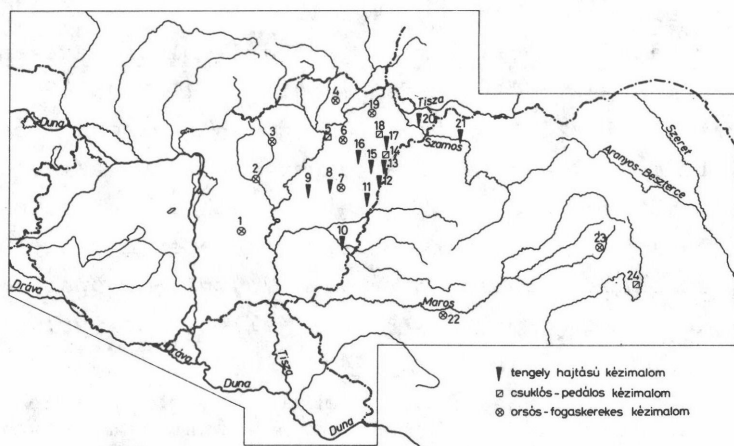
⁵⁴A kézimalom magassága 97 cm, lábainak magassága 28 cm, a felső keret magassága 34 cm. Az eszköz hossza 80 cm, köveinek átmérője 40 cm. Nyírmártonfalva (Szabolcs m.), UJVÁRY Zoltán gyűjtése, 1957

⁵⁵Ezeknél ugyanis a kétszer derékszögben meghajlított hajtókart a kőszik közelében forgatták, ami nem tette lehetővé a garat felszerelését. Ilyen konstrukciót ismerünk: alsószász területéről (BOMANN, W., 1929, 152–154), a berlini Néprajzi Múzeum mező-

18. Darálás tengely hajtású garatos kézimalommal. (Nyírmártonfalva, Szabolcs m.) ÚJVÁRI Zoltán felvétele 1957

— más garatos eszközváltozatok mellett — jobbára a Tiszántúl északkeleti területén található meg (IV. térkép). Használatával a legutóbbi időkig lehet találkozni; elsősorban kukorica és

IV. Garatos kézimalomtípusok a Kárpát-medencében

gazdasági eszközgyűjteményéből (Schausammlung, Wandlitz), Mecklenburgból (WENDT, R., 1963, 28. kép) és Dániából (HJRUP, O., 1972, 122).

paprika darálására szolgál. A visszaemlékezések szerint azonban régebben búzát és sót is rendszeresen daráltak rajta.⁵⁶ Erről tanúskodó elnevezése is felbukkan szórványosan, általában azonban a tágabb szerepkörre utaló *daráló* szót használják. Figyelmet érdemel viszont, hogy az eszköztípus 18. sz. végéről származó példányai a sóörléssel kapcsolatos elnevezést őrizték meg.⁵⁷ Ezek a legkorábbinak tekinthető tengelyhajtású kézimalmok teljesen megegyeznek a máig használatos példányokkal, legfeljebb gondosabban és dekoratívabban formálták meg őket.

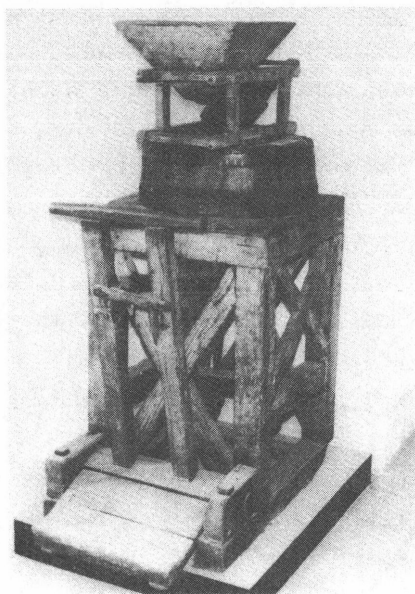
A garatos kézimalomtípus valódi formáját az áttételes hajtórendszerű konstrukció képviseli. Ez az eszközforma működési elvében és szerkezeti felépítésében egyaránt eltér az eddigi kézimalomtípusoktól. Szembeötlő sajátossága: az aránylag nagy méret és a bonyolultabb szerkesztésmód. A nagyobb helyet igénylő áttételes meghajtószerkezet miatt magasra épített, keretszerű vázzal rendelkezik, amelynek felső padozatán nyugszik a malomkőpár. A malomköveket dongákból készített burkolat, *kőtok* veszi körül. Az eszköz magasságát növeli a kövek fölé helyezett garat, amelyet egyszerű állvány tart meg. A garatból kis favályú juttatja – szabályozhatóan – az örölnivalót a forgókő nyílásába. Az általában 1 m magas váz a hajtószerkezetet rögzíti. A kézimalom áttételes meghajtásának többféle módja alakult ki, közülük két, egymástól eltérő változattal találkozhatunk a Kárpát-medencében.

Jellegzetes szerkezeti megoldást mutat a tengelyhajtású pedálos kézimalom (19. kép).⁵⁸ Működési elvének lényege, hogy egy vízszintes mozgatású hajtószárral forgatják a tengelyt, amely magával forgatja a felső követ. Ez a működésmód közel esik a tengelyhajtású tőkés kézimalomhoz, mert a forgómozgást

⁵⁶Dobozirol (Békés m.) – MNA 166. TAGÁNYI Zoltán gyűjtése, 1961; Nyírmártonfalváról UJVÁRY Zoltán gyűjtése, 1957 és szíves közlése; Berettyóújfaluból (Bihar m.) – MMA 3698. BÉRES András leírása, 1963.

⁵⁷Az 1776-ból származó, faragással díszített eszköz neve *sódaráló* – a kisújszállási helytörténeti múzeum anyagában, MNA 154/b, CSALOG Zsolt gyűjtése, 1965; egy 1796-ból datált hasonló eszközt *sóörlőmalom* néven közöl DOMANOVSKY Sándor helymegjelölés nélkül a Néprijzi Múzeum gyűjteményéből (DOMANOVSKY Sándor /szerk./, é. n. 202).

⁵⁸Az eszköz teljes magassága 150 cm, keretes vázszerkezetének alapmérete 59 x 52 cm. Az elöl látható kettős hajtószár

19. Csuklós hajtószárú garatos kézimalom. (Nyírbátor, Szabolcs m.) SZALONTAI Barnabás felvétele 1957

végző tengely felső végét ennél is – hasonló módon – a forgókőbe rögzítik. Az eltérés csak annyi, hogy a forgókő áthidalóvasába rögzített tengely nem nyúlik fel a könyílásba, mert a forgatóerő nem felülről, hanem a kövek alatt, a tengely középrészén hat. A forgókő örlőfelülete alól lenyúló tengely közepé – a forgatóerő érvényesülése miatt – derékszögben kétszer megtört alakú, olykor fekvő U formát mutat, alatta a tengely egyenes vonalban folytatódik, és a tartóváz alsó harmadára állított keresztfán nyugszik. A tengelyt tartó keresztfát egyszerűen ékkel, néha a tartóváz egyik oszlopához rögzített csavarmentes szorítószárral lehet mozgatni, s ezáltal a kövek távolságát szabályozni. Az állványzat aljához mozgathatóan kapcsolt hajtókart vízszintes rúd köti össze a tengely középső, megtört

hossza 72 cm. A kövek átmérője 39 cm. Báthory István Múzeum, Nyírbátor, ltsz. 57.478.1.1–6. SZALONTAI Barnabás gyűjtése, 1957.

vonallal részével. Az összekötőrúd csuklós kapcsolódása teszi lehetővé, hogy a hajtószár ide-oda mozgatásával, rángatásával hozzák forgásba a tengelyt, azaz működtessék a kézimalmot.

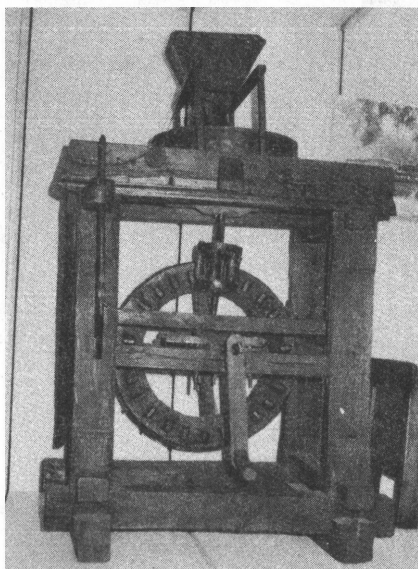
A csuklós kézimalmoszerkezet legfontosabb jellemzője — s ebben lényegesen eltér az áttétel nélküli típusoktól —, hogy a hajtószárral nem vízszintes körbeforgatást végeznek. A köveket forgatható hajtóerő sem felülről, hanem alulról hat — a nagymalmok működésmódjához hasonlóan. Az erőátviteli rendszer hasonlóságából adódik a nagymalmokra emlékeztető vázas-garatos forma kialakítása, amit a közvetlen meghajtású típusoktól eltérő nagyobb produktivitás is indokol. Ugyanis a csuklós áttételű hajtókar rángatásszerű mozgatásával gyorsabban lehetett forgatni a tengelyt és a köveket, mint az előbbi típus hajtónyelének körbeforgatásával. Ez a szerkezeti szisztéma mégis jóval szerényebb és szórványosabb táji kiterjedést mutat, mint a többi garatos kézimalom. A Tiszántúlon fordul elő a múlt századból származó néhány egyedi példánya (l. *IV. térkép*).⁵⁹

A garatos kézimalomtípus másik áttételes szerkezetű változata: a fogaskerekes, orsós konstrukció jóval kedveltebb és elterjedtebb volt a Kárpát-medencében. Formai szempontból nagy hasonlóságot mutat a csuklós változattal, a keretszerű tartóváz közepén elhelyezkedő nagyméretű fogaskerék miatt azonban állványzata terjedelmesebb és magasabb annál.⁶⁰ A fogaskerék a vízszintesen álló tengelyének végére húzott, egyszerű hajtókarral forgatható, amely a hozzá kapcsolódó orsót pörgeti. Mivel az orsót a felső kőbe rögzített tengelyre erősítették, így magával forgatja a felső malomkövet. A tengely két végének rögz-

⁵⁹E szerkesztésmód analógiáival elsősorban Németország területén találkozhatunk, ahol a kézzel és lábbal hajtható csuklós változatok egyaránt ismeretesek kásadarálóként. Vö. BOMANN, W., 1929, 153; GLEISBERG, H., 1972, 6. Ennek 15. sz.-i előzményét ismerteti FELDHAUS, F.M., 1914, 721-722. A csuklós és a lendkerekes formaváltozat kombinációját közli egy 1689-ből származó példány nyomán PAVELČÍK, J., 1949.

⁶⁰Egy átlagos méretű szerkezet talpmérete 72 x 47 cm, vázmagassága csak a kövek elhelyezéséig 142 cm (Lendvajakabfa, Zala m.) — MMA 53095. SZENTMIHÁLYI Imre leírása.

zitésmódja, valamint a kötávolság szabályozása teljesen megegyezik a csuklós változatéval. A kétféle tengelyszerkezet abban különbözik egymástól, hogy a csuklós derékszögű hajlítás helyett itt a tengely középrészén orsó helyezkedik el (20. kép).⁶¹

20. Áttételes szerkezetű orsós-fogaskerekes kézimalom. (Zetelaka, Zetea, Románia – kolozsvári Erdélyi Múzeum, ltsz. N. 3762.) SELMECZI KOVÁCS Attila felvétele 1979

Az orsós kézimalom energiaátviteli mechanizmusának szerkesztésmódja minden eddig számba vett kézimalomformától eltér. Azoknál ugyanis az őrlőkő forgássíkja mindig egybeesik a meghajtó energiaforrás mozgássíkjával. A hajtókar mozgatása és a felső kő forgása még a csuklós áttételű kézimalomnál is egyaránt vízszintesen történik. A fogaskerekes konstrukciónál azonban – az orsós áttétel következtében – megváltozik a forgássík, vagyis a hajtóerő függőleges síkban hat, míg a felső kő továbbra is vízszintesen forog.⁶² Ez a működési rendszer teljesen megegyezik a nagymalmokéval, amely a kézimalom-szerkezet leg-

⁶¹Az eszköz szerkezeti rajzát közli KÓS Károly, 1980, 292, 3. kép.

⁶²PONGRÁCZ Pál, 1967, 28.

fejlettebb technikai megoldását képviseli. A közbeiktatott forgássebesség-fokozó áttétel, a tengelyre rögzített orsó a felső kő forgássebességét lényegesen megnöveli, így a kézimalom is számottevően termelékenyebb lesz. Az eszköz produktivitását tovább fokozza az a konstrukciós előnye, hogy a fogaskerék tengelyére csatlakozó hajtókart annak mindkét végére rögzíthették, tehát a kézimalmot – az átellenesen beállított hajtókarokkal – egyszerre két ember tudta működtetni, mégpedig a vízszintes körbeforgatás vagy rángatás helyett a könnyebb, függőleges tekeréssel.

Az eszköz konstrukciója és teljesítménye nélkülözhetetlenné tette a garat használatát, amely a nagyobb mennyiségű őrlőnivaló befogadását és szabályozható kövek közé juttatását biztosította. Mivel az áttételes malomszerkezet a közvetlenül meghajtott típusok teljesítményének többszörösét produkálta és kertes állványzata azokénál jóval nagyobb, 50-60 cm átmérőjű malomkövek alkalmazását is lehetővé tette, ez a szerkezeti megoldás jobban megfelelt a gabonaörlés, a lisztkészítés feladatának.⁶³ Különösen a kisebb készletekkel rendelkezők számára jelentett ez alkalmas eszközt, mert a malomba menéshez szükséges fogat költségén kívül az őrlés díját, a vámot is megtakaríthatták. Még akkor is előnyösebb volt ennek az eszköznek a használata, ha a nagyobb gazdáktól bérelték azt. Az áttételes kézimalom ezen szerepköréről tanúskodik egy arkai (Zemplén m.) példány, amelyet 1867-ben a helybeli kerékgyártó készített, és az eszköz felső áthidalójába a „Szegények malma” felírást vészte.⁶⁴ De nevezték *jajmalom*nak is. „Akinak nem volt sem állata, sem semmije, azok kézzel hajtották. Ha két ember lehajtott egy véka (kb. 50 liter) búzát, már azoknak volt elégük” (Verpelét, Heves m.).⁶⁵ Az alföldi középgazdaságokban azonban az állatok etetéséhez szükséges takarmány darálását végezték az orsós-garatos kézimalmokkal, amint arról egy múlt század végi beszámoló tanúskodik. E szerint pl. Sápon (Bihar m.) az 1890-es években egy középgazda maga szerkesztett kézidarálót, mely „erős fake-
retbe épített két malomkőből áll, garatja van, és egy lendke-

⁶³Erre utal KÓR Károly, 1980, 292.

⁶⁴SAÁD Andor felvétele és leírása, 1961. A Herman Ottó Múzeum Adattárában. Az adatot VIGA Gyulának köszönöm.

⁶⁵EA 2128/2. id. Csorba V. Mátyás (1862) közlése.

rékre szerelt hajtókarral kézi erővel hajtható. A darálós kamrában volt felállítva, és a hízóknak *daráltak* rajta tengerit vagy árpát. Nemcsak ő használta, hanem szinte a fél falu járt hozzá darálni. A felszabadulás után, mikor még a környékbeli malmok nem indultak meg, ezen örölték a búzát."⁶⁶ Amint ebből és más példákból is kitűnik, az eszközt lisztörlésre tulajdonképpen csak szükségből használták, elsődlegesen csak kukoricadarálást végeztek vele.⁶⁷ A Dunántúlon viszont az ugyanilyen szerkezetű kézimalmot kövek helyett vastag fakorongokkal felszerelve, hajdinahántolóként alkalmazták (Lendvajakabfa, Zala m.).⁶⁸

A garatos kézimalmok közül az orsós változat földrajzi elterjedtsége a legszélesebb a Kárpát-medencében (*IV. térkép*). Noha a 19. sz. közepéig visszanyúló tárgyi adatok szerint használata inkább az Alföldre koncentrált, széles kiterjedésű szórványos előfordulása és európai ismerete arról tanúskodik, hogy korábban Közép- és Nyugat-Európa nagy területén alkalmazták pohánka és egyéb gabonaféle őrlésére.⁶⁹ Ezt a szerepkörét különösen a 16–18. sz.-i háborús időkben töltötte be, amikor az elpusztított vagy az ellenség által elzárt nagymalmok helyettesítésére szolgált. A hadiélmezésben sem nélkülözhatték, számos változata szerepelt a mozgó hadak felszerelése között. Az áttételes kézimalom-konstrukció a Kárpát-medencében valószínűleg mint egy ez időben nyugatról behozott hadifelszerelés terjedt el.⁷⁰ Ezen eszközök nagy formai, szerkezeti hasonlósága a recens anyaggal arra enged következtetni, hogy hadifelszerelésként jelentős közvetítő szerepet játszottak abban, hogy a konstrukció átkerült a paraszti gazdaságokba. Az áttételes szerkezetű kézi-

⁶⁶MOLNÁR Ambrus, 1967, 138.

⁶⁷Vö. BÁTKY Zsigmond, 1942, 45.

⁶⁸Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, ltsz. 67.2.1. — MMA 53095.

⁶⁹Erre utal pl. a Dunántúl és Erdély területéről: PONGRÁCZ Pál, 1967, 28; Erdélyből, Csehországból és Galíciából: BÁTKY Zsigmond, 1942, 45; Szlovákiából, a Beszkidek területéről: BARAN, L., 1953, 97; BEDNARIK, R., 1967, 102; Kelet-Csehországból a 19. sz.-ből: KUTTELVAŠER, Z., 1969, 41–42, 46; Lengyelországból a 17. sz.-ből: BARANOWSKI, B., 1977, 13; Németország területéről: KRÜNITZ, J.G., 1812, 5783–5784. ábra; GLEISBERG, H., 1972, 6; Angliából: BENETT, R.—ELTON, J., 1898, 223.

⁷⁰Vö. TAKÁTS Sándor, 1907, 241; PONGRÁCZ Pál, 1967, 18, 240, 6. jegyzet.

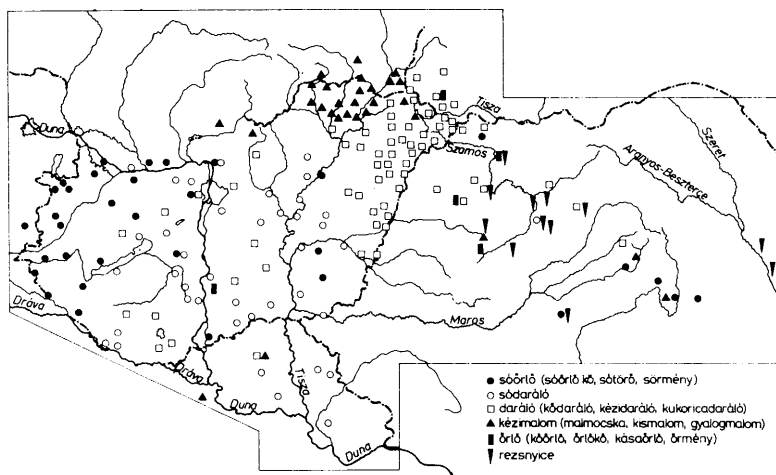
malom lényegesen magasabb teljesítménye miatt pedig elsősorban a nagyobb állatállománnyal rendelkező alföldi parasztgazdaságok számára jelentett alkalmas és kihasznált darálókésztséget a múlt század idején.

Az eszköz és a terminológia kapcsolata

A térképre vitt adatok összevetése arról tanúskodik, hogy az elmúlt évszázadokban a Kárpát-medence egész területén ismerték és használták a kézimalmokat a paraszti háztartásokban. Az egyes szerkezeti-konstruktív típusok megoszlása jobbra tájak szerint is körülhatárolható. Ennek megfelelően rögzíthetjük, hogy a Dunántúlon és a Duna—Tisza között a hordozható, állványzat nélküli, vályús kézimalomtípus dominált, mellette más eszközforma csak elvétve és szórványosan bukkant fel. Az északi hegyvidéket a tőkés konstrukció használata jellemezte. Ennek a típusnak, beleértve a keretes formát is, minden variánsa előfordul, legelterjedtebbnek azonban a fordított L alakú karos és a toldott keretes változat mutatkozik. A mennyezeti rögzítésű, hosszú hajtókaros tőkés kézimalomformát is az északi hegyvidék övezetében tekinthetjük hagyományos konstrukciónak, amely itt őrződött meg legtovább. A tőkés kézimalomtípus még előfordul a Tiszántúl keleti területén, ahol a keretes variánsok mellett a rövid hajtókarú változat a legismertebb. A Tiszántúlon azonban a garatos kézimalomtípus a tulajdonképpeni uralkodó eszközforma. Erdély területén mindegyik kézimalomtípussal, illetőleg ezek valamely variánsával találkozhatunk, meghatározható formának azonban a rögzített állványzatú, vályús kézimalmot tekinthetjük, amelyet mennyezeti rögzítésű, hosszú hajtókarokkal működtettek. A többi eszközváltozat csak szórványosan fordul elő, csupán a Szamos vidékén jelenik meg nagyobb gyakorisággal a tőkés konstrukció több változata.

A kézimalomtípusok földrajzi elhatárolódását bizonyos mértékig követi az eszköz terminológiájának megoszlása. Amint a kartografikus adatok jelzik (*I—IV. térkép adattára*), a kézimalom megnevezése a formai, szerkezeti variánsoknál is változatosabb

képet mutat.⁷¹ A rendkívül gazdag terminológiai készlet legnagyobb részben a használatmódra, a funkcióra utal. Sajátságos, hogy a kézimalom formái, szerkezeti tulajdonságát kifejező tárgymegjelölés csak elvétve bukkan fel (pl. a már említett egyedi *gyalogmalom* vagy *karosi malom*). Mivel a használatmód szoros kapcsolatban áll a szerkezeti konstrukcióval, így az eszköz funkcióját érzékeltető terminológiai megoszlás közvetve a formai eltérésekre is utal. Hogy milyen mértékben, arra a tipológiai térképeken szereplő adatok összesítése ad példát (V. térkép).⁷² Ennek nyomán három elnevezési alapforma mutatkozik a

V. A kézimalom elnevezésformái a Kárpát-medencében

legjellemzőbbnek, és rendelkezik a szerkezeti típusnak megfelelő táji elhatárolódással. A *sőörtő* nyugat-dunántuli előfordulása az állványzat nélküli, vályús kézimalomhoz kapcsolódik, a *malmoeska* az északi hegyvidéken mutat domináns elterjedést a tőkés típusú eszköz megjelöléseként, a *daráló* névvel pedig a

⁷¹Az MNA munkatérképén MORVAY Judit 28 elnevezésformát rögzített 6 szinonima-kategóriába sorolva; az erdélyi székely nyelvjárásból pedig 24 terminológiai variánst közül MÁRTON Gyula (1967, 215–217).

⁷²Mivel az MNA megfelelő térképlapja az összes terminológiai variánst rögzíteni fogja, valamint a tipológiai térképek adattárában a népnyelvi megjelöléseket feltüntettem, elegendőnek látszik a fontosabb megnevezésformák szerinti elkülönítés.

leegyöntetűbben a Tiszántúl keleti területén illették a kézimalmot. A Kárpát-medence többi részén a terminológiahasználat megközelítően sem egységes. A Dél-Dunántúlon és az Alföldön a *daráló* jelzős névalakjai terjedtek el. Ezek közül a leggyakoribb a *sódaráló*, ami szintén az állványzat nélküli, vályús eszköztípust képviseli. Szórványosan más elnevezés is előfordul. Erdély területén csaknem minden terminológiai variáns ismeretes, körülhatárolható táji kötődés nélkül. Ezek között gyakori a román kölcsönszóként használt *rezsnyice*, valamint a *sóőrleő* a lényegesen termelékenyebb állványos eszközforma megnevezéseként.

MÁRTON Gyula vizsgálata szerint a székely nyelvjárásban a *daráló* és a *sóőrleő* alakváltozatai a legelterjedtebbek, amelynek földrajzi megoszlása is kimutatható. A *daráló* elsősorban Háromszéken és Udvarhelyszék keleti felében van meg. A *sóőrleő* izoglosszájának magva a csíki tájszólás, de felöleli az egész háromszéki, gyergyói és az udvarhelyszéki tájszólás egy részét is. A szóföldrajzi tények és a történeti adatok alapján rögzíti, hogy régen főleg a *sóőrleő* és a vele rokon szavak terjedtek el a székely nyelvjárásban, a *daráló* névváltozat talán csak később vált közkeletűvé, mégpedig elsősorban a mezőgazdasági termelésre alkalmasabb Háromszéken és Udvarhelyszéken.⁷³ Ezt a következtetést a két terminológia magyarországi viszonya is alátámasztja, ahol az egész Alföldet a *daráló* névalak uralja, amely mind az északi heggyvidék, mind pedig a Dunántúl felé terjeszkedik. Ha a kézimalom eredeti funkciójára, az őrlésre utaló terminológiai változatokat megkülönböztetjük a *daráló* névalakjaitól, akkor az V. térkép sötét színjelzése révén szembetűnővé válik a hagyományosnak tekinthető eszközmegnevezések visszaszorulása, illetve a *daráló* szó térhódítása. E folyamat miatt az eszköz tipológiai megoszlása és a terminológiai differenciálódás csak részlegesen esik egybe, főképpen a peremterületeken. Természetesen nemcsak a terminológiák között mehetett végbe felcserélő-

⁷³MÁRTON Gyula, 1967, 219–220, 223. Hasonló földrajzi megoszlást mutatott a terminológiahasználat Kolozsvár (Cluj-Napoca) környékén is, ahol nyugat felé az *örmény*, kelet felé a *rezsnyice*, az északi területen pedig a *daráló* mutat egybefüggő elterjedtséget. SZABÓ T. Attila, 1944, 34–35 és II. térképlap.

dés, hanem az egyes eszköztípusok esetében is. Valószínűnek látszik pl., hogy a Tiszántúl keleti területén az északi hegyvidéken használatos tőkés kézimalomformával találkozhatunk, amely háttérbe szorította az állványzat nélküli, vályús kézimalmot, átvéve annak megnevezését. A *daráló* szó elterjedésével kapcsolatban számolnunk kell a paraszti háztartásokban a múlt század vége óta elszaporodó gyári vasdarálók terminológia-egységesítő hatásával, valamint azzal, hogy az utóbbi évszázadokban a kézimalmok általánosan darálóeszközként funkcionáltak. Mindezek nyomán bizonyosra vehetjük, hogy a *daráló* elnevezés újabb keletű, amely a hagyományos konstrukciójú eszközformákra is egyre inkább áterjed.

A 16. sz. végéig visszanyúló történeti források arról vallanak, hogy a kézimalom korábbi megnevezése – amint már említettük – elsősorban a *sóórlő* áll kapcsolatban, így a leggyakoribb a *sóórlő*, *sóórlő malom* forma.⁷⁴ Mivel nincsen a 18. sz. közepénél korábbi tárgyi anyagunk, így az egyes terminológiáknak megfelelő eszközkonstrukcióról kevés bizonyosságot szereztünk. A szűkszavú történeti adatokból mégis arra következtethetünk, hogy a *sóórlő* a 17. sz.-ban – legalábbis Erdélyben – az állványos kézimalom megnevezésére szolgált. Kővár 1694-ből származó inventáriumában olvashatjuk, hogy „Ezen hosszú, de pusztá istálló fala mellett kívül, az udvar felől van ragasztva négy egyenlő, páros sóórlő vagy rosnicakő tölgyfából egybenrotatott fatalpa, mely talpfákban mindenikben két-két rosnicakő helye van kimetszve és kerítélve[!] Azon négy páros talpfákban, különös fészkeiben van alsó rosnicakő...”⁷⁵ Ez a leírás egyértelműen a tőkés kézimalom-szerkezetre utal, amelynek sajátosan csoportos elhelyezésével biztosították a munka termelékenységét.⁷⁶ A kézimalom szélesebb feladatköréről is tudunk egy 1626.

⁷⁴Pl. 1597: *Sóó-órlő bokor kő* (Sümege); 1630: *sóórlőmenny* (Kinizsi javak összeírásában) – TAKÁTS Sándor, 1907, 239; 1641: *sóó-órlő malom* (Makovicza); 1676: *sóó-óllő kőmalom* (Komárom) – LAMBRECHT Kálmán, 1915, 17; 1636: *sóórmenny* (Siménfalva); 1694: *sóórlő* (Kővár); 1724: *sóórlő* (Korokna) – B. NAGY Margit, 1973, 78, 242, 295.

⁷⁵B. NAGY Margit, 1973, 251.

⁷⁶A csoportos eszközhasználat néprajzi analógiáját ismerjük a dalmáciai Krk szigetről. MILIČIĆ, M., 1955, 190.

évi regéci (Zemplén m.) összeírásból, amelyben „öt darab só és néha lisztet őrlő, kiseddel kézzel forgató száraz malom és kézi malom szerestől” szerepel.⁷⁷ A nyilvánvalóan állványos eszközformára utaló megnevezés itt eltér a gyakoribbnak tűnő sóőrlő terminológiától. Hasonló megjelölés ez időből Erdély területéről is fennmaradt: „Kézimalomhoz való, faragott felső kú”.⁷⁸ A tőkés konstrukció szélesebb ismeretéről bizonykodik még Csenger (Szatmár m.) 1713-as összeírásában szereplő megjegyzés: „mola lignae minor, vulgo örmény”, azaz kis famalom.⁷⁹ E népi elnevezésforma egyértelműen az őrlésre utal, ami a sófeldolgozáson kívül a lisztkészítésre is kiterjedhetett.

Ezekből a szórványos adatokból is kitetszik, hogy már az előző évszázadokban változatos terminológiai készlettel rendelkezett a kézimalom, és elnevezése sokkal inkább az eszköz szerepkörére, mintsem formai-szerkezeti jellemzőire utalt. Tehát ugyanazon konstrukciót a 17-18. sz.-ban is többféle névvel illették. Ugyancsak ezen adatok nyomán feltételezhetjük, hogy az állványos tőkés kézimalom lényegesen elterjedtebb volt, mint ahogyan azt a recens anyag alapján rögzíteni lehet. Ennek emléket őrizhetik a legrégebbi recens eszközök (l. 9, 14-15, és 17. kép). Az egyszerű tőkés szerkezet mellett több adat szól az át-tételes kézimalomtípusról, amelynek a lisztkészítésben – különösen háborús időszakokban – jelentősebb funkciója volt.⁸⁰ Nem rendelkezünk azonban megnyugtatóan azonosítható utalással az állványzat nélküli, hordozható, vályús eszközformáról. Bár nem zárható ki, hogy a *sóőrlő* név ilyen egyszerű tárgyat jelölhetett – amennyiben az eszköz tartozékaira nincs külön utalás.⁸¹

⁷⁷TAKÁTS Sándor, 1907, 240. Hasonlóról tudunk az erdélyi Szentbenedekről (Mínástirea) 1696-ból: „Egy kis sóőrlő malom cum suis requisitis (tartozékaival).” B. NAGY Margit, 1973, 264.

⁷⁸Az uzdiszentszéteri udvarház 1679. évi inventáriumában. B. NAGY Margit, 1973, 139.

⁷⁹LAMBRECHT Kálmán, 1915, 17.

⁸⁰Vö. TAKÁTS Sándor, 1907, 240-241; PONGRÁCZ Pál, 1967, 28.

⁸¹Pl. erre enged következtetni az 1597-es sümegi összeírásban szereplő „só-őrlő bokor kő” (TAKÁTS Sándor, 1907, 239). A kőpárt jelölő megnevezés azonban az állványos eszközforma köveire is vonatkozhatott.

A 16. sz. végéig visszanyúló terminológiai és történeti adatok fényében feltűnően csekély szerepe volt a gabonaörlésben, a lisztkészítésben az egyszerű – nem áttételes szerkezetű – kézimalmoknak, amelyek feladatköre tulajdonképpen csak a sóörlésre korlátozódott a terminológia tükrében. Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemel, hogy a recens anyagban a gyakori *sóörlő* szón kívül örlésre utaló névalak még a *kásaörlő*, *darasörlő* összetételben is szerepel, de lisztkészítésre vonatkozó megfelelőivel, mint pl. „búzaörlő, lisztörlő”, elvéte sem találkozhatunk. Az általánosabb jelentéstartalmú *örmény* szórványos használata is az előbbi kifejezésekkel egybeeső, behatároltabb szerepkört jelöl. A *malom* szóból képzett variánsok, mint a *kézimalom*, *kőmalom*, *kisdéd malom*, *malmocska* stb. olyan eszközök elnevezései voltak, melyek – a működtetésükre vonatkozó adatok bizonyossága szerint – ugyancsak darakészítésre, sóörlésre, paprikadarálásra szolgáltak. De bátran ide sorolhatjuk a többi terminológiai változat: a *kásacsindló*, *srótoló*, *rezsnyice* stb. jelentéstartalmát is. Mindezek alapján arra a belátásra kell jutnunk, hogy a terminológia – rendkívüli változatossága ellenére is – egyöntetűen nem gabonaörlő, lisztkészítő, hanem daráló szerepkörrel rendelkező eszköz megjelölésére szolgál a Kárpát-medencében.

Ezzel a terminológiai eredménnyel teljesen egybevág az eszköztípusok szerkezeti sajátossága. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az állványzat nélküli, vályús kézimalomszerkezet vagy a fa alkatrészekkel rendelkező tőkés kézimalomformák már konstrukciós adottságaiknál fogva sem alkalmasak gabonaörlésre. De a stabilabb felépítésű, hagyományosabb eszközformák, mint pl. a rögzített állványú vályús kézimalom vagy a vas tengelyszerkezetű tőkés, keretes kézimalmok sem tekinthetők valódi gabonaörlő eszközöknek. Ugyanis ha összevetjük ezeket a középkori (12–13. sz.-i) régészeti rekonstrukciókkal⁸² vagy a kelet-európai recens gabonaörlő kézimalomformákkal,⁸³ szembeötlő eltéréseket tapasztalunk. Azoknál ugyanis kivétel nélkül fejlettebb vas tengelyszerkezettel, állandó helyhez kötött állványzattal, nagyobb méretű kövekkel és a hajtókar produktívabb rögz-

⁸²RIBAKOV, B.A., 1945; MÉRI István, 1970, 75–76.

⁸³KAROV, D.M., 1960, 68.

zítésmódjával találkozhatunk. Ez utóbbi egyöntetű sajátossága, hogy a mennyezeti rögzítésű, hosszú hajtórúd alul nem a kőfelületbe vágott mélyedésbe illeszkedik, hanem a forgókő pereméhez kapcsolódik. A kő középpontjától lényegesen távolabb eső hajtókarcsatlakozás számottevően növelte a forgássebességet, ezáltal az eszköz termelékenységét.⁸⁴ Ez a szerkezeti-konstruktív stabilitás nemcsak azokra a területekre jellemző, ahol tradicionálisan kézieszközökkel végezték a gabonaörlést, hanem ott is megtalálható, ahol a legutóbbi időkben kényszerültek rendszeresen házi lisztkészítésre. Erről szemléletesen tanúskodnak pl. a valašskoi kézimalmok, amelyek a Beszkidek irtásterületein a múlt században alakult morva-*vlach* települések önellátó gazdaságaiban a pohánka és más gabonaneműek őrlésére szolgáltak.⁸⁵

A lisztszükségletüket a legutóbbi időkig önellátóan kielégítő parasztgazdaságok eszközei – a rendszeres és nagymérvű igénybevételnek megfelelően – éppen olyan szerkezeti stabilitást mutatnak, mint a középkori gabonaörlő kézimalmok. Ezeknek az eszközöknek kellett ugyanis a 11–13. sz.-ban a jobbágygazdaságok teljes gabonakészletének feldolgozását ellátni a Kárpát-medencében csakúgy, mint Kelet-Európában, mert a megfelelő nagymalmok hiánya miatt a földesúri szolgáltatásoknak liszt és kenyér formájában kellett eleget tenni.⁸⁶ Csak az egyenetlenül elszaporodó vízi- és szárazmalmok mentesítették idővel a jobbágygazdaságokat e tehertételtől,⁸⁷ és vált lehetővé – egyes vidékeken kötelezővé – a nagymalmokban való őrlés. A 15–16. sz.-ban a hadifelszerelésként nagy területen elterjedő áttételes kézimalomforma is hozzájárult ahhoz, hogy a hagyományos eszköztípus végleg elveszítse eredeti feladatkörét, és – ahogyan a 16. sz. végétől rekonstruálni lehet – kizárólag darálóeszközzé váljon. A funkcióváltozás viszont kihatott a szerkezeti konstrukcióra. Így a MÉRI István által feltételezett, magas

⁸⁴Ennek részletesebb vizsgálatát adja SELMECZI KOVÁCS Attila, 1981.

⁸⁵BÁRAN, L., 1953.

⁸⁶MAKKAI László, 1974, 45, 47; KUPRIC, Ja. N., 1951, 22.

⁸⁷A 15. sz.-ban már „a molnárok száma feltűnően nagy az alföldi mezővárosokban”. BÁCSKAI Vera, 1965, 50.

technikai színvonalú, Árpád-kori kézimalomformának⁸⁸ az új feladatkörhöz jobban alkalmazkodó változatai alakultak ki. Mivel tájanként vagy kulturális régióként más-más volt a háztartások darálásigénye, ezért a későbbi évszázadok alatt kiformalódó regresszív kézimalomtípusok szerkezeti és terminológiai megoszlása földrajzilag is elhatárolódott egymástól, amint az a recens anyag kartografikus áttekintéséből kitűnt. A feldolgozásra kerülő alapanyagokhoz alkalmazkodó szerkezeti-konstruktív megoldások pedig beszédesen tanúskodnak a nyersanyag és technológia összhangjáról, ezen keresztül parasztságunk technikai érzékének és tudásának nem lebecsülendő színvonaláról.

Függelék

Az I. térkép adattára

1. Pozsonyboldogfa (Matka Božia, Csehszlovákia): *srótuló*, MNA
2. Lipót: *sóólló*, MNA
3. Lébény: *sóórló*, EA 3463/35. JUHÁSZ Ferenc gyűjtése, 1940.
4. Kapuvár: *sóórló*, Rábaközi Múzeum, Kapuvár ltsz. 31-1968. MMA 44295.
5. Alsóőr (Unterwart, Ausztria): *sóórló*, GAÁL Károly, 1969, 142. és 41/3. ábra
6. Kenéz: *sóólló*, *sóódaráló*, MNA
7. Szalafő: *kásacsinyáló*, MNA
8. Őriszentpéter: *sóórló*, EA F 109538. SZABÓ Mátyás felvétele, 1953.
9. Nagypáli: *sóórló*, Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, ltsz. 54.33.6.1-2.
10. Nemesvita: *sóólló*, MNA
11. Ordascsehi: *sóódaráló*, MNA
12. Garabonc: *sóórló*, MNA
13. Tornyiszentmiklós: *sóórló*, MNA
14. Nemespátró: *sóórló*, *kóórló*, EA F 102396. FÉL Edit felvétele, 1951.
15. Szilvásszentmárton: *kúóódaráló*, MNA
16. Varga: *óódaráló*, MNA
17. Kálmánca: *sóódaráló*, MNA
18. Drávaszentes: *sóódaráló*, MNA

⁸⁸Az alföldi régészeti malomkötelek alapján rekonstruált állványos kézimalom bonyolult tengelyszerkezettel rendelkezik, amelynek mennyezeti rögzítésű, hosszú hajtórúdja a forgókő pereméhez kapcsolódik. Vö. MÉRI István, 1970, 75-76. A kézimalom köveinek vas alkatrészrel való központosítására nyújt tárgyi bizonyítékot a 11-13. sz.-ből KOVALÓVSZKY Júlia, 1980, 47, 31. tábla 6-7. kép.

19. Drávacgárdony: *sódarálló*, MNA
20. Ócsárd: *kúdaráló*, MNA
21. Peterd: *kásadaráló*, MNA
22. Kórógy (Korog, Jugoszlávia): *gyalogmalom, sós-kú*, MNA – *sós-kő*, PENAVIN Olga, 1978, 70.
23. Bogyiszló: *sódaráló*, MNA
24. Sióagárd: *sódaráló*; MNA
25. Kajdacs: *sódaráló*, MNA
26. Miszla: *sódaráló*, MNA
27. Alap: *sóőrleő, daráló*, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, ltsz. 61.610.1.
28. Tác: *sódaráló*, MNA
29. Szentkirályszabadja: *sódaráló*, MNA
30. Szentgál: *kézidaráló*, MNA
31. Dudar: *sóőrleő*, MNA
32. Csákberény: *kézidaráló*, MNA
33. Bia: *sóőrleő, kúdaráló*, MNA
34. Tinnye: *sódaráló*, MNA
35. Bajna: *sódaráló*, MNA
36. Bana: *sóőrleő*, MNA
37. Ekel (Okoličná, Csehszlovákia): *sódaráló*, MNA
38. Martos (Martovce, Csehszlovákia): *sóőrleő*, MNA
39. Bátorkeszi (Vojnice, Csehszlovákia): *sóőrleő*, MNA
40. Csáb (Čebovce, Csehszlovákia): *kézimalom*, MNA
41. Ságújfalu: *kézimalom*, Palóc Múzeum, Balassagyarmat, ltsz. 66.53.1. MMA 44227.
42. Gyöngyöspata: *daráló*, MNA
43. Mezőkövesd: *sódaráló*, ZUPKÓ Béla felvétele, 1958.
44. Tiszanána: *sódaráló*, MNA
45. Tizzasüly: *sódaráló*, MNA
46. Zagyvarékas: *sódaráló*, MNA
47. Jászberény: *sódaráló*, Jász Múzeum, ltsz. 54.173.1. MMA 54100.
48. Kisoroszi: *sóőrleő, sódaráló*, MNA
49. Nagytarcsa: *kézidaráló*, Helytörténeti Gyűjtemény, ltsz. 65.466.1—2. MMA 49576.
50. Ócsa: *sódaráló*, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, ltsz. n. MMA 5758.
51. Cegléd: *sódaráló*, Kossuth Múzeum, ltsz. 58.105.1. MMA 66569.
52. Kiskunfélegyháza: *daráló*, MNA
53. Dunapataj: *sódaráló*, Néprajzi Múzeum, ltsz. 61.95.66.
54. Soltvadkert: *daráló*, MNA
55. Homokmégy: *őrleőkő*, MNA
56. Jánoshalma: *sódaráló*, Türr István Múzeum, Baja, ltsz. 62.69.1.2. MMA 20433.
57. Zákányszék: *sódaráló*, MNA
58. Tompa: *sódaráló*, MNA
59. Tataháza: *sódaráló*, MNA
60. Dávod: *sóőrleő*, MNA
61. Bácsstopolya (Bačka Topola, Jugoszlávia): *daráló, kézimalom*, MNA
62. Bácsfeketehegy (Feketić, Jugoszlávia): *sódaráló*, MNA
63. Temerin (Temerin, Jugoszlávia): *sódaráló*, MNA
64. Torontálvásárhely (Debeljača, Jugoszlávia): *sódaráló*, MNA
65. Ittebé (Novi Itebej, Jugoszlávia): *sódaráló*, MNA
66. Torontáltorda (Torda, Jugoszlávia): *sódaráló*, MNA

67. Apátfalva: *sódaráló*, MNA
68. Hódmezővásárhely: *sódaráló*, *őrlőkő*, Tornyai János Múzeum, ltsz. n. MMA 50023.
69. Orosháza: *sőrlőkő*, Szántó Kovács Múzeum. GUNDA Béla szíves közlése, 1962.
70. Kőröstarcsa: *sódaráló*, MNA
71. Szarvas: *sőrlő*, PALOV József, 1973, 4, 2. kép
72. Öcsöd: *sódaráló*, MNA
73. Tiszapüspöki: *sódaráló*, MNA
74. Turkeve: *sódaráló*, MNA
75. Tiszafüred: *ső-őrlő*, LAMBRECHT Kálmán, 1915, 16—17.
76. Debrecen-Szigút: *daráló*, Déri Múzeum, ltsz. 31/1938. MMA 10040.
77. Nyírbéltelek: *daráló*, MNA
78. Polgár: *daráló*, MNA
79. Vágashuta: *malmocska*, *mlyn*, DENIA F 979/1—2. S. gy.
80. Dercen (Driszina, Szovjetunió): *őrő*, *daráló*, EA F 85025. K. KOVÁCS László felvétele, 1940.
81. Magosliget: *daráló*, MNA
82. Egri (Agris, Románia): *daráló*, MNA
83. Paptelke (Poptelec, Románia): *daráló*, *rezsnyica*, KOVÁCH Géza, 1958, 106, 10/a. kép
84. Szilágysámson (Şamsud, Románia): *máletörő*, *késkészítő*, EA F 79392. SZÉNDREY Ákos felvétele, 1941.
85. Daróc (Drăguşeni, Románia): - , SZABÓ T. Attila felvétele, 1944. GUNDA Béla szíves adata
86. Nyárszó (Nearşova, Románia): *kézimalom*, EA F 196447. KRESZ Mária felvétele, 1965.
87. Magyarvalkó (Văleni, Románia): *sörmény*, EA F 1732. BÁTKY Zsigmond felvétele, 1899. — *örmény*, MNA
88. Györgyfalva (Gheorghieni, Románia): *rezsnyice*, GUNDA Béla gyűjtése (1946) és szíves közlése
89. Feketelok (Lacu, Románia): *rezsnyice*, MNA
90. Szék (Sic, Románia): *sőrlő*, *rezsnyice*, KÓS Károly, 1980, 461, 8. kép
91. Désakna (Ocna Dejului, Románia): *rezsnyice*, MNA
92. Alparét (Olpret, Románia): *késadaráló*, KÓS Károly, 1976, 373.
93. Magyardécse (Cireşoiaia, Románia): *rezsnyice*, MNA
94. Zsejk (Jeica, Románia): *daráló*, *rezsnyice*, MNA
95. Újszékely (Secueni, Románia): - , MOLNÁR István szíves közlése, 1958.
96. Vágás (Tăetura, Románia): *sőrlő*, MNA
97. Vargyas (Vîrghiş, Románia): *sőrlő*, MNA
98. Sepsiszentgyörgy (SfîntuGheorghe, Románia): *sőtörő kézi-malom*, a múzeum gyűjteményében.
99. Alsócernáton (Cernatulde Jos, Románia): *sőrlő*, MNA
100. Ploszkucén (Ploscuţeni, Románia): *rezsnyice*, MNA
101. Gajcsána (Găiceanu, Románia): *rezsnyica*, MNA

A II. térkép adataira

1. Szalafő: *sóórlómalom*, KARDOS László, 1943, 152, 62. kép
2. Acsád: *sóórló, sódaráló*, MNA
3. Pereszteg: *suóóllüő*, MNA
4. Fertőendréd: *sóórló*, IKVAI Nándor gyűjtése, 1957.
5. Vanyola: *sóórló*, MNA
6. Lévárt (Strelnice, Csehszlovákia): *glétoló*, MNA
7. Damak: *kismalom*, MNA
8. Szögliget: *malmocska*, MNA
9. Szádellő (Zádiel, Csehszlovákia): *malmocska*, MNA
10. Szalonna: *öllő, kézimalom*, GUNDA Béla, 1937, 65, 40. kép
11. Szuhogy: *kismalom*, MNA
12. Böcs: *daráló*, MNA
13. Forró: *malmocska*, UJVÁRY Zoltán gyűjtése, 1957.
14. Mogyoróska: *malmocska*, DENIA F 1019/14-21. S. gy.
15. Háromhuta: *malmocska*, s.gy.
16. Tiszaeszlár: *daráló*, MNA
17. Vajdácaska: *malmocska*, EA F 100140. SZOLNOKY Lajos felvétele, 1951.
18. Regéc: *malmocska*, DENIA F 1021/27-29. S. gy.
19. Pusztafalu: *malmocska*, s. gy. — *malmocska*, EA F 82887, MÁRKUS Mihály felvétele, 1939. — *malmocska*, GÖNYEY Sándor, 1939, 130, 16. ábra
20. Rudabányácska: *malmocska*, s. gy.
21. Mokcsakerész (Krizany, Csehszlovákia): *malmocska*, MNA
22. Nagygejőc (Velikaja-Gejovce, Szovjetunió): *daráló*, MNA
23. Zsurk: *daráló*, MNA
24. Viss: *daráló*, MNA
25. Tiszaszentmárton: *daráló*, SALLAI József gyűjtése, 1957.
26. Gergelyiugornya: *daráló*, IKVAI Nándor gyűjtése, 1957.
27. Nagyberég (Beregi, Szovjetunió): *tengeridaráló*, EA F 85190. K. KOVÁCS László felvétele, 1940.
28. Salánk (Salanki, Szovjetunió): *kásadaráló*, MNA
29. Tiszacséce: *daráló, kásaórló*, MNA
30. Kocsord: *kéziparáló*, MNA
31. Rohod: *kövesdaráló*, MNA
32. Nyírpazony: *kövesdaráló*, JÓZSA Lajos gyűjtése, 1958.
33. Apagy: *kódaráló*, SZABÓ Béla gyűjtése, 1958.
34. Nyírbátor: *daráló*, Báthory István Múzeum, ltsz. 57.477.1.1-4. SZALONTAI Barnabás adata
35. Nagyecséd: *daráló*, FARKAS József gyűjtése, 1959.
36. Nyírpilis: *daráló*, Báthory István Múzeum, ltsz. 63.187.1.1-6. SZALONTAI Barnabás közlése
37. Nyíradony: *daráló*, UJVÁRY Zoltán felvétele, 1956.
38. Nyírmártonfalva: *daráló*, UJVÁRY Zoltán gyűjtése, 1957.
39. Nagyléta: *daráló*, EA 1001/1. MOLNÁR József gyűjtése, 1940. — *daráló*, EA F 202816. MOLNÁR Balázs felvétele, 1965.
40. Gáborján: *daráló*, SÁNDOR Ildikó felvétele, 1959.
41. Ártánd: *daráló*, MNA
42. Kőtegyán: *daráló*, MNA
43. Érszöllős (Pătal, Románia): *daráló*, MNA
44. Kőszegremete (Remetea Oasului, Románia): *daráló*, MNA
45. Domokos (Dămăcușeni, Románia): *rezsnyice*, MNA
46. Bogdánd (Bogdand, Románia): *daráló*, MNA
47. Dësháza (Deja, Románia): *daráló, rongyica*, MNA

48. Kraszna (Crasna, Románia): *daráló*, MNA
49. Váralmás (Almaşu, Románia): *rezsnyice*, KÓS Károly, 1980, 292, 2. kép

A III. térkép adataira

1. Szendrő: *öllő, kézimalom*, GUNDA Béla, 1937, 65, 39. kép
2. Szászfa: *kézimalmocska*, MNA
3. Aszaló: *kisimalom, kisdaráló*, MNA
4. Gibárt: *malmocska*, MEGAY Géza felvétele, 1932. Herman Ottó Múzeum Fényképtárhívuma, Miskolc, ltsz. 1783. VIGA Gyula szíves adata
5. Makkoshotyka: *malmocska*, s. gy.
6. Regéc: *malmocska*, DENIA F 1021/6–8. S. gy.
7. Erdőhorváti: *malmocska*, MNA
8. Nyíri: *malmocska*, PETERCSÁK Tivadar, 1978, 40, 20. kép
9. Magyarböd (Bidovce, Csehszlovákia): *malmocska*, MNA
10. Nagybózsva: *malmocska*, s. gy.
11. Vajdácska: *malmocska, daráló*, MNA
12. Sára: *malmocska*, s. gy.
13. Kék: *kézidaráló*, EA F 135053. FÖLDES László felvétele, 1960.
14. Cigánd: *daráló*, MNA
15. Zétény (Zatin, Csehszlovákia): *malmocska*, MNA
16. Abara (Oborin, Csehszlovákia): *malmocska*, MNA
17. Lelesz (Leles, Csehszlovákia): *malmocska*, MNA
18. Nagydobrony (Velikaja Dobrony, Szovjetunió): *daráló*, EA F 84028. DINCSÉR Oszkár felvétele, 1939.
19. Beregrákos (Rakosin, Szovjetunió): *daráló, daráló*, MNA
20. Dercen (Driszina, Szovjetunió): *őrő, daraőrő, sóőrő, tengeri daráló*, EA F 85025, 85088, 154348. K. KOVÁCS László felvétele, 1940.
21. Méhtelek: *daráló*, SEBESTYÉN Árpád felvétele, 1957.
22. Tyukod: *kődaráló*, MNA
23. Panyola: *kődaráló, kézidaráló*, EA F 219737, GYÖRFFY István felvétele, 1930.
24. Márok: *malmocska*, EA F 219511. GYÖRFFY István felvétele, 1930.
25. Tizsaszentmárton: *kézimalom*, EA F 110729. SZABÓ Mátyás felvétele, 1954.
26. Aranyosapáti: *kézimalom*, EA F 213485. FÖLDES László felvétele, 1966.
27. Rohod: *daráló*, MNA
28. Újfehértó: *daráló*, MNA
29. Nyíradony: *daráló, kődaráló*, BELLON Tibor felvétele, 1974.
30. Nyírlugos: *kődaráló*, VIGA Gyula felvétele, 1974.
31. Berettyószentmárton: *daráló*, SÁNDOR Ildikó felvétele, 1959.
32. Körösharsány: *daráló*, MNA
33. Magyarhomorog: *kézidaráló*, EA F 127403. MOLNÁR Balázs felvétele, 1957.
34. Egri (Agris, Románia): *daráló*, MNA
35. Koltó (Coltău, Románia): *kásaőrő, kásadaráló*, MNA
36. Paptelke (Poptelec, Románia): *kődaráló*, KOVÁCH Géza, 1958, 106, 10. kép

37. Kraszna (Crasna, Románia): *örmény, sörmény*, VAJKAI Aurél, 1943, 168, 56. kép
38. Szék (Sic, Románia): *rezsnyice*, KÓS Károly, 1980, 461.
39. Resinár (Răşinari, Románia): *sőőrleő, rîsnîtä*, PACALA, Viktor 1909, 109, 13. kép.
40. Siklöd (Şiclod, Románia): *dardló*, a székelykeresztúri múzeum gyűjteményében
41. Vágás (Tăetura, Románia): *sőőrleő*, MNA
42. Vargyas (Vîrghiş, Románia): *sőőrleő*, MNA

A IV. térkép adattára

1. Kecskemét: *dardló, kukoricadardló*, BÁTKY Zsigmond, 1942, 45.
2. Jászberény: *lélekszárító*, BLÉNESSY János, 1933, 42.
3. Verpelét: *jaj-malom*, EA 2128/2.
4. Arka: *szegények malma*, SAÁD Andor gyűjtése, 1961. Herman Ottó Múzeum Fényképtárhelye, Miskolc. VIGA Gyula szíves közlése
5. Polgár: *szuszogó*, MNA
6. Hajdúnánás: *dardló*, MNA
7. Sáp: *kézidardló*, MOLNÁR Ambrus, 1967, 138.
8. Nádudvar: *deráló*, MNA
9. Kisújszállás: *sődardló*, MNA
10. Doboz: *dardló*, MNA
11. Berettyóújfalú: *dardló*, Déri Múzeum, Debrecen, ltsz. V. 55.50.1. MMA 3698.
12. Kokad: *dardló*, MNA
13. Bagamér: *dardló*, IKVAI Nándor felvétele, 1962.
14. Nyírbéltelek: *dardló*, MNA
15. Nyírmártónfalva: *dardló*, UJVÁRY Zoltán gyűjtése, 1957. — *dardló*, MNA
16. Hajdúböszörmény: *kézidardló*, Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény, ltsz. 53.367.1. MMA 33220. — *kézimalom*, Hajdúsági Múzeum, ltsz. 52.299.1. MMA 32828.
17. Nyírbogát: *dardló*, Báthory István Múzeum, Nyírbátor, ltsz. 57.7.1.1-2. SZALONTAI Barnabás gyűjtése, 1957.
18. Nyírbátor: *garatos dardló*, Báthory István Múzeum, Nyírbátor, ltsz. 57.478.1.1-6. SZALONTAI Barnabás gyűjtése, 1957.
19. Kék: *dardló, kukoricadardló*, MNA
20. Nemesborozva: *küldardló*, MNA
21. Szinérváralja (Seini, Románia): *sőőrleő malom*, EA F 8825. GYÖRFFY István felvétele, 1907.
22. Cerbál (Románia): — , PAPAAGI, Tache, 1934, 73b. kép
23. Zetelaka (Zetea, Románia): *kézimalom*, KÓS Károly, 1980, 292, 3. kép
24. Árkos (Arcuş, Románia): *kőmalom*, a sepsiszentgyörgyi múzeum gyűjteményében

- BÁCSKAI Vera
1965 *Magyar mezővárosok a XV. században*. Bp.
- BARAN, L.
1953 *Žrna, mlýnce a šupiňáky na Valašsku*. Valašsko II. 90–101. Brno.
- BARANOWSKI, B.
1977 *Polskie młynarstwo*. Wrocław.
- BÁTKY Zsigmond
1942 *Táplálkozás. A magyarság néprajza*. I.³ 31–107. Bp.
- BEDNARIK, R.
1967 *L'udové staviteľ'stvo na Kysuciach*. Bratislava.
- BENNETT, R.—ELTON, J.
1898 *History of Corn Milling I. Handstones, Slave and Cattle Mills*. London—Liverpool.
- BLÉNESSY János
1933 *A Jász Múzeum ismertetése Jászberény vázlatos történetével*. Jászberény.
- BOMANN, W.
1929 *Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen*. Weimar.
- BUCUR, C.
1977 *Considerații istorice și etnologice privind apariția instalațiilor hidraulice pe teritoriul României*. Biharea, 1976. 7–73. Oradea.
- DOMANOVSKY Sándor (szerk.)
é. n. *Magyar művelődéstörténet*. IV. Bp.
- FALKOWSKI, J.—PASZNYCKI, B.
1935 *Na pogranczu łemkowsko-bojkowskiem zarys etnograficzny*. Lwów.
- FELDHAUS, F. M.
1914 *Die Technik der Vorzeit, der geschichtlichen Zeit und der Naturvölker*. Leipzig—Berlin.
- GAÁL, K.
1969 *Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien.
- GAMERITH, A.
1956 *Lebendiges Ganzkorn*. Goisern.
- GLEISBERG, H.
1956 *Technikgeschichte der Getreidemühle*. München—Düsseldorf.
1972 *Die Kasten- oder Gestellmühle*. Agrártörténeti Szemle, Supplementum 1–6.
- GÖNYEY Sándor
1939 *Az abaújmegyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete*. NÉ. 119–141.
- GUNDA Béla
1937 *Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében*. NÉ. 45–70.
- HORVÁTHOVÁ, E.—URBANCOVÁ, V. (red.)
1972 *Die slowakische Volkskultur*. Bratislava.
- HØJRUP, O.
1972 *Landbokvinden. Rok og kaerne*. København.
- IOSIPESCU, S.
1978 *Considerațiuni privind răspîndirea rîșniței de piatra în cîmpia Română*. In: *Ilfov-file de istorie*. Comitetul

de cultură si educatie socialistă al județului Ilfov.
Muzeul Județean. 551-556. București.

KARDOS László

1943 *Az Őrség népi táplálkozása*. Bp.

KAROV, D. M.

1960 КАРОВ, Д. М., О развитии примитивных орудий. In: Проблемы истории первобытного общества. (Труды Института Этнографии. LIV.) 3-79. Москва-Ленинград.

KARUTZ, R.

1926 *Atlas der Völkerkunde. II. Die Völker Europas*. Stuttgart.

KISBÁN Eszter

1980 *Kézimalom*. In: Magyar néprajzi lexikon. III. 187-189. Bp.

KISS Géza

1937 *Ormánység*. Bp.

KÓS Károly

1976 *Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest.

1980 *Eszköz, munka, néphagyomány*. Bukarest.

KÓS Károly—SZENTIMREI Judit—NAGY Jenő

1974 *Szilágysági magyar népművészet*. Bukarest.

KOVÁCH Géza

1958 *A zilahi céhek története*. Bukarest.

KOVALOVSKY Júlia

1980 *Településdatások Tiszaeszlár-Bashalom (Bronzkor, III-IV. és XI-XIII. század)*. Fontes Archaeologici Hungariae. Bp.

KRÜNITZ, J. G.

1812 *Ökonomisch-technologische Encyclopädie*, 96. Von den Handmühlen. 96-123. Brünn.

KUPRIC, Ja. N.

1951 КУПРИЦ, Я. Н., Технология мукомольного производства. Москва.

KUTTELVAŠER, Z.

1969 *Entwicklung der böhmischen Müllerei mittels der Musealmethode dargestellt*. Acta Museorum Agriculturae 41-49. Pragae.

LAMBRECHT Kálmán

1915 *A magyar malmok könyve*. Bp.

MAKKAI László

1974 *Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10-13. Jahrhundert)*. Agrártörténeti Szemle, Supplementum 1-53.

MÁRTON Gyula

1967 *A kézimalom 'Handmühle' neve a székely nyelvjárásban*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XI. 215-223.

MÉRI István

1970 *Árpád-kori falusi gabonaörlő és kenyérsütő berendezések*. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1969-1970. 69-84. Bp.

MILIČIĆ, M.

1955 *Nepoznata Dalmacija*. Zagreb.

MOLNÁR Ambrus

1967 *Egy parasztgazda élete és gazdálkodása a Bihar megyei Sápon (1890-1896)*. Agrártörténeti Szemle IX. 117-172.

B. NAGY Margit

1973 *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII-XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Bukarest.

- PACALA Viktor
1909 *A resinári parasztudvar és havasi gazdálkodás*. NÉ. 102—118.
- PALOV József
1976 *A szarvasi szárazmalom*. Szarvas.
- PAPAHAGI, T.
1930 *Images d' ethnographie Roumaine, II. Daco-roumaine et Aroumaine*. Bucureşti.
1934 *Images d' ethnographie Roumaine, III. Banat, Oltenia*. Bucureşti.
- PAVELČÍK, J.
1949 *Ruční mlyn ze Šumic z roku 1689*. Národopisný věstník Československý XXXI. 83—87.
- PENAVIN Olga
1978 *Szlavóniai (kórógyi) szótár III*. Újvidék.
- PETERCSÁK Tivadar
1978 *Hegyköz*. Miskolc.
- PONGRÁCH Pál
1967 *Régi malomépítészet*. Bp.
- RIBAKOV, B. A.
1945 *РЫБАКОВ, Б. А., Жернова вшижского городища*. (Краткие Сообщения XI.) 15—19. Москва.
- RÜTIMEYER, L.
1924 *Ur-Ethnographie der Sweiz*. Basel.
- SCHEUERMEIER, P.
1956 *Bauernwerk in Italien der italienischen und räto-romanischen Schweiz II*. Bern.
- SELMECZI KOVÁCS Attila
1981 *Kézimalmok. Történeti rétegek — technikai regresszió*. Ethn. XCII. 204—232.
- SOPOLIGA, M.
1976 *L'udová architektúra ukrajincov východného Slovenska*. Svídnik.
- SZABÓ T. Attila
1944 *Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé”-ből*. Kolozsvár.
- TAKÁTS Sándor
1907 *A magyar malom II*. Századok 236—249.
- TESSEDIK Sámuel
1938 *Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája*. (Ford.: NÁDOR Jenő) Bp.
- VAJKAI Aurél
1943 *A magyar nép életmódja*. In: *A magyar nép*. (Szerk.: BARTUCZ Lajos) 136—200. Bp.
- VAKARELSKI, Ch.
1969 *Bulgarische Volkskunde*. Berlin.
- WENDT, R.
1963 *Bauernkultur in Mecklenburg, I. Das Arbeitsgerät*. Schwerin.
- ZELENNIN, D.
1927 *Russische (ostslawische) Volkskunde*. Berlin—Leipzig.

TÜSKÉS GÁBOR

A PROTESTÁNS KÖZÖSSÉGEK NÉPI KULTÚRÁJÁNAK
NÉHÁNY KÉRDÉSE

A protestáns népi kultúra néhány alapvonásának meghatározására tett kísérletünkben az amerikai antropológus, Clifford GEERTZ egyik megállapításából indulunk ki, amely a vallásos elemzések kulturális dimenziójának az eddigiéknél tágabb értelmezéséért száll síkra.¹ GEERTZ a vallásról olyan kulturális rendszerként beszél, amelyben az emberi élet minden aspektusa kölcsönös értelmi összefüggések révén kapcsolódik egymáshoz. E megállapítás egyben kritika minden olyan felfogással szemben, amely a vallást, a vallásosságot a kultúra elkülöníthető részeként igyekezett értelmezni, s ugyanakkor óv attól, hogy a vallás társadalmi funkcióit összetévesszük megvalósulásának alapjaival. Így a vallás (jelen esetben a protestantizmus) mint kulturális rendszer csupán annyiban különbözik a kultúra egészét formáló más intézményektől (nemzet, politika stb.), hogy a lényegét alkotó hit-, cselekvés- és értékrendszert egy természetfölötti lénybe vetett hit irányítja. Egy ilyen – a kultúra tudatosítását szolgáló – megközelítés rendszerint két síkon halad: 1. az ember kulturális önkifejezését különböző szimbólumokban megragadó rendszerek elemzése, 2. ezeknek a rendszereknek összekapcsolása a társadalmi folyamatokkal. A továbbiakban főként az 1. pontban megjelölt feladathoz kapcsolódó megfigyeléseinket rögzítettük, s csak jelzésszerűen utalunk e jelenségeknek más társadalmi folyamatokkal való kapcsolatára.

¹GEERTZ, Cl., 1966.

Amikor a néprajzkutató a népi kultúrát egy embercsoport hagyományos megnyilvánulásainak összegeként fogja fel, akkor az egyik irányból, a befogadás oldaláról közelít hozzá. Nem azt próbálja kultúrtörténeti módszerekkel, egyháztörténeti szempontból megállapítani, hogy ki és mikor képviselt először egy bizonyos szellemi magatartást, kulturális hatást, hanem az a döntő a számára, mi lett ezekből az impulzusokból, a „populárizálódás” következtében, s mindez hogyan hatott az egész kultúra jellegének alakulására. Példán szemléltetve: a reformáció mint a népi kultúra jelensége nem 1517-ben kezdődött, hanem előbb, és máig keletkezésben és elmúlóban van, része egy olyan folyamatnak, amely a kultúrtörténet szokásos forrásaiból nem tárható föl teljes mértékben. Még nem tudunk eleget arról, hogy Magyarországon miért és milyen mértékben vett részt a nép a reformáció kezdeteiben, mennyiben volt szabad választás eredménye az egyes esetekben a reformáció melletti döntés. Ezért a reformáció mint néprajzi jelenség vizsgálatakor különösen ügyelni kell arra, hogy a kutatást ne csak a „survival” (a középkori katolicizmus továbbélő) jelenségeinek elemzéseként fogjuk fel,² hanem az innovációknak is kellő figyelmet szenteljünk.³ A reformáció újításainak, az egyházi tantételek befogadásának, a teológiai elképzelések közvetítésének folyamatát néprajzi szempontból történetileg vizsgálva jelentős eredményeket remélhetünk a protestáns népi vallásosság, a protestáns népi kultúra megismerésétől.⁴

Voltaképpen annyiféle protestáns népi kultúráról (szubkultúráról) kellene beszélnünk, ahány társadalmi hordozórétege van a különböző népi kultúráknak. A helyzetet bonyolítja, hogy a kultúra speciális szerkezete – a történeti, gazdasági, egyházi tényezők, a szellemi mozgalmak hatására – tájanként is jelentős mértékben különbözik. A továbbiakban csupán arra a kérdésre keresünk választ, hogy az akkulturációként értelmezett

²Vö. pl. SZÉKELY László, 1974; 1978; MEERTEUS, P.J., 1972.

³Vö. pl. TRÜMPY, H., 1969.

⁴Pl. NARR, D., 1965.

protestantizálódási folyamat során – az előbbi feltételek figyelembevételével – milyen módon alakították a protestáns felekezetek az egyes paraszti csoportok gondolkodás- és viselkedésformáit.

Első megközelítésben a protestáns népi kultúrában a középkori népi vallásosság tárgyi gazdagságához és a katolikus népi kultúra barokk kori vagy barokk utáni formájához viszonyítva negatív tények sokaságára bukkanunk. A reformáció nemcsak a katolikus népi kultúra tárgyi világát pusztította el, nemcsak az érzékelhető jeleket távolította el a vallásos szférából és a tágabb népi életszférából, hanem a nép életének vallásos alapkategóriáit is megkérdőjelezte: az új vallásosság, melynek az *Igének* nevezett bibliai szöveg az egyetlen zsinórmértéke, az individuum felé fordul, és a közösséget már nem lényegbeli, objektív együttesként, hanem csak szellemi közösségként fogja föl. Ezzel azonban megkérdőjelezni látszik minden objektív hagyomány közösségi megnyilvánulását is. A reformátorok szakítani igyekeztek a középkor vallásos népi kultúrájával, mégpedig nemcsak az egyházi szokásokkal, hanem a szokáshoz kötött élet több addigi formájával is.

Kevésbé látható ez LUTHERnél (és a lutheránusoknál), akinek mindig is hangsúlyozták néphez kötődését. E. KOHLER vizsgálata világosan mutatja, hogyan jut el LUTHER „az érzékelhetővé tett szenttől a vallásos megnyilvánulások átszellemiesítéséhez”, „miközben kihúzza a talajt az áthagyományozott szokásokban megjelenő vallásosság alól. A szokás ettől kezdve már csak szekularizált formában élhet tovább, mint E. KOHLER mondja: „nem lehet hittartalmak megjelenített formája”, legfeljebb csak mint „egy rendszer eleme és mint nevelési eszköz élhet tovább... A hithez kötött szokásnak ez az alapvető átalakulása pusztán szabályrendszerré töri szét a szokás eredeti magját, de az embernek felszabadulást jelent.”⁵ Itt nem szólnunk e megállapításnak arról a néhány szempontból problematikus részéről, amely a szokás normalizáló kényszerétől való megszabadításra, az individuális létre és hitre ébresztő felszabadításra vonatkozik. De szólnunk kell a szokásról, a szokásszerű magatartásról, az individuális

⁵KOHLER, E., 1959, 24-41.

törekvés és magatartás mellett minden emberben meglévő alapvető igényről a közösség után, amely objektív, közös vonásokban jut kifejezésre. Ez a szociálisan és kulturálisan közvetítődő szükséglet a látható, hatásaiban a közösségen túlnyúló közös vonások után a protestantizmusban sem hagyja magát megszüntetni. Az a tény viszont, hogy LUTHER – aztán ZWINGLI és KÁLVIN még nála is radikálisabban – megpróbálta közömbösíteni a szokásokat, amennyiben a vallásosság kifejezéseként tagadta, és csak szekularizált formában engedte tovább élni őket, azt eredményezte, hogy a szokáshoz kötött élet – és a népi kultúra egyáltalán – nem engedelmeskedik többé az egyházi tekintélynek, nem kap tartást és ösztönzést a hitből, s csak mint puszta szabályozó lesz alapja a kor és a környezet változása által meghatározott normáknak.

A népi kultúrával és a népszokással szembeni negatív egyházi beállítottságból következik, hogy a magyarországi protestáns vidékek – néhány reliktum-terület kivételével – sok helyen régiesebb elképzeléseket és szokásokat őriztek meg. Az a különben gyakori megfigyelés, hogy a katolikus területek népi kultúrája archaikusabb és konzervatívabb, mint a protestáns vidékéké, ezen a téren néha éppen fordítva jelentkeznek. Katolikus területeken a középkori elképzelések az egyházi befolyás hatására – ami különösen a barokkban, de még a 19. sz.-ban is elég jelentős – nemegyszer eltűnnek, ezzel szemben például a hódoltsági protestáns vidékek sokszor érintetlenül maradnak. Így például a reformáció által érintett, majd rekatolizált területeken általában hiányzik a középkori szentek tisztelete, a karácsonyi aranyvíz legarchaikusabb formáit viszont éppen a reformátusok őrizték meg.⁶

Protestáns területeken – a katolikus egyház által nyújtott szolgáltatások nélkül maradván – az egyházi szentelmények helyére legtöbbször nem egyházi jellegű tárgyak és cselekmények, különböző szurrogátumok léptek. A velük szemben tanúsított magatartás a protestánsoknál és a katolikusoknál egyaránt hasonló lehetett, vagyis vallástalan, mágikus. A különbség az, hogy a katolikus, aki a sok megengedett és meg nem engedett szentelményt

⁶BÁLINT Sándor, 1976, 54–56.

egyformán mágikusan, az egyházi intenciók ellenére használja, nincs tudatában tevékenysége mágikus voltának. „Ez nem babona” – mondják az érdeklődők, és nyugodt a lelkiismeretük, mert meggyőződésük szerint minden, amit tesznek, egyházilag engedélyezett. A protestáns viszont nemcsak hogy engedély nélkül használja a mágia régi és új eszközeit, hanem az egyház és a lelkipásztor tudatos tiltása ellenére – különösen akkor, ha reménytelen esetben a rendszerint hatásosabbnak vélt katolikus eszközt veszi igénybe. Jó példa erré a szenteltvíz használata, valamint az a katolikus hatást tükröző felfogás, amellyel a beteg által vett úrvacsorának ex opere operato jellegét tulajdonítanak.

A protestánsok és katolikusok magatartásbeli különbsége a mágikus cselekményekkel szemben azzal magyarázható, hogy a hagyományos katolikus népi kultúra jórészt az egyházilag irányított, elfogadott vagy legalábbis elismert népi kultúra talaján nyugszik. A középkorban maga az egyház biztosította a mágikus szolgáltatásokat, s így az egyszerű katolikus számára szubjektív módon „babona” egyáltalán nem létezik, mivel mindent a hit, a „fides implicita” keretében foglalhat össze. Másképp a protestáns, aki az egyházi területeken kívül, magára van utalva, s a világban mozogva sokszor ellentmondásba kerül az egyház, az emberi élet alapvető kérdéseire választ kereső vallás követelményeivel, s mivel ott nem hagyatkozhat egy egyházilag szabályozott népi kultúra biztos normáira, az élet speciális, konkrét részletproblémáira a mágiában keres választ. A reformáció prédikátorai a mágia alapjául szolgáló érthetetlen természeti jelenségekben, sorscsapásokban és betegségekben Isten akaratát, gondviselésének jeleit látták, s ezeket arra használták fel, hogy hallgatóikat megtérésre, életük megváltoztatására ösztönözzék. Próbálkozásukat, melynek során úgy léptek fel a „babona” ellen, hogy annak a Biblia felől igyekeztek „természetesebb” magyarázatot adni, érthető módon kevés látható eredmény kísérte.⁷

Ha a protestáns népi kultúra nem egyházi területét nézzük, egy részben ellenőrizhetetlen vadhajtásra, a hit és a hiedelem összefonódására bukkanunk, ahol az alapvető népi szükségletek

⁷ZSINDELY Endre, 1981, 30.

kerestek – mivel az egyházban legálisan nem találtak – titkolt, egyházon kívüli pótkielégítést, amit már nem a vallásos szféra irányított, s az egyház még kevésbé hagyott jóvá. Éppen a „babonás” szokások fokozott tiltása, az egyház által ki nem elégített, de továbbra is meglevő emocionális igények szolgálnak magyarázatul arra, hogy az effajta elképzelések nagy számban fennmaradtak, illetve hogy a speciális szükségleteket kielégítő egyéniségek (pl. a boszorkány hírében állók, parasztpróféták, bibliatudó emberek) és intézmények (pl. az ún. parasztecclesiolák) minden korábbi mértéket meghaladóan kitermelődtek.⁸

A vallásosság spontán szükségleteinek titkos, ugyanakkor mégis megtúrt pótkielégítése – nemegyszer a katolikus hagyományba való átnyúlással – a protestánsoknál széles körben kimutatható (pl. protestánsok búcsújárása, szentkép, szentelt gyertya használata, keresztvetés stb.).⁹ Éppen a vallásukat komolyan vevő protestánsok számára keletkezik ellentmondás és konfliktus az ilyen szükségletek kielégítéséből, mivel ezek a dolgok csak az egyházi tanításnak egy biblikusan élesen körülhatárolt álláspontjáról tekinthetők „babonának” vagy „világnak” – „világnak”, a lélek ellentétének Pál apostol értelmezésében. A „világ” tagadása – a természetesség és a természetes egyházi szükségletek, mindenekelőtt azonban a „babona” szellemében – mélyen gyökerezik a protestáns meggyőződésben, mivel a teológiai alap csak egy viszonylag vékony réteg számára volt hozzáférhető. Ez a fel fogás az egyházi év – bár a lutheri egyház máig a középkori egyházi év keretei között gondolkodik – és az emberi élet ünnepeinek erőteljes visszaszorítását eredményezte. A protestáns józanságot és ünnepnélküliséget a 18. sz. racionális utilitarizmusa még jobban elmélyítette: világi, illetlen és pápista szo-

⁸Vö. THOMAS, K., 1971, 51–77., különösen a „The Compact of the Reformation” c. fejezet.

⁹TÁLASI István, 1977, 288–289. A bőven idézhető példák további felsorolása helyett itt még csak egyet említünk. A 18. sz. elején Debrecenbe települt katolikus lakosság körében élt az a hiedelem, hogy a tűzvész megkímélte azokat a házakat, amelyek előtt az úrnapi körmenetben a szentséggel elhaladtak. A reformátusok pedig ezekkel a szavakkal hívták magukhoz a szentségvivő papot: „Tiszteletes uram, ide is avval a Finyessel a házamhoz!” A *Historia Domus Debrecziensis* alapján idézi BÁLINT Sándor, 1974, 354.

kásnak nyilvánították nemcsak a szentek ünnepeit, hanem az ünnepek nagy részét is, s tiltották a hozzájuk kapcsolódó túlzásokat az ajándékozásban, az étkezésben és az öltözködésben. A nagy pompát, a szórakozást nemcsak elbizakodottságnak, hanem „haszontalanságnak”, idő- és pénzpazarlásnak bélyegezték, ami az isteni nemtetszést is kihívja maga ellen. A kisebb eltéréseket figyelmen kívül hagyva megállapítható, hogy kialakult egy protestáns életérzés, ami a „világgal” és mindennel szemben, ami a világi népi kultúrát jellemzi, elítélő és elutasító.¹⁰

Mielőtt megpróbáljuk vázolni a protestáns népi kultúra körvonalait, figyelmünket a protestáns népi vallásosság egy szűkebb területe, a protestáns egyházi élet felé fordítjuk. KÁLVIN a szent jelek, szent helyek és szent idők tagadásával elméletileg megszüntette a népi vallásosság addigi kifejezésformáinak alapjait. 1. Jelek: a népi megnyilvánulásoknak általában jelszerűeknek kell lenniök, így a népi vallásosság kifejezésformáinak is.¹¹ Például a közösség egy másik tagja kívülről nem láthatja, hogy valaki szívből imádkozik, csak az imádságos mozdulat látható és ellenőrizhető. Valószínűleg ezért szokás egyes protestáns egyházakban az istentisztelet kezdete előtt a kalappal az arcot elfödve egy ideig megállni, röviden imádkozni. 2. Helyek: M. ELIADE a vallás lényegéről szóló munkáját a szent helyekre, a „nem homogén térre” való utalással kezdi, amit elsődleges vallásos élménynek nevez.¹² A peregrinatio religiosa hajtóerejét a szent helyekről alkotott elképzelésektől kapja. A protestánsnak maga a templomtér sem szent a szó eredeti értelmében, a tér nélkülöz minden szentséget; csak a láthatatlan lelki egyház létezik, Pál apostol tiszta ecclesiája. 3. Idők: elvetésükkel az egész középkori egyházi év voltaképpen megszűnik, s helyette más szerkezet alakul ki. Míg ZWINGLI még négy úrvacsorával egybekötött istentiszteletet a többinél ünnepélyesebben engedélyezett megtartani, addig KÁLVIN már a karácsonyi és a húsvéti istentiszteletnél is nélkülözni akart minden különlegességet, és a karácsonyi munkaszünetre súlyos büntetést rótt ki.

¹⁰WEISS, R., 1964

¹¹LIESKE, R., 1973, 47–50.

¹²ELIADE, M., 1957, 13–39.

Az istentisztelet és helye érzékletességtől mentségét a reformátorok a végsőkig fokozták. „Isten nem a falakról tanít” – mondták, amikor nemcsak minden képet, hanem minden feliratot is száműztek a templomból. Az elv magyarországi érvényesítésének nehézségét és bizonytalanságát mutatja, hogy míg például az I. erdői zsinat 1545-ben elrendeli az oltárok és képek eltávolítását, addig tíz évvel később a II. erdői zsinat rosszallását fejezi ki az oltárok lerontásával kapcsolatban.¹³ A kereszt jelének alkalmazása – például templomtornyon, templomhomlokzaton – is csak fokozatosan, a 18. sz.-tól kezdve szorul háttérbe, s a különböző tárgyakon csak ekkor jelenik meg a kehely a reformátusság kifejezésére. Református használatú középkori templomaink helyreállítása során egymás után kerülnek elő 16-17. sz.-i virágos díszítések és falfeliratok. Sokhelyütt azonban még ma is tiltakoznak, ha művészettörténeti megfontolásból konzerválni akarják a freskókat: „a templom ne legyen megint katolikus” – mondják. A klenódiумok, a festett famennyezetek ábrázolásbeli gazdagsága is azt mutatja, hogy a nép kereste és mindig meg is találta magának azokat a kifejezési lehetőségeket, amelyeket az egyházi irányítás már nem fogadott merev ellenállással.

Ha eddig jórészt csak – a különböző kultúrák ütközésénél egyébként mindig előforduló – negatív hagyományról, avagy pozitív megfogalmazással: szokástaburól beszéltünk, úgy ezzel már azt is jeleztük, hogy a protestáns egyházakban sincs hagyomány-nélküliség. A 16. sz.-i magyarországi zsinatok határozataiban egy idő után állandóan visszatér az újításoktól való óvás.¹⁴ Ennek gyökere a változásoktól való félelemben rejlik, aminek következtében egy lassú megmerevedési, hagyományképződési folyamat indul meg.¹⁵ Számos esetben éppen a hagyomány nevében ta-

¹³KISS Áron, 1881, 6, 41; KATHONA Géza (1939, 56–59) szerint egyik-másik gyülekezetben (különösen a vegyes vallású helyeken) még a 17. sz.-ban is megvolt az oltár használata. BENEDEK Sándor (1971, 71–72) írja, hogy a délelőtti mise és a délutáni litánia katolikus megkülönböztetésének hatására a délutáni istentiszteleteket sok helyütt csak másodrangú, litániaszerű istentiszteletnek tekintették. A katolikus „maradványok kiküszöbölésének nehézségeiről” vö. ZOVÁNYI Jenő, 1977, 324–325.

¹⁴KISS Áron, 1881, 40, 371–372, 573.

¹⁵A fokozatosan megmerevedő imádsággyakorlatról vö. INCZE Gábor, 1931.

paszthalható merev ellenállás a lelkészek teológiai meggondolásból fakadó újításaival szemben.¹⁶ Másik jó példa a pozitív hagyományképződésre a protestáns „szentek”, szent emberek alakjának vizsgálata.¹⁷ A kérdés empirikus megközelítésére a legjobb alkalmat a különböző martirológiumok, valamint az exemplum-irodalom ide vonatkozó darabjai kínálják. A protestáns szent fogalmának meghatározásához az ezekből előtűnő ún. népi kanonizáció jelensége van a segítségünkre. Ebből világossá válik, hogy az egyén kiválasztottságának feltétele az adott csoportban érvényes vallásos normák /túl/teljesítése; a kiválasztottságot tehát az általa betöltött társadalmi szerep, az elvárások szigorú rendszere határozza meg. A társadalmi elvárásoknak megfelelő, illetve ellentmondó vonások összessége adja a protestáns „szentség” fő jellemzőit. A katolikus szentfogalomhoz viszonyítva jelentős eltérés például az, hogy a protestáns „szentet” halála után nem részesítik tiszteletben (itt a pozitív szankciók hiányoznak), viszont kiemelkedő vonásainak (aszkézis, imaélet stb.) csodálata éppúgy megmarad, mint a katolikus szentek esetében. A „szenteket” kanonizáló fantázia működésére jó példa egyébként LUTHER és KÁLVIN alakjának a népi tudatban tapasztalható mondaszerű eltorzulása.¹⁸

Egy közösségnek mint jelnek, mint a hagyományok hordozójának csak objektív megnyilvánulásai vannak. „Jeltelen egyház” tehát protestáns területen sem létezik; a népi befogadás törvényei erősebbnek bizonyultak a reformátorok purista és spirituális intencióinál. Ezzel egyébként tisztában volt már például H. BULLINGER is, amikor megjegyezte: „Minél több szokás lesz az egyházban, annál több kárt szenved nemcsak az evangéliumi szabadság, hanem maga Krisztus. Ezért elegendő néhány egyszerű és Is-

¹⁶Jó példa erre a közelmúltból az az eset, amikor 1957 nagy-péntekjén Sápon a csak nemrég odakerült lelkész teológiai meggyőződésből nem engedte fölteríteni a gyászterítőt, közfelháborodást keltett, s végül engednie kellett a gyülekezet kívánságának. (Molnár Ambrus szóbeli közlése.)

¹⁷A hajdúhadházi „szent emberek” társasága 1827-ben, a „Mennyből jött levél” és népi változatai Hajdú-Biharban. (Molnár Ambrus előadása a Doktorok Kollégiumának 1981. évi ülésén, Debrecenben.) VÖ. SCHARFE, M., 1969.

¹⁸SZABÓ Zoltán—VASADY Béla, 1936.

ten igéjének ellent nem mondó szokás." ¹⁹ Az egyházi közösségnek tehát – még ha az elsősorban lelki közösség, láthatatlan egyház is – szüksége van a szokások, a jelek és a formák minimális mennyiségére. Így jut érvényre a népi vallásosság megnyilvánulásaival szembeni negatív magatartás ellenére a népi befogadás törvénye. A hagyomány tagadásának is hagyománnyá kell lennie, olyan magatartássá, ami valamit mégis helyesnek tart – látatlanban, kritikátlanul és önállótlanul helyesnek vagy helytelennek –, egyszerűen azért, mert az elődök, a reformátorok is helyesnek vagy helytelennek tartották például a katolikusok térdelését, keresztvetését, hosszú és hangos imádkozását. Az eltérő teológiai rendszeren kívül az ilyen és más katolikusnak vélt szokások – főképp az egyházi irányítás által szorgalmazottak – elítéléséből adódik az elhatárolódás, a másság, a sajátos jegyek és szokások tudata. Ebből következik, hogy a protestantizmus jelentős mértékben hozzájárult a népi kultúra további differenciálódásához. Amikor a katolikus életforma és kultúra konfrontálódott az újonnan kialakult protestáns életformával és kultúrával, a különböző kultúrák ütközőpontján a tudatos másság érzésének következtében egymástól lényegesen eltérő kulturális magatartásformák jöttek létre.

Ugyanezt mutatják a kultúra más területein megnyilvánuló különbségek is. Az egymás mellett élő felekezetek körében számos alkalommal megfigyelhető, hogy a vallási szempontból semleges tárgyak a másféle hit kifejezőivé lesznek. A kulturális átadás-átvétel vizsgálatánál is mindig figyelembe kell venni a tudatos elkülönülésnek ezeket a jeleit, ami megnyilvánulhat például a viselet, a bútorzat darabjaiban éppúgy, mint jogi, gazdasági, településképi, köszönésbeli, nyelvi sajátosságokban, vallási endogámiában stb. Csak egyetlen példát említve: Kiskunhalason kétféle, jelentős eltéréseket mutató nyelvjárás ismeretes, a *kálmista* és a *pápiستا*. ²⁰ Ez a jelenség a meghatározó történeti, társadalmi tényezőkön kívül abból a sajátos népi törekvésből adódik, amely szeretné a belsőt kívülről is láthatóvá tenni, a hitet szimbólumokban konkretizálni. Így azzal,

¹⁹Idézi WEISS, R., 1964, 36.

²⁰KORDA Imre, 1886.

hogy vallásos meggondolásból egyébként semleges tárgyak kapcsolatba kerülnek a hittel, s vallásos jelentést kapnak, szubjektív és részben objektív szempontból is kétféle, mégpedig katolikus és protestáns kultúra keletkezik.²¹

Természetesen az is előfordul, hogy a közös, konvergáló vonások a fontosabbak az egyes felekezeteknél. Ilyenkor az elkülönítő formák csupán periferikus jelenségek lesznek, háttérbe szorulnak, s az egymáshoz hasonló életfelfogás lesz központi jelentőségű. Ezt mutatják például VETŐ Lajos szociálpszichológiai vizsgálatai, aki 1935-ben a lutheránus vallásosság központi tételét, a hit által való megigazulás elvét vizsgálta budapesti evangélikus hívek között.²² Következtetése szerint „a gyülekezetben ... a megigazuláshit dogmatikai értelemben nem volt fellelhető. Ez a dogma a legtöbb gyülekezeti tag előtt egyszerűen még neve szerint sem volt ismeretes. A tulajdonképpeni meggyőződésük szerint pedig csaknem valamennyi megvizsgált egyháztag inkább középkori római katolikus módon gondolkodott, semmint evangélikus módon. Általában "...meg voltak győződve arról, hogy jócselekedeteik által érdemlik ki a mennyországot”.²³ Egy másik példa az elkülönítő formák fokozatos eltűnésére a sajkókeresztúri eklézsia 1848-ban készült pecsétje, amelyen a református prédikátor római katolikus papi ruhában jelenik meg. A szakállas prédikátor Bibliát tart a kezében, elől végig gombos, hosszú reverendát visel, derekát széles cingulus övezi, fejét pedig kis kerek sapka, a pileolus fedi. Ez az ábrázolás arról árulkodik, hogy a 19. sz. közepétől a református egyházban több helyen elterjedt a hosszú fekete reverenda viselete, amit a katolikus és református felekezetek közötti közeledés igénye hozott létre.²⁴

A protestáns népi kultúra egyházi területén az idők során „a kevés, szerény, Isten igéjének ellent nem mondó szokásban” számos, a kezdeti időkben elítélt jelenség fokozatos újjáéledése is mutatkozik. A zenében tehetséges ZWINGLI – a tiszta „Igét” érvényre juttató törekvésében – az orgona játékot számúzta a

²¹Vö. pl. WEISS, R., 1951; KRAMER, K.S., 1969.

²²VETŐ Lajos, 1935.

²³VETŐ Lajos, 1966, 143–144.

²⁴TAKÁCS Béla, 1981, 76.

templomból. Ma az egyházi zene — az orgonakíséret a 18. sz.-tól — ismét a református istentisztelet legnépibb megnyilvánulásai közé tartozik. A passióéneklés terén például a középkorból örökölt dallamhagyomány még évszázadokig tovább élt, s megszűntetni akarására csak a 18. sz.-tól kezdve találunk nyomokat.²⁵ Ma egészen új szokásként ismét több református gyülekezetben éneklük a passiót.

A keresztelő története jól mutatja, hogyan alakult ki a reformáció kezdeteinek ünnepnélkülisége után egy jól megfogható, egymással kölcsönhatásban álló, egyház által szabályozott rítus és népi hagyomány. A reformáció kezdetekor a keresztelést a templomon és az istentiszteleten kívül, a házban, szűk családi körben végezték. Laikusok — így például bábaasszonyok — is kereszthettek. A 16. sz. végén kezdődik a keresztelés rítusának újjáéledése: terjed az a törekvés, hogy a keresztelést liturgikus keretek között végezzék.²⁶ Megtiltják a bábaasszonyoknak a keresztelést; az esemény a templomban, elsősorban a heti istentisztelet alkalmával történik.²⁷ Az 1576. évi hercegszölősi zsinat szerint: „... az keresztölés jóllehet bizonyos helhez nincsen köteleztetvén, mind az által az Isten szörzésének böcsületes vóltáért azt akarjuk, hogy templomban legyen.” Majd a rendelkezés így folytatja: „Hogy ha penig az Bába az más ember tisztiben hágván keresztölne is, az a kereszttség hiábaavaló legyen, s affelől az egyházi szolga újonnan megkeresztelheti.”²⁸

²⁵BÁRDOS Kornél, 1971. A római katolikus liturgia számos más maradványa — így például a litánia, a lamentáció, az antifóna, a rezponzorium, a benedictio, a versiculus, bibliai szövegek éneklése — is tovább élt a dunántúli gyülekezetben, amelyek ellen az egyházi hatóságok még a 18. sz. folyamán is sokáig eredménytelenül tiltakoznak (BENEDEK Sándor, 1971, 104–105). Középkori himnuszok protestáns följegyzésekben fennmaradt változataihoz vö. pl. CSOMASZ TÓTH Kálmán, 1958, a 67, 118, 158, 160–162, 200, 228. sz. dallamokat. Az evangélikus graduálékban tovább élő középkori hagyományokhoz vö. CZEGLÉDY Alexander, 1963.

²⁶BENEDEK Sándor, 1971, 160–187.

²⁷A szatmárnémeti zsinat által elítélt Tolnai János-féle tanítás szerint (1646): „... a keresztiséget csak vasárnap és az egész gyülekezet jelenlétében fogják kiszolgáltítani; ott azonban, hol szerdán vagy szombaton is szoktak templomi szónoklatot tartani, ezen napokon is keresztelnek, de máskor soha.” Idézi HÉZSER Emil, 1900, 29.

²⁸KISS ÁRON, 1881, 684.

A nagyváradi zsinat 1577-ben kiközösítéssel és kemény büntetéssel fenyegeti meg a keresztelő bábákat. A 18. sz.-ban vizitációt végző katolikus püspökök hiába hagyják meg a református lelkészeknek, hogy a kereszteléstől ne tiltsák el a bábákat.²⁹ Ettől az időtől kezdve a keresztelés rítusa egyre kialakultabb és ünnepélyesebb. A 19. sz.-ban (az előkelőknél már a 18. sz.-ban) az állami anyakönyvvezetés megszületésével a templomi keresztelések visszaszorulnak, és újra előtérbe kerül a szűkebb körben végzett házi keresztelés, amit most már legtöbbször a lelkész végez. Ma ismét szokás a keresztelést liturgikus keretek között, ünnepélyes formában, az összegyűlt közösség előtt, a templomban végezni. A látható egyházi közösség utáni igény ebben is érvényre jutott, és az egyháznak követnie kellett a szükségletet.

A konfirmáció történetében még világosabban nyomon követhető az egyházi szokások és rítusok fejlődése, azok közösségalkotó szerepének növekedése. Itt nemcsak egy valamikor megszüntett szokás újjáéledését, hanem tulajdonképpení újjáalakulását lehet megfigyelni. A 16–17. sz.-ban a protestáns egyházakban nem volt különleges szertartása a fiatalok felvételének a közösségbe. A 18., sőt a 19. sz.-ig ismert volt ugyan az ún. admissio, vagyis a minden ünnepélyességet nélkülöző úrvacsorához bocsátása, könyörgéssel egybekötött megáldása azoknak, akik a katekizáció során eredményesen elsajátították a keresztény tanítást. A konfirmáció ünnepélyesebb formája Magyarországon is – pietista hatásra – csak a 18. sz. második felében, az erdélyi részekben pedig csak a 19. sz. elejétől terjedt el.³⁰ A közelmúltig a konfirmációt legtöbbször áldozócsütörtökön tartották a konfirmandusok és az egész közösség számára egyaránt mély belső tartalommal. Az egyház, a lelkészek nemcsak az ünnep liturgikus formájáról, a templom feldíszítéséről gondoskodnak, hanem sok helyütt konfirmandus kirándulásokkal, táborozásokkal és ünnepségekkel igyekeznek kielégíteni az igényeket.³¹ A konfirmáció nemcsak megpecsételi az ifjúság felvételét a közösségbe, hanem a felnőttek minden jogából és kötelességéből való részesülés

²⁹Így pl. Esterházy Károly váci püspök Szentesen 1761-ben. Idézi SZEREMLEI Sámuel, 1927, 177. skk.

³⁰BENEDEK Sándor, 1971, 253–255.

³¹BUCSAY Mihály, 1968, 77–78.

külső elismerését és az egyház áldását is nyújtja. Az egyházi szokásnak itt azt a hiányt kell betöltenie, amely az ifjúság felnőttkorba átlépésében a korábbi rites de passage szétesésével keletkezett.

Másik példa a protestáns népi kultúra sajátos formájára a házi ájtatosság: a postillákból, áhitati könyvekből, kalendáriumokból, a Bibliából való olvasás vagy felolvasás, a házi istentiszteletek tartása. A világnézetet, erkölcsi felfogást formáló egyházi tanítás az igehirdetésen kívül elsősorban az írott szó segítségével jutott el a hívekhez, ami áttételes módon a társadalom tagjainak egész életmódját, a hittartalmak gyakorlati átélését és megvalósítását irányította, s jelentős mértékben hozzájárult egy sajátos színezetű „népi teológia” kialakulásához. Ebben a bibliakultúrában a nép a reformáció egyik központi követelését fogadta el az élet zsinórmértékéül. A kultusz és az írás sajátosan protestáns szembeállítását, a kettő szerepének alternatív megítélését jól szemlélteti a következő történet: „Egy békési jó öreg templomos ember serkentgette gondtalan barom módjára élő öreg szomszédját, hogy miért nem jár templomba? Ő! — felelte amaz — hát minek járnék? Van nekem könyvem, olvasok otthon is. Ó, mondta a templomos öreg, többet ér az Isten házában egy óra, mint otthon két nap.”³² Itt jegyezzük meg azonban, hogy a protestáns népi kultúra ezen a téren sem nélkülözheti az élet rituális helyzetzeit. Éppen a népi bibliaolvasás, az „Ige” befogadása, de az eszerint való cselekvés is különféle, szigorúan szabályozott rituális keretek közé illeszkedik.

A könyv azonban általában nemcsak a kultuszt, hanem a faragott és egyéb képeket is helyettesítette.³³ Ebben rejlik a protestáns és a katolikus népi kultúra egyik alapvető különbsége. A kép érzékelhetőbb, az érzékekre közvetlenebbül ható jel, mint a betű. A protestáns vallás „könyvvallás”, „Ige-vallás” — mondták. De e kijelentés érvényességét ki kell terjeszteni a vallásos szférából a kultúra egész területére: a protestáns népi kul-

³²Idézi SZIGETI Jenő, 1973, 336, a Szabad Egyház 1891. január 1. számának 8. oldaláról Kecskeméti Ferenc közléséből.

³³Az evangélikusok képtiszteletéről vö. SCHARFE, M., 1968.

túra könyvkultúra, iskolai kultúra, műveltségi kultúra, melyben a könyv – nemcsak a Biblia –, az iskola és az oktatás egészen más helyet foglal el, mint a katolikus népi kultúrában. Az iskola és az oktatás központi jelentősége miatt a 19. sz. elejétől egy új, protestáns tanításban gyökerező, de már szekularizált műveltségi kultúra kezd kibontakozni.

Végül csak utalni szeretnénk arra a szellemtörténeti, gazdaságtörténeti és szociálpszichológiai szinten folytatott párbeszédre, amit még Max WEBER indított el a kapitalizmus és a protestantizmus kapcsolatáról. WEBER szerint a kapitalizmus „gazdasági szelleme” levezethető a protestantizmusból, különösen a kálvinizmus predestináció-tanából. Eszerint léteznie kell egy – az üdvösséghez szükséges munka „szentsége” által formált – sajátos protestáns erkölcsi rendszernek.³⁴ Mivel a profitszerzés igazolása a protestáns hivatáserkölc által az ideológiaképződés egyik tanulságos példája, érdekes lenne behatóan megvizsgálni ezt a megállapítást egy vallás- vagy vallásfelekezeti földrajz segítségével, protestáns és katolikus területeken a lakosság erkölcsi értékrendjének, kulturális magatartásának összehasonlításával, hiszen sem a reformáció nem vezethető le egyszerűen és kizárólagosan a kor társadalmi harcaiból, sem a protestáns hivatáserkölc a kapitalizmus gazdasági elveiből.³⁵ Bár a zsinatok anyagából ismerjük ugyan a köz- és magánéletbe beavatkozó rendelkezéseket (például a kocsmalátogatás szabályozásáról, a házasság fölötti felügyeletről stb.), de csak a fegyelmezési eljárásokba beszűrődött katolikus elemek feltárásából,³⁶ a bírósági akták, presbiteri jegyzőkönyvek alapos összehasonlító vizsgálatából lehet majd látni, hogy az egyházközségek valójában milyen mértékben és ütemben vetették alá magukat ezeknek a szabályoknak,³⁷ s hogy mik voltak azok a történelmi és kulturális adottságok, pszichikai feltételek, amelyektől az új vallásosság befogadása, a megváltozott körülményekhez történő al-

³⁴WEBER, M., 1965, 115–190.

³⁵WINCKELMANN, J., 1966, 47–62.

³⁶Vö. pl. KATHONA Géza, 1939, 191–201.

³⁷ILLYÉS Endre, 1941; FILEP Antal, 1971; JÁVOR Katalin, 1971; PÉTERFY László, 1974; KÓSA László, 1979; BALÁZS KOVÁCS Sándor, 1980.

kalmazkodás, az új azonosság megtalálása függött.³⁸ Egy ilyen vizsgálat a közös és összehasonlítható keresésével és felismerésével fényt vet majd arra is, hogy milyen törvények szerint halad előre a protestáns és a katolikus népi kultúrák közti kiegyenlítődé.

Az itt vázolt megfigyelések alapján összegezőként elmondható, hogy lényegét tekintve az – egyébként sokáig a katolikus egyház keretein belül folyó – intézményes és kulturális protestantizálódás folyamata egymástól eltérő ritmusban ment végbe, jelentős fáziseltolódás mutatható ki közöttük. Ez azzal az állandó feszültséggel magyarázható, amely a kulturális és vallási szempontból képzett, irányító kisebbség intézményes és hivatalos megnyilvánulásformái, illetve az ezek peremterületein keletkezett vagy ott megmaradt „népi” megnyilvánulások között állt fenn. Visszatekintve az is megfigyelhető, hogy a két kultúra közti feszültségek jórészt az „elit” irányító szerepétől és az élet különböző területein megnyilvánuló tekintélyétől függenek. Ha ez a tekintély erős, központi akaratot juttat kifejezésre, akkor a különbségek és a feszültségek csökkennek, a közösségi és egyházi szükségletek összefonódnak egymással, a tekintély gyöngülésével viszont a feszültség fokozódik és egyre nyilvánvalóbbá válik (l. pl. az egyházfegyelem alakulásának történetét). A kétféle kultúra hordozói a történelmi-társadalmi körülmények meghatározottságában a tapasztalat két különböző szintjét jelentik, s köztük állandó integráció megy végbe. Viszonyrendszerük állandóan változik, ezért egyik sem vizsgálható a másik nélkül. Így mint egy kölcsönös cselekvés két pólusa is felfoghatók: a hivatalos és nem hivatalos (népi) protestáns kultúra formáinak interakcióját egy – a köztük levő dialektikus viszonyt jól tükröző – konfliktuselméleti modell segítségével lehet a legjobban leírni.

³⁸Vö. pl. NEIDHART, W., 1973.

Irodalom

- BALÁZS KOVÁCS Sándor
 1980 „Nem viselem a remöte életöt”. *Egy sárközi református presbiteriumi jegyzőkönyv feljegyzéseiből.*
 Dunatáj III. 3. sz. 30–43.
- BÁLINT Sándor
 1974 *Kardcsony, húsvét, pünkösd.* Bp.
- BÁRDOS Kornél
 1971 *Harcok a passió éneklése körül Magyarországon.*
 Theológiai Szemle 9–10. sz. 296–303.
- BENEDEK Sándor
 1971 *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja.* Órisziget.
- BUCSAY Mihály
 1968 *Reformierte Kirche und reformierte Frömmigkeit im heutigen Ungarn.* In: *Kirche um Osten.* (Szerk.: STUPPERICH, R.) 75–79. Göttingen.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán
 1958 *A tizenhatodik század magyar dallamai.* I. Régi Magyar Dallamok Tára. Bp.
- CZEGLÉDY, A.
 1963 *Zur Geschichte der evangelischen Kantionalbücher in Ungarn.* Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie. 159–163. Kassel.
- ELIADE, M.
 1957 *Das Heilige und das Profane.* Hamburg.
- FILEP Antal
 1971 *Szokásleírások a 18. és a 19. századból.* In: *Népi kultúra — népi társadalom.* V–VI. 115–135. Bp.
- GEERTZ, C.
 1966 *Religion as a Cultural System.* In: *Anthropological Approaches to the Study of Religion.* (Ed.: BANTON, M.) Tavistock Publications. 1–46.
- HÉZSER Emil
 1900 *A tállyai református egyház története 1540–1900.* Bp.
- ILLYÉS Endre
 1941 *Egyházfegyelem a magyar református egyházban.* (XVI–XIX. sz.) Debrecen.
- INCZE Gábor
 1931 *A magyar református imádság a XVI. és a XVII. században.* Theológiai Szemle 1. sz. 37–229.
- JÁVOR Katalin
 1971 *Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulmányai.* In: *Népi kultúra — népi társadalom.* V–VI. 71–103.
- KATHONA Géza
 1939 *Samarjai János Gyakorlati teológiája.* Debrecen.
- KISS Áron
 1881 *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Bp.
- KOHLER, E
 1959 *Martin Luther und der Festbrauch.* Mitteldeutsche Forschungen 17. Köln–Graz.
- KORDA Imre
 1886 *A kiskunhalasi nyelvjárás.* Magyar Nyelvőr XV. 25–28, 64–67.

- KÓSA László
1979 *Erkölcsei kihágások és büntetések Gyulán a XIX. század első felében*. Békési Élet 1. sz. 118–125.
- KRAMER, K. S.
1969 *Protestantisches in der Volkskultur Frankens*. Hessische Blätter für Volkskunde 77–92.
- LIESKE, R.
1973 *Protestantische Frömmigkeit im Spiegel der kirchlichen Kunst des Herzogtums Württemberg*. München.
- MEERTENS, P. J.
1972 *Vorreformatrische Relikte in den reformatischen Niederlanden*. In: Festschrift Matthias Zender. Studien zur Volkskultur, Sprache und Landesgeschichte. 1. 395–411. Bonn.
- NARR, D.
1965 *Fragen der religiöser Volkskunde*. In: Festschrift für Will-Erich Peuckert. 116–127. Berlin.
- NEIDHART, W.
1973 *Protestantische Theologen und Kerzenlichter auf Gräbern*. Schweizer Volkskunde 77–83.
- PÉTERFY László
1974 *Fegyelmzés a kisküküllői egyházmegyében a XVIII. század folyamán a vizitációs jegyzőkönyvek tanúsága szerint*. Református Szemle 109–118.
- SCHARFE, M.
1968 *Evangelische Andachtsbilder*. Stuttgart.
1969 *Der Heilige in der protestantischen Volksfrömmigkeit*. Hessische Blätter für Volkskunde 93–106.
- SZABÓ Zoltán—VASADY Béla
1936 *Kálvin a népi tudatban*. Debrecen.
- SZÉKELY László
1974 *Katolikus néprajzi emlékek az erdélyi evangélikus század hagyományaiban*. Vigilia 7. sz. 448–450.
1978 *Katolikus hagyományok az erdélyi református székelyek néprajzában*. Vigilia 9. sz. 595–597.
- SZEREMLEI Sámuel
1927 *A hódmezővásárhelyi református egyház története*. Hódmezővásárhely.
- SZIGETI Jenő
1973 *Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön*. Ethn. LXXXIV. 332–341.
- TAKÁCS Béla
1981 *Lelkészdbrázolások az eklézsiák pecsétnyomóin*. Confessio 1. sz. 75–78.
- TÁLASI István
1977 *Kiskunság*. Bp.
- THOMAS, K.
1971 *Religion and the Decline of Magic*. London.
- TRÚMPY, H.
1969 *Die Reformation als volkskundliches Problem*. In: Festschrift für G. Heilfurth. Probleme der Volkskultur- und Sozialforschung. 249–258. Göttingen.
- VETŐ Lajos
1935 *A hit által való megigazulás elve egyszerű evangélikus hívek lelkipildájában*. Bp.
1966 *Tapasztalati valláslélektan*. Bp.
- WEBER, M.
1965 *Die protestantische Ethik*. München–Hamburg.

WEISS, R.

1951 *Sprachgrenzen und Konfessionsgrenzen als Kulturgrenzen.*
96–110. Laos.

1964 *Zur Problematik einer protestantischen Volkskultur.* In:
Religiöse Volkskunde. 27–45. München.

WINCKELMANN, J.

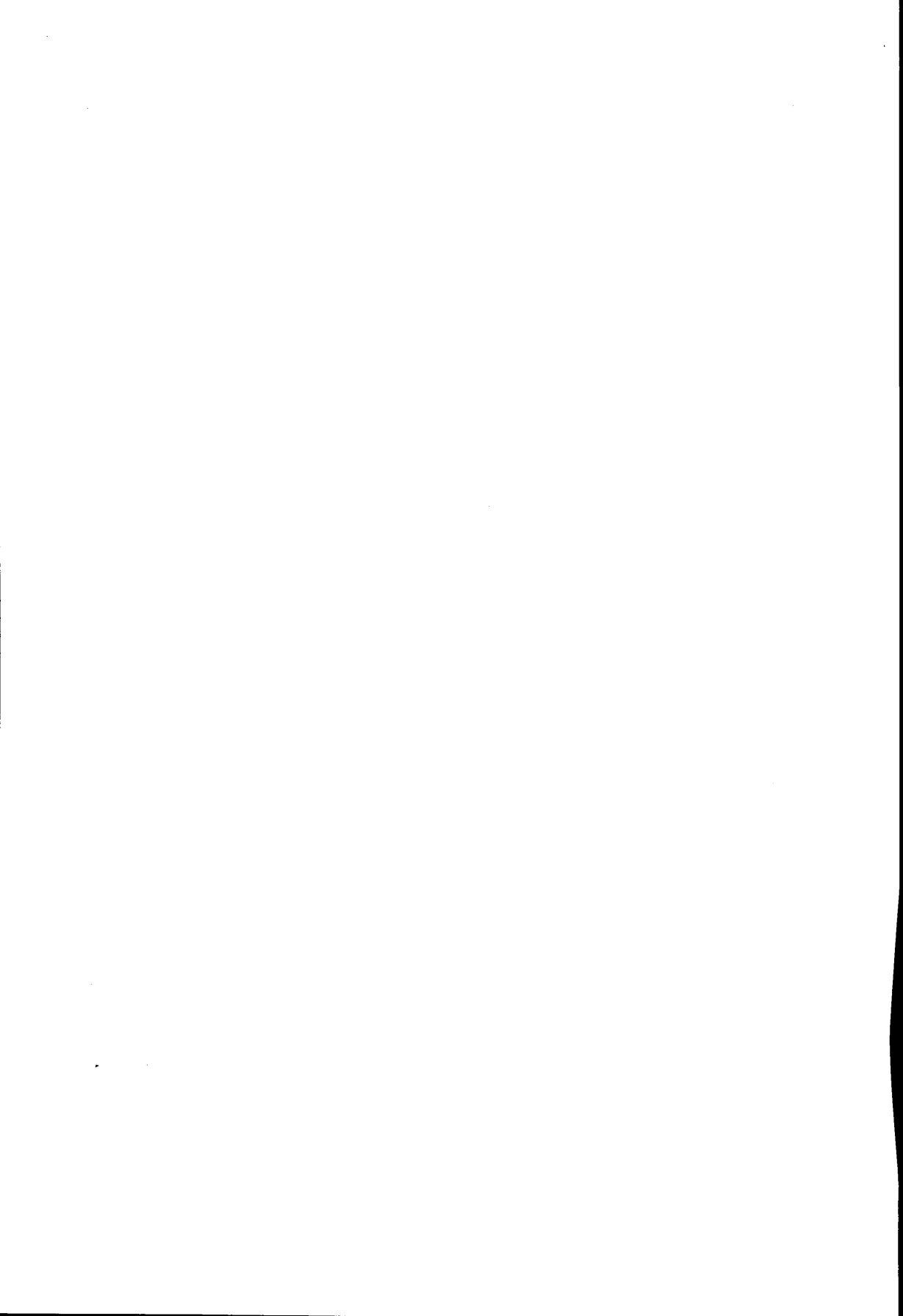
1966 *Die Protestantische Ethik.* Kritiken und Antikritiken.
München–Hamburg.

ZOVÁNYI Jenő

1977 *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.* Bp.

ZSINDELY Endre

1981 *A 16. század lelkivilága és a reformáció.* Confessio
1. sz. 25–32.

KUNT ERNŐ

A FÉNYKÉP A PARASZTSÁG ÉLETÉBEN

Vizuális-antropológiai megközelítés

Bevezetés

Vizsgálatom távolabbi célja annak a folyamatnak a megismerése, hogy miként épült be, s milyen funkciót lát el egy hagyományos kultúrájú társadalmi csoport – a magyar parasztság – használatában egy széles körben elterjedt, kívülről, közvetítéssel érkező technikai-társadalmi újítás: a fényképezés. E dolgozat csupán az első lépéseket teszi meg e területen, feladata a tájékozódás és kérdések felvetése.

A kérdéskör kielégítő feltárásához és megválaszolásához egyrészt kiterjedt adatgyűjtésre – mind magára a képanyagra, azok készíttetésére, felhasználására, mind pedig a fényképekhez fűződő szokásokra, viszonyulásokra, valamint a tartalmuk mögöttes rétegeit megvilágító kommentárookra vonatkozóan –, másrészt pedig elméleti alapvetésre van szükség, hiszen ma lényegében még mindkettő hiányzik, illetve csak közvetve található meg. Részint tehát széles körű néprajzi, szociológiai, illetve fotótörténeti gyűjtőmunka szükséges, amely nemcsak magukat a vizsgálandó fényképeket gyűjti össze, illetve azok képi tartalmait regisztrálja, hanem azok tárgyi és társadalmi-kulturális kontextusát is figyelembe veszi, s rögzíti. Mennyiségét tekintve pedig a statisztikai tárgypopulációs vizsgálatok igényeit is kielégítő adatbázisra lenne szükség.

Jelenleg hazánk különböző múzeumi fényképgyűjteményeiben alkalomszerűen beszerzett, kontextusukból nemcsak kiragadott, de annak vonatkozásait örökre feledni hagyó egyedi fényképfel-

vételek találhatóak a meglevő múzeumi osztályok adattáiraiban, esetleges döntések eredményeként megosztva.¹ Így a szélesebb kulturális kapcsolathálózatot is figyelembe venni kívánó vizsgálatokban a gyűjtemények csak igen kevésbé adnak támpontot.

A hazai fotóelméleti és fényképelemző kutatómunka – ami a nyomtatásban hozzáférhető tanulmányokat illeti – miként a nemzetközi, kezdetleges állapotban van. Hatékonyan művelt az általános nyelvelméleti, a kommunikációelméleti és a szemiotikai irányultságú vizsgálatok területe.² Folyamatos kutatások foglalkoznak a fényképezés esztétikájának megközelítési szempontjaival – elsősorban a festészet, illetve grafika hagyományos művészeti ágaival –, keresve az új műfaj kapcsolatát a többivel, valamint összegyűjtve s értelmezve művészetfilozófiai definícióit.³ Általános kultúrantropológiai vizsgálat azonban elenyészően kevés született.⁴ E szempontból igen érdekesekek azok a tárgyszociológiai vizsgálatok, amelyek a fényképhasználat különböző társadalmi alkalmazásait elemzik.⁵

Választott témám ez utóbbihoz áll a legközelebb. Vizsgálatomhoz a kultúrantropológiai és vizuális antropológiai kiindulópont kínálkozott a legmegfelelőbbnek.⁶ E szempontokból ilyen kérdések merültek fel: Milyen társadalmi-gazdasági feltételek között adaptálta a parasztság a fényképet? Milyen kulturális

¹E. CSORBA Csilla, 1979, 15–24.

²Vö. többek között: HOPPÁL Mihály – SZEKFŰ András (vál.) 1974; BÓDY Gábor, 1977, 18–26; FÉJJA Sándor, 1975a, 27–37; HORÁNYI Özséb, 1975a; 1977a; 1977b; 1980; JÓZSA Péter, 1978, 5–26; VOIGT Vilmos, 1977a.

³Vö. MONTVAI Attila, 1978, 43–47; VÉGVÁRI Lajos, 1976, 20–23; 1977, 3–7; BÁN András, 1975, 32–37.

⁴Pl. S. NAGY Katalin, 1979a; 1979b; VIKÁR Béla, 1891, 121–122.

⁵Pl. LOSONCZI Ágnes, 1977; S. NAGY Katalin, 1979a; 1979b.

⁶Vö. elsősorban BAUSINGER, H., é.n.; mindenekelőtt a *Relikte – und was daraus werden kann* (141–210) és a *Diffusion und Kommunikation* (242–261) című fejezetekben foglaltakat. Továbbá BUDA Béla, 1979; CIVJAN, T.V., 1975; FÉL Edit – HOFER Tamás, 1965; GOMBRICH, E.H., 1978; GREEN, A.W., 1972; GUNDA Béla, 1973; HASELOFF, J.W., 1973; HOPPÁL Mihály, 1971; LOTMAN, Ju.M., 1973; MACDOUGHALL, D., 1978; NIEDERER, A., 1975; PAPP Ferenc, 1965; PAULAHARJU, S., 1975; PETŐFI S. János, 1978; HOCKINGS, P. (ed.), 1975; SAVOLAINEN, M., 1979; SCHAPIRO, M., 1975; SZTYEPANOV, Ju. Sz., 1976 – különösen az *Ethnoszemiotika* (44–60) című fejezete; WHITING, J.R., 1946.

kihívás megválaszolására, milyen funkció betöltésére alkalmazta azt? Milyen kultúrelem töltötte be korábban ugyanazt a funkciót, illetve volt-e korábban is ilyen szükséglet, avagy a kívülről jövő technikai újítás külsődleges igényeket hozott magával? Kötötte-e hagyományaihoz a parasztság az újonnan átvett kultúrelemet? Szabályozta-e és hogyan ennek használatát? Hogyan gondoskodott a – lehetőség szerint – zökkenőmentes beilleszkedéséről a parasztság hagyományos tárgyi világába? Milyen viszony alakult ki tárgy és ember között a fényképek vonatkozásában?

A kérdéskör összetettségére rávilágítanak a szövegelméleti fogantatású kérdések, melyek a paraszti használatban levő fényképek tartalmi elemzéséhez, közleményhordozó funkciójának értelmezéséhez nyújtanak segítséget.⁷ Miben különbözik a fényképi ábrázolás a hagyományos paraszti ábrázolásmódtól? Van-e különbség a fényképek paraszti értelmezése és a kívülálló megfigyelő értelmezése között? Miből fakadhat ez? A közleményegyüttés milyen súlypontozásával dekódolják a parasztok az általuk használt fényképet? Azaz mit jelent számukra a fénykép, s – ebből következően – miben áll annak „használat”? Milyen nonverbális kommunikációs funkció betöltésére alkalmazzák a fényképeket? Fűződik-e és milyen metakommunikációs réteg a paraszti használatú fényképekhez? Milyen verbális kommentárral egészítik ki, s milyen helyzetekben a fénykép vizuális jelrendszerét? Milyen a személyes és a csoportviszony a fényképekhez?

Külön vizsgálati körbe tartozó kérdéscsoport a fényképek helyének kijelölése és beillesztése a magyar fotótörténetbe.⁸ Külön tanulmány tárgyául kívánkozik esztétikai sajátágaik elemzése is, s tovább lehetne a kérdéseket még sorolni. Mindezek hátterében ott húzódik egy általánosabb, kultúrtörténeti s egyúttal kultúrpolitikai folyamatra utaló kérdés: tükröződik-e a kis-, közép- és nagycsoportok társadalmi helyzetváltozása, tár-

⁷Vö. elsősorban ANTAL László, 1975; FÉJJA Sándor, 1975a; HASELOFF, J-W., 1973, HORÁNYI Özséb, 1977a; 1977c; 1978; LOTMAN, Ju. M., 1973; PETŐFI S. János, 1978.

⁸Vö. BÁN András, 1974; FÉJJA Sándor, 1975a.

sadalmi mozgása abban a folyamatban, amely a *kulturális önállósítástól a tömegkommunikációs ellátásig* vezet, különös tekintettel a vizuális kommunikációs csatornákra s az abban használt kódok átalakulására.⁹

Jelen tanulmányban a legfontosabbnak ítélt kérdésekre keresek választ, hogy a további, részletekbe menő vizsgálatokat előkészíthessem.

Dolgozatomhoz elsősorban a miskolci Herman Ottó Múzeum fotótárában, Néprajzi Raktárában, a mezőkövesdi Matyó Múzeumban, a Gönci Tájházban, valamint kelet-magyarországi, illetve erdélyi adatközlők magántulajdonában levő fényképeket használtam fel. A vizsgált fotográfiák túlnyomó többsége 1890 és 1940 között készült.

Munkámhoz kizárólag olyan felvételeket vettem figyelembe, melyeket hivatásos szakfényképészek készítettek, és amelyek paraszti megrendelésre készültek. Nem foglalkozom tehát az azonos időszakban a parasztságról készített néprajzi dokumentumfelvételekkel, népies zsánerképekkel, magyaros turisztikai, illetve reklámfotókkal, valamint a szociófotókkal és az amatőr fényképekkel.

Parasztság és fényképezés

Francois Aragon 1839. augusztus 19-én mutatta be a párizsi Szépművészeti Akadémián Mandé Daguerre Joseph Nicéphore Niépce-szel kidolgozott új, fotokémiai alapú képrögzítő eljárását.¹⁰ Az új találmány széles körű igényre talált, s rendkívül gyorsan elterjedt – időközben javuló változatainak – használata. 1840 augusztusában Vállas Antal a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak mutatja be.¹¹ A század derekán sokasodnak a magyar vidéki

⁹Vö. LOSONCZI Ágnes, 1977; SHANIN, T. (ed.), 1971.

¹⁰JAHN, J., 1962, 15–27; NEWHALL, B., 1972, 17.

¹¹*Photographie*, 1977, 32.

városokban a „fényképíró” műhelyek, műtermek. A kezdeményezők részben a korábbi arcképfestők, mint pl. Barabás Miklós, Borsos József, kik az 1860-as években kezdik működésüket, s akik olykor az új eljárás móddal párhuzamosan a hagyományos arcképfestéssel is megrendelik szolgálatára állnak (pl. Tóth Sándor Imre „fényképészeti és festészeti műterme” Szatmár, Nagyszöllős). Továbbá igényesebb mesterséget űző kézművesek is művelni kezdtek, mint pl. Strelisky Lipót (aki ötvös volt eredetileg), de foglalkoztak vele a természettudományok iránt általában érdeklődők is (Herman Ottó pl. 1863-ban nyitott két társával fényképészeti műtermet Kőszegen). A kezdeti lendületet még csak fokozta az 1867-es kiegyezés, amely – kisebb-nagyobb hullámvölgyekkel – a fényképészet számára is a kedvező konjunktúrát teremtő gazdasági felvirágzás időszaka volt. Ennek megfelelően: az I. világháborúig nemcsak meghonosodott hazánkban a fényképészet, de produktumai szerves kellékévé váltak a magyar társadalom különböző rétegeinek.

Elsősorban természetesen a polgárság igényeihez alkalmazkodott a fotográfia, lévén, hogy köréből kapta a legtöbb megrendelést, s elsősorban e rétegben sikerült mintegy társadalmi rangjelzővé, státusszimbólummá válnia. A századfordulóra a polgári – de még inkább a polgárosuló – családok, rokoni közösségek eladdig írott, rajzolt, a gazdagabbaknál festményekből, árnyképekből összeállított családfáit hovatovább szükségszerűen kiegészítette, sőt helyettesítette a családi fényképalbum.¹² Természetes hát, ha a hivatásos portréfényképészek a legmeszebbmenőkig figyelembe vették a polgári ízlés diktálta képalakotási igényeket. Így volt ez valamennyi országban.¹³

Az ábrázolandó egyénit standardizált, mesterséges műtermi környezetbe állították. A festett hátterek, a bútorok, a drapériák – de az objektív elé álló személy ruházata, testtartása is – a polgári társasági ízlés elvárásainak megfelelő volt, így a műtermi környezet, a portrékészítés tárgyi kellékei az európai korstílusok hazai polgári adaptációinak megfelelően alakultak át. A legkorábbi képeken (1850–70) romantikus remi-

¹²MAAS, E., 1977.

¹³Ugyancsak MAAS Ellennél kifejtve (1977).

niszzcenciák figyelhetőek meg a gazdagon redőzött, földig érő drapériákban, s a magyaros viseletben, az álló személy testtartásában, illetve a vadregényes természetet imitáló háttérben. Fokozatosan érvényre jutnak azonban a neoklasszicista jegyek: részben a kellék-bútorokban, részben pedig az azokat helyettesítő különböző fejezetű fél és egész oszlopok, pillérek megformálásmódjában. A stílusok – biedermeiert is magába olvasztó – egymásra rétegződésével a századvég, illetve a századforduló táján megteremtődik az a jellegetesen fotóműtermi staffázs-stílus, melyben századunk derekáig mind a hivatásos fényképészek, mind pedig megrendelőik számára a portréfotó egyáltalában érvényes, hiteles volt. Ezért van az, hogy a századfordulótól csaknem a legutóbbi évtizedekig készített felvételeken ilyen környezetben látjuk viszont a földműveseket is.

A magyar parasztságnak akkor alakult ki kapcsolata a hivatásos fényképészettel, amikor országszerte lezajlott vagy éppen lezajlóban volt közegében az az alapvető kultúraváltás, amely gazdasági megerősődéssel járt, s a kapitalizmus hazai kialakulásából eredő életmód-, illetve foglalkozásváltásból fakadt. A múlt század második felére a zárt paraszti közösségek fokozatosan felbomlottak, a jellegzetes paraszti hagyományok átalakultak, s mindinkább a polgári, a városi kultúra elemeivel szövédték át.¹⁴ A magyar nyelvterület különböző táji csoportjai – helyi történeti-társadalmi helyzetüktől függően – e folyamat különböző fokán vonták be kultúrájukba a fotót.¹⁵ Így például a bala-tonfelvidéki, a kisalföldi vagy a hegyaljai mezővárosokbeli parasztcsaládok 1870–1910 között készült fényképein már nem ritka a városi ruhás férfi, míg a kalocsai, még inkább a mezőkövesdi 1890–1950 közötti fényképek a helyi népviselet felvirágzásának, kibontakozásának és eltűnésének teljes folyamatát vetítik elének.

A parasztság az úgynevezett régi stílusról a 18. sz. végi, 19. sz. eleji új stílusra váltása után, ezen új stílus hanyatlásának, illetve utóvirágzásának idején, nagyarányú akkulturációs folyamatok között találkozott – számos más, ugyancsak kívülről

¹⁴HOFER Tamás—FÉL Edit, 1975.

¹⁵LOSONCZI Ágnes, 1977.

érkező, polgári-városi közvetítésű innovációként kultúrájába került és azt átalakító kultúrelemmel együtt – a fotográfiával.¹⁶ S valóban: a fényképekkel együtt lényegében átvették a vele járó szemléletet és a fénykép alkalmazási módját, mindezt azonban jellegzetesen átalakítva, sajátos formában.

Itt azonban, a néprajzkutatás hagyományos problémakörébe tartozó átadás-átvételre, a kulturális adaptáció részletes vizsgálatának szükségességére kell utalnunk.¹⁷ E kérdéskör a paraszti használatú fényképek esetében jól megközelíthető, hiszen – még ha sokszor sajnos hiányoznak is a fényképek kontextuális vonatkozásai – e tárgyak önmagukban is vizsgálhatók. Továbbá a hiteles következtetések alapjául szolgáló időbeli, topográfiai, tartalmi, valamint az ábrázolás, a készítés és a használat vonatkozásai szerinti sorozatokba rendezhetők, s így a társadalmi differenciáltságot visszatükröző variánsok sorát is felmutatják.

A képmásábrázolások előzménye és funkciója

A fényképezés által lehetővé tett, az egyéni jellegzetességeket, a személyes identitást hangsúlyozó, természetű, mechanikusan leképező ábrázolásmódnak a parasztság körében nem voltak hagyományai. Általában jellemzi a magyar népművészetet, hogy tárgyai között igen kevés az emberábrázolás.¹⁸ A népművészeti emberábrázolások sematikusak, jelszerűek, inkább tipizálók, mint individualizálók. Nem az egyének közötti, hanem csak a nemek közötti különbségtételt teszik lehetővé, sőt ezt hangsúlyozzák is. E jelek egymással és a népművészet más motívumaival – meghatározott kompozíciós szabályok szerint – jól kombinálhatóak, mivel általában a megjelenítést hordozó anyagfajta-hoz alkalmazkodva (szóttas, hímzés, faragás) azonos módon, azonos stílusban jelöltek, s azonos fokig elvonatkoztatottak. Mint a paraszti kultúra egésze, e vizuális jelek is a közösségiséget, az általánosan jellemzőt, s nem az egyedit hangsúlyozzák. Ezen általán-

¹⁶Vö. az *Akkulturáció és Átvétel* címszavakat a Magyar Néprajzi Lexikon I. kötetében (1977, 55–56, 170–171).

¹⁷L. 16. jegyzet.

¹⁸Vö. HOFER Tamás – FÉL Edit, 1975; HOFER Tamás, 1977, 62–81.

nos jelek azután a — szintén közösségi normák által szabályozott — egyéni kapcsolatokban kaphatnak sajátos jelentést: pl. szerelmi ajándékként faragott vagy szőtt tárgy, amely két konkrét személy párkapcsolatát erősíti.

A népművészeti figurális ábrázolások közül a köztudatban elsősorban a dunántúli, somogyi pásztorfaragások sajátos csoportját alkotó tükrösök fedőlapjai ismeretesek, amelyek — táblaképszerű mivoltukban — ugyancsak külső, áttételes hatás eredményeinek tekinthetők, s a paraszti művészkedés kései periódusában, a 19. sz. második harmadától készültek. De ezek sem az egyént, hanem legfőljebb a típust ábrázolják.

A fotó paraszti előzményeit keresve utalnunk kell a mézeskalácsosokra, akik egyúttal votívfigurákat is készítettek. Ez esetben is külső hatásról van szó, sőt maguk a tárgyak is specialisták — mézeskalácsos mesterek — készítményei, s a parasztsághoz árúcsere, illetve vásárlás útján jutnak. A mézeskalácsosok motívumvilága elsősorban német eredetű, és szintén polgári igények szerint alakult, városi fogantatású. A sematizált ábrázolású figurák között már nemcsak a nemek közötti különbség szignifikáns, hanem a korcsoportok közötti, sőt a foglalkozások közötti is, alkalmasint a ruházat jelzései a helyi viselési jegyekre utalnak (például „debreceni asszony”). Amikor a parasztság kapcsolatba került a fotóval, ezzel egy időben jelentek meg a mézeskalácsokon az arcábrázolás másként sematikus részletei. Pl. a „huszár” a „baba” arca helyébe a városi közízlést követő matricás, festett arcrajzokat ragasztottak a mézeskalácsokra. E tendencia is mutatta, hogy a parasztság hagyományos emberjelölő ábrázolásai, jelei helyébe — akkulturalizációs folyamat során — egy másfajta, naturalisztikusabb, illetve a realiztikus ábrázolásból kiindulva általánosító modellt, illetve vizuális nyelvet vett át.

Vizsgálatunk szempontjából bizonyos fokig előzménynek tekinthetjük a paraszti használatban a múlt század folyamán elterjedt olajnyomatokat, festményeket, üvegfestményeket, melyek túlnyomórészt vallásos tárgyúak, de olyan világi témák is képviseltek magukat, mint „Rákóczi jegyesével”, „Petőfi a segesvári csatatéren” stb. E képek (falra függesztve) éppúgy szerves részét alkotják a *tisztaszoba* reprezentációs kelléktárának, mint

majdan a fényképek. Mind készítmódjuk, mind pedig ábrázolásmódjuk a paraszti kultúra belső fejlődésétől idegen, sematikus-eszményítő ábrázolásmódjuk révén azonban könnyen kapcsolatot találhattak a paraszti képhasználattal.

A gyűjtőmunka tereptapasztalatai során a falon függő fényképekről beszélgetve több adatközlő is utalt a tükörrre, mint a képmásábrázolás előzményére és szembesítő-ellenőrző lehetőségre. A foncsorozott üvegtükör általános használata nem sokkal ugyan, de megelőzi a fotográfiai identifikáció gyakorlatát a parasztság körében. Tanulságos feladat lenne a tükör használatának, egyáltalán a tükörhöz való viszonynak, illetve rituális és ceremóniális alkalmazásainak leírása. Itt elsősorban azokról a tapasztalataimról számolhatok be, melyek szerint a tükröt általában kevesebbet használták önmaguk, arcuk megtekintésére, ellenőrzésére, mint az ma általános. Hiszen az ki is esett általános mozgásterületükből, mivel a legtöbb háznál általában csak egy volt, s az is a – használatban nem levő – *tisztaszobában*, többnyire a két utcára néző ablak között. A férfiaknak gyakorta volt borotválkozó tükrük – de sokszor csak a módosabbaknak. Nem volt ritka a szegénysorokon, hogy egyetlen tükröt sorban kölcsönkérve borotválkoztak vasárnap reggel vagy szombaton a férfiak. A tükörbe nézés így nem tartozott a napi szokások közé. A tükör arra való volt, hogy ellenőrizhessék, olyan-e külsejük, amilyen a lokális normáknak megfelel. A tükör ilyenformán sokkal inkább a közösséghez tartozás erősítésének eszköze volt, semmint az önazonosításé. E funkcióban való használata meghatározta azt is, hogy mit láttak meg benne, azaz hogyan értelmezték, „olvasták” a tükörképet. Következésképpen alább még visszatérünk, a fényképek paraszti „értelmezésének”, dekódolásának tárgyalásakor.

A paraszti vizuális kultúrában kialakult ábrázolásmód világképbeli háttere különbözik a fényképezés technikáját és képhasználatát létrehozó gondolkodásmódtól. Erre utalnak azok a tapasztalatok, mikor a terepmunka során olyan – korunk képi megkommunikációs áradatától viszonylag kevésbé érintett, foglalkozása, anyagi, illetve társadalmi helyzete révén hozzávetőlegesen elszigeteltségben élő – parasztemberekkel találkozunk, akik a róluk frissen készült portréfelvételt álmélkodva forgatják, önmagukat alig ismerik fel, s – mintegy a képmáson kívülről vár-

va annak igazolását — újra meg újra felteszik a kérdést: „Ez én volnék?” (Aztán fokozatosan azonosítva a képen arcuk egy-egy jellegzetes részletét, végül valóban meglátják a fényképben önmagukat.) A kultúrális különbség — mégha itt kiragadott és kiélezett példában szemléltetjük is — figyelemre méltó, s ebből következik, hogy a parasztembereknek, nem lévén jártasak a realizmus és naturalizmus képi ábrázolásmódjainak hagyományos használatában, mintegy meg kellett tanulniok a fényképolvasást, a fényképértelmezést.

Hogy a paraszti vélekedésmód számára a fényképezés mennyire idegen volt, arról nemcsak a fénykép ábrázolásbeli újdonsága — melyre korábban már utaltam —, hanem a fényképfelvétel készítése során kialakuló, jellegzetes innovációs konfliktusoknak megfelelő ellentétek és félreértések is tanúskodnak, amelyekről a somogyi parasztlakók körében 1890-ben fényképező VIKÁR Béla beszámol:

„Sokkal bajosabb volt a fényképi fölvételek számára megnyerni a kellő anyagot. Csökölyben, Somogynak ezen egyik ethnographiai nevezetességű helyén, egyrészt a szerfölött munkás népnek szüntelen elfoglaltsága, másrészt bizalmatlan természete miatt három heti idő alig volt elég arra, hogy csak némileg kielégítő eredményhez is juthassunk. Különben e bizalmatlanság és a gyanú mindenütt csakhamar fölébred a nép közt, mihelyt a fénykép-apparátus és a gyűjtő működni kezd. Váltig erősítettük mi, hogy azért fizetés nem jár, ellenkezőleg mindenki ingyen kapja meg a saját képét, akit leveszünk: sehol sem álltak oda szívesen a rajzoló masina elé. 'Az eön formámat ugyan lö nem vöszi sönkisső!' — mondták a jó 'csökliek' egyre-másra, és ebből a kifejezésből indulva ki, melyen kívül mást a fényképezés fogalmára nem ismernek, nyilván úgy okoskodnak, és az az ijesztő képzet támad bennük: hogy a k i n e k a f o r m á j á t l e v e s z i k , a n n a k n e m m a r a d . A férfiak és nők munkaeszközeit, főképp a szövöszéket vizsgálgtván és fényképezvén, nyomunkban kelt a gyanú, hogy már most megint bizonyosan a szövöszékre adót akarnak vetni az 'urak' (Hedrehely). Az még kisebb rossz, ha azt teszi föl rólunk a nép fia, hogy mi kétségkívül busás jövedelmet húzunk ezekből a fényképekből oda

fönn Budapesten, illik hát, hogy ő is pénzt követeljen tőlünk, amiért le engedi magát fényképezni (Csököly). Természetesen az a puszta babona is hozzájárul sok helyt, ti. a lerajzolt személy képével az ő teste-lelke is a rajz tulajdonosának hatalmába kerül." ¹⁹

Parasztok és fényképészek

Amennyiben hagyományokról beszélhetünk a parasztság fénykép-használatával kapcsolatban, úgy döntő többségében hivatásos szakfényképészek által, legtöbbször műtermi körülmények között készített felvételeket sorolunk ide. Csak az utóbbi másfél-két évtized folyamán vált gyakoribbá az amatőrfelvételek használata körükben, amikor is a készítő és a megrendelő egyazon személy.

A fényképek készítésének technikája tehát teljes mértékben kívülrekedt a parasztság ismeretein, azokról csak hiányos ismeretekkel bír, s behatóan nem is érdeklődik iránta. Figyelmüket természetesen lekötötte a felvételt készítő fotográfus különös szerkezete és tevékenysége, de elsősorban a kész papírkép volt fontos a számukra.

A parasztemberek kizárólag egész alakos, egyéni, páros vagy csoportképet rendeltek. Az arcképes igazolványképek különféle hatósági szabályozásokra készültek. Fényképet először és elsősorban a módosabb parasztgazdák csináltattak maguknak. Elsőként kapcsolódtak be a polgárosodás folyamatába, nekik volt leginkább módjuk és érdekük e folyamat reprezentáló jegyeinek és jeleinek hangsúlyozása. A szerényebb anyagi körülmények között élő parasztemberek részben a világháborús katonáskodások, részben pedig a munkakereső kivándorlás során találkoztak a fényképezéssel.

Azoknak a településeknek paraszti lakói, melyeknek nem volt saját fényképészüik, azokban a városokban készítették képet magukról, ahová rendszeresen jártak piacozni. A korábban kialakult hagyományos árukapcsolatok mentén szerveződtek tehát a

¹⁹VIKÁR Béla, 1891, 121–122.

fényképészhez fűződő kapcsolatok is. Pusztán fényképkészíttetés céljából a legritkább esetben utaztak, gyalogoltak a városba. Lehetőség szerint összekötötték a fényképezkedést a nagyobb vásárok vagy a rendszeres piac napjával. Ezért igyekeztek a fényképészek is – a többi városi iparoshoz hasonlóan – a piacok környékén megnyitni műtermüket. A nagyobb vagy országos vásárokon, különösen a két világháború közti időben, gyakran felverte sátrát a kézművesek sorában egy-egy fényképész is. Ezek munkájáról azonban csak szórványos adatok állnak rendelkezésemre. Ugyanígy kevés adatot tudtam gyűjteni a falvakat járó vándorfényképészek tevékenységéről.²⁰

A fényképész, a „fényképíró” a parasztok szemszögéből tulajdonképpen specialista, egy a kézművesek közül. Nem alakultak s nem is alakulhattak ki azonban olyan intenzív, kölcsönös szükségletek ellátására épülő kapcsolatok, mint például a hagyományos falusi, mezővárosi mesterséget űző iparosok és földműves megrendelőik között. Sem elegendő idő nem volt ehhez, sem pedig a fényképész által nyújtani tudott szolgáltatás nem volt olyan fontos a parasztság számára, hogy kapcsolatuk kulturális megerősítését szorgalmazta volna. Jól jellemzi ezt a helyzetet az a tény, hogy a földművesek általában pénzzel fizettek az általuk megrendelt felvételekért. Még az olyan nagy kiterjedésű, magas lélekszámú falvakban, mint Mezőkövesd, sem alakulhatott ki közvetlen termékcsere az ott letelepedett s mindenekeelőtt a település lakóinak többségét kitevő parasztok igényeinek kielégítéséből élő hivatásos fényképészekkel. A század tízes éveitől egészen az ötvenes évekig dolgoztak itt a német származású Weisbach leánytestvérek, a helybeli nép nyelvén a *kisasszonyok* vagy a *német kisasszonyok*.

Azonban nemcsak az ábrázolásmódbeli és fotótechnikai eljárások voltak és maradtak idegenek a parasztságtól. Az volt a műtermi környezet is, amelybe őket a kamera elé állították, sőt

²⁰Róluk elsősorban az alföldi falvakban emlékeztek meg, de a Kassa környéki falvakból is vannak visszaemlékezések. Szekérel jártak vagy gyalogosan, a felvételeket a szabadban – legtöbbször a fehér meszelt házfal előtt – készítették, s a nagyításokat állandó műhelyükből utánvétellel küldték el a megrendelőknél.

sokszor beállították. Ebben a környezetben mind a népviseletbe öltözött, mind az azt már nem viselő földművesek érthetően idegenek voltak. A műtermi fénykép ellentmondásai jól tükrözték – az alapvető igazságokon túl – a kulturális értékkülönbséget, s végül a társadalmi különbségek fokát is kifejezték.²¹ A mai szemlélő számára az olykor abszurditásig kiélezett ellentét a portretírozott egyén és műtermi háttére között a társadalmi különbség túlzottságáról és értelmetlen túljelöléséről tanúskodnak. Ilyen ellentét fedezhető fel például a felhős-párás, fenyves-nyíres festett háttér és az előtte álló matyó viseletű csoport között, melynek mezőkövesdi viselete azonnal elárulja, hogy tipikusan alföldi tájban telik el életük. Avagy a festett háttér előtt álló, kezét eklektikus, festett papírmassé félpilléren nyugtató, szembetűnően matyó viseletű fiú között, akinek életében most először és utoljára van a lábánál zsámolyra helyezett virágcsokor.

A fényképezés technikáját, valamint a portré- és személyfényképezés kompozícióját tekintve tehát a parasztságnak egyáltalában nem sikerült ezt az új találmányt hagyományos kulturális normáihoz alakítania, sőt, a fényképek a paraszti hagyományok felbomlásáról, a parasztság akkulturalizációjáról tanúskodnak.

A fényképi jelölés és jelentése

A parasztemberek viseletében és testtartásában, néhány kiegészítő kellék alkalmazásában azonban szükségszerűen érvényesült azon lokális hagyományos kultúra meghatározó ereje, amelyben a lefényképezettek a műtermi környezeten kívüli, mindennapi életüket élték. S ezek a jegyek jelzik, milyen fokon állt éppen a kultúraváltás folyamatában a fényképezőgéppel elé álló személy.

²¹Péld. a skandináv országokban azonos időben készített, parasztokat műtermi környezetben ábrázoló fényképek ily mértékig nem disszonánsak. E társadalmakban a parasztok és polgárok közötti különbségek – többek közt azért, mert a parasztok önálló rendbe szerveződtek – nem váltak nagyon kiélezetté.

A fényképezéshez készülőkhöz általában ünneplő ruhájukat öltötték fel. Amennyiben ez népviselet volt – mint a korai képek nagy százalékában –, úgy azokhoz és csakis azokhoz az öltözködési normákhoz és elvárásokhoz igazodott, melyek a megrendelő lakhelyén, tehát ahova a fénykép került, érvényesek voltak, s teljes mértékben figyelmen kívül maradtak azok a normák, melyek a fénykép készítésének helyén a lakosok öltözködését irányították. Kivételt jelentenek ez alól azok a felvételek, amelyek éppen a hagyományos lokális közösségből való kiszakadás alkalmából készültek, mint például a katonáskodáskor egyenruhában vagy az *amerikázás* alkalmával *civilben* készített és hazaküldött fényképek. Hiszen ezeknek a képeknek éppen az volt a feladata, hogy maradandó formában kifejezve őrizzék a hagyományos közösségtől való rövidebb vagy hosszabb idejű távolmaradás tényét. Ezek a személyek sok esetben azután hazatérve visszaöltöztek, visszatértek a helyben érvényes öltözködési szabályokhoz. Ilyenformán ezek a „kivetkőzött képek” – különösen a nagyon népszerű katonaságbeliek – szervesen illeszkednek a népviseletben készített családi képek időrendi sorába.

A fényképezéshez szánt öltözködés alapszintje az évszaknak megfelelő vasárnapi, ünnepi viselet. „Úgy öltöztünk, amint templomba mentünk”²² – tehát a nyilvános szereplésre szánt megjelenésnek megfelelően, minthogy a templom volt a nyilvános szereplés színtere, a társadalmi viszonyok külső kifejezésének egyik legfontosabb „hiteles helye”.²³ A készítendő fényképet is kifejezetten nyilvános szemlére szánták. Ezen a szinten az öltözet – a helyi hagyományok ismeretében – kifejezi a gyermekkortól az időskorig a megrendelő nemét, hozzávetőleges életkorát, utal családi állapotára s vagyoni helyzetére, társadalmi rangjára. A csecsemők és kisgyermek nemét természetesen nem hangsúlyozza, minthogy ezt általában a paraszti öltözködés sem teszi. Ha az öltözet ezen alapszinttől eltér, annak minden bizonytalansággal alkalmi jelentése van. Így a viseletdarabok gazdagodása, színesebbé válása gyermekkortól legény-, illetve leánykorig, a korcsoportváltásokat is jelzi.

²²Vámos Józsefné (Kis Pál Anna) 1897, Mezőkövesd.

²³RUST, H., 1978, 309–323.

A viselet alapszintjéhez – elsősorban a leányoknál és nőknél – néhány kiegészítő kellék társul. Ilyen elsősorban a *keszkenő*, a *kézikenő* a nagylányoknál és asszonyoknál. Ugyanők – ha katolikusok – összetett vagy bal kezükben díszes hímzéssel be kötött, *befoglalt* imádságoskönyvet és olvasót tartanak, míg a reformátusok ugyancsak szép kézimunkába foglalt zsoltároskönyvet. A kisgyermek s a serdülő korú lányok, fiúk virágcsokrot tartanak a kezükben. A legények, férfiak általában nem élnek efféle kellékekkel, ha igen, akkor az a cigaretta, illetve pipa, mintegy annak rangjelző szerepét hangsúlyozva.

A testtartás – különösen a múlt század végén s a századelőn készített felvételeken – kifejezetten feszes, zárt: nyilvánosságra szánt. Ugyanaz a testtartás ez, amely a paraszti viselkedési parancsok szerint minden feljebbvalóval, idegennel, várossal szemben kötelező volt.²⁴ E testtartás fegyelmezett, de egyúttal fegyelmező is. A tiszteletadás és a megbecsülés egyaránt kifejeződik általa. Természetesen korcsoportok és nemek szerint változik a viselkedés a kamera előtt. A férfiak legtöbbször vagy zárt állásban állnak, vagy valamely kellék-bútordarabon – széktámlán, asztalon – nyugtatják kezüket, de nem támaszkodnak. A legények és fiúk lazább tartást vehetnek. Gyakran teszük csípőre a kezüket *hegyesen* vagy – ha többen állnak ott – társuk vállára. Az asszonyok állnak vagy ülnek. Kétoldalt leeresztett kezükben legtöbbször *keszkenő* vagy más említett kellék. A korosabbak és idősebbek sokszor ülnek, s kezüket ölükben egymáson nyugtatják. Amennyiben gyermekeikkel együtt *fényképezkednek*, úgy vagy ölükbe ültetik a gyermeket, vagy kezét fogják, vállára teszik a kezüket. Az apák és a férjek is gyermekük, feleségük vállára teszik kezüket.

Az arcok sokszor nem elemezhetők kielégítően,²⁵ mivel igen erőteljes retusálást alkalmaztak a szakfényképészek, s ezt a falusi megrendelők hovatovább éppúgy megszokták és elvárták tőlük, mint a várósiak, akiknek ízlésigényére az arcretus kiala-

²⁴Vö. BUDA Béla, 1979; GUNDA Béla, 1973; HOPPÁL Mihály, 1972; KEMPE, F., 1980; NIEDERER, A., 1975; SCHAFFLEEN, A.E., 1978.

²⁵AGGLE, M., 1972; 122–125; KEMPE, F., 1980; MORAWSKI, 1975, 449–459.

kult. A nyilvános szemlélésre szánt képen ezt fontosnak tartották, még akkor is, ha lárvaszerű retusmaszk merevült arcukra. Mint a tükörkép esetében említettük, így tanulták meg a képet olvasni: a ruha, a tartás fontosabb volt számukra és értelmezésükben, mint az arc egyedi – olykor előnytelen – jellegzetességeit is visszaadó énábrázolás. A retusálás ilyenformán a közösségekbe tartozás kifejezésének eszközeként is felfogható, amely – hasonlóan a népviselethez – a standard elemeket hangsúlyozza.

Mindazonáltal igen fontos észrevennünk, hogy a század 40-es éveitől készített felvételeken a legkritikább esetben, különös kivételképpen fedezhető fel mosolygó arc. „A mosolyogni tessék!” – kategorikus fényképészműhelyi imperativusz egyrészt nem terjedt még el annyira, másrészt – amíg a hagyományos paraszti magatartásbeli elvárások érvényesültek – hatástalanok maradtak. Ezek szerint ugyanis a hivatalos, nyilvános helyen való megjelenéstől idegen volt bármiféle érzelmek kifejezése az arccal. A zárt testtartáshoz zárt arckifejezés társult, ami azonban megint csak nem jelentett merevséget. Nyílt tekintet és komoly arc néz ránk e fényképekről, ami különösen szembetűnő, ha összehasonlítjuk a mai szolgáltató-fényképészeti portréival e régi képeket.

Az általunk tanulmányozott, paraszti megrendelésre készített felvételek között több a csoportot, párt ábrázoló, mint az egyént megörökítő. Ennek magyarázata feltehetően a fénykép parasztéletben betöltött funkciójával függ össze: azzal a ténnyel, hogy legtöbbször valamilyen közösségi vagy közösségi hatású alkalomból fordultak a fényképészhez.

A fényképezőgép elé lépő párok, csoportok kapcsolata legtöbbször családi, rokoni. Előfordulnak azonban baráti kapcsolatot, illetve párválasztási kapcsolatokat megörökítő felvételek is.

A csoportképeken a személyek közötti kapcsolatok is kifejezhetőek az egymás mellett, illetve mögött állók vagy ülők között. Az interperszonális proxemikus kapcsolatok hagyományos jelnyelve mindenekelőtt a társadalmi értékkapcsolatok kifejezője.²⁶ Hogy mennyire sajátja ez a proxemikus jelnyelv a paraszti

²⁶CIVJAN, T.V., 1975, 371–380; GERBNER, G., 1977, 267–289; GREEN, A.W., 1972; TJADEN, K.H., 1975; WESTLEY, B.M. – MECLEAN, M.S., 1977, 103–113.

társadalomnak, azt bizonyítják például azok a fényképek, melyeken a falvakat járó hivatásos vagy amatőr fényképészek által készített családi, rokonsági képen ábrázolt személyek közötti elrendezés megfigyelhető. Az elsőrendű szempont, amely meghatározza – csaknem magától értetődő módon érvényesülve – a személyek csoporttá rendeződését, a társadalmi értékkapcsolatoké. Aminthogy a parasztséget minden fontosabb közösségi eseménye a templomi ülésrendtől a kocsmába való belépés, helyfoglalás sorrendjéig, a lakodalmi asztal körül való ülésrendben éppen úgy, mint a koporsó mellett állók sorrendjében szükségszerű kifejezési alkalma a közösséget meghatározó társadalmi erőviszonyoknak, úgy hangsúlyozottan megvan ez a fényképen való megörökítésnél is.

E hagyományos csoportformálásba a fényképésznek csak ritkán van alkalma beleszólni, s azt a „közízlés” szimmetriát, kiemelt középpontot elváró igénye szerint átrendezni. Bár az utóbbi fél évszázad során egyre több ilyen kép készült, mivel a parasztság fokozatosan átvette a csoportformálás városi elveit.

A képek középpontjában általában a kisgyermek állnak vagy ülnek anyjuk, ritkábban nagyanyjuk ölében. Gyakran állítják őket székre, ezzel is – miként ruházatukkal – mintegy kifejezik azt, hogy kis felnőtteknek tekintik, a felnőttek magasságába emelik őket. Bizonyára azonban szerepet játszik ebben a kamera torzító, felülről fényképező hatásának kivédése is.

A nagyobb leánykák következetesen anyjuk mellett állnak, míg a suttyó fiúk apjuk oldalán. A legények, lányok mindenkor állnak. Ha szüleik is jelen vannak, velük egy sorban.

Az idősebb asszonyok, a nagyszülők, a gyászolók legtöbbször a középpontban ülnek. Ugyanitt foglalnak helyet a nem oly idős, de nagyobb társadalmi ranggal bíró családtagok is. A házasemberek, asszonyok egymás mellett állanak, s ha jelen vannak szüleik, akkor úgy helyezkednek el, hogy ki-ki egyúttal a maga szüleihez álljon közelebb.

A *leánybarátok* egymás kezét fogják, a *legénypajtások* sokszor egymás vállát fogják át, vagy egyikőjük – a rangosabb – a másik vállára teszi kezét. A testvérek a legritkább esetben

tesznek így: nekik nincs szükségük a számukra magától értetődően meglevő kapcsolat gesztusbeli kifejezésére, így ők egymás mellett állanak.

Általában az esküvői képeken fordul elő, hogy a vőlegény menyasszonya kezét fogja vagy vállát átöleli, illetve kezét vállára teszi. Ez a házastársaknál igen ritkán fordul elő.

Összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy a térbeli, proxémikus elhelyezkedés megfelel a paraszti gondolkodásmódnak, s más alkalmakkor is lényegében ez a modell szabályozza viszonylataikat.

Gyakran a kisgyermek áll a csoport közepén, amennyiben ő a család folyamatos fennmaradásának záloga. A következő korosztályba lépve azonban már a csoport peremére kerül, azaz ebben az életkorban kezdődik meg az az intenzív szocializációs folyamat, melynek révén majd a közösség teljes értékű tagjává válik. Egyelőre azonban többszörösen alárendelt helyzetű.

A szülők – a középső, a legintenzívebb munkavégző generáció tagjai – általában állnak a csoportképeken. Őbennük valósul meg és reprezentálódik az adott közösségben elfogadott, standardizált létstratégia. Ők azok, akiknek munkabíráására mind a felnővekvő, mind az öregedő generáció támaszkodhat. Az ő létük a közösség, a lokális társadalom létének feltétele.

Ha az idősebb generációhoz tartozó szülők is jelen vannak, akkor azok vagy középső generációbeli gyermekük s annak házastársa előtt ülnek, vagy a mellettük álló gyermekek, unokák mellett, a csoport peremén állanak. A legidősebb generáció ezen modell szerinti elhelyezkedésben az idősek társadalmi értékelésének hagyományos kettőssége nyilatkozik meg: ha a férfi is él, s olyan a hagyományos parasztközösség, hogy a nagycsaládi szervezet révén a nagyszülők kezében van a családi hatalom, akkor a legrangosabb központi és ülőhely illeti meg őket. Ezt a modellt az idősek iránti tisztelet megtartotta sokszor akkor is, amikor az öregek már nem rendelkeztek kizárólagos hatalommal a családban. Amint azonban bebizonyosodik, hogy az idősebb generáció tagjai már nem végeznek elegendő hasznos munkát vagy kevesebbet, mint amennyit elvárnának tőlük, rangcsökkenés következik be, s a csoport háttérébe, perifériájára kényszerülnek. Legtöbbször akkor, amikor a paraszti társadalmi egység, a család elismert

értékképviselője: a férfi – az apa vagy nagypapa – meghal, s időse felesége magára marad. Ő nemcsak a fényképész műtermében kerül a perifériára, hanem a napi életben is odaszorul, s fokozatosan izolálódik.

A páros képeken legtöbbször fiatalok szerepelnek.

Jellegzetesek az esküvői képek státuszjelző gesztusai. Az új pár egymás mellett áll. A menyasszony rendszerint a vőlegény jobb oldalán. Tartása zárt. Kezében jegykendője, másik kezét vőlegénye fogja, vagy – ritkábban – vőlegénye a vállára teszi a kezét. A mezőkövesdieknél azonban általános, hogy a vőlegény egyik kezében a menyasszonya kezét tartja, míg a másikat annak vállán nyugtatja. Ez a tartás – a helyi értelmezés szerint – nemcsak a kézfogó ünnepi alkalmára utal, hanem azt is kifejezi, milyen az alá- és fölérendeltségi viszony a házasságban férj és feleség között.

Ennyi az, ami általánosságban a fényképekről kiolvasható. Behatóbb elemzéshez a helyi hagyományos kultúra alapos ismeretére van szükség,²⁷ amely tudás révén például a népviselet részletei kifejezhetik számunkra a gyermektelen fiatal menyecske, illetve az egy és a több gyermekes asszonyok közti különbséget, vagy például lehetővé teszik, hogy a viseletek jegyei alapján hozzávetőlegesen meghatározzuk, melyik években készülhetett a felvétel stb. További részleteket az adott közösségben felnövekedett személyekkel folytatott interjúkból, mintegy az ő tolmácsolásuk révén nyerhetünk, pl. a kézben tartott meggyújthatatlan cigaretta rangjelző szerepéről, amely kifejezte, hogy a fiatalember a *suttyó legénykéből immár nagylegény lett*, avatási ruhájában áll a kamera előtt, s mostantól neki már megengedett a

²⁷Legalábbis a néprajzkutató számára. Meg kell jegyezni azonban, hogy mindezek nem speciális fotografikus kódok, hanem történetesen fényképen rögzített, viseletbeli, testtartásbeli, proxemikus kódok. Sajátosan fotografikus kódoknak bizonyára a kompozíció, a megvilágítás, a negatív- és pozitívtechnika érvényesülése a kész képen és jellegzetességeinek értelmezései minősülhetnének, amelynek segítségével pl. nem a felvételen ábrázolt viseletből lehetne a kép keletkezési idejére következtetni, hanem fordítva.

dohányzás. A fényképek konkrét vonatkozásairól többet csak a lefényképezettek közvetlen családtagjaiktól, illetve éppen saját maguktól nyerhetünk.

Igen fontos annak tudatosítása, hogy a konkrét, egyedi, kiegészítő információkat emlékezetből mondják. Ennek mozgásba hozásánál van csak szerepe a fényképen ábrázoltaknak. A képek tartalmára vonatkozó szóbeli közlések során az inspiráló fotográfia háttérbe szorul, s a leltárszerű felsorolás helyett az azt létrehozó okok, az ábrázolt személyek, illetve a kommentáló közötti viszonyok, kapcsolatok kerülnek bemutatásra. A paraszti használatú jelrendszerek értelmezésére messzemenően alkalmasak a fényképek is, mert még az ábrázolt személyek is csak azokat az általános tartalmakat dekódolják róluk, mint bármely azonos kultúrában felnövekedett társuk. Ilyenformán a fénykép, az egyediséget mechanikus pontossággal visszaadó képmás – a paraszti kultúra hagyományos szabályai szerint – az általános és közösségi jelentéseket hangsúlyozó dekódolásmódban válik funkcionálisá, és ezzel messzemenően alkalmazkodik a paraszti kultúra hagyományos jelrendszeréhez, pragmatikai szabályaihoz. Csakis ilyen értelemben sikerült a fényképet a paraszti kultúrának integrálnia.

A fényképezés alkalmai

A pragmatikus vonatkozások megértéséhez igen fontos annak megvizsgálása, mely alkalmakkor vált szokássá fénykép készítése a parasztság körében.

A paraszti megrendelésű fényképek mindig valamilyen eseményhez kötődnek, de nem maga a fényképezés az esemény. Az egyén vagy a család életében beálló valamilyen fordulatot örökítenek meg, illetve tesznek hangsúlyossá. Ilyen értelemben is mondhatjuk rájuk, hogy funkcionálisak. A legkülönbélebb alkalmak közül szembetűnő túlsúlyt mutatnak az emberi élet fordulóihoz kötött fényképek. Kisebb részben – de még mindig szignifikáns többséggel – található a naptári, gazdasági év alkalmaihoz kötődő felvételek. Hangsúlyos csoportot képeznek még a migráció (munkavállalás, kivándorlás) kapcsán készített fotók.

Az emberi élet fordulóihoz kötődő felvételek csoportjában messze a leggyakoribb az esküvői kép. Ilyen felvételek már viszonylag korán – a múlt század végétől – készültek, s találhatók a paraszti környezetben. Megfelelt ez egyrészt annak a ténynek, hogy az alkalmazott fényképészetnek kezdettől ez volt az egyik legszélesebb társadalmi igénnyel találkozó területe, másrészt pedig az emberélet ünnepei közül ez a leghangsúlyosabb, a legemlékezetesebb. Két vérségi csoport műrokoni kapcsolatának megerősítését és közhírré tételét – a házasságkötést – a hagyományos paraszti kultúrában igen összetett rituális és ceremoniális cselekvések, események és tárgyalások jelezték. Az újonnan létrejövő társadalmi-gazdasági érdekközösség sokszorosán túljelzett volt, s mind a hozzákapcsolódó események, mind pedig a tárgyak szándékoltan nemcsak aktuális hatásúak voltak, hanem időbeliek is, azaz emlékezetesek. Ebbe a közegbe csaknem zökkenőmentesen illeszkedhetett be a fénykép.

Nemcsak általánosságban felelt meg e modellnek, hanem konkrétan is. Széken (Sic, Románia) pl. a múlt században kialakuló szokás szerint esküvő után bekeretezték, és üveg alatt a falra akasztották a vőlegény kalapját díszítő *vőlegényi bokrétát* és a díszes *menyasszonyi pártát*. Olykor felirat is került a középebe: „Emlék”. Ez a kollázs ott függött a házaspárok házában tisztaszobájában, lakásuk első házában egészen halálukig, amíg gyermekeik vagy unokáik hasonló emlékegyüttese váltotta fel azokat. A századelőn a kompozíció közepébe egy a fiatal párt ábrázoló fényképet illesztettek, mely köré a fényképen is látható esküvői díszek kerültek. Utóbb – amint dísztelenebbé válik a párta és bokréta – mindinkább háttérbe szorulnak a tárgyak, s minőjobban előtérbe kerül az esküvői fénykép, amelyet ez alkalomra a Szamosújvárról (Gherla, Románia) iderendelt fényképész készít. Az utóbbi három-négy évtizedben pedig már csak az esküvői fényképek kerültek a szobafalakra.

A lakodalom alkalmával készítenő fényképhez kötődő szokások Mezőkövesden pl. hagyománnyá erősödtek. Itt a templomi esküvő után tértek be a fényképész műtermébe – akit előzőleg értesítettek, miként a papot, harangozót, jegyzőt –, s készítették *páros képet*. A készítés költségeit mindenkor a vőlegénynek

kellett állnia. A fényképkészíttetés új igényét tehát ilyenformán illesztették a házasságot előkészítő különböző költségek megosztásának hagyományos sorába.

Gyűjtési tapasztalatom szerint a két világháború között vált általánosabb szokássá, hogy az iskolai évváró, elsőáldozás, bérmálás, konfirmálás alkalmából csoportos vagy egyéni képeket készíttettek. Mind az iskolai év lezárása, mind a vallási beavatás alkalmi a helyi hagyományban egyúttal a korcsoportváltás nyilvános deklarációi is voltak. A bekeretezett, falra függesztett fényképeket gyakran díszítették, egészítették ki a képen jelzett alkalomra kapott apró emlékekkel. Az iskolai képet díszítősorszerű kerettel vették körül, az elsőáldozás alkalmával kapott, kegyes tartalmú, nyomtatott, színes képecskét oda tették a fénykép mellé stb.

Az emberi élet fordulóit megörökítő fényképek egy másik csoportját alkotják a legényavatás vagy a sorkatonai szolgálat alkalmával készíttetett felvételek. Azért említjük egy helyen a két aktust, mert a paraszti hagyományokban a legényavatás – tehát a fiú férfivá érésének elismerése, s ezzel új korcsoportba való átlépésének szertartása – fokozatosan háttérbe szorult, s mellette, majd helyette a faluközösség a sorkatonai szolgálatát letöltő fiatalembert ismerte el családalapításra alkalmas férfinak. A legényavatás tényének és aktusának fényképes megörökítése csak azokon a településeken válhatott szokássá, amelyeknek népi kultúrája valamilyen oknál fogva később virágzott fel és el, s így a fényképezés terjedésével bizonyos ideig együtt élhetett.

Ilyen például Mezőkövesd, ahol a jómódú családok készíttethettek fényképet legénnyé serdült fiaikról. Itt számon tartották a korcsoportváltásokat, s a ruházat alakításával, illetve pl. a legényavatás bizonyos ceremonialitásával is kifejezték ezt.²⁸

²⁸A 13–18 éves fiú neve *suhanc* volt. A *suhanc* általában 18 éves korát elhaladva vált *legénnyé*. *Igazi legénnyé* akkor váltak a fiúk, amikor egy idősebb nagylegényt keresztapjuknak fogadva először mentek velük a kocsmába inni. Ekkor öltöztek először új *legénnyé*, azaz ekkor vették fel először a *gyócs gatyát*, *lobogós gyócs inget*, *selyemrojtú nyakravalót*, *hímzett surcot*, *pitykés lajbit*, *csiktolus kalapot*. Ekkor dohányozhatott először nyilvánosan a fiatalembert. A fényképeken látható cigaretta ilyenformán felnőtté válásának fontos jele. S hogy mindenekelőtt jelként értelmezendő, azt az bizonyítja, hogy soha nincsen meggyújtva.

A „sor alá kerülő”, azaz katonai szolgálatát töltő fiú a család büszkesége. Az a tény, hogy alkalmasnak találták a szolgálatra, azt is jelenti, hogy ép, egészséges, és – a parasztélet biológiai értékrendszerének megfelelően – méltó garanciája a család további fennmaradásának, a gazdálkodás folytatásának. Ilyen értelemben tehát mint egy „bizonyítványt” értelmezhetjük a képet, amely a falon függve a család potenciális életerejét hirdeti. Másrészt azonban a legtöbb esetben a katonai szolgálat során kerül a földműves fiatalember huzamosabb ideig faluja határain kívül, s először találkozik a saját hagyományaitól teljesen eltérő kulturális normákkal. A fegyveres szolgálat alatt pedig megismerkedik és megtanulja elviselni a biológiai veszélyeztetettség helyzetét. A katonafényképek tehát a család számára ebben az értelemben mintegy helyettesítik a távoli családtagot, és tudatosítják annak lehetőségét, hogy a kép a szó teljes értelmében „emlékképpé” válhat.

A katonafényképek a mindenkor katonai rendtartásnak megfelelő egyenruhában s jelzésekkel, kitüntetésekkel ábrázolják a fiatalemberket – a szokott műtermi környezetben. Fegyverüket gyakran fogják kezükben. A másik gyakori póz, hogy egyik kezüket a Biblián, a másikat fegyverük markolatán nyugtatják, mintegy képi jellé formálva honvédesküjük szövegét.

A századelőn és az I. világháború idején divatos volt a sorkötelesek és a hadiszolgálatot teljesítők számára rendszerezett biankó-olajnyomat, amely gyalogost, huszárt stb. ábrázolt a fényképen szereplő katona körül dalaás pózban az Osztrák-Magyar Monarchia tartományainak címereivel, hadi jelvényeivel, a háttérben pedig egy csata romantikus-sematikus képével. Az arc helyébe kinek-kinek a saját fényképét lehetett ragasztani. Ez a fajta „Hadi emlék”, „Emlék katonakoromból” feliratokat viselő, emlékkép alkalmasint a legjobban fejezte ki a katonaélet uniformizáltsága és a szolgáló egyénisége közti feszültségeket, de csak a mai városi szemlélőnek. Mint korábban jeleztük, a paraszti szemlélők számára zökkenőmentesen illeszkedett a többi, általánosat, közösségit hangsúlyozó kép sorába.

Országszerte elterjedtek a parasztság körében a temetések alkalmával készült, úgynevezett „ravatalfényképek”. Ezek a nyitott koporsó két oldalán álló családtagokat, rokonokat mutatják, akik éppen olyan sorrendben, öltözetben állnak a koporsó, az elhunyt két oldalán, mint annak búcsúztatásakor a hagyomány azt elvárja tőlük. A felvételt meghívott fényképész készítette a temetés napján.

A naptári év fordulóihoz kötődő fényképek csoportjában elsősorban aratásokat, szüreteket ábrázoló fényképeket találunk. Azonnal hozzá is kell tennünk, hogy e fényképekkel elsősorban polgárosuló parasztok vagy paraszt-vállalkozók körében találkozunk, mivel a gazdasági év nagy ünnepének megörökítési igénye elsősorban a hagyományait már némileg kívülről is szemlélni tudó parasztpolgárok rétegében, valamint az azt polgári vagy gazdasági értelemben érdekesnek ítéelő intézők, birtokosok, polgári bérlők körében élt.

A karácsonyi Betlehemes-játékokat is a kultúraváltás folyamatában már előrehaladt paraszt-munkás-polgárok rétege örököltette meg. Itt is az önmagukat már kívülről is szemlélni tudó, tehát ünnepi hagyományaikat nem magától értetődőnek tartó családok készítették *maskarás* fényképeket.

Különösen sok fénykép készült paraszti megrendelésre az 1910-es évektől – a különféle okú és időtartamú migrálások velejárójaként. A családjuktól hosszabb-rövidebb ideig elszakadó családtagok kérik az otthon maradottak fényképét, s gyakran küldik meg a magukét: így válik újra teljessé – fényképek révén – a család.

E fényképek egyik csoportját azok a családi fényképek alkotják, amelyeket a világháborús harctereken küzdő apák, testvérek, fiúk számára küldtek a frontra az otthoniak. Nemritkán a harcolók kívánságára, illetve időközben született gyermekük bemutatására.

Ugyancsak készültek családi fényképek abból az alkalomból, hogy a katona szabadságra hazatért. „Amikor apám – ki igen jó lövő vala – szabadságot kapván a frontról közibénk megtére, mondá szülém – kinek édesapám szeretett fia vala – mondá tehát szülém, hogy bizon igen kívánná s nagyon szeretné, hogy együttesen minket levegyenek. Be is menénk (Csík) Szeredába azért, s

megtevének szülénk kedvét. Nezé es gyakorta szülém a képet s mondá es: Bizon jó, hogy ez megvaygon. A jóisten tudja megéri-é a háborúnak végét vaj egyikönk vaj a más. Amivel ugyan, gondola mutatni saját koros mivoltára, csakúgy, mint édesapámnak veszélyben való forgandóságára."²⁹

A fényképek másik csoportja a munkát családjuktól távol vállalni kényszerülők számára készült. Igen sokat ezek közül az amerikásoknak küldtek, akik általában évekig dolgoztak a távoli kontinensen. Ezek a fényképek – a hazatérők beszámolóí szerint – többet jelentettek számukra bármelyik levélnél, s bizonyos fokig hozzájárultak ahhoz, hogy időszaki lakóhelyüket – ahol jól látható helyre tették e képet – inkább otthonnak érezzék. Az akkulturalizáció sajátos folyamatáról tanúskodnak a hazatérés után egymás mellé tett s egybe keretezett Amerikába és Amerikából küldött felvételek. A család itthon maradt része – középpontban az újonnan született gyermekkel vagy a feleséggel, illetve anyával – népviseletben, s hagyományos elhelyezkedésben áll a kamera előtt. A távolban dolgozó pedig a kor ottani. ízléséhez igazodó öltözetben – általában a legegyszerűbben, amelyet egy „tisztességes munkás” megengedhetett magának – áll az amerikai módra díszletezett, vagy épp ellenkezőleg, az olcsó fényképész-nél hiányzó háttér előtt. Az olyan intenzíven „amerikázó” helyeken, mint a Zempléni-hegység, Szabolcs vagy a Bodrogköz nem volt ritka, hogy a gyermek csak így ismerte évekig földért, házáért odakint dolgozó apját: „Mondták oszt nekem, hogy hát az a feketeruhás, aki odabenn a tükör mellett lóg, az lenne az én apám. De hát hiszen jó is volt nekem így, mit bántam én: legalább az meg nem rakhatott.”³⁰

Találhatunk azután paraszti megrendelésre készült, a korábbi típusokba nem sorolható, egészen különleges igényre készült fényképeket. Ilyennek tekinthetjük példaként azon – több szempontból érdekes – felvételeket, amelyeket Mezőkövesden készítettek a Weisbach Rilly kisasszonyok az 1910-es évek végén Murnyi Istvánnéról.

²⁹Kristály Lázár Félix, 1913, Csíkszentdomokos (Sîndominic), Románia.

³⁰Tóth János, 1902, Zemplénagárd, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.

Ez az asszony nevezetes alakja volt a század első felében Mezőkövesd paraszti közéletének. 1885 körül született, 1903-ban ment férjhez, azonban hamar özvegységre jutott. Később újra férjhez ment. Igen szép asszony volt, s amint a róla szóló, általánosan ismert történetekből kitűnik, igen talpraesett, leleményes, rendkívüli üzleti érzékű. Községszerte csak *Pénztárnok Marínak* hívták. Ő volt egyike azoknak, akik legkorábban felismerték a mezőkövesdi hímezésben az üzlet lehetőségét. Maga is *varrószott*, de mindinkább viszonteladó, kereskedő lett, kinek számos matyó asszony dolgozott. Sokat utazott a kézimunkákkal, s – mint mondják – Pesten bejutott portékájával a legmagasabb társadalmi körökbe, az I. világháborúban pedig „még a lövészárókba is elment árulni”. Sokban alakította a mezőkövesdi népviseletdivatot. Azt mondhatjuk, ő volt az első emancipált menyecske Mezőkövesden. Neki volt először asszony létére kerékpárja. A kövesdiek azonban megszólták. Csúfolódó dal is született róla:

Te, kövesdi menyecske
Szégyelheted magadat.
Kanadába kiküldted az uradat.
Kanadába kiküldted az uradat,
Te meg itthon biciglin
Tologattatod magadat...

Mindezt magukban foglalják azok a képek, amelyeket az emlegetett kerékpárral – mértékadó mezőkövesdi asszonyviseletben – Pénztárnok Mari készíttetett magáról, több változatban is. A fényképen tehát egy zárt kultúrájú faluközösség egyik híressé vált, csaknem folklorizálódott alakját látjuk viszont. Ilyen értelemben „paraszti sztárfotóról” beszélhetünk. E fényképek széles körű érdeklődést keltettek a településen kívül a polgárság körében. Levelezőlap változata is forgalomba jött. Bizonyára szerepe volt ebben annak a sajátos feszültségnek, amely a parasztság körében újonnan elterjedő közlekedési eszköz és a hagyományos népviselet között nyilvánult meg – s mindez virágos, fás, távoli felhők alá nyúló rét kulisszája előtt. Az akkulturalizációs folyamatnak jó példája ez a felvétel.

A fénykép a parasztság használatában

A vizsgált fényképek a paraszti tárgyi környezet jellegzetes csoportját alkotják, azon belül pedig az ún. emléktárgyak közé sorolhatóak. Ezzel kapcsolatban egyrészt azt kell megvizsgálni, hogy mi módon igyekeztek hagyományos tárgyi világukhoz alkalmazni a fényképet, másrészt pedig azt, hogyan tükröződtek e fényképek a paraszti kultúra nem tárgyi rendszerében. Mindehhez figyelembe kell vennünk azt a tárgyi és kulturális, azaz mikroszociális kontextust, amelybe ezeket az emléktárgyakat behelyezték.

Lássuk előbb a képek tárgyi adaptálási módjának jellemzőit.

A fényképeket – láttuk – lehetőség szerint keretezve, olykor üveg alatt függesztették a falakra, elsősorban azoknál a gazdáknál, akik ezt maguknak megengedhették. A szegényebb körülmények között élőknek – mint említettük – fényképeztetésre nemigen telt, ha mégis, akkor szerény bútorzatuknak megfelelően a falra tűzték hátlap és keret nélkül. A nagybirtokosok cseléd-ségének szálláshelyén ezeket a sárguló, elpiszkolódott, többszörösen megtört katonafényképeket jellegzetes módon a szülők ágya felett tűzték a falba. S mivel egy-egy szobában több család is lakott, így ezek a fényképek jelezték a családfők fekhelyeit. A summások kedves fényképeiket ládájuk fedelének belső lapjára erősítették.

A keretek asztalosmunkák; egyszerű profillal, legtöbbször barnára, feketére festve, lakkozva, olykor aranyozva készültek. A beléjük helyezett fényképet kemény kartonalra ragasztották, amelyre sokszor a képet körülvevő többszörös – szecessziós reminiscenciákat felmutató – keretezést nyomtattak. A keretdíszítménybe olykor a fényképész nevét, cégjelzését is belefoglalták. A fénykép ilyenféle kiállítása a fényképész által nyújtott szolgáltatások közé tartozott.

Találkozhatunk olyan fényképekkel is, melyeknek *béfoglalását, ráamázását* maga a tulajdonos parasztember végezte. Szembetűnően érdekes pl. annak a szentistváni (Borsod megye) parasztembernek a gazdagon faragott és rafináltan illesztett meggyfából készített fényképkerete, amely igen közel áll a hortobágyi

pásztorfaragások stílusához. A keret alakja emlékeztet a szá-
zadelőn a módosabb gazdáknál elterjedt, majd hovatovább általá-
nossá vált szobai tükrök rámájára, jóval kisebb változatban,
valamint a dél-borsodi Mezőségen elterjedt szentképek keretezé-
si módjára. Ez esetben tehát a fénykép közvetlen tartozéka je-
lenti az átmenetet a hagyományos lakásbelső egyéb berendezési
tárgyai és a fénykép között, általa válik a bekeretezett foto-
gráfia a hagyományos tárgyi környezet szerves részévé.

Hasonlóan gazdagon faragott – bár egyszerűbb szerkezetű –
fényképkereteket készítettek a katonák is. Az első és a második
világháborúból több ilyen türelem-faragványt ismerünk. Azok kö-
zé az időtöltésre való apró munkák közé tartoznak, amelyeket a
harctéren olykor eseménytelenül telő napokban vagy a hadifogság
során szokásban volt készíteni, a játékok, türelem-üvegek és
más apró, kézügyességet kívánó tárgyak közé. E faragványok nem-
csak időtöltésre szolgáltak, de – rendeltetésüknél fogva – az
otthonnal is összekötötték a távol levőt. Gyakran kerültek ilyen
keretekbe a szabadságra hazalátogató katonát családjával, bará-
taival, jegyesével ábrázoló fényképek.

Visszatérve az általánosabb, asztalos keretekbe foglalt
fényképekhez, meg kell állapítani, hogy huzamosabb paraszti hasz-
nálatban ezek is átalakultak, a környezetükhöz formálódtak. A
család további, később készített fényképeit, alkalmi felvé-
teleket, sőt egyéb képeket is melléjük helyeztek. Egyrészt az
eredeti felvételt kivették az üveg alól, paszpartúját levágták,
és az újabb fényképeket mellé rakva, új hátlappal helyezték
vissza az üveg alá; másrészt az üveg elé, a keret részeibe tűz-
ték az újabb fotókat. Így valóságos kollázsok alakultak ki,
amelyek szervesen növekedve, bővülve követték a család életé-
nek alakulását, és őrizték az annak folyamán bekövetkezett fon-
tosabb fordulatok fényképi lenyomatait.

Annál is inkább beszélhetünk kollázsról, mivel az újonnan
egymás mellé rendezett felvételek között fennmaradó, rendsze-
rint komponálatlan üres felületeket, képhiányokat gyakran más
anyagú, más rendeltetésű tárgyakkal töltötték ki. Sűrűn talál-
kozhatunk pl. képes levelezőlapok virágábrázolásainak kivágá-
saival, egyszerű vízfestékekkel vagy színes ceruzával kialakított
díszítőmotívumokkal, hímzésdarabokkal stb. Gyakorik a felira-

tok is: pl. „Emlék”, „Egy örök emlék”, „Szeretlek” stb. A fényképek és kiegészítőik így mintegy szőnyegszerű, mozgalmos, sajátos tartalmi ritmusú felületté váltak. A tartalmi vonatkozások elemzése külön tanulságokat kínál, és rávilágít a fényképkollázst kialakító család vagy egyén kapcsolatára a fényképen ábrázoltakkal. Közvetve értékítéletét, annak alakulását is kifejezi.

Így például a mezőkövesdi Kiss Pál Anna Vámos Józsefné, (1897) tulajdonában levő egyik fényképegyüttes alapja az az 1917-ben készített felvétel volt, amelyet harctéren szolgáló fiatal férje kívánságára csináltattak, és amely őt apósa családjában körében ábrázolja. Férje a háborúban elesett, ő élete végéig özvegyen maradt. 1928-ban férjhez ment azonban húga. Az ebből az alkalomból készített esküvői képet az előző családi kép keretébe helyezte úgy, hogy az eredeti háttérét levagdalta és azt alulra tette – „énnekem má beteltt” –, az esküvői képet pedig a rokonságtól kapott levelezőlapok virágos kivágásaival kiegészítve – „ugye, hát nekik csak jobban sikerült, csak szívesebben nézem azt” – felülre helyezte.

A teresztényei Kallós Ferencné Biró Ilona (1903) legfiatalabb, legkedvesebb fiáról, Kallós Károlyról – aki ellátásáról most is gondoskodik –, készíttetett fényképet kereteztette be. Az idő múlásával azonban további fényképek és három levelezőlap fogta körül és egészítette ki az eredetit, mintegy a család képi krónikáját nyújtva (l. 41/I. kép).

A képek az idős asszony legszűkebb társadalmi környezetét: férjét, gyermekeit s azok családjait ábrázolják. A legtöbbször elhunyt fiának képe ismétlődik. A fényképeket tartalmilag szervesen egészítik ki a levelezőlapok, amelyeket a fényképen is látható személyektől kapott azon alkalmakra, amikor a családi összetartozás hangsúlyozásának hagyománya van: névnap, karácsony, húsvét.

Nézzük meg most a fényképek, fényképegyüttesek tágabb tárgyi környezetét.

A vizsgált fényképek rendes helye a ház *tiszta-* vagy *első szobájának* nevezett, rendkívüli családi alkalmakra fenntartott, kifejezetten reprezentatív, rituális-ceremoniális jelleggel is

rendelkező helyiségében volt. Ide függesztették ki. Az idő múlásával – az 1930-40-es évek után – a lakóház más helyiségeiben is felbukkantak: elsősorban az ágy, a pad, illetve az asztal vagy a komód fölé függesztve.

A tisztaszobában általában a két, utcára néző ablak közötti falszakaszon volt a helyük, ott, ahol hagyományosan a tükörnek illett függenie. Mind az egyes, mind a csoportos fényképeket a tükör meghatározó formájához alkalmazott kompozícióban, szabatos ritmusban helyezték el. Ilyenformán a fényképek követték az egyéb paraszti emléktárgyak (mézeskalács szívek, esküvői emlékek, ajándékba kapott tányérok), valamint a paraszti kegyességfalra függeszthető tárgyainak (szentképek, kegyes feliratok, votívok, búcsuemlékek, szenteltvíztartók stb.) elhelyezési szokásait, sőt, sajátos egyveleget alkotva keveredtek is velük. Ebben a fényképek adaptálásának előrehaladottságát, valamint a hagyományos paraszti életforma, tárgyi környezet fellazulását egyaránt láthatjuk. Egyelőre a tisztaszoba töltötte be a később megjelenő *emlékkönyvek* és a *családi fotoalbumok* szerepét.

Tulajdonképpen a meszelt vagy hengerelt falszakasz egészét is a hagyományos normák szerint komponált, illetve spontán módon kialakult kollázsnak tekinthetjük, amelyhez festmény, üveg-festmény, olajnyomat, fénykép, levelezőlapok nyomtatványlapok, tükrök, az egyéni életfordulóhoz, valamint a vallásossághoz kapcsolódó különféle tárgyak éppúgy hozzátartoztak, mint az ablak és a keretébe foglalt kilátás. E változatos tárgyegyüttes keretét felülről a mennyezet, kétoldalt legtöbbször az oldalfalak, a szekrények vagy az ajtófélfa, alulról pedig bútorok, s a bútorokra helyezett, gyakran ugyancsak hasonló típusú tárgycsoport-kompozíciók alkották.

Térjünk vissza példáért ahhoz a falszakaszhoz, melyen a teresztenyei Kallós Ferencné már említett, ahol a keretbe foglalt fényképeken túl továbbiak is függenek. Az idős asszony egyetlen helyiségben él, amely az ajtó üvegén, s vele átellenben levő fal kis ablakán keresztül kapja a fényt. Az ajtóval szembeni fal a helyiség „főfala” mind jeltani, mind rituális-ceremoniális szempontból. Csak ezen vannak elhelyezve emléktárgyak.

A tárgycsoportok kompozícióját az ablak és az ágy fejrésze fölé akasztott tükör határozza meg. A már említett képcsoport a legnagyobb keretben, pontosan az ablak felett függ. További tárgyak számára már csak az ablak két oldalán maradt hely. A jobb oldalon, a tűzhely felett kizárólag családi fényképegyüttesek függenek, valamint az ablak közvetlen közelében egy zseblámpa. A bal oldalán három, cirkalmas baptista feliratú tábla. Felettük egy fénykép: a hívőtársak ajándéka, mely a tagok egy csoportját ábrázolja. A balra eső tükör keretének alsó peremére szintén levelezőlapokat és családi fényképeket tűzött. Az ablak alatt az egyik unoka rajza függ.

A bemutatott kép-fal organikus felületkezelési, tárgycsoportosítási módot mutat. A felületalakítás esztétikai rendezőelvé kifejezetten szabatos, jóllehet felismerhető benne a szimmetriára való törekvés. Tartalmi vonatkozásait elemezve kimutathatóan funkcionális, s szervesen illeszkedik nemcsak használója tárgyi környezetébe, hanem társadalmi kapcsolataiban viszatükörözi, érzelmeiben és hitében szolgálja is őt. Így tekintve e fénykép-falra, az egyes fényképek egyedi jelentési lehetőségei egymás által meghatározottá válnak, s csak egy fő vonatkozásban értelmezhetőek, a szélesebb tárgyi és személyi kontextusba helyezve összetettebb jelentés hordozóivá válnak. A fényképek együttese így szemlélve a magányosan élő öregasszonyt rokonaihoz, szereteteihez kapcsolja, így mintegy társadalmi értékét tanúsítja, önnön értéktudatát (szülő, gyermekeket nevelő anya) erősíti. Egyúttal azt a biztonságot nyújtó érzést is kifejezi, hogy tartozik valahová. E kapcsolat intenzív meglétéről, folyamatosságáról az újabb és újabb fényképek tanúskodnak, aktív mivoltát pedig a családtagok fényképei között elhelyezett, azoktól kapott üdvözlőlapok fejezik ki.

A fénykép-fal a jelenben élőkön túl az elhalt hozzátartozókhoz is köti kialakítóját, hiszen elhunyt fia és férje többször is szerepel a fényképeken. Azaz nemcsak azt erősíti meg, hogy az idős asszony a jelenben is aktív rokoni érdekcsoport tagja, s ennek révén egzisztenciális biztonságot remélhet, hanem a családi múltba, annak szilárd hagyományába is bekapcsolja.

A vallásos feliratok és az azonos hitűek fotói egy szélesebb közösségbe tartozását hirdetik. Ezenkívül a társak fényképei és a feliratok azokat az általános érvényű vallásos rendelkezéseket is hangsúlyozzák, amelyek önmaga fegyelmében, egyéniségének karbantartásában és védelmében segítségére vannak.

A fénykép-falba komponált és részben fényképekkel takart tükör – melyet ugyan ritkán használ – tulajdonképpen a vallásos eszmékhez hasonlóan önmegmérésre, önmegítélésre, szembesülésre való, s megadja azt a lehetőséget, hogy tükörkép mását mintegy lefényképezett társai közé vetítse. A fénykép-fal által közvetve megjelenített társadalmi és kulturális környezetet kiegészítve, azt jelképesen ellensúlyozva, az ablak a mindenkori valóságos környezetet emeli a képek közé. S ez az, ami mindenekelőtt meghatározza, hogyan értelmezi a szobája falára függesztett fényképeket, mit olvas ki belőlük birtokosuk, hogy tudniillik mennyiben nyújtanak – közvetett vagy közvetlen módon – segítséget a lefényképezettek az ő személyes életvezetésében, sikeres létstratégiája alakításában.

A tárgyi környezet, a használat, valamint a hozzájuk fűződő személyes viszony által meghatározott jelentés vizsgálatát azért tartom fontosnak a fényképeken, mert a kommunikációelméleti és szemiotikai kutatások szerint a fényképek és általában a képek jelentése nem olyan egyértelmű, ahogyan azt első pillantásra értelmezni szoktuk.³¹ Fontos annak megértése, hogyan értelmezik a fényképet a parasztemberek, akiknek kultúrájában a vizuális kommunikációs rendszereknek nagy hagyományai vannak. Továbbá az is fontos, hogy lássuk, egyes konkrét esetekben mit olvas ki a fénykép lehetséges információtartalmaiból, illetve mit vetít bele. Hogy ez a probléma mennyire valóságos, az is mutatja, hogy a fényképek a legkülönbözőbb társadalmi réteghez tartozó, más-más foglalkozású, eltérő műveltségű nézők számára mind mondanak valamit, de egyiknek sem ugyanazt.

Ilyen szempontból tanulságos számunkra annak a négy fényképnek a sorsa, amelyek Nyikes István (1912) mezőkövesdi parasztember tulajdonában vannak. A fényképek eredetileg több más – amatőrök, illetve szakfényképészek által készített – családi

³¹HORÁNYI Özséb, 1980.

fénykép között voltak a tisztaszobában, egy nagy szerencsi bon-bonos dobozban elkeveredve. Az 1960-as években kerültek oda, addig a falon függtek, de a ház külső és belső modernizálása során lekerültek a falról, sőt rámajukat is elvesztették. He-lyükön most matyó motívumokból összeállított, filc alapú, hím-zett, keretezett, üvegezett faliképek díszlenek.

A felvételek közül azonban csak a második (44. kép) és a harmadik (45. kép) készült eredetileg is arra a célra, hogy be-keretezve a falra kerüljön. Az első (43. kép) úgynevezett *cabi-net portrait*, az utolsó (46. kép) pedig igazolványkép. A négy fénykép összetartozását semmilyen külső jel nem mutatja, csak tulajdonosuk hozzájuk való viszonya igazolja, minthogy a csalá-di fényképek halmazából ő választotta ki éppen ezeket. A kivá-lasztott képekhez fűződő személyes viszony feltárása révén azon-ban szerves, logikus és magától értetődő sorrendbe illeszthető-ek a fényképek, melyek egy ember sorsának lényegesebb fordulóí-ról tanúskodnak.

A felvételek Nyikes István édesapját, Nyikes Jánost (1885--1927) ábrázolják életének különböző szakaszaiban:

43. kép: „Tényleges katonaidejét töltötte. 1905-ben készül-hetett. Már akkor házasember volt. Bécsben képezték ki. Három évig vót tizedesi rangban. De vót más fényképe is: amelyikben mint szakaszvezető – itten tizedes – meg amelyiken őrmester vót.”

44. kép: „Amerikában készült. 1912-ben. Ők mentek hárman barátok. Így, farsangháromnapkor indultak el. De Ők szökve men-tek. A magyar állam ugye nem tudhatta, hogy Ők elmennek. Innen elindultak. Serpenyőt, meszeslapátot vittek, mintha mennének dolgozni. Felöltöztek rossz ruhába. A pénz meg – az útiköltség – bele vót varrva a kabátnak a bélésibe. Ausztriába mentek. Oszt, amikor elérték a magyar határt, ott várta Őköt egy illető. Az az ember vót a kalauz, embercsempész. Az vitte Őköt tovább. Közbe' levették a rossz ruhát, a pénzt kivették belőle, oszt felöltöztek szépen. A határon meg úgy mentek át, gyalog. Pénzé' vezette Őköt át az az illető. De má' mikor a határon átléptek, tiszta vót a levegő. Ott má' mehettek szabadon. – Egy bátyya már kint vót Amerikában. Az küldte nekik az információkat, hogy mit hogyan lehet csinálni. – Akkoriban sokan mentek ki szökve Kövesdről. De nem beszélgették aztat még egymás közt sem.

Má' mikor a határon átléptek, vonatra ültek. Mentek Bécsbe. Ott má' a papírokat elintézték. Szabadok voltak. Mehettek, amerre akartak. Mentek Amerikába. Útközben nem dolgoztak. Egyenesen mentek át. Elment farsangkor idehazulról, és már karácsonykor idehaza vót.

Ezt a telket megvette, ezt a házat felépítette, oszt akkor gyött haza. Ennyi vót a vágya. — Azután megbánta, hogy hazajött. Nem volt se kereset, semmi. Vissza el kellett menni summásmunkára, amit nem fizettek meg.

De bizony ő azalatt a nyóc vagy hat hónap alatt jó meg is rokkant. Nem vót többet olyan ember, mint azelőtt vót. Sóbányában vótak. Sógyárban. Így ugye sóval foglalkoztak. Emlegette, hogy melyik városban, de nem tudom már. Bátyja szerezte neki a helyet, meg a társainak. Azok ott maradtak még. Ő jött haza a legkorábban. Vót, aki még kétszer, háromszor is kiment.

Ez lett a baja. Így a háborúba elvitték. Kár vót neki hazajönni. Idehaza vót, oszt kapta a behívót, oszt el kellett neki menni 14-ben. Egerbe vonult be. Vót ő még Albániában is, Montenegroban. Hogy mikor gyött haza — emlékszem — hozott ilyen gránátalmákat, meg narancsokat, mikor gyött szabadságra."

45. kép: „Itt Kövesden készült, 1912-ben. Ezt a képet azé' csináltatta édesanyám, hogy édesapám nem vót itthon, amikor én születtem. Oszt ezt megcsináltatták, oszt kiküldték neki Amerikába a családrul."

46. kép: „1919-ben készült. Csendőrr itten. A Tanácsköztársaság alatt. Nem vót kereset, oszt ment rendőrnek. Mer a másik bátyja meg ott vót. Az meg ott vót foglárőr Miskolcon. Tehát rendőr lett. Ott tartott a városházán szolgálatot. Aztán leszerelt. Otthatta. Mert vinni akarták őket kifelé, a harcba. — A lillafüredi úton mentek, szembe a fehérekkel. Oszt ő meg leült az útszélen. Gondolta, ő nem megy tovább, mert őt meglőtték kint a fronton. Farlövést kapott, oszt a golyó meg itt vót még neki, a combjában. Errefel, hogy fáj a lába, leült. Nem ment tovább. Teherautóra tették, azt hozták be Miskócra. Mondták neki, hogy: Mi az óhaja? Azt mondta, hogy: Az, hogy leszereljek. Leszerelték, oszt hazajött. Ezeket a ruhákat hordta. Adtak neki egy papírt, hogy használhatja."

A fiú számára valamennyi – eredetileg különböző funkciójú fénykép – természetes módon emlékképpé, sőt emléktárggyá vált, s magától értetődő egységébe rendeződött gondolkodásában az egyéb emlékekkel. E képeknek számára csak így van értelme. Ezért nem a képen látható részleteket taglalja kommentárjaiban, hanem a képeknek értelmet adó életvitelbeli indoklást, háttérrel vetíti mögéjük. Egy-egy fénykép számára egy zárt egység, amely a hozzá tartozó, más minőségű elemek felhívójele. Számára nem a vizuális kauzalitások a fontosak elsősorban, hanem a kognitív kauzalitások, alkalmasint az emocionálisak. Jellemző, hogy az eredetileg eltérő okokból, különböző funkciókra szánt fényképek végül is valamennyien emlékképekké válnak, s így töltik be funkciójukat a leghosszabb ideig az őket megőrző generációk sorában. Erre igen meggyőző példa, hogy az (46. kép) igazolványkép hasonmását Nyikes Gáspárné – Nyikes édesanyja – koporsójába tétette, és magával eltemettette. A fénykép ilyenformán a polifunkcionalitásnak éppen olyan pályáját futotta és futja be, mint a paraszti környezet egyéb tárgyai, melyek bármelyikéből válhat – a személyes, egyedi viszonyulás révén – emléktárgy.

Összefoglalva a paraszti használatú fényképekről mondottakat: azt tarthatjuk legjellegzetesebb funkciójuknak, hogy szerves részét képezik annak a folyamatnak, amelynek révén a kollektív kulturális hagyományok (*folk-lore*) mindinkább családi hagyományokká (*family-lore*) váltak, hogy elvezessenek a korunkban ki-fejlődő egyéni hagyományokhoz (*individual-lore*).

Irodalom

- AGGLE, M.
1972 *Soziale Interaktion*. Köln.
- ANDOR Csaba
1980 *Jel-kultúra-kommunikáció*. Bp.
- ANTAL László
1975 *A tartalomelemzés alapjai*. Bp.
- BÁN András
1974 *Vásárhelyi fotósélet a századelőn*. Fotóművészet 3. sz. 21–32.
1975 *Fotó, művészet, elmélet*. Fotóművészet 2. sz. 32–37.
- BAUSINGER, H.
é. n. *Volkskunde*. Darmstadt.

- BÓDY Gábor
1977 *Sor, ismétlés, jelentés*. Fotóművészet 3. sz. 18–26.
- BUDA Béla
1979 *A közvetlen emberi kommunikáció*. Bp.
- CIVJAN, T. V.
1975 *Az etikett nyelve*. Bp.
- E. CSORBA Csilla
1979 *Fotó a múzeumban*. Fotóművészet 3. sz. 15–24.
dumont foto 1
1978 *dumont foto 1*. Hrsg.: SCHÖTTELE, H. Köln.
dumont foto 2
1980 *dumont foto 2*. Hrsg.: SCHÖTTELE, H. Köln.
- FÉJJA Sándor
1975a *A fotó nyelv fejlődéséről*. Fotóművészet 3. sz. 27–37.
1975b *Fotóművészet és pszichológia*. Bp.
- FÉL Edit—HOFER Tamás
1965 *Über fotografisches Sammeln volkskundlicher Objekte*.
In: Festschrift Alfred Bühler. 77–92. Basel.
- GERBNER, G.
1977 *A kulturális mutatók*. In: Kommunikáció I. (Szerk.: HORÁNYI Özséb) 267–289. Bp.
- GOMBRICH, E.H.
1978 *A látható kép*. In: Kommunikáció II. (Szerk.: HORÁNYI Özséb) 123–143. Bp.
- GREEN, A. W.
1972 *Sociology*. New York.
- GUNDA Béla
1973 *Sex and Semiotics*. Journal of American Folklore.
Vol. 86. 143–151.
- HASELOFF, J. W.
1973 *Kommunikation, Transformation und Interaktion*. In:
Psychologische Anthropologie. 94–141. Stuttgart.
- HOCKINGS, P. (ed.)
1975 *Principles of Visual Anthropology*. The Hague.
- HOFER Tamás
1977 *XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány lehetősége*. Ethn. 62–81.
- HOFER Tamás—FÉL Edit
1975 *Magyar népművészet*. Bp.
- HOPPÁL Mihály
1971 *Jegyzetek az etnográfiai szemiotikáról*. In: Népi kultúra — népi társadalom. V–VI. 25–45. Bp.
1972 *Gesztus-kommunikáció*. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok. VIII. 71–84. Bp.
- HOPPÁL Mihály—SZÉKFI András (vál.)
1974 *A mozgókép szemiotikája*. Bp.
- HORÁNYI Özséb
1975a *Adalékok a vizuális szöveg elméletéhez*. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok. XI. 143–165. Bp.
1975b *Fotók — in vivo*. Fotóművészet 1. sz. 15–24.
1975c *Jel, jelentés, információ*. Bp.
1975d *Vizuális szövegelmélet*. Fotóművészet 3. sz. 16–23.
1977a *A „kép jelentése” terminus használata*. In: Jel és jelentés a társadalmi kommunikációban. 24–50. Bp.
1980 *Vizuális szövegelmélet*. (Kandidátusi értekezés. Kézirat.)

- HORÁNYI Özséb (vál.)
1977b *Montázs*. Bp.
- HORÁNYI Özséb (szerk.)
1977c *Kommunikáció I.* Bp.
1978 *Kommunikáció II.* Bp.
- HORÁNYI Özséb—SZÉPE György (szerk.)
1975 *A jel tudománya*. Bp.
- JAHN, J.
1962 *Wörterbuch der Kunst*. Stuttgart.
- JÓZSA Péter
1978 *A film mint beszéd, diskurzus, nyelvészet és nyelv*.
In: *A magyar film formanyelve és közleménye 1965-1975*.
5-26. Bp.
- JÓZSA Péter (szerk.)
1978 *A magyar film formanyelve és közleménye*. Bp.
- KEMP, W.
1980 *Die Dialektik des Menschenbildes*. In: *dumont foto 2*.
(Hrsg.: SCHÖTTELE, H.) 15-19, 19-93. Köln.
- KEMPE, F.
1980 *Das Antlitz im Wandel der Zeit*. In: *dumont foto 2*.
(Hrsg.: SCHÖTTELE, H.) 93-113. Köln.
- KISS Lajos
1957 *Vásárhelyi művészet*. Bp.
- KOVÁCS Ákos (szerk.)
1980 *Magyarországi szöveges falvédők*. Hatvan.
- LANG, L.
1975 *Expressionistische Photographie*. Leipzig.
- LOSÓNCSI Ágnes
1977 *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Bp.
- LOTMAN, Ju. M.
1973 *Szöveg, modell, típus*. Válogatta és az utószót írta:
HOPPÁL Mihály, Bp.
- MAAS, E.
1977 *Die goldenen Jahren der Photoalben*. Köln.
- MACDOUGHALL, D.
1978 *Ethnographic Film*. Annual Review of Anthropology,
Vol. 7. 405-427.
- MANGA János
1952 *Néhány szó a néprajzi fényképezésről*. Múzeumi Híradó
1. sz. 4-7.
- MONTVAI Attila
1978 *Egy kép és más semmi*. Fotóművészet 4. sz. 43-47.
- MORAWSKI, S.
1975 *Mimesis*. In: *A jel tudománya*. (Szerk.: HORÁNYI Özséb—
SZÉPE György) 449-459. Bp.
- S. NAGY Katalin
1979a *A paraszti kultúra tárgyainak továbbbélése*. Rádió és
Televízió Szemle 3. sz. 102-113.
1979b *Montázsfalak*. Rádió és Televízió Szemle 4. sz. 79-94.
- NEWHALL, B.
1972 *The History of Photography*. London.
- NIEDERER, A.
1975 *Zur Ethnographie und Soziologie nichtverbaler Dimen-
sionen der Kommunikation*. Zeitschrift für Volkskunde
No 71. 1-20.

- PAPP Ferenc
1965 *Általános szemiotikai jegyzetek*. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok III.* 117–176.
- PAULAHARJU, S.
1975 *Lapsia/Children*. Helsinki.
- PETŐFI S. János
1978 *Szövegelemzés – szövegelmélet*. In: *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3.* 273–278. Bp.
- Photographie*
1977 *Photographie*. Herausgegeben von Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg.
- PLÉH Csaba — TERESTYÉNI Tamás (szerk.)
1979 *Beszédaktus, kommunikáció, interaktus*. Bp.
- RUST, H.
1978 *A nyilvánosság fogalma*. In: *Kommunikáció II.* (Szerk.: HORÁNYI Özséb) 309–323. Bp.
- SAVOLAINEN, M.
1979 *Ilomantsin kyläkuvaaja*. Helsinki.
- SCHAFFLEEN, A. E.
1978 *A testtartás mint kommunikáció*. In: *Kommunikáció II.* (Szerk.: HORÁNYI Özséb) 101–123. Bp.
- SCHAPIRO, M.
1975 *A vizuális művészetek szemiotikája*. In: *A jel tudománya*. (Szerk.: HORÁNYI Özséb—SZÉPE György) 491–571. Bp.
- SHANIN, T. (ed.)
1971 *Peasants and Peasant Societies*. Middlesex.
- SZTYEPANOV, Ju. Sz.
1976 *Szemiotika*. Bp.
- TAUSK, P.
1977 *Die Geschichte der Photographie im 20. Jahrhundert*. Köln.
- TJADEN, K. H.
1975 *Szociális rendszer és szociális változás*. Bp.
- VÉGVÁRI Lajos
1976 *Érték, fejlődés, fotográfia*. *Fotóművészet* 1. sz. 20–25.
1977 *A képzőművészeti képsorok*. *Fotóművészet* 1. sz. 3–7.
- VIKÁR Béla
1891 *Somogyi tanulmányutamról*. *Ethn.* II. 118–123.
- VOIGT Vilmos (szerk.)
1977 *A jel és a jelentés a társadalmi kommunikációban*. Bp.
- WESTLEY, B. B. — MACLEAN, M. S.
1977 *A közvetlen emberi kommunikációtól a tömegkommunikációig*. In: *Kommunikáció I.* (Szerk.: HORÁNYI Özséb) 103–113. Bp.
- WHITING, J. R.
1946 *Photography as a Language*. Chicago–New York.

Képek

1. A 2. fénykép hátoldala, nyomtatott felirattal és a rénykép-készítés egy-egy állomását idillien stilizáló kompozícióssal. 1900 körül. Mezőkövesd (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) (Herman Ottó Múz. Lelt. sz. 53.1.161. Miskolc) Méret: 14,5×10
2. Mezőkövesdi menyecskek, fiatal férfi és kislánya népviseletben. 1900 körül. Mezőkövesd (Herman Ottó Múz. Lelt. sz. 53.1.161. Miskolc) Méret: 14,5×10

3. Mezőkövesdi fiú *új suhanc*nak való öltözetben. 1910–17. Mezőkövesd, W. W. (Herman Ottó Múzeum. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5

4. *Újlegény* mezőkövesdi viseletben. 1910–20. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múzeum. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5

5. *Újlegények* mezőkövesdi viseletben. 1910–15. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múzeum. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5

6. *Újlegények* mezőkövesdi viseletben. 1920–25. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múzeum. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 5,5×9

7. Nagylányok mezőkövesdi viseletben. 1920–25. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múz. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 5,5×9
8. Anya két *nagylányával* mezőkövesdi viseletben. 1907 (?) Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múz. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5

9. Csoportkép mezőkövesdi viseletben. (Az eredeti tulajdonos szerint a képen jegyespár áll. Balra a fiú szülei, jobbra a lány anyja.) 1907 (?) Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múz. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5

10. Esküvői pár mezőkövesdi viseletben. 1910–20. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múz. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5
11. Esküvői pár mezőkövesdi viseletben. (A fénykép körül: a menyasszonyi párta és a vőlegényi bokréta művirágai, két nyomtatott, színes elsőáldozási ajándékkép.) 1925 (?) Mezőkövesd, W. R. Magántulajdon. Méret: 14,8×19,8

12. Esküvői pár és vőfély mezőkövesdi viseletben. 1910–20. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múz. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5
13. Esküvői pár mezőkövesdi viseletben. 1915. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múz. Leltározás alatt. Miskolc)

14. Esküvői pár hegyaljai földműves viseletben. 1910–15 (?)
Magántulajdon. Méret: 13×18

15. Családi kép. Az asszony mezőkövesdi viseletben, a férfi városi *gazdász* öltözetben, a kisgyermek *zubbónban*. 1920–30.
Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múzeum. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5

16. Családi csoportkép. Az asszonyok és a jobb oldali férfi mezőkövesdi viseletben, a bal oldali férfi városi öltözetben. 1920–25. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múzeum. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5

17. Családi csoportkép. A férfi *iparos*, a fiú *inasos* öltözetben, az asszonyok és lányok mezőkövesdi viseletben. 1915–25. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múz. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5

18. Családi csoportkép. A jobb oldali férfi kivételével mezőkövesdi viseletben. 1910–15. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múz. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5

19. Családi csoportkép mezőkövesdi viseletben. 1910–18. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múz. Leltározás alatt. Miskolc)
Méret: 12×16,5

20. Családi csoportkép mezőkövesdi viseletben. 1915–25. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múz. Leltározás alatt. Miskolc)
Méret: 12×16,5

21. Családi csoportkép mezőkövesdi viseletben. (A saját környezetben készített felvétel a spontán csoportalakítást is példázza.) 1904. Mezőkövesd, Kóris Kálmán felvétele. (Herman Ottó Múz. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5

22. Fiatalasszony két gyermekével mezőkövesdi viseletben. 1914–19. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múz. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5
23. Mezőkövesdi viseletű asszony kislányával. 1905–10. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múz. Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 12×16,5

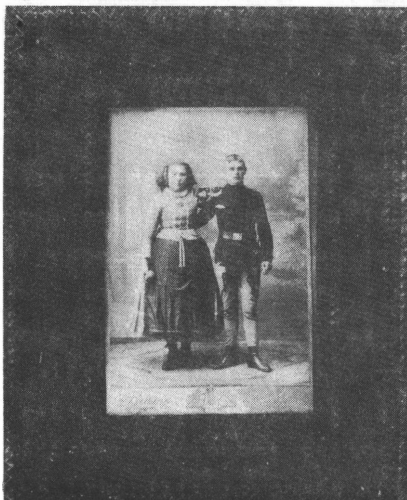

24. Családi csoportkép mezőkövesdi viseletben. 1915. Eger.
(Heves m.) (Herman Ottó Múz. Lelt. sz. 65.6.21. Miskolc)
Méret: 9,7×14,5
25. Matyó menyecske: Pénztárnok Mari kerékpáron, mezőkövesdi
viseletben. 1910–20. Mezőkövesd, W. R. (A Mezőkövesdi Matyó
Múz. Archivumából) Méret: 13×18

26. Leányosztály évváró osztályképe. Többségükben mezőkövesdi
viseletben. (A fénykép körül: nyomtatott, színes, levelező-
lapokból kivágott virágokból formált keret.) 1927. Mezőkö-
vesd. Magántulajdon. Méret: 20,5×27

27. Honvéd. 1918. Szatmár (Szabolcs-Szatmár m.) Tóth Sándor Imre felvétele. Magántulajdon. Méret: 10,8x16,2

28. Honvéd az első világháborúból feleségével. 1917. Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Barna felvétele. (Herman Ottó Múz. Lelt. sz. 79.9 19. Miskolc) Méret: 10,5x16

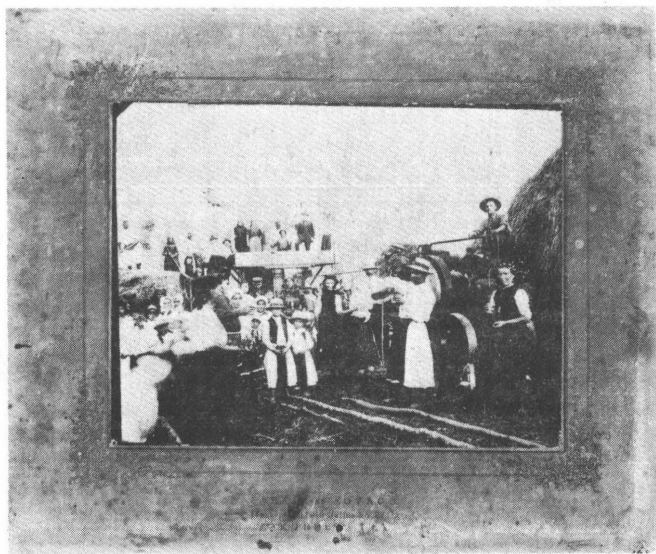
29. Honvéd arcképfényképe biankó színes nyomaton. 1917. (A Gönci Tájház gyűjteményéből) Méret: 36x49,5

30. Első világháborús honvéd családjával. Az asszony és gyermeke tardi viseletben. 1916. Mezőkövesd, W. R. (Herman Ottó Múz. Lelt. sz.79.91.1. Miskolc) Méret: 11x14,5

31. Mádi legények és leányok aratópárban, köznapi viseletben. 1910. Magántulajdon. Méret: 9x12

32. Cséplő csoport a *masina* és a kazlak között, köznapi viseletben. 1910. Bodrogolaszi (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Farkas és Kovács fényképészek felvétele. (Herman Ottó Múz. Lelt. sz. 79.91.6. Miskolc) Méret: 31,9x38,2

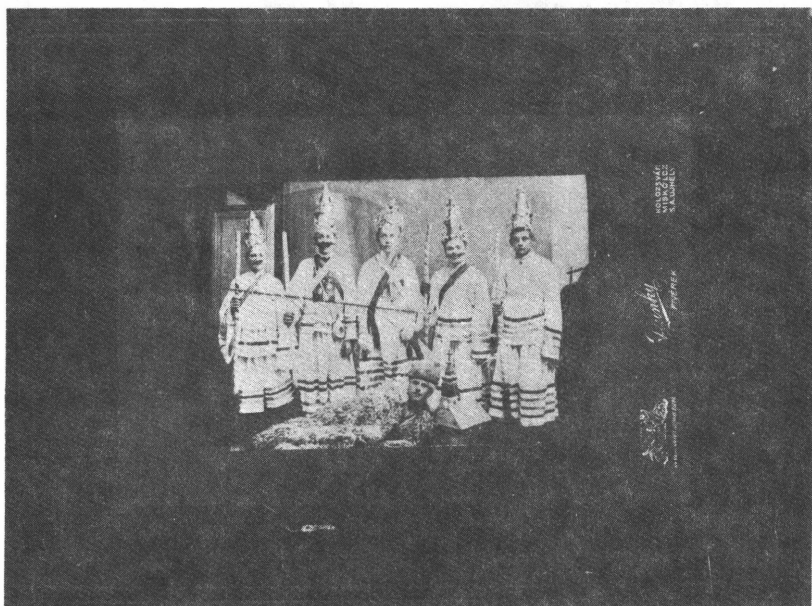

33. A 32. kép hátlapja, kézzel rajzolt felirattal

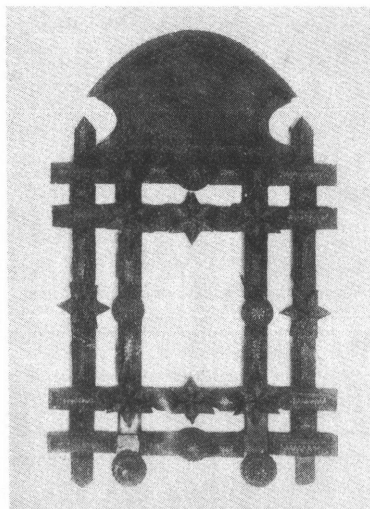
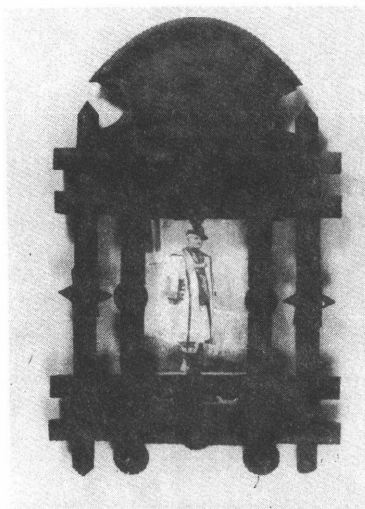
34. Szüreti csoportkép. 1910. Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
Magántulajdon. Méret: 8x12

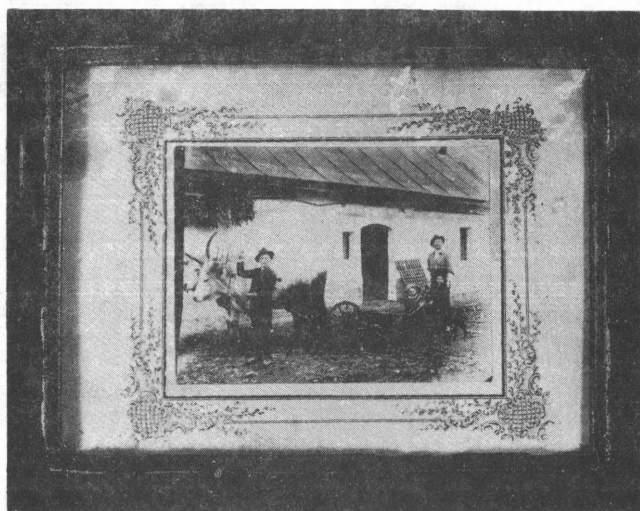

35. Betlehemező fiúk csoportja viseletben. 1920. Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) A Punky fivérek felvétele. (Herman Ottó Múz. Lelt. sz. 91.19.2. Miskolc) Méret: 9,5×14,5

36. Szentistváni magyar parasztgazda cifraszúrben. 1910. Szentistván (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Amatőrfelvétel. (Herman Ottó Múz. Lelt. sz. 53.657.1. Miskolc) Méret: 7,6×13

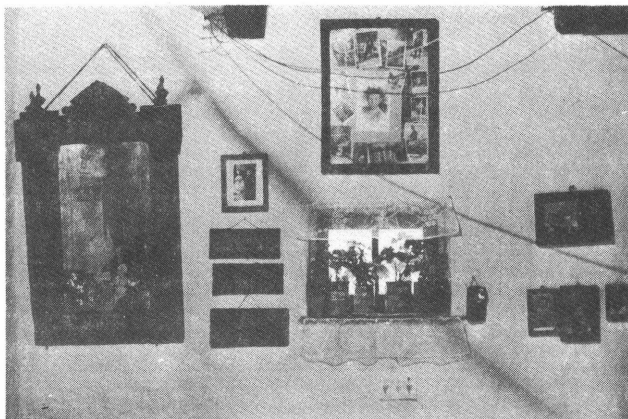
37. A 36. kép gazdagon fāragott fakerete, mely a felvételen látható férfi kezemunkája fiának

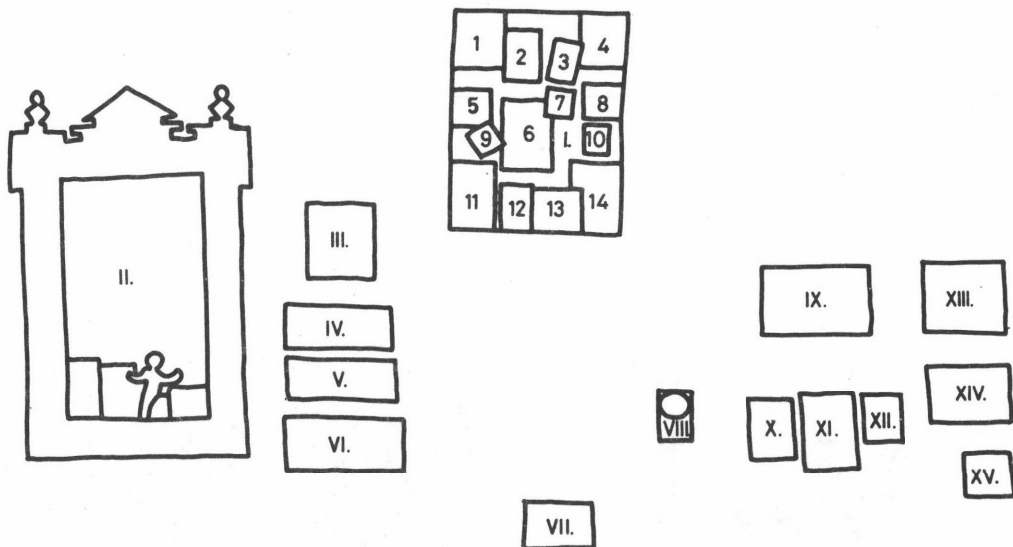
38. Apa és gyermekei ökörfogatos eke körül, köznapló viseletben.
1910. Pányok (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) (Herman Ottó Múz.
Leltározás alatt. Miskolc) Méret: 8,2x11

39. Családi fényképkollázs. Magántulajdon

40. Fénykép-fal özv. Kallós Ferencné otthonában. 1979. Tereszténye (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Kunt Ernő felvétele. Magántulajdon

41. Özv. Kallós Ferencné fénykép-falának értelmezése

- I. Családi képek (1. karácsonyi üdvözlőlap; 2. első fia, Kallós László vőféléként; 3. férje, Kallós Ferenc; 4. legidősebb fia, Kallós Géza; 5. menyje, Kallós Gézáné; 6. legfiatalabb fia, Kallós Károly; 7. fia, Kallós Géza; 8. fia, Kallós László vőféléként; 9. unokahúga; 10. családi kép; 11. névnap üdvözlőlap; 12. menyje, Kallós Gézáné és annak gyermekei; 13. fia, Kallós László Kassán a bevonuláskor; 14. húsvéti üdvözlőlap)
- II. Rámás nagytükör, keretében fényképek és levelezőlapok
- III. Baptista gyülekezet tagjainak csoportképe

- IV. Egyedüli reményem /Csak te vagy — felirat
- V. Tudom, hogy az /Én megváltóm él — felirat
- VI. Vigyázz /és imádkozz — felirat
- VII. Gyermekrajz az unokától
- VIII. Zseblámpa
- IX. Családi képek
- X. Családi képek
- XI. Unokája fényképe
- XII. Unokája fényképe
- XIII. Unokája fényképe
- XIV. Ez az úr — felirat
- XV. Krisztus-fej

42. Fénykép-fal özv. Herceg Julianna otthonában. 1980. Teresztenye (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Kunt Ernő felvétele. Magántulajdon

43. Portré. 1905. Eger (Heves m.) Rónai Egon felvétele. Magántulajdon. Méret: 6x12

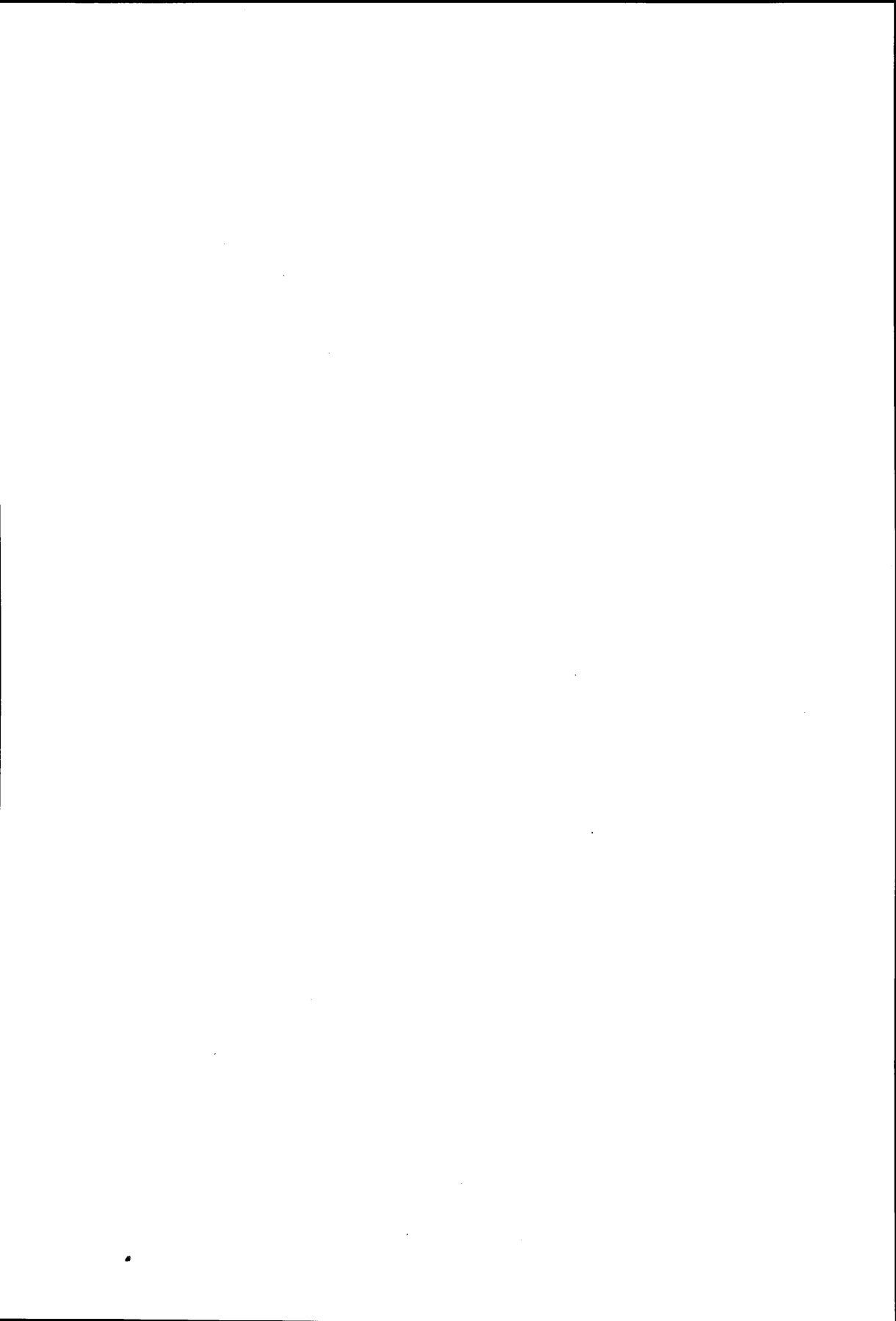
44. Egészalakos portré. 1912. USA. Magántulajdon. Méret: 9x12

45. Családi csoportkép mezőkövesdi viseletben. 1912. Mezőkövesd, W. R. Magántulajdon. Méret: 18x22

46. Igazolványkép. 1919. Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Magántulajdon. Méret: 4,5×4,5

NIEDERMÜLLER PÉTER

IRÁNYZATOK ÉS MÓDSZEREK A NÉPRAJZI
SZOKÁSKUTATÁSBAN*

Az európai néprajz egyik legtöbbet kutatott, tudománytörténeti hagyományokban leggazdagabb területe a (nép)szokáskutatás. A néprajzi gondolkodás kezdetei, a néprajznak mint tudománynak a kialakulása igen szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban állt a szokáskutatással, a szokások iránti érdeklődéssel. Éppen ezért meghökkentő és elgondolkoztató, hogy az európai szokáskutatásnak a mai napig nem született meg a tudománytörténeti összefoglalása, azaz nem rendelkezünk olyan összegező tanulmányokkal, amelyek nemzeti vagy európai keretekben áttekintették volna e kutatási terület történetét, vázolták volna elméleti konstrukcióinak, metodikai eszközrendszerének fejlődését, alakulását, változásait.¹ Ez a hiány az idő múlásával egyre nyomasztóbbá vált mind a néprajz elmélete, mind a kutatás gyakorlata szempontjából, s ma már rendkívül nagy feladatot jelentene egy ilyen (európai méretekben gondolkodó) munka elkészítése. A tu-

*Ez a tanulmány a szerző *Szokás és társadalom* című, egy lokális közösség szokásrendszerét leíró és elemző monográfiájának bevezető fejezete, amely az egész munkától elkülönítve is érzékelteti a főbb tudománytörténeti összefüggéseket. E dolgozat végső formáját 1981-ben nyerte el; megállapításai során nem vette figyelembe az ezt követő időszak eseményeit, a legújabb irodalmi adatokat.

¹Kivéteklént megemlíthetjük néhány általános jellegű kézikönyv ide vonatkozó fejezeteit, vö. HONIGMANN, J., 1976, 45–48, 146–160, 312–321; KORFF, G., 1978, 19–27; BAUSINGER, H., 1979, 12–73; — ezekben további irodalom. A hazai szakirodalomból elsősorban UJVÁRY Zoltán tudománytörténeti vonatkozásokban is gazdag munkáját kell megemlíteni; UJVÁRY Zoltán, 1969, különösen 20–67. Vö. még DÉGH Linda, 1947; SZENDREY Ákos, 1948; VEREBÉLYI Kincső, 1977; MUENSTERBERGER, W., 1979; DÖMÖTÖR Tekla, 1973; HOPPÁL Mihály, 1980; bizonyos vonatkozásaiban vö. még DIÓSZEGI Vilmos, 1972.

dománytörténeti összefoglalások hiányának egyik oka és egyben következménye, hogy nincs megfelelő módon tisztázva a szokásrendszer és a kultúra kapcsolata, s ebből következően nem lehet pontosan tudni, a szokáskutatás mennyiben függ a néprajz különböző irányzataitól, illetve mennyiben van hatással azok alakulására.

A számtalan tudománytörténeti probléma közül tanulmányomban csupán egyetlen feladatot vállalok: a szokáskutatás két különösen markánsan elkülönülő irányzatának jellemzését, főbb vonalainak megrajzolását. Így végső eredményében a tanulmány az előbb említett elméleti probléma – kultúra és szokásrendszer összefüggése – árnyaltabb megközelítését célozza.

Mivel a néprajz mint egy meghatározott társadalmi osztály (vagy réteg) kultúráját kutató tudományként definiálta magát, igen korán szembekerült a kultúra és a kultúrát hordozó társadalmi egység (osztály, réteg, csoport stb.) közötti összefüggések általános elméleti, valamint – a sokszor súlyosabb következményekkel járó – gyakorlati problémáival. A különböző értelmezési kísérletek ellenére – melyeket itt most nem sorolok fel, viszont a későbbiekben többször is utalok rájuk – a mai napig nem született meg a megnyugtató megoldás. A gyakorlati kutatás nyelvére lefordított alapkérdés lényegében majd száz éve változatlan; a parasztság (azaz az európai néprajz hagyományos koncepciójában a nép) kultúráját általában vagy pedig lokális megvalósulásaiban, helyi, esetleg regionális megnyilvánulásaiban kell-e vizsgálni? A kérdés kissé paradoxnak tűnik, hiszen köztudott, hogy a néprajz mindig is rendkívül erőteljesen támaszkodott – még az elméleti általánosítások szintjén is – az adott közösségekből származó konkrét adatokra, amit a társtudományok igen gyakran metodikai eltévelyedésnek tartottak. Az előbbi kérdés azonban nem az adatgyűjtés mikéntjére, hanem a feldolgozás, az értelmezés folyamatára, a kutatás rendelkezésére álló korpusz vonatkoztatási keretére irányult. Noha az adatok feldolgozása során több, egymással egyenértékű alternatíva áll a kutató előtt, a szokáskutatás története mégis lényegében csak

két —, elsősorban az eredeti problémához kapcsolódó elméleti-metodikai implikációk nyomán — egymással gyökeresen szemben álló megközelítési módot termelt ki.²

Az európai szokáskutatás természetesen nem tudta magát függetleníteni a néprajz egészét jellemző elméleti-metodológiai bizonytalanságoktól, noha azok a kutatás tárgyának megfelelő, sajátos formában jelentkeztek. A szokáskutatás egészének egyik legjellemzőbb vonása a teoretikus megjegyzésektől, illetve elméleti rendszerek kiépítésére tett közvetlen kísérletektől való fokozott tartózkodás. A fontosabb európai szokásmonográfiák bevezető lapjain találkozunk ugyan elméleti, de még inkább metodológiai megjegyzésekkel, ezek azonban csak nagyon közvetett módon kapcsolódnak a közölt anyaghoz.³ A rendkívül terjedelmes szakirodalom döntő része csak közvetve (vagy úgy sem) utal elméleti-metodikai alapelveire; ezek mellett elenyészőnek tűnik azon munkák száma, amelyek az elméleti nehézségek közvetlen megoldására törekedtek.⁴ Többek között ezért is annyira nehéz általános érvénnyel megragadni az európai szokáskutatás különböző irányzatait. Mindennek ellenére elfogadhatónak látszik az a megkülönböztetés, amely két, egymással lényeges pontokon szemben álló irányzatról, illetőleg azok kisebb-nagyobb mértékben módosult változatairól tesz említést. S noha ez a két megközelítési mód mindig is egymással párhuzamosan létezett, mégis jelentősek az aránybeli eltérések. A *kultúrtörténeti* ihletettséggű kutatás ui. mind mennyiségileg, mind saját módszerének következetes megvalósításában előbbre jár, megbízhatóbb eredményeket tud felmu-

²Ezeknek a megközelítési módoknak az általános néprajztörténeti háttéréhez vö. WHITE, L., 1945; KAPLAN, D.—MANNERS, R., 1972; HONIGMANN, J., 1976, 1–10; WIEGELMANN, G.—ZENDER, M. — HEILFUTH, G., 1977.

³A teljesség igénye nélkül vö. SARTORI, P., 1910; BEDNARIK Rudolf, 1943; FEHRLE, E., 1955; SCHNEEWEIS, E., 1961; VILKUNA K., 1963; WOLFRAM, R., 1980.

⁴A közvetlenül elméleti jellegű tanulmányokhoz vö. SIEBER, Fr., 1956; SPEISER, F., 1946; WOLFRAM, R., 1972a; TRÜMPHY, H., 1970; KWASNIEWICZ, K., 1974; TOMICKI, R., 1974; JAKUBIKOVÁ, K., 1980; Természetesen ezek mellett számos más ide vonatkozó tanulmányt is említhetnénk. Ezek helyett l. NIEDERMÜLLER Péter 1975; amely bizonyos mértékig összegezi e kutatások fontosabb eredményeit.

tatni, mint a másik, az *antropológiainak* nevezhető irányzat (legalábbis az európai néprajztudomány vonatkozásában). Ez a megállapítás természetesen nem azt jelenti, hogy a kultúrtörténeti irányzat „jobb”, mint az antropológiai — e tanulmány az ilyen összevetést eleve értelmetlennek tartja —, hanem arra utal, hogy a kultúrtörténeti szempontokon alapuló kutatás a maga érvényességi körén belül megalapozottabb eredményeket mondhat magáénak, mint az antropológia módszereihez közelítő szokáskutatás.

E néhány bevezető sor után már fel lehet vázolni azokat a megkülönböztető jegyeket, melyek alapján egy kutatást történetinek vagy antropológiaiinak nevezünk.⁵ Az előzőekben már utaltam arra, hogy az európai szokáskutatás mind elméleti, mind metodikai vonatkozásokban erősen kötődött a néprajzhoz. Így a szokáskutatás kialakulásától kezdve vonzódott a *történeti összehasonlítás* módszeréhez, és vizsgálatait során mind tökéletesebb formában alkalmazta azt. A múlt század végi, e század eleji kutatás viszonylag egyöntetűen vallotta, hogy a néprajzi kutatás legmegfelelőbb módszerét a történeti-összehasonlító módszer jelenti, s ez a megközelítési mód szinte minden kutatási területen — máig ható módon — egyeduralkodóvá vált.⁶ Ennek az értelmezési módnak nem a technikai megoldásai az érdekesek, hanem az e szemléletet motiváló mögöttes okok. A különböző tudománytörténeti kézikönyvek és egyéb összefoglalások igen meggyőzően mutatták ki az olyan „nagy” elméleteknek, mint az evolucionizmus vagy a funkcionalizmus, a néprajzi kutatás gyakorlatára tett hatását.⁷ Amikor az európai szokáskutatás a különböző történeti, földrajzi, gazdasági, társadalmi stb. körülmények között hasonló szokásokat keresett, akkor ezt nemcsak azért tette, hogy adatait összevetve történeti-ontológiai jellegű következtetéseket von-

⁵Itt újra hangsúlyozni szeretném, hogy megjegyzéseim nem a néprajz egészére, csak a szokáskutatásra vonatkoznak.

⁶A történeti-összehasonlító módszer klasszikus összefoglalása KROHN, K., 1926.

⁷Az evolucionizmushoz vö. SAHLINS, M. — SERVICE, E. (eds), 1966. Vö. egy a magyar néprajz elméletéhez közelálló interpretációt SOKOLEWICZ, Z., 1974, 194–209. A funkcionalizmus hatalmas irodalmából vö. FIRTH, R. (ed.), 1957; GUNDA Béla, 1945 (noha itt a klasszikus funkcionalizmus némileg eltérő értelmezéséről van szó); BODROGI Tibor, 1972.

hasson le. E gyakorlat hátterében az emberi történelem, az emberi kultúra lineáris fejlődésének elvét valló evolucionista felfogás áll. E szemlélet lényege az, hogy az emberi társadalom története nem más, mint a vadság, a barbárság állapotától a civilizáció (a társadalom mindenkori mai állapota) felé vezető egyenes vonalú fejlődési folyamat. A fejlődési folyamat jelen állomásait kizárólag a múlttal összefüggésben lehet értelmezni. A kultúra előző korszakokban jellemző formái (a hagyományok) a fejlődésnek mindig egy alacsonyabb fokát jelentik, ezen lépcsőfokok ismerete azonban elősegíti (a mindenkori mai) civilizáció eredetének, kialakulásának feltárását, azaz történetileg rekonstruálhatóvá válik a civilizált kultúra kezdete. Ily módon elérkeztünk az európai néprajz egyik legfontosabb célkitűzéséhez, amely az emberi kultúra ősi maradványainak összegyűjtését tekintette legfontosabb feladatának. Az európai néprajznak ez az „alapelve” az emberiség valamiféle pszichikai (és történeti) egységét tételezte, mivel a különböző korokból és kontextusokból származó kulturális jelenségeket – az azokat hordozó társalmi egységektől függetlenül – egyetlen fejlődési sorra konstruálta. Az európai néprajznak ez az általános gondolati alapja a tárgy sajátosságainak megfelelően realizálódott a kultúrtörténeti nézőpontú szokáskutatásban.

A 19. sz.-i (és részben a 20. sz.-i) szokáskutatás egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy a vizsgálatok tárgya – a szokások összessége – csak *eszköz*, sajátos közvetítő közeg más kutatási területek, más tudományos célkitűzések felé. Itt elsősorban az európai szokáskutatásnak arról a GRIMM, MANNHARDT, FRAZER nevével jelzett irányzatáról van szó, amely a vallás, a mágia, a mitológia archaikus formájú és tartalmú megnyilvánulásainak eredetét, az emberiség feltételezett „ősvallását” vagy kereszténység előtti vallási rendszerét kutatta. Ezt az irányzatot – amelynek az említetteken kívül még számos jeles képviselője volt⁸ – azonban csupán a szokáskutatás előzményének tartjuk, hiszen kitűzött céljai annak törekvéseitől teljesen el-

⁸Itt kell megemlékeznünk a hazai mitológiai kutatások olyan úttörőiről, mint pl. IPOLYI Arnold és társai. VÖ. DIÓSZEGI Vilmos (szerk.), 1971.

térőek voltak. Ugyanakkor ezen vizsgálatok számos elve és még több eredménye a mai napig kimutatható az európai szokáskutatás gyakorlatában. Éppen ezért nem tartható feleslegesnek a *mitológiai szokáskutatás* rövid jellemzése. A mitológia, a vallás archaikus formái iránt érdeklődő kutatók úgy tekintettek a szokásokra, mint az egykori ősvallás objektivációjára, a kereszténység előtti vallási rendszerek egyedüli maradványaira. Ebben a szemléletben a szokásrendszer az egykori vallás(ok) szertartásrendjével azonosult, azaz a standardizált magatartási módnak csak azokat a formáit tekintették (nép)szokásoknak, amelyek vallási jellegűek voltak, valamiféle „pogány” vallásra utaló tartalommal bírtak. Az adatok értelmezése során pedig az volt a fő cél, hogy – a szokások társadalmi-kulturális kontextusától függetlenül – az egyes párhuzamos vonások összevetésével megállapítsák az adott szokáscsoport „ősformáját”, amiből aztán következtetni lehet az ezt az ősfórmát kidolgozó vallási rendszerre. Az eljárásban már megfigyelhetünk egy olyan mozzanatot, amely a mai európai szokáskutatás egyes irányzatait is jellemzi. A szokások történeti-ontológiai elveken alapuló megközelítése már a szokáskutatás történetének legkorábbi periódusában kialakult, s lényegében még ma is ez az európai szokáskutatás egyik legjellemzőbb ismérve. E megállapítás még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy az említett megközelítési mód lényeges tartalmi változásokon ment keresztül – ezekre a következőkben még utalni fogok –, a változások, módosulások azonban éppen a lényegen, magán az elven semmit sem változtattak. A 19. sz.-i mitológiai szokáskutatás még egy rendkívül fontos – máig ható – elvet alakított ki, mégpedig a szokások *ünnepi* jelenségeként való értelmezését. Mindennek háttérében az a – bizonyos vonatkozásokban helytálló – elképzelés húzódott, hogy az ősi vallási rendszerek maradványai leginkább a kiemelkedő jelentőségű alkalmakhoz, az ünnepekhez kapcsolódóan őrződtek meg. Vagyis a szokások a különböző ünnepekhez kapcsolódó vallási jelenségek.

A 19. sz.-i mitológiai szokáskutatás eredményeit, megállapításait tekintve jelentősebb hatást nem gyakorolt az európai szokáskutatásra. A nagy monográfiák értékét – metodikai bizonytalanságaikon túl – jelentős mértékben csökkentik a tény, hogy minden törekvésüket egyetlen célnak, az archaikus vallási rend-

szerek rekonstruálásának rendelték alá.⁹ Ily módon a szokásrendszernek — különösen a mai európai parasztság vonatkozásában — csak egy nagyon szűk és jobbára periférikus tartománya az, amelyik egy ilyen elemzés keretei között megfér. Másrészt azok a szokások, amelyek még őrzik a kereszténység előtti vallási elképzelések nyomait, nem jellemzik meghatározó módon magát a szokásrendszert. Röviden szólva: a mitológiai szokáskutatás a szokásrendszer rendkívül lényeges tartományait egyszerűen a szokás fogalmán kívül rekeszti. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni ennek az irányzatnak néhány nagyon lényeges tudománytörténeti érdeméről. Ez a szemlélet már a szokáskutatás történetének korai szakaszában felvetette a szokásrendszer és a vallás közötti összefüggések, kölcsönhatások ma is visszaköszönő problémáját.¹⁰ Egyidejűleg több olyan módszertani elvet is meghonosított, amelyek ma is részét képezik az európai szokáskutatás gyakorlatának (pl. az eredet, az ünnepek stb.). Végül pedig megindította a szokások rendszeres gyűjtését, azaz megtette az első lépéseket az európai néprajz adatokban egyik leggazdagabb területének kialakítása felé.

A századfordulótól kezdve azután fokozatosan a háttérbe szorult a mitológiai szokáskutatás, s eredeti manhardti, frazeri gyakorlatában hamarosan meg is szűnt.¹¹ A szokáskutatás különböző irányzatai tulajdonképpen a legkorábbi időktől kezdve egymással párhuzamosan léteztek, s a tudományok egészén belüli szellemi áramlatoknak, az általános korhangulatnak megfelelően felerősödtek, elhalványultak vagy esetleg megszűntek. A 20. sz. első harmadában különböző forrásokból (pl. a mitológiai szokáskutatás, a néprajzi elmélet és módszer kialakítására tett kísérletek, a szociológia egységes tudományággá való szerveződése stb.) kialakult az európai szokáskutatás máig leghatásosabb — természetesen még mindig kultúrtörténeti elveken alapuló — irányzata, amelyet jobb szó híján *hagyományos szokáskutatásnak*

⁹Hogy ezek az interpretációk az anyag eredeti tartalmát eltorzítják, azt jól bizonyítja WEBER-KELLERMANN, I., 1965.

¹⁰Vö. BANTON, M. (ed.), 1966; GOODY, J., 1961.

¹¹Bár az utóbbi évtizedben épp Magyarországon történt kísérlet ennek a módszernek — vagy megújított változatának — alkalmazására. Vö. LÁNG János, 1979.

nevezek. Ezzel a kifejezéssel jelölöm az európai szokáskutatásnak mindazokat a – sokszor teljesen különböző indíttatású – áramlatait, amelyek legalább a következő három szempontból azonos elveket vallanak: a szokásokat, a szokásrendszert *önmagában* vizsgálják; a szokásokat egy *archaikus kultúra* maradványainak tartják; az elemzésekben a *történeti-összehasonlító* módszernek biztosítanak elsőbbséget. Ez a három ismérv egymással szoros összefüggésben alakult ki, és olyan elméleti-metodikai konszenzust teremtett, amely a pszichoanalitikus elemzések számára éppúgy elfogadható volt, mint pl. a csak történeti adatokkal dolgozó vizsgálatok számára.

A hagyományos szokáskutatás egyik legnagyobb érdeme – és amint azt a későbbiekben látni fogjuk, legjelentősebb korlátja is –, hogy a szokásrendszert *önmagában* tekinti elemzése tárgyának. A szokások már nem egy másik tudományos terület megismerését elősegítő eszközök, hanem maguk is a tudományos kutatás tárgyai. Ez a „fordulat” azzal a felismeréssel járt együtt, amely a szokásokat az archaikus vagy hagyományos paraszti kultúra részének, megnyilvánulásának tartotta. A századforduló idején a néprajz már elméletileg is leszögezte, hogy kutatásának tárgyát az archaikus kultúrák jelentik; ezen elv elfogadása pedig a szokáskutatás számára is lényeges következményekkel járt. A kutatásnak gyakorlatilag újból meg kellett határoznia tárgyát, hiszen az nyilvánvaló volt, hogy a szokásrendszer azonosítása a vallási tartalmú cselekményekkel, elfogadhatatlanul leszűkíti az elemzés lehetőségeit. Meg kellett tehát keresni a szokásoknak mint kulturális jelenségeknek a megkülönböztető jegyeit. Ha áttekintjük a különböző definíciókat, de még inkább a különböző leírásokat,¹² olyan megjegyzéseket találunk, mint: a szokások közösségi jellegűek, kötelező érvényűek, egy hosszabb időtartamon keresztül változatlan formában fordulnak elő stb. Vagyis a hagyományos szokáskutatás a szokásoknak ezeket a jegyeit tartotta fontosnak a *kultúra* szempontjából, mivel a rendelkezésére álló módszertani eszközökkel csak ezeket a jellemzőket tudta megragadni. Ez a mozzanat itt rendkívül fontos, mert szinte születése pillanatában mutatja azt a szemléletet,

¹²Jó összefoglalás WOLFRAM, R., 1972a.

amely a szokások rendkívül összetett, bonyolult és sokrétű szerkezetéről — egy korlátozott érvényű metodika miatt — lementszi, s meghatározó jelentőségűvé teszi az egyszeri eseményt, a szokásesemény felszíni szerkezetét. A szokásrendszer kulturális jelenségekénti értelmezése azt eredményezte, hogy a kutatás az egyszeri adatokból kiindulva csak a kívülről jött kutató számára lényegesnek tartott formai, tartalmi jellemzőket írta le, megfelelkezve azokról a „belső” indítékokról, okokról és motívumokról, amelyek ezeket a „látványos” cselekményeket létrehozták. E szemlélet másik következménye az volt, hogy a „látványos”, „különös”, „furcsa” stb., a hétköznapitól, a megszokottól eltérő¹³ cselekményeket mint ünnepi megnyilvánulásokat elemezték. Az effajta kutatói megközelítést kiválóan jellemzi a magyar szakirodalomban annyira kedvelt „jeles napi szokások” kifejezés, amelynél egy metodikai alapállást pontosabban tükröző néprajzi fogalmat alig ismerek. Az eddig mondottakból bizonyára kitűnik, hogy a szokásrendszer önmagában való vizsgálata, a szokásoknak kulturális jelenségeként, maradványként való értelmezése azt jelentette, hogy a kutatás megragadt a jelenségek szintjénél, elfeledkezett a szokásokat létrehozó és működtető mechanizmusokról. Az eljárás azonban rögtön érthetőbbé válik, ha tudjuk, hogy az európai néprajz soha nem törekedett különösebben a kultúra társadalmi meghatározottságának, a kultúra és az azt hordozó társadalmi egység közötti összefüggéseknek tisztázására, és gyakran a társadalmi életet, annak különböző aspektusait is kulturális jelenségeként értelmezte (gondoljunk csak a családdal, a rokonsági kapcsolatokkal vagy éppen a falusi társadalom különböző kiscsoportjaival kapcsolatos kutatásokra!).¹⁴ Ugyanakkor, bár a szokásokat mindig vagy legalábbis májdnem mindig a jelen kulturális kontextusában írják le, mégis egy elmúlt kultúra megnyilvánulásának tartják. A hagyományos szokáskutatás — akár-

¹³A kutató viszonyulása a számára „idegen” kultúrához a néprajzi, antropológiai kutatások egyik központi problémája, melynek igen nagy az irodalma. Ebből most csak SALAMONE, F.A., 1979; HONKO, L., 1977.

¹⁴Természetesen nem az elmélyült társadalomnéprajzi kutatásokra gondolok itt, hanem az olyan munkákra, amelyek a különböző társadalmi alakzatokat csupán a kultúra jelenségének tartják. VÖ. TIMAFFY László, 1960.

honnan vegye is adatait — mindig a múltban találja meg tárgyát, s ez a múltra orientáltság is következményekkel jár, lehetőséget ad az adott jelenségszint (a szokások) létének és működésének alapjául szolgáló belső mechanizmusok szétválasztására. Amikor egy múlt életforma vagy kultúra maradványaként elemzik a szokásokat, elvileg megvan annak a lehetősége, hogy a különböző cselekményeket az azokat megvalósító társadalmi csoportoktól elválasszák, s valamiféle „tisztá” kulturális jelenségnek tartásuk.

Egy ilyen megközelítés természetéből adódóan fordul a történeti-összehasonlító módszer technikájához, abban találva meg a célkitűzéseinek leginkább megfelelő eljárást. A történeti-összehasonlító módszer — amely nem tévesztendő össze a mitológiai szokáskutatás összehasonlításával, annak jóval pontosabb, megbízhatóbb, korszerűbb formája — alkalmazásának tudománytörténeti kontextusára már utaltam. S noha súlyos tévedés lenne magának a módszernek létjogosultságát kétségbe vonni, mégis meg kell mondani, hogy a hagyományos szokáskutatás csak igen ritkán használta fel és aknáztta ki az e módszer következetes alkalmazásában rejlő lehetőségeket. Ha nagyon durván akarnék fogalmazni, azt mondhatnám, az összehasonlító szokáskutatás megelégedett annak tisztázásával, hogy valamely szokás mely területeken fordul elő és mely területeken nem. Az elterjedésbeli hiányok és egyezések azonban csak a legritkább esetben nyertek elégséges, tényleges magyarázatot. Részben ennek köszönhető, hogy bár némileg háttérbe szorult az eredet kérdésének boncolgatása, a szokások ősformáinak keresése, a szokások elterjedésével kapcsolatos, az átadás-átvétel folyamatára kidolgozott elmélet mechanikus volta mégis azt mutatja, a történeti-összehasonlító módszerekkel dolgozó szokáskutatás válaszai és megoldásai erősen korlátozott érvényűek.¹⁵

A korábbiakban már utaltam arra, hogy a hagyományos szokáskutatásnak több — az alapelvekben azonos, de részleteiben eltérő — irányzata van. Ezek mindegyikének tüzetes áttekintésére itt természetesen nincs mód. Jelen alkalommal éppen csak utalni tudok a szigorúan vett *történeti* szokáskutatásra, amely a néprajzi szokásvizsgálatok elengedhetetlen fontosságú kiegészítő ága.¹⁶ Hasonlóképpen fontos a *pszichológiai* indíttatású szokás-

¹⁵Vö. UJVÁRY Zoltán, 1961; 1963.

¹⁶Vö. DÖMÖTÖR Tekla 1964; KRAMER, K.S., 1961; 1968.

kutatás, amely noha megmaradt a hagyományos megközelítési mód keretein belül, mégis elsőként figyelmeztetett e szemlélet kizárólagosságának hátrányos következményeire.¹⁷

A hagyományos szokáskutatás legjelentősebb ágait azonban a tematikus, a regionális, illetve a valamely etnikai vagy néprajzi csoportra vonatkozó vizsgálatok jelentik. A *tematikus* kutatások elsődlegesen arra törekedtek, hogy egy szokás vagy szokáscsoport minél több előfordulását összegyűjtsék, majd ezeket egymással összevetve igyekeztek megrajzolni a szokás vagy szokáscsoport „történetét”.¹⁸ E megközelítési mód legnagyobb érdeme, hogy rendkívüli alapossággal vette számba az adott szokás „párhuzamait”. Ez a gyakorlat igen érzékletesen világította meg a különböző népek és kultúrák közötti kapcsolatokat. A tematikus kutatásnak van azonban egy másik – az eddigiekben sajnos kevésbé kiaknázott – lehetősége is. Az adott szokásnak különböző területeken más és más megjelenési formái voltak, néhány alapvetően fontos jellemzője azonban minden esetben azonos volt, hiszen máskülönben az összehasonlításnak nem lett volna értelme. A tematikus vizsgálatok megteremtették annak a lehetőségét, hogy a szokások állandó és változó paramétereit egymás összefüggéseiben, kölcsönhatásaiban elemezzék, azaz különböző „szokásmodelleket” dolgozzanak ki. Mivel az elemzéseknek ez a szempontja elsikkadt, csupán egyetlen – a már említett – lehetőség maradt adott: a kutatásnak a szokások elterjedését, az elterjedési területből levonható tanulságokat kellett a középpontba állítania.

A tematikus kutatások – amellet, hogy létrehozták az egyes szokások és szokáscsoportok történetét bemutató nagy monográfiákat – szükségszerűen reagáltak a szokásrendszer (és a kultúra) *regionális tagoltságára*. Itt a szokáskutatás történetének ismét egy olyan pontjáról van szó, ahol különösen jól látható a szokáskutatás és a néprajzi kutatás elmélete közötti közvetlen összefüggés. A történeti-összehasonlító módszert előnyben részesítő néprajzi kutatás ugyanis viszonylag hamar ráébredt arra,

¹⁷Vö. RÓHEIM Géza, 1925.

¹⁸A hagyományos szokáskutatás bővelkedik ilyen összefoglalásokban. Ezek közül kiemelkedik WOLFRAM, R., 1972b; a hazai kutatásból PÓCS Éva, 1965; UJVÁRY Zoltán, 1969. Metodikai szempontból kiemelkedően fontos WEBER-KELLERMANN, I., 1978.

hogy az általa vizsgált kultúra – noha társadalmi kereteiben egységesnek tűnik – táji-regionális megvalósulásában igen csak tagolt.¹⁹ Ugyanezzel a problémával találta magát szembe a szokáskutatás is. A tematikus vizsgálódások során tényszerűen is bebizonyosodott, hogy a szokások egysége – melyet a *szokásrendszer* fogalmával jelölünk – csupán a tudományos elemzések által létrehozott konstrukció, hiszen a szokások tájilag-területileg eltérő formában fordulnak elő.²⁰ A hagyományos szokáskutatás igen kétértelmű módon igyekszik megoldani ezt a problémát. Egyrészt állandóan hangsúlyozza a szokások regionális, táji különbségeit, másrészt viszont a különböző formákat ugyanannak a tartalomnak a megnyilvánulásaként értelmezi. Az eltérések, a különbségek okaiként a társadalmi-gazdasági-kulturális sokféleségek, az átadás-átvétel folyamatának „zökkenői”, a más kultúrához való tartozás” stb. szerepelnek. Ez a megoldás azért nevezhető kétértelműnek, mert tényként veszi tudomásul a szokásrendszer regionális tagoltságát, megelégszik annak regisztrálásával, ugyanakkor nem dolgozza ki azokat az alapvető fontosságú fogalmakat (mint pl. motívum, variáns, típus stb.), amelyek hiányában aligha ragadható meg e tagoltság mibenléte. Másrészt a szokások táji-területi különbségeit elemző kutatások vagy csak a tematikus vizsgálatok szintjén gondolkodtak,²¹ vagy pedig földrajzi területeket vettek vizsgálat alá, ami azonban nem a szokásrendszerek, hanem több különböző szokás összevetését jelentette – s ez óriási különbség. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a regionális szokáskutatáson belül felbukkantak a hagyományos szokáskutatás kereteit feszegető kísérletek is. Ezek ugyan még mindig csak kulturális jelenségnek tekintették a szokásokat, a jelenségek regisztrálása mellett azonban mind nagyobb jelentőséget tu-

¹⁹A kérdéskör sokoldalú megközelítése GERNDT, H. — SCHROUBEK, G.R. (Hrsg.), 1979; vö. még STEWARD, J., 1950.

²⁰A szokásrendszer és annak táji-területi megvalósulása közötti viszony analóg a nyelvtudományban használatos *langue/parole* megkülönböztetéssel. Vö. NIEDERMÜLLER Péter, 1981. A regionális szokáskutatás – mind hazánkban, mind más európai országokban – fontos monográfiák sorát hozta létre. Vö. MANGA János, 1968; BARNA Gábor, 1979a; a regionális szokáskutatás új szempontjait tárja fel BIMMER, A. (Hrsg.), 1973.

²¹Jól példázzák ezt a regősénekkal kapcsolatos kutatások. A legutóbbi összefoglalás BARNA Gábor, 1979b.

lajdonítottak a szokások hordozóinak. Ez egyben azt jelentette, hogy az egyes regionális egységeket mint társadalmi közösségeket is tekintették, azaz először nyílt lehetőség a szokásrendszer és az azt fenntartó közösség közötti összefüggések elemzésére.²²

A hagyományos szokáskutatáson belüli harmadik nagy áramlatot azok a vizsgálatok jelentik, amelyek a környezettől *eltérő etnikai népességű területek* szokásait vizsgálják. A szokáskutatásnak ez az ága – de lényegében ide sorolhatjuk a különböző néprajzi területekre²³ vonatkozó szokásvizsgálatokat is –, legalábbis gyökereiben, a 19. sz.-i néprajznak ahhoz az elképzeléséhez kötődik, amely különböző kulturális elemeket egy-egy etnikum sajátjának tart.²⁴ A feltételezett etnikai specifikumoknak ez az elmélete a szokáskutatásban azzal a következménnyel járt, hogy a szokások formális jellegzetességei, megkülönböztető jegyei meghatározó jelentőségűvé váltak. A szokáskutatás ebben az összefüggésben elsősorban azokat a szokásokat igyekezett leírni, amelyek a *jelző viselkedés* kategóriájába tartoztak. Ezeket a szokásokat az adott kultúra megkülönböztető jegyeként értelmezték, noha a kulturális jelenségek (a szokások) önmagukban nem voltak alkalmasak az adott kultúrának a környezetétől való elkülönítésére, más kiegészítő (elsősorban nyelvi) bizonyítékokra is szükség volt. Volt azonban ezeknek a szokásvizsgálatoknak egy rendkívül lényeges mozzanata. Amikor a szokásokat egy adott kultúra megkülönböztető jegyének tekintették, akkor egyrészt utaltak a szokásoknak a kultúra formálásában játszott szerepére, másrészt pedig sejtették a valamilyen szempont (etnikai, területi, földrajzi stb.) alapján körülhatárolt közösség kultúrájának *önálló* voltát. Így lehetővé vált – mégpedig a hagyományos szokáskutatás keretein belül –, hogy a szokásokat, a szokásrendszert valamely társadalmi közösség saját kultúrájának vonatkozásában, a csoport, a társadalmi, a lokális közösség kultúrájának rendszerében vizsgálják.

²²Hazai szakirodalmunk egyik első ilyen kísérlete BARNA Gábor, 1980. Vö. még KWAŚNIEWICZ, K., 1974. Bizonyos mértékig ide tartoznak KRESZ Mária nyárszói kutatásai is (KRESZ Mária, 1960).

²³Az etnikai csoport/néprajzi csoport fogalma körüli kutatások legutóbbi hazai összegezése PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.), 1980.

²⁴Az etnikai specifikumok problémájának igen frappáns értelmezése BROMLEJ, Ju. V., 1976, 62–101.

A hagyományos szokáskutatás jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ez a kutatási gyakorlat, illetve ennek valamilyen irányzata jelenti ma is a (nép)szokáskutatást. A szokások más elveken alapuló megközelítése a hagyományos szokáskutatás szempontjából nem nevezhető néprajznak (hanem valami másnak, pl. szociológiai, antropológiai stb.). E felfogással szemben a következőkben éppen azt kívánom bizonyítani, hogy a szokáskutatás történetében szinte a kezdetektől fogva kimutatható egy – szintén sokféle forrásból táplálkozó – teljesen más kérdésfeltevésen alapuló szemlélet lehetősége is, amely azonban csak az utóbbi évtizedekben vált tényleges kutatási irányzattá.

Ennek a hagyományostól eltérő megközelítési módnak legmélyebb gyökereit ugyancsak a 19. sz. második felében kell keresni, abban az időben és azon a forrásvidéken, ahol és amikor a szociológia önálló tudományterületté vált. A szaktudománnyá váló néprajznak és szociológiának számos közös érdeklődési, kutatási területe volt. Ennek egyik – a szokáskutatás szempontjából különösen jelentős – megnyilvánulása a francia szociológiai iskola (DURKHEIM, MAUSS, HUBERT, HERTZ) *vallásantropológiai* elmélete volt.²⁵ Ezen elméletnek a néprajzzal szemben az volt a legnagyobb újdonsága, hogy a vallást – amely DURKHEIM szerint a hiedelmek és a szokások (rítusok) összessége – nem kulturális, hanem társadalmi jelenségnek tartotta. S ez nagyon jelentős mozzanat, mivel a szokáskutatás történetében – ha csak közvetve is – először tereli a figyelmet a szokások társadalmi összefüggéseire, funkcióira. Mind DURKHEIM és társai, mind pedig VAN GENNEP a *rites de passage* elméletében²⁶ a hagyományos szokáskutatás elveivel alapvetően szemben álló megállapításokat tesz, amikor a szakrális és profán életszféra közötti kölcsönhatásokról, a különböző élethelyzetek közötti átmenetokről, azaz a szokásoknak a társadalom életében betöltött szerepéről, a már említett *társadalmi funkciókról* beszél. Szemléletükben a szokások társadalmi jellegének hangsúlyozása mellett igen lényeges a funkció fogalma is, hiszen e fogalom használata már önmagában is a jelen-

²⁵Az irányzat egyik legjobb összefoglalása: GUGLER, J., 1961.

²⁶Vö. van GENNEP, A., 1960; elméletének értelmezése VIZEDOM, M., 1976; FEJŐS Zoltán, 1979.

ségszint meghaladását jelenti, mivel már itt is a jelenségszint mögött húzódó „rejtett” tartalmakra utalt. Tehát már a század elején voltak olyan néprajzi vizsgálatok, amelyek sejtetni engedték; a szokások nemcsak önmaguk okán, azaz nemcsak a jelenségek szintjén érdekesek a kutatásra, hanem olyan mélyebb tartalmakkal is rendelkeznek, amelyek a kultúra belső mechanizmusaival állnak szoros kapcsolatban. E feltételezések aztán a század húszas éveiben további bizonyosságot nyertek, amikor MALINOWSKI és RADCLIFFE-BROWN első teoretikus értékű munkái napvilágot láttak.

A *funkcionalizmus* elmélete, módszere, gyakorlata jól ismert a hazai néprajztudományban is — s ez mentesít bennünket az irányzat általános jellemzésétől —, hiszen ez az elméleti rendszer, illetve ennek különböző áramlatai és módosulásai az utóbbi hatvan év európai néprajzában (és az antropológiai kutatásokban) mindvégig tevékenyen jelen voltak. Éppen ezért csupán három — a szokáskutatás szempontjából különösen fontos — tényezőre hívjuk fel a figyelmet. A hagyományos európai szokáskutatás (és természetesen néprajz) gondolkodásmódjával élesen szemben állott a kultúra és társadalom közötti összefüggések funkcionális magyarázata. Mind MALINOWSKI, mind RADCLIFFE-BROWN azt vallotta, hogy a kultúra és társadalom fogalma ugyanannak a dolognak két különböző oldalát jelenti, azaz bármely oldal megnyilvánulásai csak az egész ismeretében értelmezhetők. Ez a felfogás természetesen előnyben részesítette a szinkronikus kutatásokat, mivel a kutató számára a rendszer jelen állapotának minél tökéletesebb leírása jelenti az egyetlen „objektív” viszonyítási alapot. S noha MALINOWSKI, illetőleg RADCLIFFE-BROWN gondolkodása között volt bizonyos eltérés — hiszen az előbbi inkább a kultúrára, míg az utóbbi a társadalmi szerkezet kutatására helyezte a nagyobb hangsúlyt —, az előbb említett egység rendszerszerűségét mindketten igen nyomatékosan kiemelték.²⁷ A néprajzi funkcionalizmus elméletének ugyanakkor volt még egy olyan aspektusa, amelyet az eddigi tudománytörténeti elemzések kevésbé emeltek ki, a szokáskutatás számára viszont igen nagy a jelentősé-

²⁷Vö. MALINOWSKI, B., 1972, 401-424; RADCLIFFE-BROWN, A.R., 1952.

ge. A 19. sz.-i néprajz elméleti kereteinek kialakításakor elsősorban az európai társadalmakra, azok történetére figyelt, s az Európán kívüli természeti népek körében gyűjtött tudományos tapasztalatok csak elvétve és közvetve tükröződtek vissza. Természetesen nem lehet elfelejtkezni MORGAN, TYLOR, majd BASTIAN, GRABNER vagy akár MARX és ENGELS idekapcsolódó (ma azt mondhatnánk etnológiai) ismereteiről; ezek azonban csak igen töredékes formában integrálódtak az európai néprajz elméletébe. A hagyományos szokáskutatás pedig szinte teljességgel figyelmen kívül hagyta ezeket az ismereteket, szinte kizárólagosan európai méretekben gondolkodott.²⁸ Mindezt azért kellett hangsúlyozni, mert az európai néprajz számára lényegében MALINOWSKI és RADCLIFFE-BROWN munkái hozták először elérhető közelségbe az Európán kívüli népek kultúráját. E ténynek pedig volt egy nagyon lényeges következménye: tételesen, elméletileg bizonyosodott be, hogy az európai néprajz elmélete és módszere nem általános érvényű, az Európán kívüli társadalmak vizsgálatakor csak nagy megszorításokkal alkalmazható. Mivel munkája során mindkét kutató igen sok figyelmet szentelt a vallás, a mágia, a rítusok stb. problémájának, nyilvánvaló, hogy az előbbi megállapítás alapvetően érintette a szokáskutatást. Egyrészt a kutatások szinkron jellegének hangsúlyozása, másrészt pedig a szokásokat fenntartó „egyszerűbb” kulturális-társadalmi rendszer (vagy kontextus) miatt egyértelműbbé és közvetlenebbül megfoghatóvá vált a szokásrendszernek a kultúra és a társadalmi struktúra egészében betöltött szerepe. A konkrét elemzések szintjén is bebizonyosodott, hogy a szokásoknak különböző – a közösség léte szempontjából igen fontos – kulturális és társadalmi funkciói vannak. Felvetődött a kérdés, hogy ezek a funkciók vajon az európai népek szokásainál is megvoltak-e. Lényegében erre a kérdésre adandó válaszként dolgozta ki a hagyományos szokáskutatás a szokások normatív szerepéről szóló elméletét. A hagyományos kutatás ennek során egyrészt elszakadt a jelenségszint egyedi elemzésének gyakorlatától, másrészt viszont megmaradt önnön keretein belül, amikor továbbra is a múltra összpontosította figyelmét, és a szokások

²⁸Meg kell különböztetni a korabeli európai néprajzot és a mai tudománytörténetet. Ez utóbbi olyan folyamatokat is észlelhet, amelyek az akkori kutatás számára rejtve maradtak.

normatív szerepéről csak az általánosságok szintjén beszélt.²⁹ Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy MALINOWSKI és RADCLIFFE-BROWN elképzelései ezen a ponton közvetlen hatást gyakoroltak az európai szokáskutatásra, s egyben kidolgozott elméleti-metodikai kereteket biztosítottak egy, az eddigiektől eltérő megközelítési módot valló szokáskutatás számára.

A korábbiakban egy rövid mondat erejéig már utaltam a szociológiának a szokáskutatás történetében játszott fontos szerepére. Ez a hatás, illetve ennek a hatásnak a története, szokáskutatáson belüli jelentőségének feldolgozása az európai szokáskutatás nagy adósságainak egyike. A szociológia már történetének legkorábbi szakaszában hangsúlyozott figyelemmel fordult a cselekvések, az emberek társadalmi cselekvésének problémája felé. Akár SPENCERnek a társadalomszervezettel, annak fejlődésével kapcsolatos elméletére, akár SUMNERnek idekapcsolódó megjegyzéseire (*folkways-mores*) vagy WUNDT *Völkerpsychologie*jére gondolunk, látnunk kell, hogy ezek a néprajzi szokáskutatás számára is hasznosítható megfigyeléseket és eredményeket tartalmaznak. Talán még ezeknek a korai, közvetlen összefüggéseknek a tisztázásánál is fontosabb lenne azoknak a közvetett elméleti kapcsolatoknak, a néprajzi szokáskutatás számára adott teoretikus lehetőségeknek az áttekintése és leírása, amelyek pl. a NEURATH-féle fizikalista szociológiában, PARETÓnak a társadalmi rendszer és a társadalmi cselekvés közötti viszonylatokra vonatkozó elméletében, Max WEBER "megértő szociológiájában", ZNANIECKInek a szabályozott emberi viselkedésről vallott – nálunk szinte teljesen ismeretlen – nézeteiben vagy akár PARSONS és MERTON társadalomelméletében rejlenek.³⁰ Mindezeknek a szociológiai elméleteknek – a néprajzi szokáskutatás számára – az a legfőbb tanulsága, hogy a szokások a *társadalmi viselkedés* egy meghatározott módját és típusát alkotják, tehát elemzésük közben a társadalmi viselkedést általában alakító, formáló és befolyásoló tényezők egész sorával kell számolni. Az említett szociológiai vizsgálatok tehát elsősorban azzal járultak hozzá egy a hagyományostól eltérő szempontokon alapuló szokáskutatás kialakításához, hogy

²⁹Vö. BAUSINGER, H., 1979, 132–140.

³⁰KULCSÁR Kálmán, 1966; SZCZEPANSKI, J., 1973. további irodalommal.

megmutatták, a szokásokat kizárólag kulturális jelenségként értékelő megközelítés az egyedi jelenségeket elválasztja attól a rendszertől és attól a kontextustól, amelynek tulajdonképpen létüket köszönhetik.

Noha különféle irányokból érkeve többféle lehetőség is adódott az európai szokáskutatás számára, hogy hagyományosnak nevezett szemléletét gazdagítsa, ezek a lehetőségek csak az európai néprajz keretein kívül (elsősorban az angol-szász antropológiában) váltak gyakorlattá, kutatási módszerré, elméleti rendszerré. Aligha vállalhatom itt a néprajz és az antropológia mint a társadalmat és a kultúrát kutató tudományok közötti különbségek számbavételének és magyarázatának a feladatát.³¹ Az azonban minden előzetes magyarázkodás nélkül is nyilvánvaló, hogy az antropológia az európai néprajztól teljesen eltérő alapállásból közelített a szokások, a szokásrendszer problematikája felé.³² Az antropológiai szokáskutatás különböző irányzatainak egyik legfőbb közös jellemzője, hogy tárgyát – a hagyományos szokáskutatástól eltérően – egy szélesebb vonatkoztatási keretbe helyezi, s így magát a szokáskutatást valamiféle interdiszciplináris viselkedéstudománnyá alakítja át. Ez a kutatói magatartás magát a tárgyat is gazdagítja oly módon, hogy annak mind újabb dimenzióit, mind újabb struktúráit bontja ki. Az effajta s igen sokrétű vizsgálódások egyik legklasszikusabb ágát azok a közvetlenül RADCLIFFE-BROWN nyomán haladó kutatások jelentik, amelyek a *társadalmi rendszer*, a státus, a szerep, a társadalmi pozíció összefüggéseiben elemzik a szokásokat.³³ E kutatások alapja az a felismerés, hogy bizonyos szokások gyakorlása meghatározott társadalmi státusok, pozíciók függvénye (gondoljunk pl. a természeti népek varázslóira, a sámánokra vagy hazai falvaink javasasszonyaira, „tudósaira”, a legénybíróra stb.), azaz a szokásrendszer visszatükrözi, kifejezi a társada-

³¹A néprajzi és antropológiai szemlélet különbségeit – éppen a magyar néprajz kapcsán – igen jól feltárja SOZAN, M., 1977.

³²Tulajdonképpen már a szokás (*custom*) kifejezéssel is nehézségek vannak, hiszen az antropológiai kutatás inkább a rítus (*ritual*) terminust használja. Sajnos a két fogalom tartalmi összevetése, elemzése még várat magára.

³³Vö. RADCLIFFE-BROWN, A. R., 1952.

lom, a társadalmi élet bizonyos aspektusait. Más szokások gyakorlása pedig hozzájárulhat bizonyos társadalmi szerepek eljátszásához, bizonyos társadalmi pozíciók eléréséhez (pl. a „nagy” lakodalmak feltétlenül szerepet játszanak a „módos család” pozíció kiépítésében és fenntartásában).

Lényegében ennek az irányzatnak egy – a néprajzi szokáskutatás számára kevésbé kidolgozott – metodikai megújítása az *interakcionista* megközelítés. Noha CHAPPLE és COON eredeti elképzeléseinek szokáskutatáson belüli interpretálásáról nem tudok, mégis érdemes utalni elméletükre, már csak azért is, mert a szociológia és a szociálpszichológia interakciókat elemző kutatásai számos ponton elérték a néprajzi szokáskutatás határait.³⁴

Az antropológiai szokáskutatásban pedig megjelentek a szokások *ökológiai* szempontú interpretálására tett első kísérletek. Ezek a próbálkozások úgy tekintenek a szokásokra, mint az adaptáció folyamatának egyik eszközére, olyan szociokulturális rendszerre, amely elősegíti az emberi közösség és a természeti-társadalmi környezet közötti minél konfliktusmentesebb kapcsolattartást.³⁵

Sem néprajzi, sem pedig antropológiai kereteken belül nem alakult még ki egységes elmélete és metodikája a *szemiotikai szokáskutatás*nak. Ennek az irányzatnak – amely ma még nem több, mint a szemiotika számos kutatási ágát magában foglaló laza konglomerátum – elsősorban módszertani, gyakorlati jelentősége nagy. A szokások jelszerűségének hangsúlyozásán keresztül azonban nemcsak a szokásrendszer szintaktikai jellemzőit, verbális és nem verbális kódjainak kölcsönhatásait írja le, hanem adekvát eszköznek bizonyulhat a szokásrendszer egyes – más metodikai eszközökkel el nem érhető – pragmatikai és szemantikai vonatkozású területeinek elemzésekor is.³⁶

Bizonyos mértékig a szemiotika gondolköréből fakadt a mai antropológiai szokáskutatásnak mind az elméleti-metodikai felkészültség, mind pedig a gyakorlati eredmények szempontjából

³⁴VÖ. GOFFMAN, E., 1967; 1972; 1974; GARFINKEL, H.—SACKS, H., 1976; BLUMER, H., 1978.

³⁵RAPPAPORT, R., 1967; 1971.

³⁶STOMMA, L., 1975; LUTHER, D., 1976; NIEDERMÜLLER Péter, 1977; 1981.

legmegalapozottabb ága: a *szimbolikus szokáskutatás*. Ma már, amikor a szimbolikus antropológiának és szokáskutatásnak több kézikönyve is megjelent, aligha szükséges – de talán nem is lehet – ennek a szemléletnek a lényegét néhány mondatban összefoglalni. Így ennek az irányzatnak csupán egyetlen, de annál lényegesebb vonatkozását emelem ki. A szimbolikus szokáskutatásnak van egy nagyon lényeges alapelve, amely még az antropológiai szempontú vizsgálatokon belül is külön helyet biztosít számára. Míg a korábban említett irányzatok azt hangsúlyozták, hogy a szokásrendszer különböző funkciókat tölt be (meghatározza a társadalmi pozíciót, segíti az adaptáció folyamatát stb.), addig a szimbolikus szokáskutatás azt állítja, hogy a szokásoknak, a szokásrendszernek van egy olyan rejtett tartalma, azaz egy olyan belső *jelentése*, amely lényegi módon jellemzi az adott kultúrát. Ez a „rejtett jelentés” a kultúrának ahhoz a központi „magjához” tartozik, amely az adott csoport vagy közösség kultúráját megkülönbözteti más csoportok és közösségek kultúrájától. A szokásrendszer ebben az értelmezésben azoknak a szabályozott társadalmi viselkedésmódoknak az együttese, amely a forma szintjén, kifelé megkülönbözteti a társadalmi csoportokat, míg a tartalom szintjén, befelé azonos orientációs mintákkal, világképpel látja el azokat, tehát összetartja az adott közösséget.³⁷ A szokásrendszernek ezt a kettősségét – amely a kultúra szerkezetének legbensőbb szintjeit érinti – a kutatás történetében először a szimbolikus szempontokon alapuló elemzések bizonyították, s e tény egyben ennek az irányzatnak a jelentőségét is meghatározza.

S noha ez az áttekintés rendkívül vázlatos – aminek első sorban az antropológiai szokáskutatás külön tanulmányt érdemlő elméleti-metodikai gazdagsága, összetettsége az oka –, mégis nyilvánvaló, hogy az antropológia sokkal rugalmasabban közeledik a szokásokhoz, a szokásrendszerhez, mint a hagyományos szokáskutatás. Az európai szokáskutatás gyakorlata ugyanakkor to-

³⁷Az igen nagy irodalomból csak a következőket említem meg: SPENCER, R. (ed.), 1969; LEWIS, I. (ed.), 1977; DOLGIN, J.L. – KEMNITZER, D.S. – SCHNEIDER, D.M. (eds), 1977; FIRTH, R., 1973; DOUGLAS, M., 1975; MUNN, N.D., 1973; TURNER, V., 1974.

vábbra is a hagyományos szempontokhoz igazodik. A szokáskutatósnak tehát a közeljövőben éppen az lenne a legfontosabb feladata, hogy e két szempontrendszer egymásba olvasztva – s más kutatási területek, diszciplínák, a szociálpszichológia, a kommunikáció néprajza, etnometodológia stb. által gazdagítva –, egységes elméleti-metodikai rendszert építsen ki.

Irodalom

- BANTON, M. (ed.)
1966 *Anthropological Approaches to the Study of Religion*. London.
- BARNA Gábor
1978 *Hiedelmek és szokások Nagyköőrösön*. In: *Tanulmányok Nagyköőrös történetéből és néprajzából*. (Szerk.: NOVÁK László) 433–497. Nagyköőrös.
1979a *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén*. Bp.
1979b *Zur Frage der geographischen Verbreitung der Regös-Bräuche*. In: *Ethnographica et Folkloristica Carpathica*. I. 161–174. Debrecen.
- BAUSINGER, H.
1979 *Volkskunde. Von der Altertumsforschung zur Kultur-analyse*. Tübingen.
- BEDNARIK, R.
1943 *Duchovná kultura slovenského ľudu*. Slovenská vlastiveda. II. Bratislava.
- BIMMER, A. (Hrsg.)
1973 *Hessentag. Ein Fest der Hessen? Anspruch und Wirklichkeit eines organisierten Volksfestes*. Marburg.
- BLUMER, H.
1978 *Der methodologische Standort des symbolischen Interaktionismus*. In: *Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen, Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit*. 80–146. Reinbeck bei Hamburg.
- BODROGI Tibor
1972 *Bronislaw Malinowski*. In: MALINOWSKI, B. *Baloma*. Válogatott írások. 441–462. Bp.
- BROMLEJ, Ju.V.
1976 *Etnosz' és néprajz*. Bp.
- DÉGH Linda
1947 *A magyar népi színjátékok kutatása*. Bp.
- DIÓSZEGI Vilmos (szerk.)
1971 *Az ősi magyar hitvilág*. Bp.
1972 *Sebestyén Gyula*. Bp.
- DOLGIN, J.L.—KEMNITZER, D.S.—SCHNEIDER, D.M. (eds)
1977 *Symbolic Anthropology. A Reader in the Study of Symbols and Meanings*. New York.
- DOUGLAS, M.
1975 *Implicit Meaning. Essays in Anthropology*. London—Boston.

- DÖMÖTÖR Tekla
 1964 *Naptári ünnepek, népi színjátszók*. Bp.
 1973 *Marót Károly és a ritualista iskola*. In: A Marót Károly emlékkonferencia előadásai. Idő és történelem. (Szerk.: KÁKOSY László—GAÁL Ernő) 9—16. Bp.
- FEHRLE, E.
 1955 *Feste und Volksbräuche im Jahreslauf europäischer Völker*. Kassel.
- FEJŐS Zoltán
 1979 *Az átmeneti rítusok*. Arnold van Gennep elméletének vázlata. Ethn. XCI. 406—414.
- FIRTH, R.
 1957 *Man and Culture*. London.
 1973 *Symbols: Public and Private*. Ithaca.
- GARFINKEL, H.—SACKS, H.
 1976 *Über formale Strukturen praktischer Handlungen*. In: Ethnomethodologie. Beiträge zu einer Soziologie des Alltagshandelns. (Hrsg.: WEINGARTEN, E.—SACK, F.—SCHENKEIN, J.) 130—176. Frankfurt.
- GENNEP, A. van
 1960 *The Rites of Passage*. Chicago.
- GERNDT, H.—SCHROUBEK, G. R. (Hrsg.)
 1979 *Regionale Kulturanalyse*. Protokollmanuskript einer wissenschaftlichen Arbeitstagung der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde vom 8. bis 11. Oktober 1978 in München. München.
- GOFFMAN, E.
 1967 *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. Garden City, New York.
 1972 *Relations in Public: Microstudies of the Public Order*. New York.
 1974 *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience*. New York.
- GOODY, J.
 1961 *Religion and Ritual. The Definitional Problem*. British Journal of Sociology XII. 142—164.
- GUGLER, J.
 1961 *Die neuere französische Soziologie*. Neuwied.
- GUNDA Béla
 1945 *A funkcionális kérdése a néprajzban*. Kolozsvár.
- HONIGMANN, J.
 1976 *The Development of Anthropological Ideas*. III. Homewood.
- HONKO, L.
 1977 *The Role of Fieldwork in Tradition Research*. Ethnologia Scandinavica 75—90.
- HOPPÁL Mihály
 1980 *Ipolyi Arnold*. Bp.
- JAKUBIKOVÁ, K.
 1980 *Teoretická východiska ku studiu obyčajov*. Slovenský národopis XXVIII. 612—621.
- KAPLAN, D. — MANNERS, R.
 1972 *Culture Theory*. Englewood Cliffs.
- KORFF, G.
 1978 *Kultur*. In: Grundzüge der Volkskunde. (BAUSINGER, H.—Mitarb.) 17—80. Darmstadt.

- KRAMER, K. S.
 1961 *Volksleben im Fürstentum Ansbach und seinen Nachbargebieten. (1500-1800). Eine Volkskunde auf Grund archivalischer Quellen.* Würzburg.
 1968 *Zur Erforschung der historischen Volkskultur. Prinzipielles und Methodisches.* Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde XIX. 7-42.
- KRESZ Mária
 1960 *A fiataltság társasége a kalotaszegi Nyádrszón.* NK. 1. sz. 93-121.
- KROHN, K.
 1926 *Die folkloristische Arbeitsmethode.* Oslo.
- KULCSÁR Kálmán
 1966 *A szociológiai gondolkodás fejlődése.* Bp.
- KWASNIEWICZ, K.
 1974 *Teoretyczne i metodologiczne aspekty badań nad zwyczajami ludowymi. Przyczynek do dyskusji nad syntezą Etnografii Polski.* Etnografia Polska XVIII. 33-53.
- LÁNG János
 1979 *A mitológia kezdetei.* Bp.
- LEWIS, I. (ed.)
 1977 *Symbols and Sentiments. Cross-Cultural Studies in Symbolism.* New York.
- LUTHER, D.
 1975 *Znakovost variantov betlehenských hier.* Slovensky národopis XXIII. 79-90.
- MALINOWSKI, B.
 1972 *Baloma. Válogatott írások.* Bp.
- MANGA János
 1968 *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén.* Bp.
- MUENSTERBERGER, W.
 1979 *Róheim Géza, az ember és munkássága, avagy Róheim Géza küldetése.* Ethn. XCI. 153-162.
- MUNN, N.D.
 1973 *Symbolism in a Ritual Context. Aspects of Symbolic Action.* In: *Handbook of Social and Cultural Anthropology.* (Ed.: HONIGMANN, J.) 579-612. Chicago.
- NIEDERMÜLLER Péter
 1975 *Elmélet és módszer a szokáskutatásban.* Studium VI. 109-117.
 1977 *A vesszőzés és analóg szokásai.* In: *A társadalom jelei. Szemiotikai tanulmányok.* Bp.
 1981 *A szokáskutatás szemiotikai aspektusai.* In: *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához,* 9. Bp.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)
 1980 *Néprajzi csoportok kutatási módszerei.* Bp.
- PÓCS Éva
 1965 *A karácsonyi asztal és a karácsonyi vacsora hiedelemköre.* NK. 3-4.
- RADCLIFFE-BROWN, A.R.
 1952 *Structure and Function in Primitive Society.* London.
- RAPPAPORT, R.
 1967 *Ritual Regulation of Environmental Relations among New Guinea People.* Ethnology No 6. 17-30.
 1971 *Ritual, Sanctity and Cybernetics.* American Anthropologist No. 73. 59-76.

- RÓHEIM Géza
1925 *Magyar néphit és népszokások*. Bp.
- SAHLINS, M. — SERVICE, E. (eds)
1966 *Evolution and Culture*. Ann Arbor.
- SALAMONE, F. A.
1979 *Epistemological Implications of Fieldwork and Their Consequences*. American Anthropologist No. 81. 46–60.
- SARTORI, P.
1910 *Sitte and Brauch*. I. Leipzig.
- SCHNEEWEIS, E.
1961 *Serbokroatische Volkskunde, Volksglaube und Volksbrauch*. Berlin.
- SIEBER, Fr.
1956 *Aspekte der Brauchforschung*. Wissenschaftliche Annalen No 5. 497–503.
- SOKOLEWICZ, Z.
1974 *Wprowadzenie do etnologii*. Warszawa.
- SOZAN, M.
1977 *The History of Hungarian Ethnography*. Washington.
- SPEISER, F.
1946 *Sitte, Brauch und Recht*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde No 43. 73–90.
- SPENCER, R. (ed.)
1969 *Forms of Symbolic Action*. Proceeding Annual Spring Meeting American Ethnological Society. Seattle.
- STEWART, J.
1950 *Area research. Theory and practice*. New York.
- STOMMA, L.
1975 *Rytuał pokładzin w Polsce. Analiza strukturalna*. Etnografia Polska XIX. 51–64.
- SZCZEPAŃSKI, J.
1973 *A szociológia története*. Bp.
- SZENDREY Ákos
1948 *A magyar néphit kutatása*. Bp.
- TIMAFFY László
1960 *Nagycsaládi hagyományok a Szigetköz népi építkezésében*. 167–178. Arrabona.
- TOMICKI, R.
1974 *Zwyczaje i obrzędy. Uwagi na marginesie artykułu K. Kwaśniewicza*. Etnografia Polska XVIII. 57–63.
- TRÜMPHY, H.
1970 *Sphären des Verhaltens. Beiträge zu einer Grammatik der Bräuche*. In: Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde XX. 226–233.
- TURNER, V.
1974 *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. Harmondsworth.
- UJVÁRY Zoltán
1961 *Az átadás, átvétel és a funkció kérdései egy népszokásban*. Műveltség és Hagyomány III. 5–85.
1963 *A szokáskutatás néhány terminológiai kérdése*. Műveltség és Hagyomány V. 143–153.
1969 *Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban*. Debrecen.
- VEREBÉLYI Kincső
1977 *Róheim Géza*. Ethn. LXXXVIII. 580–595.

- VILKUNA, K.
 1963 *Volkstümliche Arbeitsfeste in Finnland*. FFC. 191.
 Helsinki.
- VIZEDOM, M.
 1976 *Rites and Relationships. Rites of Passage and Contemporary Mythology*. London.
- WEBER-KELLERMANN, I.
 1965 *Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts. Auf Grund der Mannhardt-Befragung in Deutschland von 1865*. Marburg.
 1978 *Das Weihnachtsfest. Eine Kultur- und Sozialgeschichte der Weihnachtszeit*. Luzern—Frankfurt am Main.
- WHITE, L. A.
 1945 *History, Evolutionism, and Functionalism. Three Types of Interpretation of Culture*. *Southwestern Journal of Anthropology* No 1. 221-248.
- WIEGELMANN, G.—ZENDER, M.—HEILFURTH, G.
 1977 *Volkskunde. Eine Einführung*. Berlin.
- WOLFRAM, R.
 1972a *Prinzipien und Problemen der Brauchtumsforschung*. Wien.
 1972b *Die Jahresfeier*. Wien.
 1980 *Brauchtum und Volksglaube in der Gottschee*. Wien.

A SZOKÁSFORMÁK ÁLLANDÓSÁGA ÉS VÁLTOZÉKONYSÁGA A PEST MEGYEI DÉLSZLÁVOKNÁL

A múlt század elejétől kezdve a tudományos folyóiratokban és a különféle újságok hasábjain számos, néprajzi adatokban is bővelkedő publikáció: híradás, ismertető leírás, valamint szövegközlés jelent meg. Különösen számottevőek a Tudományos Gyűjtemény és a Tudománytár – később a Földrajzi Közlemények, illetve a Turisták Lapja – idevágó írásai, amelyek a magyar népcsoportok és tájegységek bemutatása mellett nemzetiségeinkre vonatkozó adatokat is tartalmaznak. Érdeemes tüzetesebben megismerkednünk BERKITY György *Népismeretesként* megjelent írásával a Tudománytár 1839. évi évfolyamából, amely elsőként adott átfogó képet egy délszláv népcsoport, nevezetesen a Csepel-szigeti, magukat *rácoknak* nevező horvátok életéről, bő teret szentelve népszokásaik bemutatásának is.

BERKITY György népismeretése már jó néhány évtizeddel ezelőtt bekerült a tudományos élet vérkeringésébe: úgy is, mint bibliográfiai adat, de úgy is, mint egyes néprajzi kérdések tisztázásához alkotó módon felhasznált megfigyelés, hogy csak Jovan ERDELJANOVIĆnak a bunyevácok eredetkérdését tárgyaló művére utaljunk. Ha alaposabb elemzésnek vetjük alá BERKITY leírását, kibontakozik előttünk a Csepel-sziget horvát lakóinak 19. sz.-i társadalomszerkezete, házassági kapcsolatai, jogszokásainak alapvonásai – különösen az öröklési jogi – és erkölcsi normáik. Jellegzetes népszokásaik közül a lakodalmi szokások teljességre törekvő ismertetése mellett a temetési szokásoknál néhány olyan lényeges momentumot említ, mint a virrasztás és siratás, de felhívja a figyelmet a halottakkal kapcsolatos hiedelmekre; leírja népviseletüket, néhány adalékot szolgáltat la-

kóházuk berendezésére vonatkozóan, de kitér életük egyéb mozzanataira is. BERKITY adatai a társadalomnéprajz és a folklórkutatás számára egyaránt igen nagyértékűek. Sajnálattal kell megemlítenünk, hogy közleménye a szokásleírások során a lakodalomban lezajló párbeszédeken, kikérő formulákon kívül egyéb szövegeket nem tartalmaz. Ugyanakkor tényközlései a lakodalmi énekeket illetően becsesek. Megtudjuk tőle, hogy az említett Csepel-szigeti lakosságnál a lakodalom táncszüneteiben epikus énekeket adnak elő. Amint maga írja: „Melly nemzeti dalokat, többnyire idősb asszonyok, 's igen hosszasan, de elérzékenyült hangon, sírva is szoktak eldanolni.” Később így folytatja: „A' dallos asszonynak nem tapsolnak ugyan, de éljenezvén őt egészségeért többszörösen isznek [!], s' a búnak elfelejtéseért ivó dalokat kívánnak tőle, vagy azokat más kezdi el.”¹ Az „ivó dalok” elnevezés alatt mai szóhasználattal a lakodalom mulatónótái értendők. A korábban már említett Jovan ERDELJANOVIĆ BERKITY lakodalmi leírását elemezve arra a megállapításra jutott, hogy e szokások néhány eleme rokonságot mutat a nyugat-boszniai katolikus lakosság, a bácskai bunyevácok, valamint Szlavónia katolikus lakóinak szokásaival.²

Nem térhetünk ki BERKITY leírásának minden jelentős mozzanataira, de szükségesnek tartjuk idézni a virrasztásról és a siratóról írt szavait: „A virrasztóknak egy része énekel, 's imádkozik ben, a' halott körül, míg a' nagyobb rész kívül a' gádorban körbe ülven pipázgat, a' kulacsot szivogatja, 's a' megholtanak életét, tetteit rovogatja, mellyet ben, a' halott fölött, hol rendre, hol pedig többesen is eldanolnak testvéri, hitese, sőt rokonsága is.” Majd így folytatja: „Érdekes látni e' siránkozó dallosokat, midőn hajlongva szétterjesztett, s' majd összekulcsolt karokkal tiszteletből keseregnek. A végső búcsúvevésről a következőket írja: „A' holtat nyílt koporsóban hozzák ki beszentelésre, 's míg a' szertartások, 's az unalomig hosszú búcsúztató, el nem végződnek, addig az atyafiság reá borulva sírja el tökélyeit, gyakran gyávaságait is, de a' mellyet kész azonnal jajaival menteni...”³

¹BERKITY György, 1838, 327–328.

²ERDELJANOVIĆ, J., 1930, 256.

³BERKITY György, 1838, 330.

Korunk zenefolklór-kutatói közül KISS Lajos és Vinko ŽGANEC 1958. évi közös gyűjtésük során siratókat már nem találtak körükben, de szép számmal bukkantak még virrasztókra, halottas énekekre, lakodalmi dalokra és táncokra.

A múlt század eleji Szentendre és a budai Tabán szerb lakosságának népeletére igen becsesek a szentendrei születésű szerb íróknak, Jakov IGNJATOVIĆnak a megfigyelései és feljegyzései, amelyek megbízható orientációs pontokként szolgálnak a későbbi kutatásokból származó néprajzi adatok egybevetéséhez. IGNJATOVIĆ ábrázolásaiban alátámasztást nyer az a saját korából és az azt megelőző történeti-statisztikai adatokból ismert tény, hogy ti. Szentendre erőteljes szerb maggal rendelkező kisváros, néprajzi képét azonban egyéb nemzetiségek is színezték. A szerbek mellett meg kell említenünk a horvátokat (*dalmátok*), a kisebb létszámú görög kereskedőréteget, a német lakosságot stb. Szentendre — Buda mellett — a szellemi és kereskedelmi-gazdasági centrum szerepét töltötte be a környék szerb nemzetiségű lakossága számára.

Az 1690-es évek „Velika seoba” néven ismert nagy költözködése idején Szentendrére és környékére a Csarnojevics Arzén ipeki pátriárka kíséretében levő családok telepedtek le. A szegényebb családok Szentendre környékét választották lakóhelyükkül, míg a tehetősebbek Szentendrén maradtak. Ezért válhatott viszonylag rövid időn belül virágzóvá a város kereskedelme, mert a szükséges alaptőke megvolt hozzá. A pezsgő gazdasági élettel párhuzamosan — vagy ennek következtében — a város szellemi műveltségében is felfelé ívelő tendencia érvényesült. Mindez feltehetően divergenciát okozott a városi szerb polgárság és a falusi szerb parasztság hagyományos kultúrájának további fejlődésében.

A feudális Magyarország társadalmi hierarchiáját jól tükrözték az egykori szórakozási alkalmak, így többek között a bállok is. IGNJATOVIĆ visszaemlékezéseiben és egyéb írásaiban igen jelentősek a korabeli szórakozási alkalmakra vonatkozó feljegyzések is. A bállok fajtáit illetően megjegyzi, hogy „Olyan nagyvárosban, mint Pest, mindenféle testületek rendeztek bállokat; így volt aztán jogászbál, medikusbál, kereskedőbál, lövészbál, avagy nemzetiségek szerint elnevezett bállok, mint szerb bál,

román bál." ⁴ Ami a szentendrei bálakat illeti, azokról megjegyzi, hogy „Ebben a hajdan gazdag, Buda és Pest szomszédságában fekvő kisvárosban *nóbel*-bálakat (előkelő bálók), piknikeket és *purger*-bálakat (polgári bálók) is rendeztek – a kisvárosi szokások keveredtek. Más szerb városokban is ilyenféle volt a helyzet." ⁵

Az említett *nóbel*-bálók résztvevői ügyvédek, hivatalnokok, nemes emberek, megyei urak és gazdag kereskedők voltak, de a *purger*-bálók közönsége a szegényebb néposztályból toborzódott: céhekbe tömörült kézművesekből, iparosokból, kiskereskedőkből, valamint a zöldség-, gyümölcs- és bortermelő parasztgazdák családjából.

„Milyenek voltak az akkori bálók?” – veti fel a kérdést IGNJATOVIĆ, hogy azon nyomban választ is adjon rá. „A *purger*-bál volt a legvidámabb, mert itt semmiféle etikett nem volt, csak valamilyen sajátos udvariasság, a kézművesek és kiskereskedők, a *szatócsok* és *bótosok* adták a közönség nagyobb részét...” Részletesen szól a bálra való készülődésről, öltözködésről, s részletezi a bál táncrendjét is. „A bálon legeļőször valamilyen német táncot járnak. Valamiféle *dreisohritt*-et szépen, lassikán. Emlékszem, hogy galoppfélét is táncoltak; ezt *kalup*-nak mondták: *Kalupot táncoltam...*” Majd így folytatja tovább: „Jártak egy *lese* nevű táncot is; ez voltaképpen kóló, csak éppen hol jobbra, hol balra lejtették ... járták a *kettőst* is, párasként, aztán az igazi kólót; vacsora után a *tajč*-ot (német tánc) keverték a *kalup*-pal. A *schnellpolka* csak később jött divatba.” A vacsoráról azt írja IGNJATOVIĆ, hogy annak hagyományos ételei a malacsült és a fánk voltak. A vacsora utáni dalolást az úgynevezett „kisvánkos” követte: „Ez volt a *purger*-kacérkodás teteje, ilyenkor a segéd megcsókolhatta mestere lányát és másokat, egyik mester a másik mesternét, a mesterné viszont a mestert és így tovább.” ⁶

A *purger*-bálók említett táncai közül a *lese* vagy *ljese*, a *kettős* (*ketuš*), az igazi kóló, valamint a *kisvánkos* (*jastuk*) a mai néphagyományban is ismertek. Századunk elején a Szentendre kör-

⁴IGNJATOVIĆ, J., 1973, 45.

⁵IGNJATOVIĆ, J., 1973, 45.

⁶IGNJATOVIĆ, J., 1973, 42-43.

nyéki falvak szerb lakosságának ünnepi táncrendjében a *ljese* volt a kezdő férfitánc, ezt követte a kóló, amelyet férfiak, nők vegyesen jártak. Napjainkban ezt a kólófajtát már *régi kólónak* nevezik. A kólót a *ketuš* néven ismert *kettős* követte.⁷ A *kisvádkos* vagy *párnatánc* századunk elején és napjainkban a lakodalmak táncrendjében fordul elő.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltesszük, hogy az egykori purger-bálok táncrepertoárjának nagy része a hagyományos népi táncok talajából táplálkozott. A szemtanú szerint: „Nóbel-bálon kólót nagyon ritkán jártak, mert *parasztos* volt...”⁸ Kivétel volt ez alól a budai szerb nóbel-bál, ahol a szerbeken kívül görögök és románok is rendszeresen megjelentek. Itt kötelezően kólót is táncoltak dudaszó kíséretében. A kólót általában egy-egy bánáti vagy bácskai ifjú vezette, de „Micsoda különbség is van az efféle, felsőbb körökben járt kóló, meg a között, amit a szerbek valamilyen házi ünnepeken járnak!” — sóhajt fel nosztalgikusan a visszaemlékező író.⁹

Az idők folyamán, amikor a purger-bálok a nóbel-bálokkal együtt történelemmé váltak, legfontosabb alkotóelemük, a tánc szívósan továbbélt a népi kultúrában, s szerepét töretlenül megőrizte a legutóbbi időkig, szinte napjainkig.

A Jakov IGNJATOVIČhoz hasonlóan a szentendrei születésű Pavle SOFRICót is a tudatos néprajzi gyűjtők sorában kell megemlítenünk, akinek széles körű irodalmi munkásságában helyet kapott szülővárosának, a múlt század végi Szentendre karácsonyi szokásainak megörökítése is. Felismerte az itteni karácsonyi szokások egyes elemeinek régiségét, nem kerülte el azonban figyelmét az a nagyon fontos körülmény sem, hogy az együttélő nemzetiségek is alakították egymás szokásait.

Ismerkedjünk meg egy kicsit behatóbban is SOFRIC leírásával. A szentendrei délszlávoknál a karácsony előestéjét, a vigiliát jelentő *Badnji dan* és *Badnje več*e az az időpont, amely az ünnep jelentőségének sűrűsödési — mondhatnók, kulminációs — pontja. A jószemű SOFRIC ezt a tényt felismerve szépen részletezett, hiteles leírást ad e nap lényeges mozzanatairól. Hang-

⁷KISS Mária, 1964, 106–108.

⁸IGNJATOVIČ, J., 1973, 48.

⁹IGNJATOVIČ, J., 1973, 50–51.

súlyozza, hogy a karácsonyi előkészületek e napon véget érnek. Befejeződik a karácsonykor szokásos kalácsok készítése, amelyek közül név szerint említi többek között az örökzöld ággal, aranyozott dióval, mogyoróval és almával feldíszített *bogaticdt*, a (gazdag díszítésű) *vinograd* (szőlő) és *zdravlje* (egészség) elnevezésű kalácsokat. Miután rendbetették, kitakarították a házat, sor került a többi karácsonyesti cselekményre is. Szertartásszerű mozzanat például a szalma bevitele. A szalmát kévébe kötve viszik be. Tilos a kéve kötelét szétbontani – a szalmát így kell kihúzkodni belőle. Először az asztal tetejére, majd alá hintik szét, később szerte a szobában. Az asztalt ezután új terítővel fedik be, s a szokásnak megfelelően megterítik a karácsonyi asztalt.¹⁰ A vacsora igen bőséges, és főleg növényi ételekből áll. Az elmaradhatatlan bab és lencse mellett fogyasztanak böjtös szármát – töltött káposztát –, mákos és diós metéltet, gombát, almát és szilvát. További jellemzője a vacsorának a vörösborból készített borleves, amelybe mindegyik kalácsból tesznek egy-egy darabkát.¹¹

SOFRIĆtól egyebek mellett azt is megtudjuk, hogy a Balkánon általánosan elterjedt *badnjak* (karácsonyi tuskó) égetése Szentendrén már a múlt században sem volt jellemző. Ennek okát abban látja, hogy a házak itt, úgymond, „nyugati mintára” épültek, ami nem jelent mást, mint a nyitott tűzhely hiányát, ennek következtében pedig nem volt lehetőség arra, hogy a karácsonyi tuskót nyílt tűzhelyen égessék el.¹² A környező falvakban azonban – amint azt saját kutatásaink bizonyítják – még századunk elején is élt ez a szokás.¹³

Kedves mozzanata volt a karácsonyestének a kántáló, betlehemező és csillaghordozó gyermekek köszöntője. Külön csoportja volt a horvát nemzetiségű *dalmátok*nak, akiket SOFRIĆ „katolikus szerbökként” említi, a szlovákoknak, németeknek, valamint a szerb iskola tanulóinak. SOFRIĆ néhány szöveget is közöl repertoárjukból.¹⁴

¹⁰SOFRIĆ, P., 1903, 8–9.

¹¹SOFRIĆ, P., 1903, 26–27.

¹²SOFRIĆ, P., 1903, 26.

¹³KISS Mária, 1964, 100.

¹⁴SOFRIĆ, P., 1903, 28–32.

Karácsony első napja megülésének is szigorú rendje volt. E napon a diplomon kívül máshová nem mentek. Az egyes családok karácsony másnapján látogatták meg egymást, hogy kellemes ünnepeket kívánjanak. A szalma kivívására az ünnep befejező aktusaként karácsony harmadnapján került sor.¹⁵

Ismételten alá kell húznunk, hogy SOFRIC leírásai pontosak, s igen jó bepillantást adnak Szentendre lakóinak egykori szokásvilágába.

Az eddigiekben BERKITY György, Jakov IGNJATOVIĆ és Pavel SOFRIC¹⁶ múlt századi néprajzi megfigyeléseit tártuk az olvasó elé, míg most az újabb szokáskutatásokra – köztük napjaink kutatási eredményeire – szeretnénk felhívni a figyelmet. Ezt megelőzően – témánkat kissé kibővítve – szólnunk kell röviden a szervezett néprajzi kutatások kialakulásáról.

Magyarországon a nemzetiségi néprajzi kutatás ma már régi múltra tekint vissza. Hazánk szerb, horvát és szlovén nemzetiségű lakosságának néprajzi vizsgálata egyidős a magyar kutatással. A magyarországi nemzetiségek szervezett néprajzi kutatásának kezdete az 1889-ben megalakult Magyarországi Néprajzi Társaság működéséhez kapcsolódik. A Néprajzi Társaság 1889-ben alakult szakosztályai között megtaláljuk: a horvát, szerb, szlovén és bosnyák szakosztályt. Lapja, az 1890-ben megindult Ethnographia oldalain bő teret szentelt a nemzetiségi néprajzi kutatásnak is. Első évfolyamaiban e korszak kutatóinak tollából egy sor olyan tanulmány és közlemény, valamint szövegpublikáció került ki, amelyek ma is fundamentális értékű anyagot tartalmaznak. A délszláv néprajzzal és folklórral foglalkozó kutatók sorából meg kell említenünk CZIRBUSZ Géza (bolgárok), HADZSICS Antal (szerbek), BELLOSICS Bálint (szlovének, szerbek, bunyevácok, sokácok), Franjo KUHAČ (horvátok), Friedrich KRAUSS (horvátok), STRAUSZ Adolf (bolgárok, bosnyákok), ASBÓTH János (bosnyákok), GÖNCZI Ferenc (horvátok), THALLÓCY Lajos (bosnyákok) nevét.¹⁷

¹⁵SOFRIC, P., 1903, 34.

¹⁶BERKITY György, 1839; IGNJATOVIĆ, J., 1884; 1973; SOFRIC, P., 1903.

¹⁷A Magyar Néprajzi Társaság szerepét a szervezett kutatás kialakításában l. részletesebben KISS Mária, 1977a, 3-4, 15.

A BOROVSZKY Samu szerkesztette *Magyarország vármegyéi és városai* című sorozat megfelelő köteteiben a szerbokról, szlovénekről és a horvátok különböző csoportjairól is találunk néprajzi leírásokat, s azt megelőzően *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című sorozatban is. E sorozatok közös jellemzője, hogy vizsgálataikba jórészt csak a peremvidékeken nagyobb tömbökben elhelyezkedő népcsoportokat vonták be, a Magyarország belsőbb részeiben élő szórványokat viszont csak kis mértékben vette figyelembe a kutatás.

Időrendi sorrendben előrehaladva, meg kell említeni a Nemzetiségi Ismertető Könyvtár sorozatban megjelent: *A magyarországi szerbek* című művet, amelyben a szerző, Velimir JUGA kitér a népi kultúra bemutatására is. Munkájában a szerb anyag tárgyalása mellett több esetben foglalkozik a horvát etnikai csoportok: a bunjevácok és a sokácok szokásainak bemutatásával is, akiket katolikus szerbeknek tekint.¹⁸

A két világháború közötti kutatást az ismert történelmi és politikai okok következtében bizonyos fokú pangás jellemezte. Ebben az időszakban is akadtak azonban olyanok, akik a délszlávok kultúrájának különböző kérdéseivel foglalkoztak. PÁVEL Ágoston munkásságára gondolunk elsősorban.¹⁹

A Buda környéki s általában a Duna menti szerbek néprajzi vizsgálatára JANKÓ János, a kiváló néprajztudós hívta fel a figyelmet 1889-ben, sürgetvén a gyűjtés megkezdését.²⁰ Nem tudjuk, hogy Pavel SOFRÍĆ – akinek munkásságát dolgozatunk első részében mutattuk be – ismerte-e JANKÓ felhívását. Mindenesetre nem sokkal e felhívás után kezdett dolgozni. A jugoszláviai szerb kutatók érdeklődése is megélnékül a századelőn: Aleksander BELIĆ a főváros környéki falvakban élő szerbek nyelvjárását²¹ kutatja, míg Tihomir ĐORĐEVIĆ főleg szokásaikat regisztrálja.²² Itt kell említést tennünk Lazar TERZIN munkásságáról is. Kéziratos gyűjtésének címe: *Narodni običaji pravoslavnih Srba u Mađjarskoj*.

¹⁸JUGA, V., 1913.

¹⁹PÁVEL Ágoston munkásságát Vilko NOVAK méltatta az *Etnografija Južnih Slavena u Mađjarskoj* IV. kötetében 1981.

²⁰JANKÓ János, 1889, 98.

²¹BELIĆ, A., 1910.

²²ĐORĐEVIĆ, T., 1921.

Lazar TERZIN a magyarországi szerb iskolák tanfelügyelője volt, s 1937-ig bezárólag vidéki tartózkodásai során jelentős néprajzi gyűjtést is végzett. Kéziratát Szentendrén őrzik.²³

Az eddigiek során azt kívántuk felvillantani, hogy a felszabadulás után kibontakozó nemzetiségi s ezen belül a délszláv néprajzi kutatásnak mik voltak az előzményei.

A felszabadulás után kialakuló kutatás főbb jellemvonásait jól foglalja össze KÓSA László *Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj u pogledu novijih istraživanja*²⁴ című tanulmánya, éppen ezért mi magunk a feltárt anyagra összpontosítjuk figyelmünket, s néhány konkrét példán keresztül rávilágítunk a népi kultúra – ezen belül a szokásanyag – alakulásának tendenciáira. Az immár több mint három évtizedet felölelő, differenciált anyagfeltárás jelentős eredményeket sorakoztathat fel.

Mindenekelőtt itt kell megemlékeznünk VUJICSICS Tihámér munkásságáról. Posztumusz gyűjteményes kötete: *Muzičke tradicije Južnih Slovena u Mađarskoj* címmel az 1978. évi ünnepi könyvhétre jelent meg.²⁵ Ez a kötet délszláv lakosságunk népzenejét négy nagy egységbe – dialektusba – sorolva tárgyalja, bő teret szentelve szerb népcsoportjaink népzenejének, amelyre a műfaji változatosság a jellemző. A Buda környéki szerbeknél a rítusénekek közül különösen az Iván-napi énekek jelentősek, valamint az esőkérő dodola-énekek.

Rendszeres néprajzi gyűjtést végzett a Pest megyei délszlávok körében O. DEISINGER Margit. Sokrétű kéziratos anyagáról jó áttekintést ad I. SÁNDOR Ildikó bibliográfiája.²⁶ Ő maga pedig szokásgyűjtéseiből a *Studia Comitatus* 1972. évi számában tett közzé egy dolgozatot a karácsonyi népszokásokról.²⁷

A jugoszláviai szakemberek közül az elmúlt évtizedekben többen is gyűjtöttek a Buda környéki szerbek és horvátok körében. Így a dolgozatunk első részében már említett Vinko ŽGANEC, továbbá Miodrag A. VASILJEVIĆ népzenekutató, Slobodan ZEČEVIĆ etnográfus és mások.²⁸

²³TERZIN, L., 1937.

²⁴KÓSA László, 1979.

²⁵VUJIČIĆ, T., 1978.

²⁶I. SÁNDOR Ildikó, 1975.

²⁷O. DEISINGER Margit, 1972, 167–183.

²⁸ZEČEVIĆ, S., 1970, 109–122.

A következőkben saját kutatási eredményeimre támaszkodva kívánom bemutatni a Buda környéki szerbek szokásanyagának néhány jellemvonását.

Ha az esztendő ünnepeit vesszük vizsgálóra, kitűnik, hogy mind a karácsonyi, mind a húsvéti ünnepekörhöz megszabott, körvonalaiban ma is jól kivehető szokásrend kapcsolódik területünkön.

Nem kívánok anyagismertető szinten foglalkozni az egyes ünnepekörökkel, ünnepekkel, s nem kívánom elismételni azt, amit másutt már megírtam,²⁹ de ezúttal is hangsúlyozni szeretném ennek az anyagnak néhány súlyponti kérdését és jellegzetességét. A karácsonyi-újévi ünnepekörben karácsony vigiliája, a *Badnji dan* az a nap, amely szinte tetőpontját jelenti az ünnepekörnek: ezen a napon még érvényben van a böjt, de ugyanakkor hajnaltól kezdve a karácsonyi ünnephez tartozó rítusok, hiedelmek és tárgyi kellékek a karácsonyi ünnepekör csúcspontjává emelik a *Badnji dant*. Azt a napot – s ezt szükségesnek tartom külön is kiemelni –, amelyet egyházi szempontból csupán a böjt kapcsol a karácsonyi ünnepekörhöz, mert semmiféle más egyházilag előírt szertartás nem fűződik hozzá, sőt egyházilag nem is nyilvántartott ünnep. A *mdgikus tartalom* az, ami átítatja és szinte telíti ennek a napnak a szokásegyüttesét. Gondolok itt az ünnepben szereplő *badnjak-égetésre* (horvát vidékeken: *panj*), a *položajnik* (első látogató) alakjára és funkciójára, a *szalma* szerepére, az ünnep ételeire – kalácsaira! –, amelyek itt szinte rituális ételeknek számítanak, és a szokás szigorúságát jelölik. Ennek a zárt szokásrendnek nyomai ma is megfigyelhetők. Az ünnep tárgyi kellékei közül a speciális kalácsok napjainkban is elengedhetetlen tartozékai az ünnepekörnek, s gyűjtésem idején csökevényekben a *badnjak-égetés* szokása is megtalálható volt. *Badnjak*-nak az 1950-es évek végén azt a vastagabb fadarabot nevezték,

²⁹Néprajzi vizsgálataimat a Buda környéki szerbek körében 1955-ben kezdtem meg. Kutatásaim középpontjában ekkor a Buda környéki szerb lakosság ünnepi szokásainak vizsgálata állt. Diplomamunkámat *A pomázi szerbek ünnepnapjai* címmel írtam meg 1959-ben. Publikált tanulmányaim időrendi sorrendben a következők: KISS, Mária 1964, 95–120; 1967, 161–180; 1971, 127–134; 1973a, 137–150; 1973b, 149–159; 1975a, 27–49; 1975b, 139–160; 1977a, 67; 1977b, 134–139; 1978, 121–128.

amelynek tüzénél a karácsonyesti tésztát főzték. Ezekben az években a *položajnik*-járás Budakalászon a gyermekek körében volt általános. A gyermekek a *Badnji danon* sorra járták a szerb házakat, beköszöntek, kellemes ünnepeket kívántak: „Čestitamo Badnji dan, da budete živi i zdravi!” (Kellemes Badnji dant kívánunk, éljenek és legyenek egészségesek!) Ezután csípővassal megpiszkálták a tűzhelyben égő tüzet (valamikor a badnjak tüzét!), s közben mondogatták:

Žari, žari,	Szikra, szikra,
Kolko žari	Ahány szikra,
Tolko zdravlja,	Annyi egészséget.
Tolko pilića,	Annyi csirkét,
Tolko krava stb.	Annyi tehenet stb.

A jókívánságokért pénzt adtak a gyerekeknek.

Az egyes ünnepkörökben más és más összetevők kerülnek előtérbe. A húsvéti ünnepkörrel kapcsolatban elsőként az ünnepet megelőző hosszú böjti időszakról szeretnék szólni, amely eredetileg az egyház előírásai szerint hét hetet tett ki, és az idők folyamán hagyományos böjti étrendet alakított ki. Ez idő alatt semmiféle állati zsiradékot nem fogyasztottak, de akadtak olyanok is, akik még a növényi olajjal készített ételeket is kerülték. A század 20-as éveiben is érvényben volt még ez a hosszú böjti időszak. A következő fokozat abból állt, hogy az egyes családok a maguk választotta napokon – általában hetenként kétszer – szigorú böjtöt tartottak.

Előfordult az is, hogy a nagyböjt hét egymás után következő péntekén böjtöltek. A harmadik fokozat már csak a nagyhétre terjedt ki, illetve magára a *nagypéntekre*. A böjtös ételek is megváltoztak az idők folyamán: a korábban általánosan elterjedt *sózott hal* úgyszólván teljesen kiszorult a mai böjti étrendből. E helyett gyakorivá váltak az olajon – vagy anélkül – elkészített levesek, a savanyúbab és a kifőtt tészták. Nagypénteken régen nem is gyújtottak tüzet, nem főztek, nem ettek, illetve elvétele kenyeret és vizet vagy pattogatott kukoricát.

A böjti időszak leszámításával a tulajdonképpeni húsvéti ünnepkör *Lázár szombatján* (*Lazareva subota*) vette kezdetét, s húsvét keddjével zárult. Ez a tíznapos periódus is meghatározott szokáseggyüttest, hiedelemkört vont maga köré. A számos összetevő közül hadd utaljak elsősorban a *növények* szerepére. Akár ún. *szentelmények*, akár szenteletlen növények, gyakoriságuk és folytonosságuk következtében igen nagy szerephez jutnak az esztendő szokásanyagában általában is, de különösen a tavaszi és nyári időszakban. Kiemelkedően fontos helyet kap még az ünnepkörben a *tűz* és a *víz*, mindkettőnek tisztító szerepe kerül előtérbe.

A tűz tisztító erejébe vetett hitük a Lázár-szombati *szeméttégetés* szokásában jutott legpregnansabban kifejezésre. Már kora hajnalban össze kellett söpörni az udvart, az egybegyűlt szeméttet meggyújtották és elégették, így kívánták megtisztítani a házat a kígyóktól és más csúszómászóktól. (Na Lazarevu subotu se upali vatra protiv zmiija, da bude čista kuća. Csobánka.)

Ugyanilyen tisztító célja volt a Lázár-szombati, nagycsütörtöki és nagypénteki mosdásnak is. Lázár szombatján somvirágot (*drenak*) tettek reggel a mosdóvízbe, hogy egészségesek legyenek. (*Zdravlja radi se u drenku umiva*. Pomáz.) Csobánkán nagycsütörtökön, amikor délben először szólalt meg a kereplő (*kad su prvi put počeli da kelpetedu!*) a gyerekek a patakhoz szaladtak mosakodni, hogy ne legyenek szeplősek (*da ne budu pegavi*). A század elején még közismert volt a szokás. A nagypénteki mosdásnak szinte külön szertartása volt ismeretes Pomázon. Hajnalban – napkelte előtt – a lányok és az asszonyok a patakra mentek vízért. Odaérve, a következő szavakkal köszöntötték a vizet: Jó reggelt vizecske, én neked jó reggelt kívánok, te pedig adj nekem szerencsét és egészséget! (*Dobroj' tro lagana vodice, ja tebe dobrim jutrom, a ti mene srećom i zdravljem!*) A patak köszöntése után megmosták benne kezüket és arcukat, majd telemerték a magukkal vitt edényt vízzel. Hazafelé menet csalánt is szedtek, és azt is a vízbe tették. Ott-hon az egész család megmosakodott, hogy frissek és erősek legyenek, mint a csalán. (*Da budemo sveži i oštri ko koprivo*. Pomáz.)

A zöldághordozásnak vagy barkaszentelésnek vidékünkön speciális formái alakultak ki. Míg a magyar zöldághordozás – vagy egyházi keretek között a barkaszentelés – a húsvéti ünnepkör kezdetét jelentő virágvasárnapra esik, addig szerb lakosságunk hasonló szokásai egy nappal korábban, Lázár szombatján veszik kezdetüket. A szokás profán formájára leginkább az jellemző, hogy a csoportba összeállt lányok szalagokkal feldíszített fűzfaágakat visznek házról házra, köszöntőnekek kíséretében. A házbeliek rendszerint tojással – olykor piros tojással – jutalmazták meg őket. A tavaszköszöntő szokásnak Szerbiában, Macedóniában, Bulgáriában egyik legszínesebb formája az ún. *lazaricék* (Lázárkák) járása. A lazaricék, akik virágvasárnap előtti szombaton jártak házról házra, rendszerint ünneplőbe öltözött, zöld ágakkal feldíszített fiatal lányok, akik minden egyes háznál ilyen alkalomra előírt rítusénekeket adtak elő tánc kíséretében. A szokásnak ez a régies formája már csak elvétve fordul elő, ahol még él a szokás, ott rendszerint cigányasszonyok a szereplői. Magyarországon a Szeged melletti Szőreg lakosságánál a szokásnak egy érdekes változata volt ismert. Lázár szombatján, kora reggel indultak el a lazaricék – általában cigány nők – feldíszített fűzfavesszőket vittek magukkal, s a házaknál énekeltek és táncoltak. Ezért megajándékozták őket kenyérrel, kaláccsal és zsírral. A szokás itt némileg a dodolával – esővarázsló szokással – is vegyült, mert ezeket a lazaricéket olyan esetben, amikor éppen szárazság volt, leöntötték vízzel, hogy legyen eső.³⁰

A kétségtelenül profán jellegű lazaricék szokása mellett ugyanerre a napra esik a magyarországi szerbek körében az a pravoszláv egyház által befogadott és irányított szokás is – amely a Buda környéki szerbeknél is általános –, hogy iskolas korú gyermekek a pap vagy az egyházi előljáró vezetésével kimentek a patak partjára vagy a helységen belüli fűzesbe fűzfaágat, barkát szedni, amelyet másnap a templomban megszenteltek. E megszentelt fűzfaágakkal – s itt megint kiütközik a profán mágikus tartalom – a felnőttek megcsapkodták a gyermekeket, mondván:

³⁰KISS Mária, 1977a, 30–31.

Porasti, porasti,	Nőjjél meg, nőjjél meg,
Ko vrbica.	Mint a fűzfa.
Ugoji se ugoji se	Hízzál meg, hízzál meg,
Ko svinjica.	Mint disznócska.

A fűzfavesszőket otthon a ház védszentjének ikonja mögé tűzték, és megőrizték a következő évig. Az év letelte után föl vitték a padlásra, ahol a szarufába szúrták vagy elégették.

A húsvéti ünnepkörnek jelentős mozzanatát képezi a húsvéthétfői *árpaszentelés*. A görögkeleti vallás szertartásaiban erős hangsúlyt kap a szántóföldi termények megszentelése. Egy-egy nagyobb ünnephez kapcsolódik ez a gyakorlat, amikor a templomból látványos körmenettel vonulnak ki a földekre, illetve az egész határrészt, jelen esetben az árpaföldet szimbolizáló kis földdarabhoz, és az ottani keresztnél a pap a szertartás szerint előírt áldást – rendszerint az esőkérő áldást – mondja el, majd a templomból hozott szenteltvízzel kereszt alakban megszenteli az árpaföldet. A szertartás végétével körmenettel mennek vissza a templomba, s onnan ki-ki haza.

Az esztendő ünnepeinek sorában külön csoportba sorolhatók a halotti emlékünnepek. A halotti emlékünnepek közül az ún. *Ružičalo* (amely latin eredetű szó, s görög közvetítéssel került a pravoszláv délszlávok nyelvébe) szoros kapcsolatot mutat a húsvéti ünnepkörrel – éppen ezért halottak húsvétjának is nevezik (to je mrtvina uskrs!). Lényege abban áll, hogy a húsvéti ünnepek valamelyikén vagy az ünnepek utáni első hétfőn (ez a tulajdonképpeni ružičalo!) piros tojást, kalácsot és italt visznek ki a temetőbe, amit a halottak lelkéért – *za dušu* – fogyasztanak el.³¹

Végezetül két közösségi ünnepet szeretnék még kiemelni. Az egyik az ún. *marhaszentelés* (*svećenje marve*) néven ismert ünnepi szokás, amely a Csepel-szigeti Lórév, valamint a Szentendre melletti Izbég és Pomáz községekben volt ismeretes. Ma már nem élő gyakorlat, csupán a lakosság emlékezetében maradt nyoma.

³¹KISS Mária, 1973a, 137–159.

Ugyanakkor más közösségi ünnepek, mint pl. a templomi búcsúk (*crkvene slave*), amelyek eredetük szerint a templom védszentjéhez kapcsolódtak, ma is vívulnak, sőt új tartalmat kaptak az elmúlt években.

Első példánk a marhaszentelés, a mágikus állatvédelem egy sajátos változata.

A Buda környéki szerbek marhaszentelés néven ismert ünnepéről az egyik első híradás T. ĐORĐEVIĆ tollából származik, 1909-ből, idézzük megfigyeléseit szó szerint: „Svećenje marve. U Zbegu na Svetu Petku, a u Lovri na pojutarje Velike Gospodjine običaj je da se *sveti marva*. Posle Službe Božje seljaci isteraju svu marvu kod krsta (U svakom selu ima na sredini po jedan krst. U Lovri je jedan u selu, a jedan u polju. Kod ovog drugog izlaze seljaci o Djurdjevu Danu, kad nose litiju). Svaki ponese od kuće čašu ili šolju soli i u nju pobode i zapali voštanu sveću. Sveštenik osveti vodicu i pokropi svu marvu. U Lovri se toga dana seljaci i goste, a u Zbegu nema gošćenja.”³² (Marhaszentelés: Izbégen Szt. Petka napján, Lóréven Nagyboldogasszony napja reggelén szokásban van a marhaszentelés. Az istentisztelet után a parasztok kihajtják a marhákat a kereszthez. [Minden falu közepén van egy-egy kereszt. Lóréven van egy a faluban, egy a legelőn. Ehhez a másikkhoz vonulnak ki a parasztok a Szt. Györgynapi körmenettel.] Mindegyikük visz magával hazulról egy pohárban vagy bögrében sót, amelybe égő viaszgyertyát helyeznek. Lóréven e napon a parasztok lakomát is tartanak, míg Izbégen nincs vendégeskedés.)

T. ĐORĐEVIĆ század eleji rövid feljegyzéseit vessük össze saját, újabb gyűjtésű adatainkkal.

Pomázon esztendőnként kétszer: a Makkabeusok (Makavejn), pomázi dialektus szerint Makivija (augusztus 14.) és Dömötör napján (november 8.) tartották meg a marhaszentelést. Ezek közül a Dömötör-napi ősi ünnepnek tekinthető, a Makavejn-napi pedig egy pusztító dögvész alkalmával a lakosság által vállalt ún. *fogadott ünnep*. Lényege abban állt, hogy a pap megszentelte a családok marháit, s így mintegy immúnissá tette őket a vész ellen.

³²ĐORĐEVIĆ, T., 1921.

Maga az ünnepi aktus a következőképpen zajlott le: az ünnepek előnapján rendbe tették a jószágot, megmosták szarvukat, farkukat, és még éjjel is vigyáztak rájuk, hogy össze ne piszkolják magukat. Másnap reggel minden családból elment valaki a templomba a *jutrenjére* (hajnali istentisztelet) sőt szenteltetni. Vittek magukkal egy-egy csésze vagy tányér sőt, amibe bazsalikomot és egyéb más tarka virágot is tettek, hogy a szentelés után megismerjék melyik kié volt. A jutrenje végeztével a pappal együtt elmentek a templomból a piactéri szerb kereszt-
hez — későbbi időben már csak a templom elé —, ahol a tulajdonosok sorra elhajtották ökreiket, teheneiket, borjaikat, hogy a pap megszentelje (*da pop sveti*) és megfüstölje (*okadi*) őket.

A módosabb, nagyobb állatállománnyal rendelkező gazdák már nem személyesen hajtották, hanem béreseikkel hajtatták szentelésre az állataikat. A hajtók virágot is tűztek kalapjuk mellé. Többen az ökrök szarvát is feldíszítették virágokkal vagy pedig kolompot tettek az állatok nyakába. A marhaszentelés végeztével az állatokat hazavezették. Ezen a napon az állatokat nem dolgoztatták a gazdák, illetve gondozóik pihenéssel, az állatok egészségére való ivással töltötték idejüket.

Pomázon a marhaszentelés a század első évtizedeiben még szokásban volt. Később már az állatokat egyáltalán nem hajtották szentelésre, csupán sőt szenteltettek ezen a napon a templomban, amit otthon megnyalattak vagy kenyérré hintve megetettek az állatokkal. Némelyek szenteltvizet is vittek haza a templomból, ebben megmártották a bazsalikomot, s otthon maguk szentelték meg a jószágot. A Csepel-szigeti Lóréven, ahol a félreeső település földművelő-állattartó lakossága jobban megmaradt a paraszti életformában, tovább élt — az 1940-es évek végéig — a marhaszentelés szokásának előbb ismertetett archaikus formája.

Az elmondottakból kiviláglik, hogy a két község korábban hasonló szokásában fejlődésbeli eltérések mutatkoznak. Először is mi ennek a fejlődési divergenciának az oka, másodsor pedig milyen folyamatbeli eltérések mutatkoznak a két említett helységben külön-külön?

A lényegét a következőkben foglalhatjuk össze. Miután Pomáz a Budapest körzetében kifejlődött nagyipar hatósugarába esik, lakossága az állattenyésztésről áttért az ipari munkásság ígé-

nyeit kielégítő gyümölcs- és zöldségtermelésre, majd maga is az iparba szívdótt fel munkaerőként. Ez a folyamat nagyjából végbement az I. világháborúig, s ezzel párhuzamosan lejátszódott a marhaszentelés archaikus, eredeti formájának átalakulása, majd teljes eltűnése. E folyamatból jellemző momentum pl. a lakosság módosabb rétegének az a magatartása, hogy nem maga vesz részt, hanem csupán bérese képviseli a szertartás lebonyolításában, tehát ebben a szakaszban már tudatos, az ünnephez való megváltozott viszonyulást tükröző viselkedésről van szó. Lórétről, ebből a párszáz lakosú, félreeső és az élet hullámvéréseinek kevésbé kitett hagyományörző közösségből hasonló adattal nem rendelkezünk. A szokást azonban az 1940-es években itt is megszüntette a gazdasági-szellemi színvonalemelkedés és a termelési struktúra gyökeres megváltozása.

Végezetül nézzük meg a templomi búcsú ünnepének alakulását! Pomázon a görögkeleti szerb templom búcsúja Szt. György-napkor, május 6-án van. (A templom védszentje annak felépítése óta ugyanaz.) A múltban a karácsony és a húsvét mellett, a Szt. György-nap volt a falu szerb lakosságának legnagyobb egyházi ünnepe. Ez alkalommal mind régebben, mind napjainkban összegyűlik a falu szerb lakossága, s vendégeikkel együtt ünnepelnek. A búcsúk régebben 2-3 napig is eltartottak, napjainkban 1-2 naposak.

Az idősebb generáció emlékezete szerint a 20. sz. elején a templomi búcsúban még nem voltak meg mindazok a momentumok, amelyek napjainkban jellemzőek. Nem volt meg az ún. *slavski kolač* (búcsúi kalács), a templomi istentisztelet és a *večernje* (esti istentisztelet) még nem kapcsolódott olyan szervesen a táncmulatsággal, mint most. Századunk elején még nem vált hagyománnyá a templomudvaron való kólótáncolás. A táncmulatságot rendszerint a búcsú mindhárom napján a kocsmában rendezték. Ezeknek a táncmulatságoknak hagyományos táncrendjük volt: a *ljese*, a *starinsko kolo*, a *ketuš*, majd végezetül a *madjarac*.³³ A templomi búcsú formailag a 30-as években kezdett megváltozni, hogy magára öltse azt az attraktív formát, amely napjainkban is jellemzője. A templomi búcsú megrendezésében a fő szerepet a búcsú „komája”

³³KISS Mária, 1978, 121-122, 123-125.

(*kum slave*) játssza. Ezt a szerepet minden évben más férfi szokta elvállalni. Feladatkörébe tartozik a borról és a búcsúi kalács elkészítéséről való gondoskodás. Az elkészített kalácsot a búcsú napján délelőtt a koma elviszi a templomba, egy *polivač*-nak nevezett, díszes, háziszőttés törölközőbe csavartan. A templomban egy kis asztalkára helyezik, a törölközőt megbontják, hogy két vége lelógjon. A kalácsot a večernje után a templomudvaron vágják fel. Felvágása a karácsonyi kalács felvágásával azonos módon történik. Míg a búcsúi kalács megléte az ünnepen újabb eredetű, addig a karácsonyi kalács régmúlttól szerves tartozéka volt a karácsonynak. A búcsúi kalácsot a pap és a koma vágják fel. Kisebb darabokra a sekrestyés szabdalja szét, ezután pedig a koma felesége minden jelenlévőt megkínál egy darabkával. A koma a borral kínálja a résztvevőket. Egy-egy búcsú alkalmával 15-20 liter bor szokott elfogygni, és 10 liternél kevesebbet nem illik szétosztani.

A večernje után megkezdődött a kólótáncolás a templomudvaron. Zenéről, tamburásokról a legényeknek kellett gondoskodniuk. A templomudvaron a tánc este 6 vagy 7 óráig tartott el. Ezután — otthon megvacsoráztak, s este folytatódott a tánc — régebben a kocsmában, napjainkban a művelődési házban.

A mai táncmulatságok és a táncok sokban eltérnek az említett régiektől: többnyire az újabb kólófajtákat és a modern táncokat táncolják. De a templomudvaron ma is csak kólót járnak.

Más településekhez hasonlóan, Pomázon is új funkciót kapott ez az egykor kimondottan egyházi ünnep. Társadalmi funkciója növekvőben van. Maga az ünnep fókuszává vált egy sor egyéb rendezvénynek. Pomázon már hagyományossá kezd válni, hogy május hónap folyamán rendezik meg a Pomázi Nemzetiségi Napokat. Ebben a keretben a különféle rendezvények mellett — gondolunk itt a kiállításokra, tudományos előadásokra, folklór csoportok fellépésére stb. — a hagyományos templomi búcsú is reneszánszát éli. Tetemes ilyenkor a látogatók száma bel- és külföldről egyaránt, különösen Jugoszláviából, ahol szinte minden családnak élnek rokonai az 1920-as évek óta.

Végezetül hangsúlyozni szeretnénk, hogy dolgozatunk megírásakor mindenekelőtt arra törekedtünk, hogy — konkrét példákon keresztül — ízelítőt adjunk a Buda környéki délszláv lakosság

gazdag szokásrepertoárjából, felvillantva a változás tendenciáit mind a történeti, mind a mai szokásanyagban.

Irodalom

- BELIĆ, A.
1910 *Nekolike beleške sa ekurzije po okolini Budima i Pešte.*
- BERKITY György
1839 *Népművelés. Tudománytár VI.* 314–331.
- DEISINGER Margit
1972 *Budapest környékén élő délszlávok karácsonyi szokásai.*
In: *Studia Comitatus.* I. 167–183. Szentendre.
- ĐORĐEVIĆ, T.
1921 *Srpske kolonoje u Budimu i okolini.* Brastvo XV.
Beograd.
- ERDELJANOVIĆ, J.
1930 *O poreklu Bunjevaca.* Beograd.
- IGNJATOVIĆ, J.
1884 *Sentandreja. Uspomena Jaše Ignjatovića.* Letopis Matice Srpske. Knj. 137. 80–115. Novi Sad.
1973 *Szerb rapszódia.* Válogatta és fordította: CSUKA Zoltán, Bp.
- JANKÓ János
1889 *Adatok a pomázi szerbek néprajzához.* Túristák lapja I. 98.
- JUGA V.
1913 *A magyarországi szerbek.* Nemzetiségi Ismertető Könyvtár IV. Bp.
- KISS Mária
1959 *A pomázi szerbek ünnepnapjai.* Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára 6522.
1964 *Adatok a pomázi szerbek karácsonyi ünnepköréhez.* Ethn. LXXV. 95–120.
1967 *Contribution a l'étude des coutumes de Noël des Serbes de Pomáz.* AE. 1–2. sz. 161–180.
1971 *A Buda-környéki szerbek Iván-napi szokásainak ismeretéhez.* Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 5–6. sz. 127–134.
1973a *A Buda-környéki szerbek halotti emlékünnepei.* In: *Népi kultúra – népi társadalom.* VII. 137–159. Bp.
1973b *Uskršnji običaji Srba oko Budimpešte.* Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu. Knj. 36. 149–159. Beograd.
1975a *Božićni običaji Srba u Pomazu.* Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj (továbbiakban: EJSuM) I. 27–49.
1975b *The funeral commemoration festivals of the Serbs living in the neighbourhood of Buda.* AE. 1–2. sz.
1977a *A magyarországi délszlávok folklór kutatásának áttekintése.* Bp.
1977b *A komikum s lehetőségei a szokásokban.* In: *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 1.* (Szerk.: ISTVÁNOVITS Márton—KRÍZA Ildikó) 134–139. Bp.
1978 *Razvojne tendencije kolektivnih običaja.* In: *Novopazarski Zbornik* 2. 121–126. Novi Pazar.

- KÓSA László
1979 *Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj u pogledu novijih istraživanja*. EJSuM III. 21-33.
- NOVAK, V.
1982 *Življenje in delo Avgusta Pavla*. EJSuM IV. 7-26.
- SÁNDOR Ildikó
1975 *Pest megye néprajzi irodalma*. Pest megyei Múzeumi Füzetek VIII. Szentendre.
- SOFRIĆ, P.
1903 *Praznovanje Badnjeg večera i Božića u Sentandreji*. Niš.
- TERZIN, L.
1937 *Narodni običaji pravoslavnih Srba u Mađarskoj*. Kézirat.
- VUJIČIĆ, D. S.
1973 *Počeci proučavanja govora Srba u Mađarskoj*. In: *Naučni Saстанak Slavista u Vukove Dane*. 119-128. Beograd-Tršić—Novi Sad.
- VUJIČIĆ, T.
1978 *Muzičke tradicije Južnih Slovena u Mađarskoj*. Bp.
- ZEČEVIĆ, S.
1970 *Srbi u naseljima oko Budimpešte i neki njihovi običaji*. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*. Knj. 33. 109-122. Beograd.

ÜNNEPEK ÉS HÉTKÖZNAPOK AZ AMERIKAI
MAGYARSÁGNÁL

A népszokások mai megjelenése szorosan összefügg a társadalom mozgásával, fejlődésével, alakulásával. Mindenki számára egyértelmű, hogy a nagy tömegeket megmozgató népszokások (újévkezdő karneválok, farsangi felvonulások), ünnepek, modernségük mellett új összefüggésben tovább éltetik a hagyomány egyes elemeit.

A népszokások egésze kis közösségek és nagy társadalmi megmozdulások bonyolult szövevénye. Pittsburghban 1979-80-ban ezeket a jelenségeket figyeltem meg az amerikai magyarok között. Kutatásaim elsősorban a Pittsburgh környéki magyarságra vonatkoznak, melyeket könyvtári adatokkal egészítettem ki.

Mint köztudott, könyvtárnyi irodalma van az emigrációs magyarság történetének. A ma is létező társadalmi csoportok – melyek egymáshoz való viszonya kulturális társadalmi rétegződést tükröz – mögött három nagy emigrációs hullám áll. Eszerint: a legelső a nagy munkásvándorlás a századfordulón az I. világháborúig, illetve szórványosan később. A második réteg a II. világháború alatt és után a hazából elvándoroltak, kitelepítettek tábora. Társadalmi összetételüket tekintve zömmel az akkor fennálló rendszerrel rokonszervezők, azt kiszolgálók, a hadseregben feladatokat vállalók tartoztak ide. A harmadik nagy csoportot az 1956-57 telén kivándoroltak jelentették. Mindhárom réteg sajátos arculatú, más tekintetben azonban sokszor egymással konvergáló sajátságokat mutat. Mint a csoportosítások általában, úgy

természetesen ez sem fedí a társadalmi jelenségek teljességét, hiszen nem említi a náciizmus elől menekülteket, sem az utóbbi negyedszázad kivándorlóit.¹

A népszokásokat illetően az ún. „magyaros vonások” hangsúlyozása az első kettőnél erősebb, de mindenütt érezhető a befogadó társadalom vonzása, az elvárásoknak való megfelelés és az objektív lehetőségekhez való igazodás igénye. Az új társadalomhoz való alkalmazkodást, illetve az óhazából hozott hagyományok továbbélésének mértékét négy kalendáriumi ünnephez kapcsolódva figyeltem meg. Azokat a szokásokat emeltem ki, amelyek az amerikai magyarok megítélése szerint a legfontosabbak, így a: mindenszentek vigiliájáról (Halloween), a hálaadás ünnepéről (Thanksgiving), karácsonyról (Christmas) és a Bálint-napi köszöntésről (Valentines day) szeretnék szólni.²

Halloween – Mindenszentek vigiliája

Október 31-én, mindenszentek előestéjén ünneplik a Halloween napot. Kevesen emlékeznek rá, inkább csak olvasmányaikból vagy iskolai előadásokból tudják, hogy ez valójában egy fontos vallási ünnep volt. Maga a szó is elvesztette eredeti jelentését, az idők folyamán a helyesírása is megváltozott.³

Szokás ezen a napon félelmetes maskarába öltözve házról házra járni, bekopogni, s a *Trick or Treat* kifejezéssel kéregetni. Két közösségben volt módomban megtekinteni ezt a szokást. Az egyik egy 56-os munkáscsalád, ahonnan a felnövekedett gyerekek már elkerültek, mivel azonban ez baráti közösségben lezajló ünnep, a város más részében lakó magyar származású gyerekek jöt-

¹PUSKÁS Julianna, 1975, 65–103. A tanulmányt 1980-ban írtam. Így az azóta eltelt időszak publikációit már nem tartalmazza e munka.

²Az amerikai ünnepekről írt részletes monográfiát négy kötetben jelentette meg SCHAUFFER, R.H. 1941-ben. A népszokásokban gyökerező ünnepeknél elsősorban az európai eredetűekre volt tekintettel. (SCHAUFFER, R.H., 1941. I–IV.)

³A Halloween-ünnepről több monográfia jelent meg (GREER, B., 1978; LINTON, R., 1950.), forgatókönyvet írtak az ünnephez, amelynek hatására újabb és újabb elemek, részek kerültek a népszokásba (vö. *Big Book of Halloween*. 1944).

tek oda, és azok jártak házról házra. A másik gyűjtés színhelye egy harmadik generációs értelmiségi család volt, ahol senki sem értett más nyelvet, mint az angolt, és már csak a nagyszülők visszaemlékezései kötődtek az óhazához.

A nagy kiterjedésű város, Pittsburgh a *Halloween*-ünnepeket hivatalosan szervezi. Engedélyt ad, mettől meddig, illetve melyik napon lehet járni az utcákon, és erre az időre megszervezi a biztonsági szolgálatot.

A közigazgatási szervezésnek köszönhető, hogy egyetlen évben, 1979-ben két alkalommal, X. 28-án vasárnap és 31-én láthattam e szokást az előbb említett közösségekben. A mozgósított rendőrség az utcai rendet ellenőrzi, az esetleges túlkapasokat megfékezi. Szükség is van erre, mert halál formájú óriás falábakon járó „szellemek”, világító arcú „ördögök” sétálnak ilyenkor az utcán. Másutt, a házak elé felaggatnak egy-egy kitömött fehér ruhás embert, ami nem a gyenge idegzetűeknek való látvány. Különösen akkor nem, ha közben (gépzénéről) állandóan hallhatók a „túlvilági” hangok, sikolyok, suttogások.

A házat már hetekkel korábban jól láthatóan, mutatósan feldíszítették. Az ablakokra képeket ragasztottak, amelyen „boszorkány” lovagol seprűn, vagy egy fekete macska néz világító, pirosuló szemével. Továbbá a félelmetes denevér és bagoly, illetve az elmaradhatatlan töklámpás a jellegzetes díszek ilyenkor.

Az iskolában pedig apró verseket tanulnak a töklámpás, a szellemjárás eredetéről, no meg a kéregetésről. Megtanulják, hogyan kell elkészíteni a főbb kellékeket, bár mindenből óriási készlet, színes választék áll rendelkezésre az üzletekben.

Az irodák, munkahelyek ablakát úgyszintén nevető tökfigurák, félelmetes boszorkányrajzok, ugrásra kész fekete macska és egyebek díszítették. Már október elején megjelentek a Halloween-várró ötletgazdag képek. A nők szívesen viseltek kabáthajtókájukon horgolt vagy gyárilag készített Halloween-díszet, főleg stilizált töklámpást. A csomagolt cukorkákon, csokoládén is feltűntek a szellemábrázolások, a Trick or Treat feliratok stb.

Hogyan lehet ebből a nagy hatású, mindent átfogó propagandá- és hatásáradatból kimaradni? Az „öregamerikások” egyik városszéli telepén, ahol a falusias jelleg, a szomszédok jó kap-

csolata és személyes ismerettsége lehetővé tette a Halloween változatos megünneplését, különösen megfigyelhető volt a szokásnak az egész közösséget mozgató hatása, változatossága.

Minden házban illik ilyenkor fényt gyűjtani, illik egy kivilágított tóklámpást kitenni az ablakba vagy a ház elé, jól látható helyre. Ezt *Jack o' lantern*nek (szóhasználatuk szerint dzseki lanter-nek) hívják. Minden kivilágított házhoz be is lehet menni. Sőt, a házban maradtak lesik is, „jönnek-e a kis Halloweenek”. A betérők néhány szem cukrot vagy egyéb apróságot kapnak a *Trick or Treat* elmondása után.

Másnap pedig az utcákon sok, szappannal bekent autó jelezte, hogy nem mindenütt kaptak ajándékot, vagy valami más, praktikus viccel bosszantották a tulajdonost, amiért a Halloween-ünnepből nem vette ki a részét. A betört ablakok is a „szellemek” látogatását jelezték. Régi feljegyzések szerint: a Halloween-köszöntők szétszedték a szekeret ott, ahol zárt ajtóra találtak, ma pedig az autókat rongálják meg.

A látványos népszokás mögött meglévő történeti gyökeret, néphitbeli jelentését a magyarok nem ismerték. Halloween (All Hallows Eve)-népszokás a kereszténység előtti ír hagyományokra vezethető vissza, a kelta újjévkezdő szokással kapcsolatos. Európában a középkorban több, más eredetű néphitelemmel bővült, ami pl. a boszorkány és a visszatérő halottak megjelenésében tükröződik. A szokás mai amerikai megjelenési formái igen messze távolodtak az európai gyökerektől.⁴

Az amerikai magyarok között egyértelmű, hogy Halloween egyike azoknak az amerikai szokásoknak, amit átvettek, sajátjuknak érznek. Tudatosították, hogy ebből nem szabad, és nem lehet kimaradni, mert a közösség – lakóközösség – elvárása erre készíti őket. Az „öregamerikások” körében pedig az eltelt évszázad alatt tradícióvá vált.

Megfigyeléseim, gyűjtéseim során azt az alábbi öt témát emeltem ki, ahol – legalábbis első pillantásra – magyar párhuzamokat lehetett felsorakoztatni: lámpagyűjtés, illetőleg fényjel; tóklámpás; boszorkány; maszk és maskara; hiedelmek. Min-

⁴SCHAUFFER, R.H., 1941, II. 96–132.

denekelőtt abból a tényből kell kiindulnunk, hogy az amerikai magyaroknál egyetlen esetben sem találtam olyan adatot, amely bármilyen óhazából hozott összefüggésre, rokonságra utalt volna.

a) A lámpagyújtást, gyertyagyújtást tudatosan elválasztották attól a szokástól, amely szerint is a halott emlékére régen a temetőbe gyertyát vittek. Számukra nincs összefüggés az ünnepelés során kivilágított ház és a rossz szellemek, a rossz akaratú „Halloweenek” bosszúja között. Így tehát a fény – ami a néphit szerint távol tartja a gonosz szellem, ördög, visszatérő halott, boszorkány alakjában megjelenő rosszakat – az amerikai magyaroknál racionális magyarázatot kapott. Vagyis az a család, amelyik nem gyújtott lámpát, házát sötétségben tartotta, ezzel a szokástól való elhatárolódását, és vele együtt a közösségből való kiválását jelezte.

b) A töklámpást vagy sütőtökből rajzolták, vagy műanyagból készítették. Az emberarchoz hasonlító kifaragott tök belsejébe vagy mögé fényforrást (gyertya, lámpa) helyeztek el. Ez a legáltalánosabb, legismertebb, jellegzetes Halloween-jelkép. Sajátos narancssárga színe domináns az ünnep egész ideje alatt. A kérdezettek közül csak egyetlen ember, aki 1956-ban vándorolt ki Bácsalmásról, emlékezett arra, hogy a suhancok otthon ősszel a mezőn csináltak töklámpást, és azzal ijesztgették az iskolából hazajövő kisebbeket. A többi amerikai magyar rákérdezésekre is tagadóan válaszolt arra, hogy a töklámpást az óhazában látta volna. Ezt a Halloween-jelképet is sajátosan amerikainak tartják. Csak néprajzi forrásokból lehetett kideríteni a töklámpás, pontosabban Jack o'lantern hiedelmi hátterét. Az egyik monda szerint Jack azért, hogy kifizesse a megivott pálinka árát, eladta az ördögnek előbb egyik majd másik kezét, utána pedig az egyik majd másik lábát, s azóta minden évben egyszer visszajön, hogy keresse hiányzó testrészeit.

c) A „boszorkány” jellegzetes formája a csúcsos süvegű, seprőnyélen repülő, fekete bő ruhás alak, aki képes piros szemű fekete macskává átváltozni és bármi rosszat okozni a háznál. Ezért, hogy be ne jöjjön, az ablakra teszik képmását, és így tartják távol. Az amerikai magyarok mindezeket helyi szokásnak, mendemondának tartják, mégis sok helyen felakasztják a repülő

fekete boszorkányt, a *kitchen witch* a konyhába a lámpára vagy a szekrény sarkára, nehogy a sütés-főzés során valami baj, kár érje a háziasszonyt. Hadd jegyezzem meg, hogy láttam egy olyan rajzot is, amelyen a boszorkány nem a jellegzetes csúcsos süveget viselte, hanem kendőt. Tájékozódó kérdezősködésekre válaszul azt kaptam, hogy olyan ez (vagyis a boszorkány), mint a vénasszony, az is kendővel köti be a fejét. Csak a törpéknek van süvegjük. Ebből talán arra lehet következtetni, hogy az óhazából hozott képzet, emlékkép élhetett tovább.

d) A maszk és maskara elmaradhatatlan a kéregetőkről. Kötelező érvényű társadalmi elvárás: minél félelmetesebb, minél ijesztőbb ruhába öltözni. Fehér lepellel, fekete köpennyel szellemnek, ördögnek, boszorkánynak maskarázott alakot öltöttek. De bármilyen szedett-vedett ruha, álarc kelléke lehetett a házról házra járó, adománygyűjtő ún. kis Halloweeneknek.

e) A Halloweenhez kapcsolódó hiedelmek egész sora ma már kevésbé kötődik a régi hagyományhoz.⁵ Csak a néprajzi leírások vallanak arról, hogy az ilyenkor süttött csörögefánkba rejtett név elárulta az eladó lányoknak, ki lesz a jövőbelijük. Vagy pl. az ez alkalommal felvágott alma magjainak száma megjövendőli, mi történhet: 1. egyedül marad; 2. hamarosan házasságot köt; 3. örökséghez jut; 4. egészséges lesz; 5. a tengeren túlra utazik; 6. hírt kap; 7. szívfájdalom éri stb.

Manapság azonban egészen más típusú hiedelmek kapcsolódnak a Halloweenhez. Ezek közül a legközismertebb: a Halloweenkor kapott cukorkákban gombostűt, borotvapengét rejtettek el, így azt nem szabad elfogyasztani, mert meghal, aki megeszi. Újságcikkek sora, rendőrségi vizsgálatok stb. foglalkoztak ezzel. Bebizonyították, hogy ez csak szóbeszéd, esetleg egy kereskedői fogás, de egyetlenegyszer sem találtak a cukorban gombostűt, pengét vagy más egyebet. Mégis a hit igen eleven, évről évre új táptalajt kap. Ehhez hasonló a rossz ember, a *bugi man* megjelenése Halloweenkor. A *bugi man* az, akivel a gyerekeket ijesztgetik. Az óhazában a *mumus* hasonlít ehhez. Soha senki nem látta, mégis azt állítják, hogy elrejtőzve járkál Halloweenkor. Egyesek sze-

⁵A történeti fejlődésről ad képet LINTON monográfiája (LINTON, R., 1950.).

rint fiatal és vérszomjas. Mindezeket a képzeteket erősítik, újabb elemekkel bővítik a nők számára készített újságok krimi történetei, a bravúros filmek, amelyek a tv-n keresztül formálják a mindennapi gondolkodást.⁶

A mindenszentek napjának előestéjén tartott Halloween-ünnep tehát számos olyan szokás- és hiedelememet tartalmaz, ami a nemzetközi szakirodalomból is jól ismert, formában mégis egy sajátos megnyilvánulásról van szó, így az amerikai magyarok tudatosan elhatárolják az ő hazából hozott ismereteiktől, hagyományaitól. A Halloween társadalmi ünnep, a közösség összetartását erősíti. A magyarok kivándorlásuk után rövidesen bekapcsolódtak ebbe, szervesen beleillesztették ünnepeik sorába annak ellenére, hogy nem munkaszüneti nap, és sem az állam, sem az egyház nem támogatja.

Thanksgiving – Hálaadás ünnepe

Az egy lokális közösség egészét megmozgató Halloween után vizsgáljuk most meg a hálaadás ünnepet, mely az előbbivel ellentétben zárt, családi körben zajló ünnep. November negyedik csütörtöke hivatalosan munkaszünet. Ez alkalommal lényegesen kevesebb a külsőség, az ünnep jelentősége azonban semmivel sem marad alatta az előzőnek. Amíg októberben az üzletek kirakataiban, a lakóházak ablakaiban, iskolák, munkahelyek dekorációjaként mindenütt Halloween-jelképeket láthatni, addig a november a hálaadás ünnepére való készülődés jegyében telik el. Az előbb említett intézmények díszítményei kicserélődnek: a bőséget jelentő pulyka rajza, illetve ennél valamivel ritkábban az indián tollas fejdísz és a totemoszlop rajza jelképezi az ünnep közeledtét. Iskolásoknak illik ismerniük a hálaadás ünnepének hátterét: az indiánok megismertették az európai bevándorlókkal az őshonos táplálékokat, és ezzel megmentették őket az éhezéstől, éhhaláltól. Az indiánok iránti tisztelet, hálaadás azonban csak romantikus történeti háttere az egész ünnepnek. Ezt mi sem bi-

⁶A tömegkommunikáció hatásával kapcsolatban vö. GREER, B., 1958.

zonyítja jobban, mint az, hogy az indián kultúrából, amelynek ezernyi változata ismert, mindössze két látványosat – a színes tollas fejdísz és a totemoszlopot – emelnek ki, mintegy „közös” ismertetőjegyként. A jó aratásra való emlékezést, a bőséges betakarítás emlékeit, ami 1621-ben az új környezetben való megélhetést jelentette, továbbá Washington 1789-ben közzétett, a népek megsegítésére vonatkozó deklarációját csak az olvasott, művelt helybeliek tudják.⁷

A hálaadás ünnepe családi körben zajlik. Ez alkalommal az egymástól távolra szakadt családtagok – illendőség szerint – találkoznak. A külső keretet ehhez az államilag előírt, kötelező munkaszünet biztosítja. A családi ünnep legfontosabb eseménye a nagy vacsora. A délután négy óra körül kezdődő lakoma három elmaradhatatlan, jellegzetes étele: a sült, töltött pulyka, a speciális amerikai áfonya és a töklepény.

Az amerikai magyarok körében nem minden esetben ismert a hálaadás-ünnep történeti háttere, ez lehet az oka, amiért racionális, gazdasági indoklással magyarázzák az említett ételek fogyasztását. Szerintük a pulyka a legolcsóbb húsétel, a töklepény is olcsó és kiadós, így az egybegyűlt rokonság, a népes család ellátására alkalmas. A bőséges és választékban is gazdag helyi táplálkozás történeti, hiedelmi hátteréről kevés információjuk lévén, mindezeket a tényeket az életszínvonalal és a jó kereskedelmi ellátással hozzák összefüggésbe. „Amerikában ez így szokás – volt a naivnak tűnő kérdésemre a válasz –, itt mindig sokfélélt kell az asztalra tenni.”

Ezen az ünnepen a társadalmi elvárások szerint a családi fészekből kikerült gyerekek és azok családtagjai keresik fel az idősebb szülőket. Ehhez igazodik a karácsonyi látogatási rend. Míg az egyik alkalommal a férj szüleit keresik fel, addig a másik alkalommal a feleség szüleihez utazik az egész család. Nagyon sok esetben az egész év folyamán mindössze ez a két ünnep az, amikor a családtagok találkoznak, és így összetartozásukat demonstrálják. Jelentősége éppen ezért visszatérő jellegéből adódik, különösen abban a társadalomban, ahol a gyerekek húszéves koruk előtt elköltöznak a szülőkötől.

⁷SCHAUFFER, R. H., 1916, 265.

A hálaadás-ünnepre összejövő társaság szórakoztatásának, időtöltésének megszervezése a vendéglátó feladata. Partyt, vagyis családon kívüliek társas összejövetelét csak az ünnep másnapjára illik szervezni, ettől azonban már a családtagok elhátárolják magukat, más programokat csinálhatnak. Ebből következően a hálaadás-ünnep, amelyre egész novemberben készülődnek, tulajdonképpen csak egyetlen nagy vacsorát jelent. Ehhez társulnak azok a programok, amelyeket a város és az összes egyház (vallási hovatartozástól függetlenül) szervez a háromnapos munkaszünet lehetőségeit figyelembe véve.⁸

Christmas – Karácsony

Ha lehet rangsorolni az ünnepeket, úgy a karácsony a legfontosabb ünnep a családi és baráti kapcsolatok ébrentartásában. Az egyházak befolyásoló szerepe miatt jellegzetesen a szeretet ünnepének tartják, és a túláradó, bőséges ajándékozás, a pompa jellemzi.

Az ünnepre készülődés egybeesik a Thanksgiving befejezésével. Egyesíti a baráti és családi ünneplést. A Pittsburgh környéki magyaroknál azonban ez legalább annyira családi ünnep, mint az óhazában. A szervezett, időponthoz kötött családi összejövetelek egyik legfontosabbika. Különös jelentőséget kap ez az idegen környezetben, abban a társadalomban, ahol egymástól messzire szakadva élnek a családtagok. Az ajándékozás, az ott-hondísztítás és a december 25-i vacsora a karácsonyi ünnepszervezés három legfontosabb tényezője.

A fenyőfaállítás az utóbbi néhány évtizedben alapvető változáson ment át. Megváltozott a formája, díszítése és az elkészítés időpontja. Amíg korábban csak 24-ről 25-re virradó éjjel állították fel a fenyőfát, most hetekkel korábban elkészítik, és alátéve gyűjtik az ajándékokat. Ebből következően nem az élőfát, hanem a műanyagból készültet kedvelik, hiszen az jobban

⁸Az amerikai magyarok 1979-ben erre az időre tették a Western Pennsylvanian Ethnic Group tánccsoportjának tagtoborzó rendezvényét, amelynek színhelye a görög katolikus Szent Illés templom volt.

bírja a száraz, meleg levegőjű lakásokat és a következő évben is használható. A díszítésnél nagyon fontos a szaloncukor beszerzése. Ez az egyetlen „áru”, amit nem lehet Pittsburgh-ben vásárolni. Így minden trükköt kitalálnak, hogy készítsenek, s pótolják, amivel csak tehetik. Különösen a 45-ös és 56-os kívándoroltak körében él erősen ez a szokás. Az „öregamerikások”, ha tudják is mi az a „szaloncukor”, beszerzésére nem fordítanak gondot. A fadísztítéshez viszont az is hozzátartozik, hogy mennyi egyetemes szimbolikájú díszet magyarosnak éreznek. Legkedveltebb figurák: piros áfonyafüzér, madár, szarvas, hal, ötágú piros csillag, alma, dió. E két utóbbiról úgy tudják, hogy „csak” a magyarok teszik a fára.⁹

A pittsburgh-i családi házakban általában van nyílt tűzhelyes kandalló. Ezért akik házában nincs beépített kandalló, azok papír „tűzhelyet” építenek ez alkalomra. Erre aggatják a zoknikat, amibe a „Mikulás” hozza az ajándékot. Minden tájékozódásom alkalmával meggyőztek, hogy az angol Santa Claus és a Szent Miklós ugyanaz. Ebből következően a Mikulás-kultusz áttevődött a karácsonyi időszakra, és legalább olyan fontos, mint korunkban az óházában. A néhány évtizeddel ezelőtt gyerekmeseként terjesztett történet a Santa Claus szánkóját húzó rénszarvasról idővel általánosan ismert, folklorizálódott történetté vált, és a piros orrú rénszarvas kedves figurája lett a karácsonyi folklórnak.¹⁰

A lakás, a bejárati kapu, ritkábban az udvar díszítése december közepén elkészül. A magyarok mindent megtesznek, hogy ez alkalommal messziről, New Yorkból vagy Clevelandból hozassanak „magyaros holmikat”. Ehhez tartozik az is, hogy nagy megtiszteltetésnek tartják a magyar nyelvű üdvözlőlapot, melyeken jól látható az angol hatás: az angol üdvözlő formulák szó szerinti lefordításai, s a hazaitól elszakadt szóhasználatot némelykor a

⁹Néhány évtizeddel ezelőtti formákról ad áttekintést: AULD, W.M., 1968; MILES, Cl., 1968.

¹⁰A karácsonyi üdvözlőlapok történetével kapcsolatban vö. BUDAY György, 1954.

téves helyesírás teszi még feltűnőbbé. Az üdvözlőlapok küldése társadalmi elvárás, kötelesség.¹¹ Akkor is írnak egymásnak, ha minden nap együtt dolgoznak, ha karácsonykor éppen találkozni fognak, vagy egyébként postán már ajándécsomagot is küldtek. Azok, akiknek valami csekély társadalmi funkciójuk is van (pl. a magyar ház vezetője), több száz üdvözlőkártyát kapnak.

Az amerikai magyarok körében a karácsonynak speciális jelentősége van. Egyesíti a mikuláshoz és karácsonyhoz kapcsolódó szokásokat, időben a kettő között tartják. Színhely a Magyar Ház, más esetben a templomok közösségi terme. Ez alkalommal a nagyobbak eljátszák a kisebb gyerekek számára, amit mesélni szoktak: hogy a kész karácsonyfa mellé elhozza a Mikulás az ajándékot. Így akarva-akaratlan a német hagyományokhoz közelednek. A jelenet meglehetősen hasonlít a *Weihnachtsmann*hoz, aki zsákjában, puttonyában elcipeli a gyerekeknek az ajándékot. 1979-ben az „öregamerikások” leszármazottai közül senki nem vett részt a magyar templomban rendezett ünnepélyen. A 45-ös és 56-os kivándorlók leszármazottai, illetve a később kikerültek voltak az ünnep fő résztvevői.

Az „öregamerikások” nevében a városi egyetem (University of Pittsburgh) központi épületében, az ún. Magyar-szobában (Hungarian Room) állítottak föl egy közös karácsonyfát, és díszítették az ő elképzelésük szerint „magyarosan”. Az egyetem többi nemzetiségi szobájában ugyancsak volt valamilyen, a téli ünnepkörhöz kapcsolódó hagyományos díszítés, mintegy demonstrálva a sok etnikumú város heterogén hátterét. A Magyar-szobában a karácsonyfa alá helyezett rövid leírás hívta föl a figyelmet néhány specialitásra. Így pl. a szaloncukor különlegességére vagy a december 6-i Mikulás-ünnepségre (erről azonban azt állították, hogy az óházában a kályha köré helyezett harisnyákba tették a cukrot, diót vagy gyümölcsöt). A jellegzetesen magyar karácsonyi étrendet is felsorolják, ahol egyebek között a „haluska” is szerepelt. Mindezek apró adalékként tükrözik az óházából hozott kulturális ismeretanyag keveredését más etnikus hagyományokkal, és mutatják a különös, egyedi szemléletmódot.

¹¹A szokás alakulásával bőséges irodalom foglalkozik: AULD, W.M., 1968; BAUR, J.E., 1961; COUNT, E.W., 1948; COFFIN, T.P., 1973; MILES, Cl., 1968; SCHAUFFER, R.H., 1941, II; SECHRIST, E., 1962; SHOEMAKER, A.L., 1959.

Valentin-nap

Az óhazában a Bálint-napot legfeljebb a korai tavasz kezdetének tartják, ettől kezdve (február 14.) veteményeznek a kertészek és figyelik a fecske érkezését. A Pittsburgh környéki magyarság számára azonban jeles nappá vált, a szerelem, a szeretet napjának tartják. Ilyenkor mindenkinek – akire jó szívvvel gondol az ember – illik üdvözlőlapot küldeni, a közelben levőknek pedig ajándékot adni.

A keresztény mártír, Szent Valentin az egyik legelső mártír, ünnepét azonban sohasem ünnepelték római rítus szerint, így tehát az ünneppel foglalkozó szakirodalom kétségbe vonja, hogy a név hordozójának bármilyen formában köze lenne korunk – nemcsak Amerikában – népszerű ünnepéhez. A feltételezett, de nem egyértelműen elfogadható kutatások szerint a római tavaszkezdő ünnepet kell emögött keresni.¹² Erre vall az első virág, első márdár megjelenésének szimbóluma. Évszázadunk elején még kevés figyelmet fordítottak a Valentin-napra. Később egyre rohamosabban erősödött az ünnep jelentősége, nem utolsósorban persze a kereskedelem nyomására. Ma azonban az „öregamerikások” már csodálkoznak, hogyan lehetséges, hogy otthon, az óhazában nem ünneplik ezt az oly kedves napot?! Számukra magától értetődő a környező kultúra, úgy érzik, mintha mindezeket már magukkal hozták volna.¹³

Majdnem minden hétköznapra eső jeles napnak jellegzetes színe, színcsoportja van. Valentin-napkor a piros az uralkodó szín. Jó előre hirdeti ezt a kereskedelem, a reklám. Apró, jelképes figyelemességek, szerelmi ajándékok, de ruhák, illetve háztartási holmik (csésze, hamutartó, törülköző, szalvéta) is készülnek speciálisan erre az alkalomra. Az édességeket piros színű, szív alakú dobozba csomagolják, és a cukorkák is pirosak, szív alakúak.¹⁴

¹²A Valentin-tiszteletről szóló írások még nem tesznek említést napjaink divatjáról (vö. DICKSON, A., 1929).

¹³A szokás alakulását, terjedését részletezi tanulmányában: STOFF, F., 1969.

¹⁴SCHAUFFER 1941-ben még nem hívta fel a figyelmet az ünnepekhez kötődő színek jelentőségére, ami arra enged következtetni, hogy az utóbbi évtizedekben vált dominánssá. (SCHAUFFER, R.H., 1941, I–IV.)

Már az iskolás gyerekek megtanulják, hogyan kell rajzolni a Cupido nyílával átlőtt szívet, és azt is, kinek mit illik adni. Az iskoláskorúak számára külön képeslapáradatot bocsát ki a kereskedelem. Ezekon baráti, kedveskedő frázisok olvashatók, de az utóbbi időben egyre nagyobb szerepet kap a tréfás kifejezés, a nonsense mondás. A Valentin-lap cseréje az iskolában talán formális játéknak vélhető, később azonban már nemcsak formalitásból teszik, hanem a fiatalok egymás iránti vonzódásának kifejezőeszközzé válik. Egy „öregamerikás” visszaemlékezéseinek bizonyossága szerint (aki 1928-ban született) egy-egy abszurd szövegű Valentin-lap életre szóló keserű élményt hagyhat az érzékenyebb fiatalok lelkében.

A munkahelyeken is fontos esemény általában a Valentin-nap. Legalább egy piros színű ruhadarabot illik ilyenkor viselni és egymást kölcsönösen megajándékozni. Speciális süteményt készítenek erre az alkalomra, amit közösen fogyasztanak el.

A Valentin-napi ajándékcseré ma már messze esik korábbi formájától, amikor elsősorban szerelmi ajándékcseré volt, nyílt vállalása két fiatal összetartozásának. Ezt túlnőtte az egyre terebélyesedő ajándékozási akció és az üdvözlőlap küldési divat. A szokás nagyon formális, de társadalmi jelentősége mégsem lebecsülendő, hiszen a kölcsönös egymásra gondolás az elszakadt kapcsolatok újrafelvételének lehetőségét teremti meg mind személyi, mind üzleti viszonylatokban.

A példákat és jelenségeket tovább lehetne sorolni, mert nem szóltunk a tömegeket megmozgató újévi ünneplésről (New Year Eve), a zöld színnel és lóherejelképpel megkülönböztetett Szent Patrick-napról (március 17.), sem a húsvétról, az apák és anyák napjáról, a munkaszünettel együtt járó Függetlenségi nap (Independence Day, július 4.) látványosságairól, sem a tömeges kirándulásokat szervező Munka-napról (Labor day, szeptember első hétfőjén). Mindezekben részt vesznek az amerikai magyarok is. Ezek semmivel sem kevésbé fontosak számukra, mint a helyi magyarság etnikus ünnepei (pl. a diplomavátás évfordulója vagy a Vidámparkban – Kannywood Park – rendezett augusztusi magyar nap).

A legjellemzőbb ünnepeket emeltük ki, s ezek alapján jól látható, hogy napjaink társadalma, a közvetlen környezet alakítja, formálja a jeles napokat. A hagyományból merített vagy avval konvergáló elemek az adott civilizáción keresztül jutnak kifejezésre. A környezet hatása, az elvárások és lehetőségek determinálják a cselekvéseket, a mozgás-és akcióegységet. Az amerikai magyarok jeles napjait figyelve egyértelműen megállapítható, hogy a befogadó társadalom hatása, magába olvasztó ereje győzött. Nincs lehetőség a társadalomba való beilleszkedésre, ha nem veszik tudomásul az elvárásokat, és nem alkalmazkodnak hozzá. Sem a régi néphagyomány, sem a nemzeti ünnepek (pl. március 15.) nem tudtak keretet, lehetőséget teremteni egy etnikus ünnep létrehozására, a hagyományos népszokások pedig közösségi háttér nélkül elsikkadtak, eltűntek, átformálódtak. Az ünnepek adják a mindennapi élet „sóját”. Ha ebből az új közösségek tudatosan kimaradnak, és a befogadó társadalom nem biztosítja a korábbi időszakok ünneprendszerét, úgy elvesztik a jeles napok által nyújtott kikapcsolódás lehetőségét, és a hétköznapi munkát megszakító, egyhangúságot megbontó jellegét.

A korábbi századokban is az állam, vallás, társadalom bonyolult kapcsolatának következményeként alakultak az ünnepek és jeles napok. Így van ez napjainkban is, nemcsak a pittsburgh-i magyarságnál, hanem másutt is.

Irodalom

- AULD, W.M.
1968 *Christmas Tradition*. New York.
- BAUR, J.E.
1961 *Christmas on the American Frontier. 1800-1900*. Caldwell, Idaho.
- Big Book of Halloween*
1944 *Big Book of Halloween entertainments*. A collection of original plays, poems and novelties. Chicago.
- BUDAY György
1954 *The history of the Christmas card*. London.
- COFFIN, T.P.
1973 *The book of Christmas folklore*. New York.
- COUNT, E.W.
1948 *400 years of Christmas*. New York.
- DICKSON, A.
1929 *Valentin and Orson (A study in late medieval romance)*. New York.

- GREER, B.
1978 *Halloween*. New York.
- LINTON, R.
1950 *Halloween through twenty centuries*. New York.
- MILES, Cl.
1968 *Christmas in ritual and tradition*. London-Ditroit.
- PUSKÁS Julianna
1975 *Emigration from Hungary to the United States before 1914*. In: *Études Historiques Hongroise*. Bp.
- SCHAUFFER, R.H.
1916 *Thanksgiving. Its origin, celebration and significance*. (2nd ed.) New York.
1941 *The day we celebrate*. I-IV. New York.
- SECHRIST, E.
1957 *It's time for Thanksgiving*. Philadelphia.
1962 *Christmas evcrywhere. A book of Christmas of many lands*. Philadelphia.
- SHOEMAKER, A.L.
1959 *Christmas in Pennsylvania. A folk cultural study*. Philadelphia.
- STOFF, F.
1969 *The Valentine and its origin*. New York.

HOPPÁL MIHÁLY

TECHNIKA ÉS RÍTUS
EGY LAKODALOM JELRENDSZEREI

Bevezető jegyzetek a kultúra szemiotikájáról

A közelmúltban néhány kutató, többé-kevésbé függetlenül egymástól, arra a megállapításra jutott, hogy a kultúra szemlélhető mint jelek rendszere. Egy adott kulturában az intézményesült kommunikációs rendszerek teszik lehetővé a társadalmi és kulturális élet működését. A kommunikáció pedig csak jelek, jelrendszerek útján lehetséges. A szemiotika egyik klasszikusa már több mint három évtizeddel ezelőtt megállapította, hogy a társadalmi viselkedés minden formája a kommunikációs rendszerek működésén alapszik. Az emberi kultúra nem független a jelektől és jelrendszerektől, mint ahogy az emberi szellem is elválaszthatatlan a jelek funkcionálásától.¹

Az elmúlt három-négy évtized nagyarányú fejlődést hozott a jelrendszerek – vagy ahogy egyes kutatók nevezik a szimbolikus rendszerek – kutatása terén. A „homo symbolicus” különböző tevékenységeinek vizsgálatai² értékes eredményeket hoztak ugyan, de azt is világosan kell látni, hogy ezek az eredmények csak egy-egy részterületre vonatkoztak. Elérkezett az idő a kultúra, pontosabban a különböző kulturális kódok elemzése terén elért eredmények összefoglalására és egy egységes kultúraelmélet kereteinek meghatározására, kidolgozására.

¹MORRIS, Ch., 1946, 216.

²Az újabban megjelent munkák közül: DOLGIN, J.L.—KEMNITZER, D.S.—SCHNEIDER, D.M. (eds), 1977; Le CRON FOSTER, M.—BRANDES, S.H. (eds), 1980.

Már történtek ilyen kísérletek, s dolgozatunk bevezetőjében újabb fejleményekről számolunk be, azokról az új kérdésekről, amelyek az etnográfia és a folklorisztika területén szükségképpen felmerültek a szemiotika eszméinek térhódításával. Ezek a gondolatok és elméletek valami újnak a kezdetét jelezték. Az *etnoszemiotika* terminusa a szakirodalomban a hetvenes évek elején jelent meg.³ Kialakulására nagy hatással volt egyfelől a francia strukturalizmus irányzata⁴ és az angolszász szimbolikus antropológia,⁵ másfelől pedig a szovjet kultúraszemiotikusok⁶ munkássága.

A kultúra szemiotikája volt az az átfogó elmélet, melynek kereteibe beilleszthető volt a kultúra memóriaként való elképzelése, egyfajta információtároló mechanizmusként való felfogása, vagyis amint LOTMAN magyarul megjelent könyvének előszavában megfogalmazta: „A kultúra az ember és társadalom szellemi élete különféle jelenségeinek olyan hierarchikusan felépített rendszere, amely információk tárolására, főlhalmozására és cseréjére szolgál.”⁷ Ugyanezt vallják más kutatók is, akik a kultúrát mint információs rendszert képzelik el, amely csak úgy működhet, ha jeleket (jelrendszereket) vesz igénybe, és a legkülönbözőbb módon kódolja az információt (például a közösségi emlékezet, a viselkedés, a nyelv, a művészet, az írás formájában).⁸

³SZTYEPANOV, Ju.Sz., 1976; HOPPÁL Mihály, 1971; GREIMAS, A.J., 1971; — Az etnoszemiotika kialakulásának történetéről l. HOPPÁL Mihály, 1977.

⁴BARTHES, R., 1967; LÉVI-STRAUSS, Cl., 1963; GREIMAS, A.J., 1971.

⁵DOUGLAS, M., 1970; az irányzat áttekintését l. NEWALL, V., 1976; valamint LEACH, E., 1976; LEACH különösen ez utóbbi munkájával tett sokat az etnoszemiotikai problémák tisztázása terén, egyébként nem tekinti magát a szimbolikus antropológia irányzatához tartozó kutatónak.

⁶USPENSKIJ, B.A.—IVANOV, V.V.—TOPOROV, V.N. et alii, 1973.

⁷LOTMAN, Ju. M., 1971, 90; 1973a. Ez utóbbiban különösen a kultúra tipológiai vizsgálatáról szóló fejezetek. Vö. még USPENSKIJ, B.A. et alii: „In the study of culture the initial premise is that human activity concerned with the processing, exchange and storage of information possesses a certain unity. Individual sign systems, though presuppose immanently organised structures function only in unity, supported by one another.” (1973, 1.)

⁸„...culture is considered as system of information objectivated by sign system” (HORÁNYI Özséb, 1975, 278). „Culture is coded in memory, in behavior, in materials, in language in art, in writing...” (BOHANNAN, P., 1972, 3).

Egy kultúrában bármi jellé válhat, ha a konvenció azzá teszi, és abból, hogy mit használ jelként, sok minden megtudható egy-egy kulturálisan összetartozó embercsoportról. A megértés feltétele az, hogy a jeleket – a társadalmi használat szintjén – hasonló gondolkodási folyamatok hasonló reakciókkal kapcsolják össze.⁹

A kultúrában különféle kódok működnek, és a kultúra szemiotikája így a különféle funkcionálisan összefüggő jelrendszerek vizsgálatát jelenti. Már korábban is felismerték, hogy az ember a szimbolikus rendszerek segítségével építi fel a kultúrát, más szavakkal a jelrendszerek létrehozásával, még egyszerűbben a kódolással irányítja és szabályozza a mindennapok társadalmi gyakorlatát. Az új gondolat itt az, hogy a jelek termelése a széles értelemben vett emberi termelőtevékenység része.¹⁰ Ezért nem a jel elvont fogalmából kell kiindulni, hanem a jelek termelésének mint tevékenységtípusnak a vizsgálatából, mert ez vezet el a szemiózishoz mint a szövegekben manifesztálódó praxisnak megragadásához és megértéséhez.¹¹ A kódolás itt a termelés szinonímája. S ebből következik az a két feltevés amelyet a dolgozatunkban bemutatásra kerülő lakodalom elemzésével szeretnénk igazolni, vagyis bemutatni, hogy:

1. Különféle kódok építik fel a kultúrát és ezek segítségével termelődik újra a hagyomány.

2. A kultúra maga is kód egy magasabb szinten, mert egy adott történeti-társadalmi helyzetben együtt élő közösséget jellemző információk (szövegek, nyelvek vagyis kódok) összessége.

A kultúra, általában az emberiség, konkrétan egy szűkebb kollektíva közösségi emlékezete, s mint ilyen, egyúttal a társadalmi viselkedés programja is. A kultúra tehát nem biológiai-lag öröklődik, hanem hagyományok útján, különböző jelrendszerek, de főleg a nyelv révén kialakított viselkedési típusok útján, amelyeket a közösség tagjai a szocializáció és a tanulás folyamán sajátítanak el. A kultúra állandósult típusait tekinthetjük nemzeti kultúrának. Ez a kulturális tapasztalat szerveződésének

⁹SCHAFF, A., 1967, 196.

¹⁰ROSSI-LANDI, F., 1974.

¹¹KELEMEN János, 1974.

olyan típusa, amely az adott közösség története folyamán alakult ki. Alkalmazkodik ugyan a különböző korok feladataihoz, de ugyanakkor nagy állandóságot is mutathat, jellegét rendkívül hosszú ideig megőrizheti.¹² A kultúra szemiotikájának elméletével azért érdemes foglalkozni egy kissé részletesebben, mert nemcsak az általános jelelmélet, de közelebbről a kultúraszemiotika néhány megállapítása is az etnoszemiotika számára metaelméleti keretként szolgálhat. Módszertanilag kutatási stratégiánkat az határozza meg, hogy az etnoszemiotikus (és a folklorista is) éppúgy a megfigyelések véges halmazával dolgozik, mint például a nyelvész, és ezeknek az elemzéséből kell a szabályokat alkotó „viszonylathálózatot” kikövetkeztetni.¹³ Ezért választottunk egy komplex, de lezárt jelenséget, egy filmre vett népszokást elemzésünk tárgyául.

Általában a szemiotikában a kutatók egybehangzóan rámutattak a jelrendszerek (kódok vagy „nyelvek”) sokféleségére. Ezt Jurij SZTYEPANOV kitűnő könyvében így fogalmazta meg: „A természet vagy a társadalom, vagy általában véve a valóság bármely jelensége egy nyelv elemeként írható le abban az esetben, ha részleges előreláthatósággal rendelkezik. Az okozatiság fizikai világát a teljes előreláthatóság jellemzi. De ha ez így van, akkor az objektív világban számos olyan jelenség kell legyen, amely az ember számára a nyelv alapvető sajátosságaival rendelkezik. Ily módon tételezni kell a 'nyelvek' sokféleségét.”¹⁴ A kultúra és különösen a népi kultúra jelenségeit vizsgálva ez az egyik legelső tény, amivel a kutató szembetalálkozik: nevezetesen a kódok sokfélesége. Az etnoszemiotikai elemzés során tehát mindenre oda kell figyelni, és minden jelenséget meg kell próbálni elhelyezni a kulturális rendszer egészében. Mint azt Roland BARTHES is írta: „a szemiológia tárgya bármilyen jelrendszer ... a képek, a gesztusok, a zenei hangok, a tárgyak és

¹² LOTMAN, Ju.M. 1970, 45–48. A szovjet kutatók idevágó elképzeléseit az etnikumelméletek szélesebb gondolati kereteibe helyezte: VERES Péter, 1977.

¹³ „... explored the possibilities of extending the relational-network theory of stratificational grammar to a general relational semiotics which would endeavor to account for the structure of a culture as a network of relations” (LAMB, S.M.—MAKKAI, A., 1976, 353).

¹⁴ SZTYEPANOV, Ju.Sz., 1976, 141.

mindezeknek együttese, melyek pl. a szertartásokban, ha nem is szigorú értelemben vett 'nyelveket', de legalábbis jelrendszereket alkotnak."¹⁵ Az eddigi szemiotikai kutatások jelrendszernek tekintették még, hogy csak néhányat említsünk a példák végzetlen sorából, a következő jelenségeket: öltözködés, gesztusok, mimika, távolságtartás, képregény, klubjelvények, uniformisok, beszélt nyelv, zene, etikett, totemoszlop, költemény, regény, ballada, film, rítus, közmondás, vicc, hirdetés, ima, áldozat, karnevál, képek, hanghordozás, útjelek, színek stb. A felsorolt kulturális jelenségeket a kutatók hol jelek rendszerének, mások "kódoknak", hol "szövegnek" vagy egyszerűen "nyelveknek" nevezik. A hazai jelelméleti irodalom szintén szinonimaként használja ezeket a kifejezéseket.

Mindannyian egyetértenek viszont abban, hogy a felsorolt jelenségeket éppen az a tulajdonságuk teszi alkalmassá a jelentések hordozására, hogy jellemző rájuk az elemek belső rendje. Az intézményesült elrendezés teszi lehetővé a megértést (pl. a hangok sorrendje a szavakban vagy a tánclépések rendje). A kód a közösség által kialakított megegyezés,¹⁶ amely mint az átalakítási szabályok¹⁷ rendszere működik, és amelyet a kollektíva tagjai az elemek elrendezésekor – vagyis ha valamilyen közleményt kívánnak létrehozni – használnak. Az egyes kódolási szabályhalmazok csak egyes szövegtípusok előállítására (generálására) hivatottak. Valamely kulturális szöveg megértése (dekódolása) tulajdonképpen e szabályok, a kódolás szabályainak ismeretével, illetve használatával kezdődik. A kód fogalmának és a kódolásnak tehát nagy jelentősége van mind a kultúra szemiotikai vizsgálatában, mind pedig az etnoszemiotikában. Azt mondhatjuk, nagyobb fontosságú fogalom, mint maga a jel, mert a jeltermelés folyamatát érthetjük meg általa.

¹⁵ „Semiology therefore aims to take in any system of signs, whatever their substance and limits; images, gestures, musical sounds, objects, and the complex associations of all these, which form the content of ritual, convention or public entertainment: these constitute, if not languages, at least systems of signification.” (BARTHES, R., 1967, 9.) – Tanulságos ebből a szempontból SEBEOK könyvének bibliográfiája (SEBEOK, Th.A. /ed./, 1976).

¹⁶ „... the code as a collective convention” (ECO, U., 1971, 52).

¹⁷ „A code is a system of rules of transformation to pass from one system of idioms to another one.” (MARANDA, P., 1972, 52.)

A szemiotikai kézikönyvek elsősorban a jelklasszifikációkat és természetesen a klasszikusok (PEIRCE és MORRIS) jeltipológiáját közlik, kisebb-nagyobb kiegészítésekkel, változtatásokkal. A jeleket többféle alapon lehet osztályozni, így pl. igen elterjedt a jelek eredete szerinti csoportosítás, más szóval a jelforrás természete szerinti.¹⁸ Ez az osztályozás, amely a közlemény hordozójára koncentrál, sokszor összekapcsolódik a logikai értelemben vett jeltipológiával.¹⁹ Mindazonáltal a jeltipológia csak ritkán párosult kódtipológiával, bár ilyen kísérletek is történtek.²⁰

Egy leendő kódtipológiához – úgy gondoljuk – jó kiindulást nyújt az a megközelítés, amely a közvetítőcsatornák terminusai-ban osztályozza a jelrendszereket.²¹ Különösen használhatónak tűnik ez a szempont az archaikus társadalmak vizsgálatában, hiszen az etnoszemiotikai kutatás tárgya éppen ezeknek az elemzése, mert a népi kultúrában és társadalomban működik az a jellegzetes mechanizmus, amely a kódoknak, illetve a csatorna használatának állandósítását, fenntartását biztosítja.²²

A hagyományos népi kultúrákban, ahol a proxemikus jelekkel, a tér megszervezésével, a gesztusokkal és más nem nyelvi kódokkal, legalább olyan fontos közleményeket mondanak el, mint a nyelvi szövegekkel, ott ezeknek a nem verbális kódoknak nagyfokú állandósága jellemzi a kultúrát. Az egyes csatornákhöz kötődő tartalmakat szinte nem is lehet nyelvileg pontosan megfogalmazni, csak azon a csatornán vagy abban a kódban „mondhatók” el, amelyek nem verbálisak.

¹⁸SEBEOK, Th.A., 1976, 27; VOIGT Vilmos, 1977, 155; ECO, U., 1973, 57.

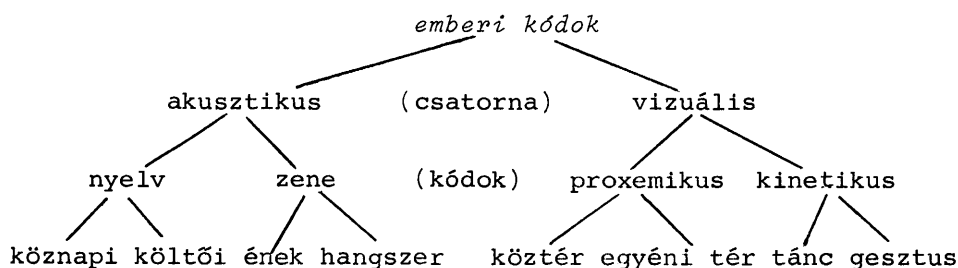
¹⁹SCHAFF, A., 1967, 135; LEACH, E., 1976, 12.

²⁰ECO, U., 1974, 195. Umberto ECO kódtipológiája az egyik legkorábbi ilyen kísérlet. SZTYEPANOV a jelrendszerek skálaszerű osztályozását kísérlete meg, mégpedig energetikai szintjük csökkenésének sorrendjében rendszerezve azokat (SZTYEPANOV, Ju.Sz., 1976, 105).

²¹Ilyen kísérlet volt: MALTESE, C., (1970, 80); SEBEOK, Th. A. (1976). 29–30 – „Sign systems are thus also distinguishable in terms of the channel or channels connecting the input side with the output side.” (SEBEOK, Th.A., 1976, 29–30.)

²²„The chief feature of archaic, folk, 'minority', and certain other forms of society – a factitious conformity – thus acquires the aspect of a 'channel-holding' mechanism.” (ARDENER, E., 1971, XLIV.)

A kódok klasszifikálásában tehát az első lépés a szóba jöhető csatornák osztályozása. Ezután pedig, mivel a kód – durván egyszerűsítve – szabályok halmaza, a tipológiának a jelelrendezés típusait kell tartalmaznia. Hasonlóan ahhoz, ahogy a különféle nyelvek tulajdonképpen nyelvtanuk alapján sorolhatók be a különböző nyelvcsaládokba. Egy korábbi tanulmányunkban²³ megkíséreltük a kultúrában használatos kódok rendszerezését:

Természetesen ezt a felosztást tovább lehet – és kell is – finomítani; pl. a nyelvnél: köznap versus egyéni; vagy a táncnál: együttes tánc versus egyéni; vagy a términtáknál: köztér versus egyéni tér, mindkettőnél lehet szakrális, illetve profán. A további finomítások újabb és újabb megkülönböztető jegyek figyelembevételével, elvezetnek majd a kódok belső tulajdonságainak feltárásához, végső soron egy igen részletes tipológiához. A kódtipológiára egyébként azért is szükség van, mert a főbb jeltípusok (pl. ikon, index, szimbólum) minden „nyelvben” szerepelhetnek. A kódok tipológiájához további szempontok: a kód diszkrét, illetve folyamatos jellege, a rendezettség foka, van-e kettős artikuláció a jelrendszerben, homogén jeleket tartalmaz-e vagy sem. E sokféle szempont figyelembevétele különösen olyan nehezen besorolható kódok esetén nyújthat majd segítséget, mint az öltözet és az ételek; mindkettő természetesen elsősorban az ember biológiai igényeit elégíti ki, de ezenkívül fontos szociokulturális jelentésük is van.²⁴

²³HOPPÁL Mihály, 1971, 29. Itt némileg változtatott formában közöljük.

²⁴BARTHES, R., 1967, 25, 27; LÉVI-STRAUSS, Cl., 1966; HOPPÁL Mihály, 1981.

Világosan kell látni, hogy a kultúrában mindig a jelrendszerek, kódok sokfélesége és egymásmelletisége hordozza az információt. A kulturális üzenet biztonságos átadását szolgálja ez a plurikodalitás vagy többnyelvűség, vagyis az, hogy egyszerre több kódot is igénybe veszünk. Így például egy népdal a nyelv és zene, az ének hangján szólal meg, sőt gesztusok is kísérhetik. Ez a plurikodalitás, aminek felismerése az etnoszemiotika egyik alapvető eredménye,²⁵ hihetetlenül megnöveli az információátvitel biztonságát, ugyanakkor rendkívül megnehezíti a komplex jelenségek elemzését. Az egy időben több kódot használó kulturális jelenségek elemzésekor tehát világosan kell látni a többnyelvűséget, és szét kell választani a kódokat, mert korábban nem így csinálták a folklorisztikai-etnológiai szakirodalomban. Újabb kísérletek már példaként szolgálhatnak, többek között a népszokások, a hangos film, a zenés színház és a cirkus összetett jelenségvilágának leírásakor.²⁶ A bonyolult és összetett kulturális szövegeket csak többféle kód segítségével lehet megérteni. A kérdést tovább nehezíti, hogy egy-egy ilyen bonyolultan szervezett szövegtípus csak egyetlen kód a kultúra egészében, tehát csak egyetlen alrendszer a sok közül. Ahogy a szovjet szemiotikusok megfogalmazták, a kultúra szemiotikai szempontból különböző jelrendszerek hierarchiájának, szövegek összességének és a hozzájuk kapcsolódó funkciók halmazának tekinthető, egy olyan mechanizmusnak, amely létrehozza ezeket a szövegeket.²⁷ Ugyanez a szemlélet jelentkezik ECO írásaiban, amikor a "kódrendszerek rendszereiről" és a "végtelen szemiózis folyamatáról" beszél.²⁸ A kódok létrehozásának, állandó újratermelésének és egymásra épülésének vég nélküli folyamataiban érthetjük meg a kultúrát, s ez az elméleti koncepció ad alapot a folklór jelenségek etnoszemiotikai elemzéséhez is.

²⁵GREIMAS, A.J., 1971.

²⁶MESNIL, M., 1974; OSOLŠOBE, I., 1974; BOUISSAC, P., 1976; HOPPÁL Mihály—SZEKFŰ András (szerk.), 1974.

²⁷"... culture is constructed as a hierarchy of semiotic systems." (USPENSKIJ, B.A. et alii 1973, 3); "... culture may be regarded as a hierarchy of particular semiotic systems, as the sum of the texts and the set of functions correlated with them, or as a certain mechanism which generates these texts." Uo. 17.

²⁸ECO, U., 1977, 69; 1973, 71.

A népszokás mint film

1974 tavaszán Magyarország északi részén egy kis faluban, Kisterenyén (Nógrád megye) néprajzi dokumentumfilmet készítettünk,²⁹ egy lakodalmat vettünk filmre. Több szempontból is érdekesnek ígérkezett ennek az eseménynek a megörökítése. Elsősorban azért, mert előzetesen megtudtuk, hogy a menyasszony anyja idősebb testvéreinek segítségével egy sor régi népszokást elevenít majd fel, pl. a hajnali menyasszonyporkolást és a tűzgrást. Ehhez járult a vendégsereg egy részének színes népviselete, akik azért öltik fel a 20. sz. első harmadára jellemző ruhákat, mert az örömanya és leánya, a menyasszony, tagjai voltak az ún. Páva-körnek.³⁰ Másodsor pedig a sokféle régies vonáson kívül a házassági ceremónia és az egész *társadalmi esemény* nagyon is mainak, napjaink történeti állapotaira jellemzőnek ígérkezett. Így például elmaradt a templomi, az egyházi esküvő szertartása, ami a községben merész újításnak számított. Gazdag tárgyi ajándék és komoly pénzösszeg összegyűjtése volt várható a menyasszonytánc alkalmával, ami a falusi lakodalmak legújabb kori fejlődésének egyik jellegzetes vonása. Mindezek együttesen igen értékes anyagot ígértek már előre. Aztán a felvételek során kiderült, hogy a „szereplők”, a lakodalom hivatalos és hivatlan vendégei egy sor meglepetést tartogattak számunkra, ahogy spontán megnyilatkozásaikkal, cselekedeteikkel, a népszokás íratlan „forgatókönyvét”³¹ élettel töltötték meg. A filmzés egyáltalán nem zavarta őket, csináltak mindent úgy, mintha ott se lenne a kamera, éltek az életüket.

²⁹A filmfelvétel a MTA Néprajzi Kutató Csoport, a Néprajzi Múzeum és a Pannónia Filmstúdió KISZ szervezetének szocialista együttműködési szerződése alapján készült. A nyersanyagot a Néprajzi Múzeum, a technikai munkákat a Pannónia lelkes fiataljai biztosították. Operatőr: Csepela Attila és Klausz András, hangmérnök: Küllös Imre, vágó: Fenyvesi Péter, asszisztens: Bursi Katalin és Juhász Anna, gyártásvezető: Tomasevics Zorka volt, írta és rendezte: Hoppál Mihály.

³⁰A „Röpülj Páva” mozgalmat a Magyar Rádió és Televízió népdalversenyei indították útjára 1969-ben.

³¹NÉMETH Imre, 1966. A hazai néprajzi kutatásban elsőként vetette fel a forgatókönyv fogalmának mint a szokáskutatás elméleti terminusának a használatát.

Filmünk hiteles dokumentumnak tekinthető, mert sehol nem avatkoztunk bele az események menetébe.³² S mivel előre ismertük a főbb események sorrendjét, mindent meg tudtunk örökíteni, s így ez a film mintegy sűrítve adja a lakodalom teljes menetét és az események lényegét.³³ A film és a népszokás szerkezete tehát homológ, vagyis egymásnak megfeleltethető.

A társadalmi kontextus vázlatos ismertetése után néhány szót arról, hogy elméletileg hogyan lehet indokolni a népszokások filmen keresztüli elemzését. Könnyű belátni, hogy míg egy népdal vagy egy prózai szöveg rögzítéséhez tulajdonképpen elegendő egy magnetofon, addig a mozgásokkal, színes viselettel, énekkel és tánccal teli lakodalom vagy általában egy népszokás eseményeinek rögzítésére csak a film, újabban a képmagnó segítségével vállalkozhat a teljességre törekvő kutatás.³⁴ Minden filmhez készül forgatókönyv, ezért kézenfekvő a gondolat, hogy a szokásoknak is van egy belső „ideális forgatókönyve”, amely talán csak az idealizált vagy ideális adatközlő emlékezetében él, de aminek a hagyományok által szentesített előírásait valósítják meg öntudatlanul a szokások, s különösen a népszokások résztvevői. Módszertani szempontból ezért nem tűnik haszon nélkül valónak, ha a filmszemiotikai kutatások eredményeit hasznosíthatónak véljük a szokáselemzések területén.³⁵

³²A film hiteles dokumentuma a lakodalomnak, de nem akar a *magyar* vagy a *palóc* lakodalom modellje lenni. Nem rekonstrukció – nem kívántuk a 30-as évekbeli menyasszonyporkolást újrátársítani –, hanem rögzítése annak, miként rendezett magának és természetesen a falu közönségének lakodalmat 1974-ben a kisteregyei Páva-kör. Mint ilyen, noha egyedinek tekinthető, mégis – mint cseppben a tenger – egész sor általánosnak tartható vonás található meg benne és tanulmányozható általa.

³³A felvételek technikai oldaláról szólva el kell mondani, hogy két hangos kamerával készültek a felvételek. A forgatással egy időben kb. háromszáz fotó is készült, melyeknek negatívjai és a (16 mm-es, fehér-fekete) film egy kópiája megtalálhatók a MTA Néprajzi Kutató Csoport Archívumában. A fényképeket Bálint Kálmán Bulcsú, a MTA Néprajzi Kutató Csoport hivatásos fotográfusa készítette, munkájáért ezúton mondok köszönetet.

³⁴A hazai néprajzkutatás az 1970-es évek elejétől rendelkezik képmagnóval, és elsőként a MTA Néprajzi Kutató Csoportjának munkatársai készítették vele felvételeket. Az első színes képmagnófelvételre – egy lakodalomban – 1981. június 20-án került sor, Novák András és Hoppál Mihály készítette Perbenyiken (Csehszlovákia), egy magyar lakosságú községben.

³⁵HOPPÁL Mihály – SZEKFŰ András (szerk.), 1974; HORÁNYI Özséb, 1975; JÓZSA Péter, 1977; 1978.

A szokáskutatás metodológiája szempontjából szintén továbbgondolásra érdemes néhány olyan kérdés, amely a közelmúltban jelent meg a lakodalomelemzések magyar és nemzetközi szakirodalmában. A hazai néprajzi folyóiratokban kitűnő, a részleteket pontosan rögzítő leírások láttak napvilágot az elmúlt három évtizedben.³⁶ Külön foglalkoztak a tanulmányokban a szokás egyes részleteivel (pl. a jogi vonatkozásokkal,³⁷ a vőfélyszövegekkel³⁸), sőt a „hajnalégetés” vagy „menyasszonyporkolás” szimbolikus elemzésével,³⁹ azonkívül a lakodalmi étrend és ételek elosztásának jelképes értelmével is.⁴⁰ Nemigen merült fel viszont ezekben a tanulmányokban az a fontos elvi-módszertani kérdés, hogy honnan származnak, milyen eredetűek a leírásokor felhasznált adatok: a részt vevő megfigyelés vagy az emlékező elbeszélés termékei-e, hogy csak a két legélesebben szembenálló adat-típust említsük. Pedig erre a megkülönböztetésre szükség van, terminológiai javaslat is született nemrégiben: a *szokásformák* építik fel a *szokásrendszert* (mint a nyelvet a mondatok), a szokásformákról adott nyelvi leírás neve pedig a *szokás-szöveg*.⁴¹

Módszertani szempontból ugyanis míg az előbbi szövegtípus — vagyis maga az esemény — megismételhetetlen, addig a nyelvi leírások a „fordítás” miatt lényegesen szegényesebb leírását adják a történéseknek, s elsősorban mint nyelvi szövegek elemezhetők.⁴²

A film (illetve képmagnó) lehetőséget ad egy újra meg újra felidézhető szöveg előállítására, noha az így rögzített variáns, az egyedi eset mint egyetlen realitás válik az elemzés tárgyává, szemben a korábbi leíró módszerű gyűjtéssel, amikor több adatközlő emlékezetéből összeállított, ideális változattal dolgoztunk. A film nyelvén adott szokásleírás, melyet a követke-

³⁶BAKÓ Ferenc, 1955; GYÖRGYI Erzsébet, 1962; SZALAY Emőke, 1973; SZATHMÁRY Ibolya, 1975.

³⁷TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1980.

³⁸Vőfély könyv... 1973.

³⁹LAMPLAND, M., 1977.

⁴⁰HOPPÁL Mihály, 1981.

⁴¹NIEDERMÜLLER Péter, 1982.

⁴²Érdemes különbséget tenni az adatközlők elbeszélései és az etnográfus személyes megfigyelése között. VÖ. SCHWIMMER, E., 1977, 156. Az ún. *folk event* elemzéshez lásd még TOELKEN, B., 1979, 145–147.

zökben röviden felidézünk és fotókkal illusztrálunk, tehát egy többször megnézhető és a mi szempontjainkon kívül más nézőpontokat is érvényesítő elemzés rendelkezésére áll. Kritikaként vethető fel az ilyen filmszerű megörökítéssel szemben, hogy sok benne a „csináltság” vagyis a „játékos” elem, mert a filmezés tudata manipulálhatja a résztvevőket, szerepjátszásra ingerelheti őket. Valóban előfordulhat, a szociológiai kutatások azonban rámutattak arra, hogy a „benyomáskeltés”, illetőleg viselkedésünk „előadásszerű” elemei a mindennapi élet rejtett mechanizmusai közé tartoznak, azok közé az alig tudatos cselekvések közé, amelyekre eddig nem fordítottunk elég figyelmet.⁴³ Tényszerűen létezik és nagyon fontos információkat hordoz, mert nem véletlen, hogy valaki az adott történeti-társadalmi helyzetben milyen irányban és arányban akarja a róla alkotott képet megváltoztatni, s a film kitűnően rögzíti ezeket az „elszólásokat”, gesztusokat, és ezáltal feltárulhat a jelenségek rejtett vagy leplezni kívánt oldala.

Az újabban készült lakodalomelemzések éppen az ilyen rejtett erővonalak, az egész bonyolultan szervezett társadalmi esemény rejtett szerkezetének feltárását tűzték ki célul, valamint a társadalmi szerkezet tükröződését tárták fel a rítus strukturális elemzése során.⁴⁴ Kiderült, hogy a rítus maga ellentétes (szembenálló) jelentésű elemek sorából épül fel, melyeknek viszonyai, illetőleg a közöttük létrejövő kapcsolatok a formális logika terminusaival leírható és rendszerezhető struktúrákat alkotnak, s a rítus belső (rejtett) struktúrája magyarázza a hagyományos tudásanyag kategóriáit. A lakodalmi ünnepély eseménysorozatát a strukturális leírások szekvenciákra bontják, és ezeknek az egységeknek a jelentéseit — a közösség számára érthető, illetve az elemzés által feltárt jelentéseket — próbálják feltárni.⁴⁵

⁴³GOFFMAN, E., 1959, 32; — l. a *performance*-ről és az *impression management*-ről adott leírásait. (Ez utóbbira különösen jó példa a 18-as fénykép!)

⁴⁴LARIONESCU, S., 1975; Le CRON FOSTER, M., 1981; METZGER, D.—WILLIAMS, G., 1963; EL GUINDI, F.—READ, D.W., 1979.

⁴⁵EL GUINDI, F.—READ, D.W., 1979, 773.

A következőkben igen sűrített leírásban felidézzük a lakodalom főbb eseményeit, melyek egyébként egybeesnek a film nagyobb egységeivel, az egy vagy több összefüggő epizódot magában foglaló szekvenciákkal.⁴⁶

– A bevezető képen a menyasszony anyjának nővére elmondja azt a verset, amelyet a vendégek meghívásakor szoktak mondani.

– A férfiak építik a sátrat az udvaron (ez alatt terítenek majd a vendégsereg részére).

– A kapu előtt feldíszített „májusfa” áll – a szerelemnek ezt a szimbólumát május elsején hajnalban állítják a fiúk a leányoknak (a lakodalom május első napjaiban volt!).

– Az előkészületekhez tartozik, hogy a lakodalom előtti napon a rokonok és szomszédok segítségével süteményt készítenek (kalácsot sütnek az udvaron álló kemencében – 1. kép).

– A férfiak disznót vágnak, a nők baromfit tisztítanak az udvaron (4. kép).

– A lakodalom meghívott vendégei süteményt, a lakodalmi ételekhez való nyersanyagot (lisztet, tojást, tyúkot, kalácsot) hoznak ajándékba (2. kép).

– A lakodalom előtti estén az asszonyok isznak, és vidáman énekelve gyúrják (3. kép), metélik a húslevesbe való tésztát.

– A menyasszony ágyneműjét, párnáit átviszik a vőlegényes házhoz, és ott szépen elkészítik („felvetik”) az ágyat (nász-ágyat).

– A lakodalom napjának délelőttjén egy idős asszony érkezik a házhoz, aki felöltözteti a menyasszonyt díszes esküvői ruhájába. Ez nem könnyű feladat, nagy szakértelmet igényel (7–9. kép).

– A menyasszony fejdíszé, a leány szüzességének szimbóluma és benne rontás ellen a rozmaringszál (7. kép).

– Közben a fiatal legények leskelődnek, elkészült-e már a menyasszony. Vendégek érkeznek, az asszonyok tortát (10. kép) hoznak.

⁴⁶Erdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a mexikói indián-és parasztközösségek lakodalmi szokásainak elemzése – a rítus tipológiai hasonlósága – miatt értékes tanulságokkal szolgálhat a magyar anyag leírásához. VÖ. METZGER, D. — WILLIAMS, G., 1963, 1096, ahol öt nagy szekvenciára bontotta a rítust.

– Megérkezik a kapuhoz a lakodalmas nép, ekkor az egyik „vőfély” – akinek szalagos, feldíszített bot a jelvénye (11. kép) – versben kér bebocsátást.⁴⁷ Az „örömanya”, a menyasszony anyja étellel, itallal kínálja őket.

– A menyasszony kikérése következik ezután, szintén versben mondva, majd a menyasszony búcsúja szüleitől, ezt a „násznagy” mondja helyette – újra versben.⁴⁸

– A lakodalmasmenet elindul a tanácsházára, ahol az anyakönyvvezető végzi el a hivatalos szertartást. Odafelé a menyasszonyt az egyik vőfély kíséri, nem a férje, a vőlegény pedig egyik nyoszolyólány szerepű unokatestvérével megy (13. kép).

– A menetben kakast visznek, a termékenység szimbólumát, és kalácsot osztogatnak az út szélén állóknak (12–16. kép).⁴⁹

– A házasságkötő teremben a jól ismert melódia, Mendelssohn Nászindulója a kísérőzene (a terem falán két „szocreál” stílusú festmény látható: az egyik fiatal párt gyermekkel ábrázol). A falu központjában nagy tömeg várja az ifjú házaspárt. A menyasszony édességet dobál a tömegbe.

– A menet visszaindul (17. kép), a vőlegény keresztanyja fogadja őket a kapuban mézes kenyérrel és kérdezi: Mit hoztál, méhet-e vagy darazsat? – Méhet! – a felelet. – Ha méhet, akkor jöhettek befelé, ha darazsat, akkor szálljatok kifelé! – A mézes kenyérbe beleharapnak.

⁴⁷A vőfélybotról idézzük egy másik lakodalomfilmből a vőfély – Őszi Ferenc – szavait, amikor a bot feldíszítése után a következő verset mondta a hagyományos vőfélyversek sorában: „Kedves menyasszonynak köszönetet mondok / Mert íme megnyertem amiért fáradok / Botom ékesíti a menyegző jele / Mellemen díszlik annak a címere” (Saját gyűjtés, 1972. Boldog, Heves megye.)

⁴⁸A menyasszony búcsúja a szülőktől, testvéreitől – a közhelyeket alkalmazó deákos versezet ellenére – mindig szinte érzelmeiktől átítatott pillanatai a lakodalomnak, sokan sírnak, s még a távolabbi rokonok, ismerősök is megkönnyezik a jelene-tet. Valószínű, hogy régebben fontosabb szerepe lehetett e mo-zzanatnak – ahogy ez még ma is így van a finn paraszti lakoda-lomban (vö. NENOLA-KALLIO, A., 1975). Ott a menyasszonysírató formájában próbálják feloldani azt a feszültséget, amit az a tény okoz, hogy a család, a kis közösség elveszti egyik tagját. A kutatás egyfajta beavatási rítusként értelmezi ezt a szokás-elemet.

⁴⁹Vö. ÉBNER Sándor, 1933, 70–71. A kakas szexuális jelkép.

– A kapu előtt állnak a hivatlan vendégek, akiket a menyasszony süteménnyel, a vőlegény borral kínál (20–21. kép).

– Az udvaron felállított sátor alatt megkezdődik a tánc, mulatozás. Az asszonyok kis köröket alkotnak, úgy táncolnak.⁵⁰

– Este 8 óra körül kezdődik a vacsora, amelynek minden fogásához külön verset mond a vőfély.⁵¹

– Az evés-ivás végeztével az egyik vőfély a menyasszonytáncra szólítja a vendégeket. Ezért a táncért fizetni kell – 100 és 500 forintokat adnak – (26–28. kép).

– Egy érdekes közjáték tánc közben: egy dobozban sok-sok papír közé csomagolt két kis babát adnak a menyasszonynak,⁵² akiket a tánc végén a vőlegény felkap és karjában visz a házba.

– A házból már megváltozott fejviseletben tér vissza a fiatalasszony, amit az egyik idősebb férfi rokon ad tudtul, mégpedig az asszonyka keresztapja, ezután eljárják a menyecske táncot.⁵³

– A lakodalom hajnalán az új asszonynak szalmából rakott tüzet kell átugornia⁵⁴ (29–30. kép).

⁵⁰A palóc asszonyok külön körtáncát más lakodalomban is megfigyelhettük (pl. Boldogon).

⁵¹A vőfélyvers szövege a húsleves behozatalakor: „Meghoztam a kakast egész taréjával / Ne baszkódjék mindég a szomszéd tyúkjával.” Más vidékek lakodalmi vacsorái is tele vannak szexuális utalásokkal, ilyen pl. a csigaleves – húsleves csigatésztával –, melyet egyetlen tányérből eszik a fiatal pár. Vő. SZATHMÁRI Ibolya, 1975, 603 (Hajdúszovát, Hajdú-Bihar megye).

⁵²A papírba csomagolt baba kibontásának szokáseleme megvolt a hajdúszováti lakodalomban is: vő. SZATHMÁRI Ibolya, 1975, 608.

⁵³A „lányfőtáncról” és a kontyolásról hiteles leírás található: VANKÓNÉ DUDÁS Juli, 1976, 204–206, a szintén palóc Galgácsáról. A menyasszonytáncról egy visontai parasztember életírásában olvashatunk: BALLA János, 1974, 292–293.

⁵⁴1937-ben láttak „menyasszonyporkolást” a palócoknál: „A kazári porkolás annyiban tér el a maconkaitól, hogy itt az egész lakodalmas nép részt vesz. Kivonulnak a falu melletti síkságra, tüzet raknak, énekelve az egész nász nép körültáncolja a tüzet, majd a menyasszonyt átugratják a tűzön.” – Két férfi vezette a tűz körül az ifjú asszonyt, az öregebb „a szomszéd ember volt, Cikora József, a fiatalabb pedig az én bátyám, a menyasszony keresztapja, Vas János” – részlet az örömanya, Komár Sándorné leveléből (GÖNYEI Sándor—SZENDREY Ákos, 1937, 307).

– Következik a párnalopás. A vidám és italos vőfélyek ellopják a nászágyból a párnákat és elviszik a kocsmába, hogy ott még égyet mulassanak.

– Sokan maskarába öltöznek, a férfiak női ruhát, a nők néhányan férfi ruhát vesznek magukra. A mulatás obszcén szólások, viccek és gesztusok (pl. a tojást törnek egymás fején) kíséretében folyik (31–33. kép). Még egy kis álbabát is magukkal visznek, világos utalásként arra, hogy mint annyi más szimbólum a lakodalom folyamán, ez is az ifjú pár termékenységét kívánja analógiás uton biztosítani.

– A lakodalom a kocsmai mulatozással zárul (34. kép).

– A film utolsó képe pedig a templomtornyot mutatja, mintegy utalásként arra, hogy a vallási szertartás elmaradt ebből a sok régies és egyúttal sok új elemet furcsán keverő lakodalomból.

Kódok és események

A népszokás-film fontosabb „eseményeinek” ilyen felidézése nagyjából megegyezik a szokások régi stílusú leírásával, melyekből oly sok olvasható a hazai néprajzi szakirodalomban. A továbbiakban az *eseményt* mint a szokáskutatás terminológiai szótárába beépítendő szakkifejezést kívánjuk használni, mégpedig abban az értelemben, hogy az esemény egy összefüggő, de jól elkülöníthető cselekvéssor a szokás egészén belül – pl. a menyasszony felöltöztetése vagy a tűzugrás. Kiindulásunk alapjául az a megfigyelés szolgált, hogy az egyes események során mindig más-más kód játszik főszerepet: hol az ének, hol a tánc, hol a beszéd, majd az ételek vagy a ruházat – mint kódok vagy „nyelvek” – kap nagyobb hangsúlyt, vagyis ezek hordozzák a kulturális üzenet legfontosabb részét, természetesen sohasem egyedül, hanem egymást kiegészítve.

Úgy gondoljuk, hogy ez a szemlélet segít megérteni az események funkcióját a lakodalom egészében, felfogni a jeleneteknek a közösség számára adott értelmét.

Az ilyen kódközpontú leírás szemiotikai szempontból pragmatikainak nevezhető, mert elsősorban a jeleket használó közösség cselekedeteit, reagálásait tartja szem előtt, vagyis a jel és használója közötti viszonyt próbálja megérteni. (Ezért most terjedelmi okokból nem az elemzést, hanem csak a végeredményt adjuk – magukat az elhangzott szövegeket, dallamokat ezúttal elhagyjuk!) Meg kell itt jegyezni, hogy a fentebb javasolt kódfelosztás kiegészítéseképpen érdemes külön „nyelvként” felvenni a tárgyakat (egy tárgykódot), köztük az öltözet, illetőleg az ételek csoportját, valamint a térhasználat jelrendszerét, melyek is – főként a lakodalomban – a közösség számára különösen fontos jelentések hordozói lehetnek. A szokás egyes eseményeiben tehát mindig több kód együttesen szerepel, de ezek közül egy mindig domináns szerepet visz. A következőkben néhány fontosabb, egymással rendre szembenálló mozzanat kiemelésével, egyben a kódok további lebontásával, talán rá tudunk világítani a lakodalmi ceremónia egyes részleteinek mélyebb társadalmi és/vagy szimbolikus jelentésére.

A lakodalom előkészítése – tekintettel a várható nagyszámu vendégre – elsősorban az ételek elkészítését jelenti. A szalagfonatos kalácsot (talán ez is termékenység szimbólum), az aszszonyok készítik, és az *udvaron* kint álló kemencében *reggel sütik*, a másik tésztafélét, a sok tojásból (szintén a termékenység jelképe) és lisztből készülő levestésztát *este* készítik bent a *házban*, majd *kifőzik*.⁵⁵

A húsok előállításánál is jól megfigyelhető oppozíciókat találunk: a disznóölés a *férfiak* nagy munkája (noha az asszonyok is segítenek), ebből lesznek a *sült* húsok, míg a *főtt* apró szárnyasok elkészítése a *nők* dolga. Érdekes az ajándékok megoszlása aszerint, hogy kitől származnak: a közeli rokonok még a lakodalom napja előtti napon elhosszák a többnyire *nyers* anyagokból (tojás, liszt) és élő csirkéből álló ételajándékukat. Míg

⁵⁵A kalács (édes), a levestészta (sós), és készítésének, valamint felhasználásának jól érzékelhető oppozíciói egymással összefüggő sorozatokat alkotnak. Az ünnep, illetőleg a hozzákapcsolódó rítus egyik funkciója, hogy az egymással szemben álló, ellentétes minőségek (vagy csoportok, mint amilyen a menyasszony és a vőlegény családja, rokonsága) között közvetítsen.

más hivatalos vendégek csak akkor hozzák magukkal a *készen* vásárolt tortákat és italt, amikor a lakodalmas házhoz jönnek. A közeli rokonok tehát a *húshoz* járulnak hozzá, míg a távolabbi ismerősök és barátok az *édességhez*.⁵⁶

Különös szokásesemény a párnák áthozása a lakodalom *reggelén* a fiatalok lakhelyére, amivel a párnák *ellopása* áll szemben a lakodalom utáni éjszakán (hajnalban). A párnák diszítettsége (és talán számuk: régebben kilenc) jelzi különleges szerepüket — egyben a fiatal pár termékenységét is jelképezheti.

Míg a reggelt az ételkód (az ételek elkészítése) dominanciája jellemzi, a délelőtti események csúcsa a menyasszony felöltöztetése, vagyis a ruhakód kerül előtérbe (azon belül is a fejviselet elkészítése a rontás elleni rozmaringgal). Az ünnep egyik lényeges jegye annak kimutatása, miként változunk át az egyik állapotból (társadalmi státusból) a másikba, tehát a többszöri átöltözésnek ezért van olyan jelentős szerepe; a külső jegyekkel ugyanis ezt látványosan lehet megjeleníteni.

A lakodalmas nép megérkezése — mint a szokásoknak egy jól körülhatárolható szekvenciája — szemléletes példa a jelenségek „többnyelvűségére”, az egymás mellett funkcionáló kódokra. Szerepelnek itt különleges *ruhájú* és jelvényekkel ellátott vőfélyek, a lakodalmi ceremónia mesterei. A *verbális* kódban egy beköszöntő verzeset szólal meg, az ételek közül az apró, édes süteményeket *kínálják*, ez utóbbi mozzanat egy fontos társadalmi *gesztusként* szemlélhető, amely később még többször előtérbe kerül.

Külön kell szólni a lakodalom proxemikájáról. A tér ünnepi használata ugyanis fontos és állandó kísérőjelensége a lakodalmi ceremóniának. Így az egyes cselekvések hol *bent* a házban, hol *kint* az udvaron játszódnak, vagy egyenesen az udvaron *kívül*, azaz az utcán, melyet a kapu választ el a *belső*, még a házhoz tartozó tértől (a hívatlan vendégek a kapun kívül állnak, a meghívottak belül vannak). A lakodalmas menet a menyasszonyért jövet is megállt a kapu előtt, és akkor is, amikor már az esküvő után érkeztek haza. A kapu, de még inkább a küszöb, határjelle-

⁵⁶A hús-édesség oppozíció jelentéséhez l. HOPPÁL Mihály, 1981.

ge miatt egyfajta területen kívüliséget élvez. A keleti szlávok lakodalmi szokásainak térstruktúráját igen alaposan elemezték, s megállapították, hogy a helyváltoztatás terminusaiban le lehet írni a lakodalom eseményeinek szüzséjét.⁵⁷ A tér modelláló szerepe igen fontos, és tulajdonképpen csak a rítus életre kelteése során nyer értelmet; pl. a kintiek-bentiek, a mozgásban lévők-mozdulatlanok, a hivatalosak-hívatlanok, az ülők-állók oppozícióSORAIBAN hordoz jelentést. Azonkívül a térszerkezetben mindig megkülönböztethető egy központi és egy periferiális jelentőségű tér, amelyhez a közösség (és a rítus) szempontjából fontos, illetőleg kevésbé fontos események kötődnek.⁵⁸

A lakodalmi ülésrend mindig és mindenhol a tér jelképes használatáról tanúskodott – a fő helyen természetesen az ünnepi esemény főszereplői és a legrangosabb vendégek ültek, míg az asztal vége felé a távolabbi rokonok, barátok, ismerősök foglaltak helyet (vö. 22., 24. kép). Az ülésrend ilyen szabályozott és szimbolikus jelentősége napjainkban sem csökkent, hiszen a mindennapok gyakorlata újratermeli ezeket a mintákat.

A lakodalmi menet is jó példája a többszörös kódolásnak: a zene és az ének, esetleg még a tánc is, továbbá az ünnepi ruha viselet együttesen szerepelnek. S ami talán a legfontosabb a menetben, a térstruktúra megszervezése. A menet élén a menyasszony halad, de nem a vőlegénnyel – csak visszafelé jönnek együtt (vö. 13., 17. kép). Utánuk a vőfélyek és nyoszolyólányok következnek, majd a rokonság, szigorúan a rokonsági fok szerinti sorrendben, tehát a térbeli távolság éppúgy a rokonság fokát jelzi, mint az asztalnál az ülésrend.

Érdekes részlete a lakodalmi menet eseményeinek két ajándékosztó gesztus. Az első: a menethez nem tartozók, az út mentén álldogáló nézők megkínálása *odafelé* menet a tanácsházára. Erre a feladatra egy *idősebb* asszonyt kértek meg. (A kakasvivő asz-

⁵⁷BAJBURIN, A.K.—LEVINTON, G.A., 1978, 88. A határon levő tárgyak különleges szerepét jól jelzik a lakodalmi rítusnak azok a mozzanatai, amelyek kapu bezárásának motívumához vagy a menyasszony küszöbön való átemeléséhez fűződnek – egyben ezek a hangsúlyozott mozzanatok jelzik az egyik társadalmi állapotból a másikba való átmenet rítusát.

⁵⁸NIEDERMÜLLER Péter, 1981. A szociofugális és szociopetális térorientáció fogalmához l. HALL, E.T., 1963.

szonnyal együtt mindketten a Páva-kör tagjai voltak, olyanok, akik fiatal korukban bizonyára látták ezt a szokást.) A másikra a hivatalos esküvő után került sor, amikor *visszafelé* indult a menet: a *fiatal* menyasszony a tömeg közé apró, csomagolt édes-séget dobált. Mindkét esetben egyértelmű a gesztus jelentése: a bőség mutatása, valamint a kellemes „édes” élet biztosítása.

Amikor a menet visszaérkezett a lakodalmas házhoz, az ifjú párt a vőlegény keresztanyja fogadta a *kapuban* mézes kenyérrel (újra édesség!) és azzal a kérdéssel, hogy szorgalmas, dolgos méhet vagy pedig haszontalan, csípős darazsat hozott-e a fiú a házhoz. A fiataloknak bele kell harapniuk a kenyérbe: a jelentés itt is világos, édes szájjal kell hogy belépjenek az új életbe.

A késő délutánt az udvaron levő sátor alatti ivás és tánc tölti ki. A ruhaviselet fontos szerepet játszott ez alkalommal, mert jelezte a Páva-körhöz, vagyis a menyasszonyék szűkebb baráti köréhez tartozást. Ezért ők aztán többnyire együtt táncoltak és énekeltek, elválva azoktól, akik már nem tudtak jól *csárdást* táncolni, sem énekelni – a hagyományos kultúrától való távolodásukat mai, modern konfekcióruházatuk is jól jelezte. A tánc délután még csoportos tánc volt, vacsora előtt már párokban táncoltak, ezzel szemben állt az éjjeli menyasszonytánc, amikor csak a menyasszony táncolt egy-egy partnerrel.

Úgy körülbelül este 7 órakor érkezik egy népes vendégcsoport, aminek „hérész” a neve. A menyasszony rokonai – ajándékot hoznak. Az ajándék – mint tárgyi kód – egyik kifejeződése, igen érdekes jelenségcsoportja a lakodalomnak. Az ajándékok a következőképpen osztályozhatók: tárgyak és ehető ajándékok (hús, étel-ital, édességek, pl. torták és aprósütemények). A „hérész” csoport tagjai – tehát a közeli rokonok – a háztartáshoz szükséges apróbb-nagyobb használati tárgyakat hozzák. A pénz ajándékot a lakodalom többi résztvevőjétől várja a menyasszony és családja. A pénzből a háztartás nagyobb beruházásait: a jég-szekrényt, a televíziót, a mosógépet vásárolják majd meg.

A lakodalom egyik fénypontja a *bőséges* vacsora, régi szóval a lakoma. Az ételkód kerül itt előtérbe. Az ünnepi ételek: a húsleves, sok *főtt tésztával* és *főtt hús*, végül pedig a *sült*

húsok, sok helyen elmaradhatatlan a töltött káposzta. A főtt-sült oppozíció egyben *szárnyashús*—*dísznőhús* szembenállást is takar. Az ételek sorát *édes sült tészták* zárják. A vacsorához nem túl erős bort isznak (és csak újabban sört), míg a hajnali kocsmai mulatozás itala az erős pálinka.⁵⁹

A vacsorán felszolgált ételeket verbális szövegek elmondása kísérte, minden fogást egy-egy rövid, humoros versike, amelyet az egyik vőfély mondott el.

Éjfél közelgett már, amikor a bőséget, a család gazdagságát megmutatni akaró vacsora után kezdetét vette a menyasszonytánc. A zenekar egy meghatározott dallamot játszik, a vőfély bekonferálja az eseményt, majd egy másik vőfély kikiáltja, hogy: „Eladó a menyasszony!” Mindenki, aki táncolni akar a menyasszonnyal, pénzt fizet azért a néhány lépésért, amit vele táncolhat. A táncolás sorrendje, ha nem is szigorúan kötött, de nagyjából követi a rokonsági fokozatokat. Pontosabban: nem illik egy falubeli ismerősnek, barátnak addig táncolni, amíg a rokonok forgatják az asszonykát. A pénz ajándék nem annyira szembetűnő, mint a tárgyi ajándék, de azért tekintélyes összeg gyűlik össze ilyenkor. Az utolsó tánc a vőlegényé, aki karjában kiviszi, mintegy elrabolja a menyasszonyt. Beviszi a házba, ahonnan már felkontyolva, az asszonyokra jellemző hajviselettel és asszonyi fejkendőben jön ki, vagyis a ruha változása jelzi ismét a státuszváltozást: asszony lett a lányból.

Ezután következik a rítus legérdekesebb eseménye, a korahajnali „menyasszonyporkolás” vagy „tűzugrás”.⁶⁰ A kapun kívül, az utcán szalmából apró tüzet csinálnak, melyet néhányszor kö-

⁵⁹METZGER, D.—WILLIAMS, G., 1963, 1089—1090: az italok megkülönböztető jegyei között a következő ellentétpárokat állapította meg: édes—keserű, alkoholos—nem alkoholtartalmú, különleges minőségű—közönséges, drága—olcsó, gyári—otthon készített, üvegből, pohárból isszák.

⁶⁰„Tréfás palóc gondolkodás hatja át a lakodalom többi jeleit is ... éjszaka menyasszonyporkoláshoz 'sütik' a menyasszony máját, hogy *eljenjen a jány szaga*.” (ÉBNER Sándor, 1933, 70—71.) Világos az utalás a rítus tisztító jellegére. Az utóbbi években végzett gyűjtések még mint élő, pontosabban újra feléledő szokásról számolnak be: vö. P. MADAR Ilona, 1981; LAMPLAND (1977) részletesen elemezte a szokást. Tipológiai párhuzamként megemlítjük, hogy a régi orosz lakodalomban is megvolt a tűzön való áthaladás rítusa (BAJBURIN, A.K.—LEVINTON, G.A., 1978, vö. a 37. sz. jegyzet).

rültáncol az új asszony a keresztapjával és egy idősebb szomszéddal, majd háromszor átugorja a tüzet (29., 30. kép). A tűz tisztító, gonosztávoltartó jelentése közismert, itt is erről van szó, továbbá arról, hogy a házhoz tartozó tűzzel, de nem a házhoz tartozó területen végzik el a megtisztítás műveletét, a fiatalasszony tehát tisztán kerül a házasságba.

Edmund LEACH az ünnepi rítusok eseménysorainak (a szekvenciáknak) az univerzális nyelvtanát próbálta megállapítani, amikor feltételezte, hogy minden ilyen szokás négy fő részből áll: 1. a szakralizáció; 2. a marginális helyzet; 3. az „újjászületett” egyén deszakralizációja; 4. visszatérés a világi életbe.⁶¹ Ha a lakodalom idő- és térszerkezetét egymásra vetítjük (kiegészítve néhány más kóddal), akkor azt találjuk, hogy ez az általánosnak tételezett szekvenciastruktúra megvan a magyar – a kisterenyei – anyagban is. Vegyük sorra: 1. Délelőtt kb. délig tart otthon a menyasszony felöltöztetése, mintegy felszentelése a rítusra – a tiszta fehér ruha jelképezi ezt az állapotot. 2. A marginális helyzet az, amikor elhagyja a szülői házat – *úton* van a *szent hely*, a templom (vagy a hivatal) felé, ahol a „beavatás”, az esketés, a társadalmi státus megváltozása bekövetkezik. Ez délután történik, s nem véletlen az út, a kapu és a küszöb hangsúlyozása ezekben a szekvenciákban. 3. Az egész helyzet deszakralizációja megkezdődik a táncsal, folytatódik az evés-ivással, hogy aztán a tűzugrásban érje el tetőpontját. Ebben a szekvencionális kontextusban nyer igazán értelmet a tűz megtisztító erejű rituális metaforája. Erre éjfélkor, illetőleg valamivel utána vagy hajnalban került sor, mégpedig már nem a házhoz tartozó, de közeli téren. 4. Végül az utolsó mozzanat a rítus szakrális jegyeinek fokozatos megszüntetése. A lakodalom másnapjának hajnalán egyes férfiak női ruhában, néhány asszony

⁶¹Idézi SCHWIMMER, E.G., 1979, 223. – E. LEACHnek *Rethinking Anthropology* c. művére utalt a szerző.

pédig férfi ruhába öltözik.⁶² Részeg, paradisztikus menet indul a kocsmá felé szamaras kocsin a menyasszony ellopott párnáival, hogy ott még egy utolsót mulassanak. A *bisztró* elé érve egymás fején tojásokat törnek el a nőnek öltözött legények, míg az egyik menyasszonynak öltözött férfi egy pólýába csavart játék-babát szorongat. Összefoglalva: a következõ ellentétpárok hordozzák a közösség számára is fontos jelentéseket.⁶³

Szekvencia	Idő	Tér	Egyéb kódok
szakralizáció	délben	házban bent	öltözet (ünnepi fehér ruha)
marginális helyzet	délután	úton, szent hely, templom	menetoszlop proxemika
deszakralizáció és újjá-születés	éjfélkor	ház előtt, kint	körben állnak proxemika
visszatérés a világi életbe	hajnalban	nyilvános úton, hely, kocsmá	öltözet (köznap-i álöltözet)

1. táblázat. A lakodalom kódjainak, valamint az ünnepi rítusok Leach-féle univerzális nyelvtani kategóriáinak egymásra vetítése

Természetesen további kódok besorolásával lehetne folytatni a táblázatot, de talán ebből a vázlatos leírásból is kiderült, hogy a kódokra koncentráló leírással a szokások olyan részleteire és olyan jelentéseire lehet rámutatni, amelyekre korábban kevesebb figyelmet fordított a kutatás.

⁶²A maskurák megjelenése a lakodalom másnapjának hajnalán (vagy már éjfél körül) az ország más területeiről is ismert, vö. SZALAY Emőke, 1973, 379, valamint SZATHMÁRY Ibolya, 1975, 608–610. – Az újabban gyűjtött adatok azt sejtetik, hogy a lakodalom formalitásokkal teli első része után a rítus végén fontos szerepe van a maskarába öltözésnek, amely mintegy megcseréli a nemek közötti szerepeket, ezt jelzik a transzvesztita mozzanatok.

⁶³„... meaning systems are relevant insofar as they are related to social production” (SCHWIMMER, E.G., 1977, 171). – A szembenálló jelhalmazok a jelentéshordozók: „... a sign is always a member of a set of contrasted signs which function within a specific cultural context” (LEACH, E., 1976, 13).

Befejező megjegyzések az etnoszemiótika
feladatairól

A lakodalmi ceremónia komplex szövegének elemzéséből – úgy gondoljuk – láthatóvá vált, hogy a kulturális jelenségek legtöbbször kódok szövevénye, tehát az etnoszemiótika által leírt plurikodalitást mindig figyelembe kell venni. Mégis mire lehet felhasználni ezt a kódcentrikus szemléletet? – merülhet fel a kérdés.

Mint arra dolgozatunk bevezetőjében már utaltunk, ezzel a kódokra koncentráló etnoszemiótikai megközelítéssel kitűnő esz-közt nyerhetünk: 1. a népszokások tipológiai és összehasonlító vizsgálatához; 2. általában a kultúratipológiához. Különösen ez utóbbi probléma van kapcsolatban a dolgozat elején általunk is érintett kérdésekkel, pl. a kódhierarchia problémájával. Nem elégséges annak egyszerű megállapítása, hogy vannak szöveg-orientált, illetve szabályorientált kultúrák. Egy alaposabb tipológia elkészítésének minimálisan a következő lépéseket kell tartalmaznia: 1. a szövegek összevetése; 2. a „grammatikai” szabályok összehasonlítása; ez tulajdonképpen a szövegfelépítő kódok belső törvényszerűségeinek vizsgálata; 3. a kódok hierarchiájának megállapítása; 4. tipológiai jellemző lehet, hogy az adott kultúrák hány (és melyik) kódot veszik igénybe az egyes kulturális jelenségek kommunikálásakor; 5. valamint az is, hogy az egyes kódok mikor és hányszor visznek domináns szerepet. A felsorolást bizonyos mértékig lehetne folytatni, a fontos itt mégis annak megállapítása, hogy a kódhasználat vizsgálatából az derült ki, hogy a kultúra mindig paradigmákkal dolgozik. Többszörösen biztosítja a fontos üzenetek biztonságos átvitelét.

Az etnoszemiótika egyik kulcsfogalma, amint láttuk, a kódok pluralitása, ez a fajta analízis pedig rávilágít a különböző kódok közötti hierarchiára.⁶⁴ Fényvet a kódok közötti különbségekre, a kultúrában betöltött szerepükre, fontosságukra az a

⁶⁴LOTMAN világosan megfogalmazta „One must bear in mind the fact that the structure of the hierarchy of cultural codes in an important aspect of their characteristics.” (1973, 1214).

tény, hogy hányszor kerülnek felhasználásra, hányszor van domináns funkciójuk az adott népszokásban, illetőleg általában a társadalmi események során. Láttuk, hogy minden kódhoz meghatározott viselkedési mód tartozik, ezek a viselkedési típusok tulajdonképpen a kultúrában intézményesült „társadalmi technikák”.⁶⁵ Ezeknek a társadalmi technikáknak a vizsgálata az etno-szemiotika egyik feladata. Nem az ajándékot, hanem az ajándékozást kell vizsgálni, nem az egyedi jelet, de a teljes társadalmi folyamatot; vagyis nem az egyes táncot, hanem a táncolást, nem az ételt, hanem az étkezést, nem az egyedi szöveget, hanem a kommunikációt.

Az a jól rendezhető struktúra, amely a kódcentrikus elemzésből kirajzolódik, jó eszköze lehet az összehasonlító elemzésnek, olyan segédeszköz, amely az egységes szempontok alkalmazásával járulhat hozzá az egzakt összehasonlítás módszerének kimunkálásához.

Kódok		A lakodalom időtartama, óra																										
		6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	1	2	3	4	5			
Tárgy	Ruha	köznapi	+																									
		ünnepi					+	+																		+		
	Étel, ital	étel				+	+																					
		ital		+																							+	
Tér	Egyéni	ház																										
		udvar																										
	Köztér	profán																										
		hivatalos																										
Akción	Gesztus	egyén végzi																										
		közösségi																										
	Tánc	egyéni																										
		közös																										
Hang	Verbális	próza																										
		vers																										
	Zene	ének																										
		hangszeres																										

2. táblázat. A lakodalmi kódok hierarchiája

Egy másik, nem elhanyagolható szempont pedig az, hogy ha elkészítünk egy ilyen táblázatot, amelyen feltüntetjük egyrészt az összes kódokat, másrészt azt, hogy a népszokás – jelen esetben a lakodalom – folyamán mikor melyik kód a domináns, akkor ezzel egy igen egyszerű és igen érzékeny összehasonlító

⁶⁵ZOŁKIEWSKI, St., 1975.

módszerhez juthatunk. A kirajzolódó görbék alakjának eltérései mutatják a különbségeket, a táji vagy akár távolabbi kulturális egyezéseket, sőt végső soron néhány univerzálé jellegű vonást is.

Végül talán felvethető az a módszertani javaslat, hogy nemcsak a népszokások írhatók le a kódok terminusaiban, hanem bármilyen más mai társadalmi esemény is.⁶⁶ Ahhoz, hogy valamely cselekvéssor vagy esemény társadalmilag jelentőssé váljon, *ritussá* kell lennie, ritualizálódnia kell. Így volt ez a középkorban, s így van ez ma is. A bevezetőben említett társadalmi praxisnak ilyen etnoszemiotikai elemzése, és külön a pragmatikai szempontok érvényesítése mutatják az etnoszemiotika hozzájárulási lehetőségeit az általános kultúrákutatáshoz.

Végül még egy utolsó kérdés: van-e valamiféle speciális feladatköre az etnoszemiotikának? Erre a kérdésre két válasz lehetséges: az első egy tisztán tudományos célkitűzés lehetősége, a másik az alkalmazott etnoszemiotika irányába mutat. Vegyük e lehetőségeket sorjában. Amint az valószínűleg már az eddig elmondottakból is kiderült, az etnoszemiotika — úgy tetszik — az etnológia, illetőleg az etnográfia fejlődésének egy új szakaszát jelenti. A jövőben pedig ez fogná össze a nonverbális, a tárgyi, a proxemikus és természetesen a korábban is alaposan kutatott verbális, illetőleg zenei kódok vizsgálatát.⁶⁷ Tulajdonképpen a kultúrában létrehozott mindenfajta szöveg megalapozott leírását tekintjük célnak, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan azt a nyelvi szövegek elméletének megalapozásakor tették, mi egy kulturális szövegelmélet kiépítése felé kívánunk haladni.⁶⁸

⁶⁶Az angolszász szociálantropológia a „social event” kifejezést használja ebben az értelemben. Társadalmi eseménynek tekinthető pl. egy születésnap, összejövetel, egy fogadás, de egy nemzetek közötti labdarúgó-mérkőzés vagy egy államfő fogadása is. Gondoljunk a ruházati jelek, uniformisok, a térbeli elrendeződések, a sorrend fontosságára, a felhangzó ágyúlővések, sípjelek és himnuszok, a szóbeli üdvözlések és kézfogások gesztusaira, de tovább lehetne sorolni a megegyező jelenségeket, amelyek mind-mind besorolhatók az általunk felvett négyféle kód valamelyikébe. Ki fog derülni, hogy általános felépítésüket tekintve mennyire mélyen hasonlítanak ezek a társadalmi események.

⁶⁷HOPPÁL Mihály, 1971; 1972; 1977.

⁶⁸Vö. PETŐFI, S.J., 1974; valamint PETŐFI, S.J.—RIESER, H. (eds), 1973.

Az „alkalmazott” etnoszemiótika – legalábbis elméleti szempontból – szemben áll az előbbi „tisztá” tudományos megközelítéssel. Mint arra már korábban, a „társadalmi kódok” ismertetésénél utaltunk, ezek nélkül a kultúra megértése aligha lehetséges.⁶⁹ A kultúra társadalmi funkcionálásának jobb megértéséhez járul hozzá ez a kódközpontú szemlélet, és néhány gyakorlati probléma megoldásához is segítséget adhat (pl. az összehasonlító és tipológiai kutatásban), valamint a tömegek kulturális fel-emelésében, ami különösen fontos egy olyan korszakban, „amikor a kultúra funkcionális egysége már széttörött”⁷⁰ A jövőben nagy szükség van a mindennapi élet szemiózisának kutatására, a társadalom életét mozgó jeleknek mint erőknél⁷¹ vizsgálatára, hiszen a szemiotika – s azon belül az etnoszemiótika – *par excellence* társadalomtudomány,⁷² mert csak így válhat valóban előre vivő, termékenyítő hatású metaelméletté az etnográfia (etnológia) és a folklórisztika számára.

Irodalom

ARDENER, E.

1971 *Introductory Essay*. In: *Social Anthropology and Language IX—XII*. (Ed.: ARDENER, E.) London.

BAKÓ Ferenc

1955 *Felsőtárkány község lakodalmi szokásai*. Ethn. LXVI. 345—408.

BAJBURIN, A.K.—LEVINTON, G.A.

1978 БАЙБУРИН, А.К.—ЛЕВИНТОН, Г.А., К описанию организации пространства в восточно-славянской свадьбе. In: *Русский народный свадебный обряд: исследования и материалы*. (Ред.: ЧИСТОВ, К.В.—БЕРНШТАМ, Т.А.) 89—105. Москва.

BALLA János

1974 *Életírás*. In: *Emlékül hagyom...* (Szerk.: HOPPÁL Mihály—KÜLLÖS Imola—MANGA János) 259—309. Bp.

⁶⁹LOTMAN, Ju.M., 1973b, 1214. „social codes”-nak nevezi a különböző jelrendszereket. Érdekes megjegyezni, hogy ő csak a nyelvel és az épülő „másodlagos jelrendszerekkel” foglalkozik, s írásaiban alig érintette a többi „elsődleges jelrendszert”, mint pl. a ruha, az étkezés, a gesztusok jeleit.

⁷⁰VITÁNYI Iván, 1974, 4.

⁷¹HORVÁNYI Özséb (1975, 273) a köznapi szemiózis kutatását sürgeti.

⁷²VOIGT Vilmos, 1977.

- BARTHES, R.
1967 *Elements of Semiology*. New York.
- BOHANNAN, P.
1972 *Rethinking Culture. A Project for Current Anthropologists*. *Current Anthropology* No 14. 357—365.
- BOUISSAC, P.
1976 *Circus and Culture. A Semiotic Approach*. (Advances in Semiotics 2.) Bloomington.
- BRINGÉUS, N.A.
1978 *Past — A Traumatic Experience?* København.
- DOLGIN, J.L.—KEMNITZER, D.S.—SCHNEIDER, D.M. (eds)
1977 *Symbolic Anthropology. A Reader in the Study of Symbols and Meanings*. New York.
- DOUGLAS, M.
1970 *Natural Symbols*. New York.
- ÉBNER Sándor
1933 *Váltókakas és váltókalács a palóc lakodalomban*. *Ethn.* XLIV. 70—71.
- ECO, U.
1971 *A Semiotic Approach to Semantics*. *Versus* No 1. 21—60.
1973 *Segno*. Milano.
1974 *A látás szemiológiája*. In: *A mozgókép szemiotikája*. (Szerk.: HOPPÁL Mihály—SZEKÚ András) 117—167. Bp.
1977 *Peirce and Contemporary Semantics*. *Versus* No 4. 49—72.
- EL GUINDI, F.—READ, D.W.
1979 *Mathematics in Structural Theory*. *Current Anthropology* No 20. 761—790.
- ESPELAND, W.J.
1978 *The Master of Ceremonies' Role in a Norwegian Peasant Wedding*. København.
- FIRTH, R.
1973 *Symbols: Public and Private*. Ithaca.
- GOFFMAN, E.
1959 *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, New York.
- GÖNYEY Sándor—SZENDREY Ákos
1937 *A "Gyöngyös Bokréta" újabb hitelesített számai*. *Ethn.* XLVIII. 303—307.
- GREIMAS, A.J.
1971 *Reflexions sur les objets ethnosemiotique (Manifestations poétique, musicale et gestuelle)*. *Papers of the SIEF-Congress*. (Mimeo) Paris.
- GYÖRGYI Erzsébet
1962 *Házasságkötés és szokásköre a bukovinai székelyeknél*. NK. VII. 5—93.
- HALL, E.T.
1963 *A System for the Notation of Proxemic Behavior*. *American Anthropologist* No 65. 1003—1026.
- HOPPÁL Mihály
1971 *Jegyzetek az etnográfiai szemiotikához*. In: *Népi kultúra — népi társadalom*. V—VI. 25—43. Bp.
1972 *Gesztus-kommunikáció*. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*. VIII. 71—84. Bp.
1977 *Bevezetés az etnoszemiotikába*. In: *Népi kultúra — népi társadalom*. X. 45—72. Bp.
1981 *Elosztás és egyenlőség*. MTA I. Oszt. Közl. XXXII. 1—2. sz. 139—154.

- HOPPÁL Mihály — SZEKFŰ András (szerk.)
1974 *A mozgókép szemiotikája*. Bp.
- HORÁNYI Özséb
1975 *Culture and Metasemiotics in Film*. *Semiotica* XV. 265–284.
- IVANOV, V.V.
1973 *The Category of Time in Twentieth Century Art and Culture*. *Semiotica* VIII. 1–45.
- JÓZSA Péter
1977 *A filmkép mint logikai operátor*. *Magyar Filozófiai Szemle* 1. sz. 72–93.
1978 *Négy Jancsó-film jelrendszerének néhány mozzanata*. In: *A társadalom jelei*. 76–109. Bp.
- KELEMEN János
1974 *Semiotics and Culture*. Working Paper for the Semiotic Symposium in Tihany, Hungary. (Mimeo) Bp.
- LAMB, S.M. — MAKKAI, A.
1976 *Semiotics of Culture and Language*. *Current Anthropology* No 2. 352–354.
- LAMPLAND, M.
1977 *Burning away the Dawn. A Symbolic Analysis of Hungarian Wedding Rituals*. Summa Thesis. University of Minnesota. (Manuscript)
- LARIONESCU, S.
1975 *Language, Fonction et Structure dans le Modèle de Mariage Roumain*. In: *Amour et Mariage en Europe* (Actes du colloque international). 61–66. Liège.
- LEACH, E.
1961 *Rethinking Anthropology*. London.
1976 *Culture and Communication. The Logic by which Symbols are Connected*. Cambridge.
- Le CRON FOSTER, M.
1981 *Restructuring Structuralism*. Paper for ICAES Inter-congress. (Mimeo) Amsterdam.
- Le CRON FOSTER, M. — BRANDES, S.H. (eds)
1980 *Symbol as Sense. New Approaches to the Analysis of Meaning*. New York.
- LÉVI-STRAUSS, Cl.
1963 *Structural Anthropology*. New York.
1966 *The Culinary Triangle*. *Partisan Review* No 33. 986–995.
- LOTMAN, Ju.M.
1970 ЛОТМАН, Ю.М., Стати по типологии культуры. Тарту.
1971 *A kultúra tipológiájának problémájához*. *Valóság* 1. sz. 89–94.
1973a *Szöveg—modell—típus*. Bp.
1973b *Different Cultures, Different Codes*. *Times Literary Supplement* (oct.) 1213–1215.
- MALTESE, C.
1970 *Semiologia des messaggio oggettuale*. Milano.
- P. MADAR Ilona
1981 *Zobor-vidék társadalma*. (Kézirat.)
- MARANDA, P.
1972 *Introduction*. In: *Mythology*. *Penguin Modern Sociology Readings* 7–20. Hammondsworth.

- MESNIL, M.
1974 *Trois essais sur la fête. Du folklore à l'ethnosemiotique.* Bruxelles.
- METZ, Ch.
1974 *A denotáció problémái.* In: *A mozgókép szemiotikája.* (Szerk.: HOPPÁL Mihály — SZEKFŰ András) 73-99. Bp.
- METZGER, D.—WILLIAMS, G.
1963 *A Formal Ethnographic Analysis of Tenejapa Ladino Weddings.* *American Anthropologist* No.65. 1076-1101.
- MORRIS, Ch.
1938 *Foundation of the Theory of Signs.* Chicago.
1946 *Sign, Language, and Behavior.* New York.
- NÉMETH Imre
1966 *Szokás-forgatókönyv-szerep.* *Valóság* 10. sz. 50-58.
- NENOLA-KALLIO, A.
1975 *Balto-Finnic Wedding Laments.* In: *Amour et Marriage en Europe (Actes du colloque international).* 241-247. Liège.
- NEWALL, V.
1976 *A szimbolikus antropológia londoni iskolája.* *Ethn.* LXXXVII. 432-437.
- NIEDERMÜLLER, P.
1981 *A szokáskutatás szemiotikai aspektusai.* In: *Folklór tanulmányok* (Szerk.: HOPPÁL Mihály) 177-200. Bp.
- OSOLŠOBE, I.
1974 *Divadlo, ktere mluvi, zpívá a taneí.* (The Theatre which Speaks, Sings, and Dances). Praha.
- PETŐFI, S.J.
1974 *New Trends in Typology of Texts and Text Grammars.* General report delivered at First Congress of the International Association for Semiotic Studies. Milan.
- PETŐFI, S.J.—RIESER, H. (eds.)
1973 *Studies in Text Grammar.* Dordrecht.
- ROSSI-LANDI, F.
1974 *Articulation in Verbal and Objectual Sign Systems.* Working Papers No 38-39. Urbino.
- SCHAFF, A.
1967 *Bevezetés a szemiotikába.* Bp.
- SCHWIMMER, E.G.
1977 *Semiotics and Culture.* In: *A Perfusion of Signs.* (Ed.: SEBEOK, Th.A.) 153-179. Bloomington-London.
1979 *Feasting and Tourism. A Comparison.* *Semiotica* No 1-3. 221-235.
- SEBEOK, Th.A.
1973 *Problems in the Classifications of Signs.* *Acta Linguistica* No 1-2. 7-17.
1976 *Contribution to the Doctrine of Signs.* Bloomington.
- SINGER, M.
1978 *For a Semiotic Anthropology.* In: *Sight, Sound, and Sense.* (Ed.: SEBEOK, Th.A.) 202-231. Bloomington-London.
- SZALAY Emőke
1973 *Lakodalmi szokások Berettyóújfaluban.* A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1971. 363-382. Debrecen.
- SZATHMÁRY Ibolya
1975 *Lakodalmi szokások Hajdúszováton.* A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1974. 576-617. Debrecen.

- SZTYEPANOV, Ju.Sz.
1976 *Szemiotika*. Bp.
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1980 *A kézfogóval összefüggő népszokások*. In: Népi kultúra – népi társadalom. XI-XII. 119–154. Bp.
- TOELKEN, B.
1979 *Dynamics of Folklore*. Boston.
- USPENSKY, B.
1968 *Principles of Structural Typology*. The Hague.
- USPENSKIJ, B.A.—IVANOV, V.V.—TOPOROV, V.N. et alii.
1973 *Theses on the Semiotics Study of Cultures (As Applied to Slavic Texts)*. In: Structure of Texts and Semiotics of Culture. (Ed.: van der ENG-GRYGAR, M.) 1–24. The Hague—Paris.
- VANKÓNÉ DUDÁS Juli
1976 *Falun Galgamácsa*. Sajtó alá rendezte: I. SÁNDOR Ildikó. Studia Comitatus 4. Szentendre.
- VERES Péter
1977 *A legújabb szovjet kutatások etnikumelmélete*. Népi kultúra – népi társadalom. X. 253–277.
- VITÁNYI Iván
1974 *A szocialista művelődés elméletéhez*. Kultúra és Közösség 1. sz. 14–32.
- VOIGT Vilmos
1977 *Bevezetés a szemiotikába*. Bp.
- Vőfi könyv ...*
1973 *Vőfi könyv*. Karsai Mihály 1896 és 1897 évi írása Kolozsvárt. Válogatta és a bevezetőt írta: HOPPÁL Mihály. Bp.
- ZOŁKIEWSKI, St.
1969 *Semiotika a kultúra*. Bratislava.
1975 *Kultúra és szemiotika*. In: A jel tudománya. (Szerk.: SZÉPE György—HORÁNYI Özséb) 383–400. Bp.

1. Lakodalmi előkészületek. Kalácsütés kemencében. (A felvételeket BÁLINT Kálmán Bulcsú készítette 1974-ben a Nógrád megyei Kisterenyén)

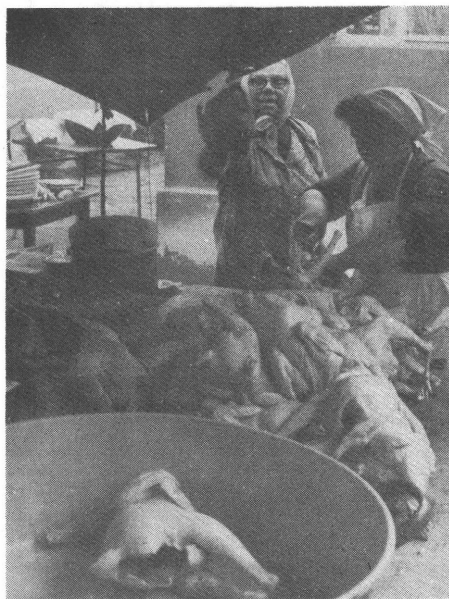

2. Közeli rokonok tésztát és tyúkot hoznak

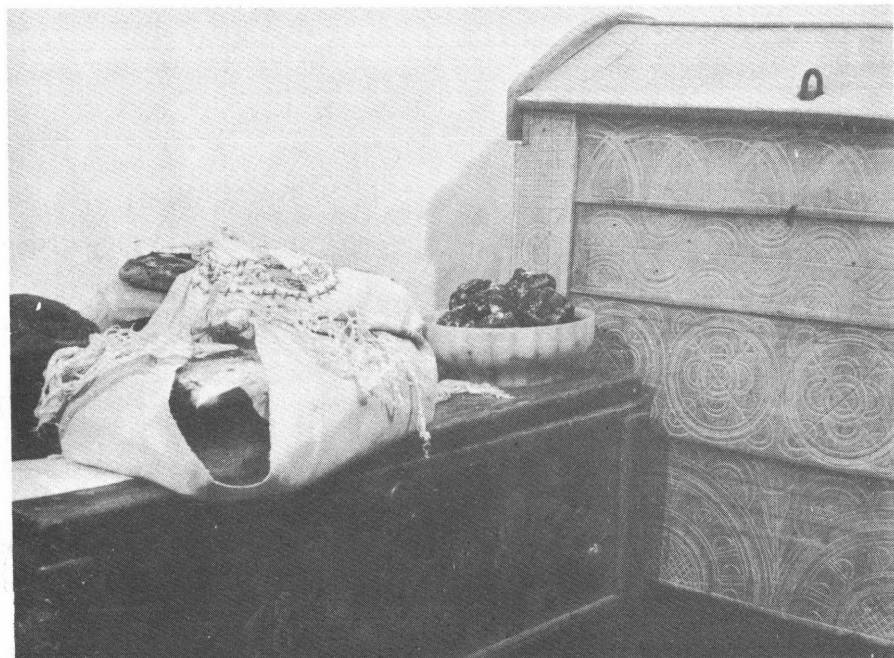

3. Húslevesbe való tészta készítése

4. Csirkepucolás a főzősátorban

5. Kalács és más tésztafélék a szobában

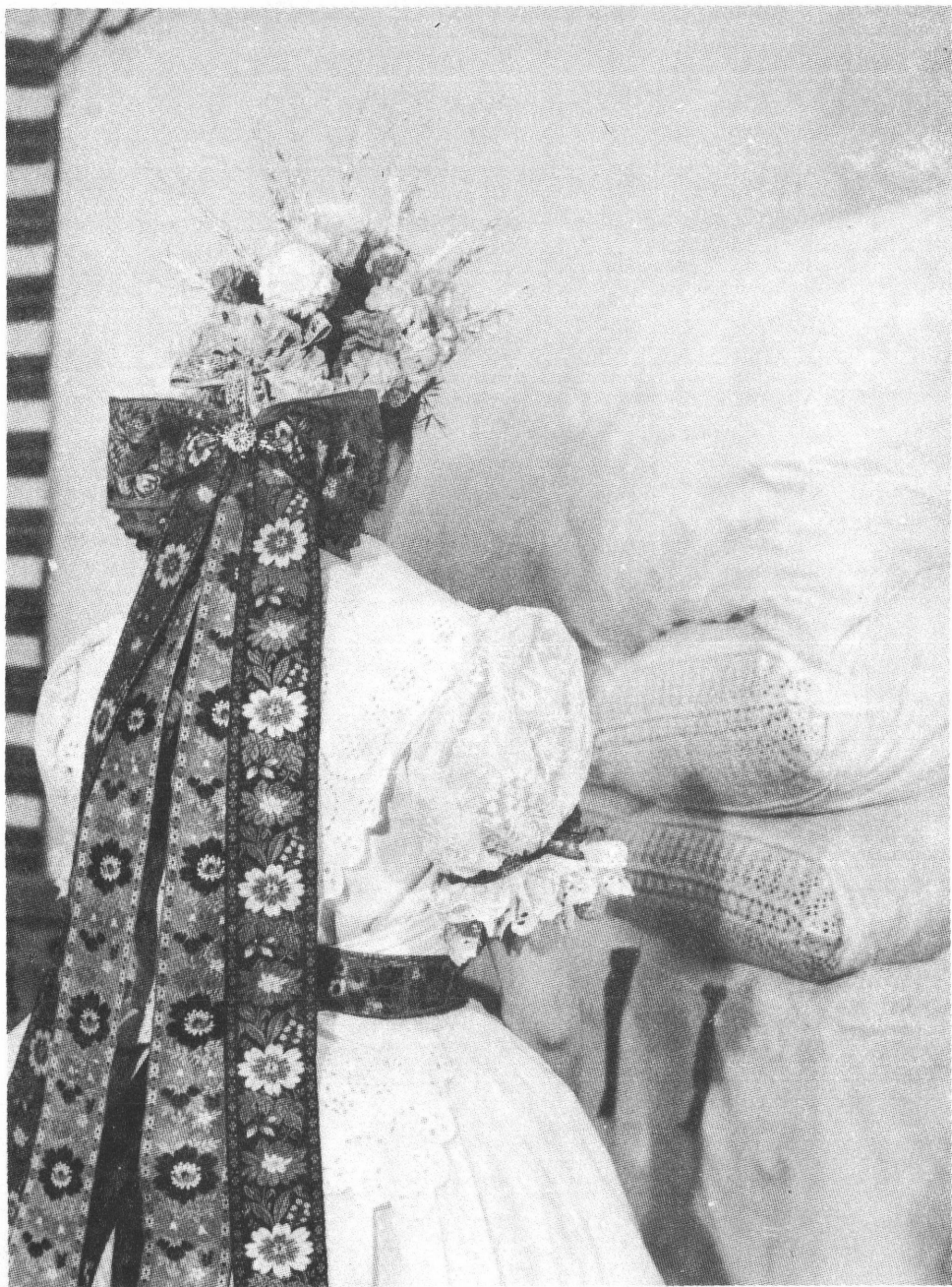
6. Tárgyak a komód tetején a menyasszonyi koszorúval

7. Rontás ellen rozmaringkoszorú kerül a menyasszony fejére

8. Az öltöztető asszonyok a menyasszony fejére helyezik a koszorút

9. A menyasszonyi koszorú szalagokkal

10. Érkeznék a vendégek, tortát és édessüteményt hoznak

11. Az egyik vőfély a jelvényekkel: a bottal és a mellére tűzött bokkrétával

12. A lakodalmi „váltókakas”

13. A menetet a vőlegény vezeti a tanácsházára

14. A Páva-kör tagjai a lakodalmi menetben

15. A kakas a menetben

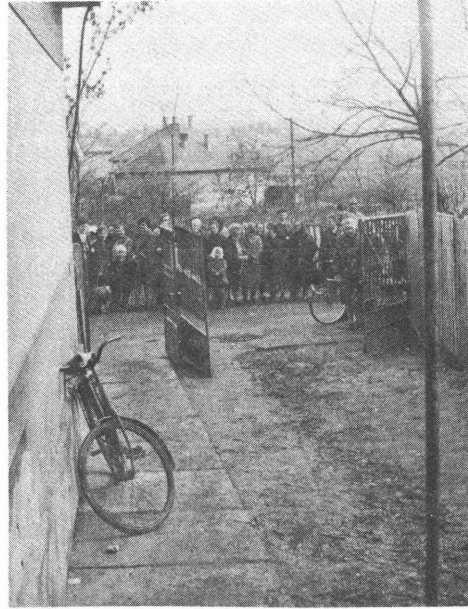
16. Kalácsot osztanak a menet résztvevőinek

17. Hazafelé a házasságkötés után

18. Esküvői fénykép az ifjú pár kérésére

19. Dísztvírat érkezik

20. A hívatlanok a kapun kívül állnak

21. A hívatlanok megvendégelése

22. Lakodalmi ülésrend: az ifjú pár és szülei a fő asztalnál

23-24. Képek a vacsoráról — evési gesztusok

25. A vőfély bejelenti a menyasszonytánc kezdetét

26. Forgatják a menyasszonyt

27. A menyasszonytánc egy másik pillanata

28. A kikiáltó vőfély és az ajándékok

29. Körbevezetik a menyasszonyt a tűznél

30. Menyasszonyporkolás: a tűz átugrása

31. Hajnalban szamaras kocsin férfinek öltözött nők és
nőnek öltözött férfiak indulnak az ellopott párnákkal
a kocsmába

32. A jókedvű hajnali menet

33. Tréfálkozás a kocsmá (bisztró) előtt

34. Az egyik résztvevő megrendeli a kocsmában az italt az egész vendégsereg számára

F. NAGY GÉZA

A PÁRVÁLASZTÁS VARSÁNYBAN*

Az alábbi tanulmányhoz szükséges ismeretek és adatok Nógrádvarsányban élő, illetve ott született és huzamosabb ideig ott is lakó, később azonban más helyre települő emberektől származnak. Az adatokat az 1972–76-ban érvényes állapotokat, az akkor formálódott, illetve elhangzott, de ugyanakkor bizonyos mértékig a múltra is vonatkozó személyes véleményeket tükrözik.

A válaszokat a kérdezettek szülőfalujukban eltöltött éveire vonatkozóan vettük figyelembe. Így a későbbi változások által nem vagy csak elhanyagolható mértékben befolyásolt képet nyerhettünk a dolgozat témáját adó jelenségekről, mégpedig két-három évtizedre visszanyúló korszakra nézve, s különböző időpontokra elfogadható érvénnyel.

Ismereteink ily módon az I. világháborútól napjainkig terjedő időszakra vonatkoznak, vizsgálatainkat azonban elsősorban a II. világháborút követő évtizedekre, az e korszakban érvényes helyzetre, illetve az ekkor lezajlott változásokra összpontosítottuk.

*A varsányi társadalomnéprajzi vizsgálatokra az MTA Néprajzi Kutató Csoport Társadalomnéprajzi Osztályának kezdeményezésére és szervezésében, „A falu társadalmi szerkezetének és a falusi életmódnak a változásai” című akadémiai kutatási főirány keretében került sor. Tanulmányom eredetileg a kutatás eredményeit közlő kötetbe készült: BODROGI Tibor, 1978.

A párválasztás társadalmi háttere

A párválasztás során minden társadalmi rendszerben számos tudatos és ösztönös, tudatalatti, sok esetben külső kényszerből vagy megszokásból követett szempont játszik szerepet. A mindenkori törvényszerű társadalmi fejlődésnek, a vizsgált terület lakosságának életében bekövetkezett politikai, gazdasági és társadalmi változásoknak, a műveltségi, tájékozottsági szint ehhez kapcsolódó módosulásainak megfelelően megváltoznak — és adott konkrét viszonyok között bizonyíthatóan átalakulnak — a párválasztás szempontjai is.

Mint a palócok lakta területeken általában, korábban Varsányban is létezhetett a nagycsaládnak, e rokonsági szervezetnek bizonyos formája.¹ Ilyen azonban — eredeti szervezeti rendjében — ma már csökevényes formában sem fordul elő. Korábbi meglétének valószínűsítésére a következő adatokat sorakoztathatjuk fel: Varsány község 1787-ben élt 801 lakosa 135 családot alkotott, melyek összesen 96 házat foglaltak el. Ebből, valamint abból a történelmi megfigyelésből, hogy a jobbágyfamíliák általában osztatlan háztartásban éltek (és így gyakran 3-4 nemzedék képviselői, olykor 20-25 lélek is lakott egy fedél alatt)² következik, hogy a jobbágyok körében joggal beszélhetünk a nagycsaládi gazdaság- és társadalomszervezet meglétéről.

Tudnunk kell azonban, hogy ez a réteg már a 18-19. sz. fordulóján is a község lakosságának elenyésző kisebbségére korlátozódott, s így a nagycsaládban élők aránya aligha haladhatta meg a 10%-ot. A török hódoltságot követő telepítések következtében ugyanis a telkes jobbágysággal szemben jelentős mértékben túlgyarapodott a zsellérek rétege.

Több nemzedék esetenkénti — egyre ritkuló — együttélése jelenleg egészen más gazdasági feltételek, jogviszonyok és belső családi hierarchia mellett fordul csak elő. A hagyományos értelemben vett nagycsaládi szervezettel kapcsolatban még szóbeli említéssel is ritkán találkozhattunk gyűjtésünk során, s

¹A nagycsalád kérdésével kapcsolatban részletesebben l. MORVAY Judit, 1956.

²Bővebb adatokkal szolgál e téren: PÁLMÁNY Béla, 1978.

megjegyzendő, hogy ezek az információk is általában töredékesek, homályosak, több nemzedéken keresztül szétforgácsolódtak voltak.

A ma élő lakosság legidősebb képviselői — saját állításuk és a falu településrendje szerint egyaránt — már fiatal korukban nyilvánvalóan a lehető legteljesebb családi (kiscsaládi) függetlenségre és gazdasági önállóságra törekedtek. Mindez azonban nem vezetett a párválasztás korábban számos nemzedék által követett normáinak alapvető és gyors megváltozásához. Sőt, amint a későbbiek során majd láthatjuk, e normáknál mind a mai napig tapasztalható bizonyos folyamatosság. A korábbi, számos vonatkozásban lényegesen megváltozott, bizonyos értelemben mégis kontinuus értékszempontok jelentős mértékben érvényesülnek jelenleg is.

Idősebb emberek elbeszélése és a jelenleg megfigyelhető viselkedési normák alapján a kezdeti szexuális kapcsolatok kialakulása régen és most nagyjából ugyanarra az életkorra tehető. Legföljebb a vallási alapú erkölcsi kötöttségek viszonylagos fellazulása következtében tapasztalható némileg nagyobb szabadság a házasságot megelőző szerelmi viszonyok területén. A serdülő- és ifjúkorra ma az erősen individualizálódott érzelmek, lényegében a szexuális-érzelmi alapú párválasztási törekvések a jellemzők. Később, a belenevelődés során a fiatalok fokozatosan megismerik és magukévá teszik a közösség értékrendjét, és a továbbiakban személyes kapcsolataikat is jórészt ennek megfelelően alakítják.

A két világháború közötti időszak az, amelyet a fenti jelenségekre vonatkozóan a ma élő emberek nyilatkozatai alapján még hitelt érdemlően rekonstruálhatunk. Ekkoriban két szempont játszott döntő szerepet a leendő házassági kapcsolatok kialakításában.

Értékítéleti szempontok a párválasztásban

Egybehangzó vélemények szerint főleg az érintett felek vagyoni helyzete volt döntő fontosságú. A házasulandók általában a szűkebb család — sőt gyakran a tágabb rokonság — tevékeny

részvételével igyekeztek saját anyagi helyzetüknek megfelelő, tehát hasonló vagy (ritkábban) nagyobb vagyonnal rendelkező családból származó jövedőbelit találni. Varsányban tehát, az ország legtöbb vidékéhez hasonlóan, egyértelműen meghatározó jelentőségű tényező volt a helybeli társadalom rétegeinek vagyoni helyzet szerinti elkülönültsége.

A teljesen nincstelének száma viszonylag csekély volt, és a — rendszerint községen kívüli származású — nagybérlőktől eltekintve 100 holdnál nagyobb birtokkal rendelkező család sem igen akadt a faluban. A 35–100 holdas „nagygazdák” aránya a harmincas évek derekán a község lakosságának csupán mintegy 2%-át jelentette, viszont fontos tudni, hogy a fenti kategóriához tartozók birtokolták a faluhatár mezőgazdaságilag hasznosítható részének majdnem felét. A 6–25 holdas birtokkal rendelkező, a még nagyrészt saját földjeik műveléséből élő kis- és középgazda családok fontos szerepet játszottak a község társadalmi életének irányításában, a normák kialakításában és ellenőrzésében. Számuk azonban alig a fele volt a rendszeresen bérmunkát is vállalni kényszerülő, 3–6 holdnyi földterületet birtokló szegényparaszti családokénak. Az utóbbiaknál is jóval többen voltak a 3 holdnál is kevesebb földdel rendelkező családok, s ezek alkották a két világháború közötti időszakban Varsány lakosságának körülbelül a felét.³

Ez utóbbi, voltaképpen a zsellérréteghez tartozó férfiak már az említett időszakban is sokszor a falutól távolabb eső munkahelyeken próbáltak kereseti lehetőséget találni. Jórészt közülük kerültek ki az Alföldön aratómunkát vállaló summásbandák, más részük főleg ipari segédmunkásként dolgozott vagy kubikolni járt. Varsányból viszonylag kevesen költöztek el végleg. A hosszabb időre szóló, szezon jellegű aratómunkát vállalókat leszámítva, a távolságtól függően napi vagy heti időközönként járták meg a munkahelyükre vezető utat. Életmódjuk következtében az ő látókörük vált a legszélesebbé, ők ismertették meg a helybelieket a távolabbi vidékek szokásainak elemeivel, az ipari jellegű munkástelepülések más természetű viselkedési normáival és érték-

³Varsány lakosságának egykori földbirtok szerinti tagolódásáról: SÁRKÁNY Mihály, 1978, 130–131.

rendjével. Mindezeknek a kívülről jött tapasztalatoknak azonban sokáig viszonylag csekély maradt a párválasztással kapcsolatos helybeli szokások rendjére gyakorolt hatása.

Ennek megfelelően tehát a főleg vagyoni alapokon kialakult társadalmi rétegek közötti presztízsseltérések a zárt házassági csoportok kialakulása felé vezettek. A vagyoni helyzet szerint is előfordultak azonban „vegyes” házassági kapcsolatok. Ezek megakadályozták, hogy a varsányi társadalomban valódi, társadalmi-vagyoni rétegek szerint elkülönülő, endogám rendszerek jöhessenek létre.

Az eltérő vagyoni-társadalmi környezetből származó felek között általában kétféleképpen jöhetett létre házasság: 1. vagy a szegényebb (gyakran elszegényedett) család igyekezett gazdagabb származású meny vagy vő segédletével megerősíteni anyagi körülményeit; 2. vagy a serdülőkorban kialakult individuális-szexuális párválasztási szempontok őrizték meg jelentőségüket a házasságkötés pillanatáig. Mindkét esetben gyakran konfliktushelyzet alakult ki az érintett családok között.

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az individuális-szexuális párválasztási törekvések és a gyakorlatban is megvalósuló házassági kapcsolatokat megelőző, sokszor a legszűkebb családi körön kívüli rokonságot is tevékenyen foglalkoztató manipulációk két, egymástól határozottan elkülönülő tendenciát jelentenek.

Az érzelmi-szexuális alapon történő párválasztás elsősorban a serdülőkorúakra jellemző. Szinte már minden 8-10 éves iskolás gyereknek van „szeretője”. Nem ritka eset, hogy az ilyen, még csak játékos kapcsolatok tovább folytatódnak, és serdültebb, 13-16 éves korban komolyabb formát öltenek. (A „szeretőtartás” azonban még ebben a korosztályban sem jelent feltétlenül aktív szerelmi kapcsolatot.) Ilyenkor a szülők már igyekeznek érvényesíteni saját elképzeléseiket, és vagy támogatják, vagy akadályozzák a gyermekeik közötti kapcsolat további fennmaradását. A végleges döntést ekkor még korainak vélik. Általában nem tartanak korai eljegyzéseket, s nagyon ritka eset, hogy fiatalok hosszabb ideig jegyben járnak.

Az ilyen alapokon kialakult párkapcsolatoknak tehát csak töredéke végződik később házassággal. A nem túl korán, a falu hagyományos elvárásainak megfelelő életkorban (erről részleteseb-

ben lásd alább) házasodók már nagyobb hajlandóságot mutatnak a szüleik által kívánatosnak tartott követelmények figyelembevételére, sőt számolnak a rokonság és általában a falu véleményével is.

Ilyenkor rendszerint az idősebbek által kiválasztott, a családban fölcseperedett házasulandó leány vagy legény számára „szerzett” jelölt győzedelmeskedett az érzelmileg esetleg jobban kötődő, de vagyoni szempontból nem megfelelőnek tartott ifjúkori „szerető” fölött.

Helyszűke, valamint a rendelkezésre álló adatok hiányos volta miatt itt és most sajnos nem taglalhatjuk kellő részletességgel, hogy a családok vagy rokoni csoportok mely tagjai és milyen intenzitással vettek részt az ilyen „elszerzésben”. Elégedjünk meg annyival, hogy rendszerint a család érett korú nőtagjai játszottak döntő szerepet a kapcsolat előkészítésében, míg a végső szót általában az érintett csoportok megfelelő korú férfitagjai mondták ki.

A vagyonnal rendes körülmények között együtt járó társadalmi megbecsülés korábban sem növekedett és ma sem növekszik azonnal a módosabb vagy tekintélyesebb családból származó személlyel kötött házasság révén. A módosabb fél pedig kezdettől fogva sérelmesnek érezte, hogy anyagi helyzete az ilyenkor normális körülmények között elvárt gyarapodással szemben megromlott. Az utóbbi évtizedekben egyre gyakrabban előfordult, hogy amikor a szülői beavatkozás vagy kényszer eredményesen megváltoztatta az érzelmi-szexuális alapokon kialakult kapcsolatokra támaszkodó házasodási szándékot, akkor az érintett családokon belül jött létre éles ellentét a szülők és eredeti szándékuktól erővel eltérített gyermekek között.

A vagyoni alapon megkülönböztethető egyes társadalmi csoportok viszonylag nagy létszáma azonban lehetővé tette, hogy a legtöbb esetben mind a gazdasági, mind az egyéni-individuális szempontok érvényesülhessenek egy-egy rétegen belül. A rétegek közötti migráció így csekély maradt, de mégis elegendő volt ahhoz, hogy ne beszélhessünk az egyes csoportokon belül vitathatatlanul kimutatható endogám törekvések gyakorlati érvényesüléséről.

Másik döntő párválasztási szempontként kifejezetten személyes tulajdonságokat vettek figyelembe. A megkövetelt tulajdonságok néhány nemzedékkel ezelőtt még jórészt társadalmi elvárásként érvényesültek, és közvetve vagy közvetlenül gyakorlati, gazdasági jelentőségűek voltak. Általában mindkét házasulandó féllel szemben ilyen és hasonló követelményeket támasztottak: a lány „legyen egészséges” vagy „jó dolgos”, a legény pedig „szorgalmas, akiből jó gazda válhat”.

Párválasztáskor a házasulandó férfiak ma is figyelembe veszik ezeket a tulajdonságokat, de korábban is ügyeltek – és az utóbbi évtizedekben egyre inkább tekintettel vannak – bizonyos esztétikai szempontokra. Magyarán szólva mindinkább elvárják a leendő házastárstól, hogy szemrevaló, csinos, szép vagy – és ez az egyik legújabb követelmény – jól öltözött legyen. A szülők továbbra is a munkabírást és az egészséget tekintik elsődlegesnek. Az egészség nem utolsósorban a család gyarapodásának kilátásaival kapcsolatban esik latba. Megjegyzendő, hogy azoknál a viszonylag fiatal szülőknél is így van ez, akik a maguk idejében már bevallottan a szokásosnál fokozottabb esztétikai igényeket támasztottak leendő házastársukkal szemben.

A család egészségének szempontjából szinte egyértelműen fontosabbnak tekintették – sőt tekintik ma is – az asszony (anya) egészségét, végső soron az életét. Az öregebbek nem haboznak ezzel kapcsolatban egyenesen kimondani a véleményüket: „csak inkább haljon meg az apa, mer’ akkor a gyerekek nem lesznek olyan árvák”. Hiszen „az apjuk nem tud rájuk kimosni, varrni, főzni. A gyereket mindig az anya neveli fel, az apa inkább csak ellátja.”

A felsorolt szempontok természetesen befolyásolták az esztétikai igények alakulását is. A normális testalkatú, középmagas termetű, életerős férfi vagy nő számít ideálisnak a varsányiak szemében. Az esztétikai megítélésben ezen kívül kétségkívül szerepet játszottak a környék lakosságára jellemző, általánosnak tekinthető antropológiai vonások is. „Jobban szerettük azt, aki közepes termetű” – mondták; vagy: „Az emberek úgy tartják, hogy a sovány fajta szívósabb, egészségesebb. Persze nem az, aki a szegénységtől vagy a betegségtől sovány, hanem aki születésétől fogva olyan fajta.” Mások szerint: „A szemet

nem lehet megválogatni, az vagy fekete, vagy barna, vagy kék. A haj színe meg nem sokat számított, csak a vöröset nem szerettük." Összefoglalva: a legtöbb esetben a fiatalok és az öregek egyaránt a közepes termetű, arányos alkatú, sötét hajú és szemű embertípust nevezték meg a legkedveltebbként, esztétikai szempontból legelfogadhatóbb partnereként.

Mindezek a hagyományos követelmények, illetve igények napjainkig nem sokat változtak. A ruházkodás, a hajviselet, az arc esetenkénti kikészítésének megváltozott divatja lényegesen kisebb változásokra vezettek, csekélyebb hatást váltottak ki a helyi lakosság, mint például akár a közeli városokban élők körében. A modern kozmetikumok szinte alig használatosak, a hajfestés is ritkán, mintegy kivételképpen fordul elő. Tanulságos, hogy — talán részben a férfiak város felé nyitottabb, az ingázók révén lényegesen több urbanizációs hatásnak kitett társadalmával szemben — a nők ezen a téren hagyományőrzőbbek, konzervatívabbak. Vonatkozik ez természetesen számos egyéb területre is. (A vallási étellel, táplálkozással, viselettel stb. kapcsolatban lásd a Varsányról megjelent kötet megfelelő tanulmányait.)⁴

A természet adta küllem, főleg az arc mesterséges megváltoztatására való törekvést általában még ma is elítéli a közvélemény. Természetes dolog az is, hogy a tömegkommunikációs eszközökénél lényegesen nagyobb szerepe van itt a hagyományos úton szerzett ismereteknek, például az ingázó életmódot folytatók által hazahordott újdonságoknak.

A ruházkodásban, főleg pedig a *viseletváltás*ban mégis gyökeresen más a helyzet.⁵ Egyfajta sajátosságos divat követését még a hagyományos népviselet egyeduralmának idején is szinte elvárták egymástól. Természetesen nagyobb mértékben vonatkozott ez a női, mintsem a férfi viseletre és a hozzá kapcsolódó szokásokra. A túlzott divatozást azonban ma is hivalkodó, bizonyos értelemben erkölcstelen és főleg költséges dolognak tartják, általában elítélően nyilatkoznak róla. Ez azonban az esetek többségében csupán eszményi norma, a gyakorlat rendszerint egé-

⁴GERGELY Katalin, 1978; KOVÁCS Emese, 1978; JÁVOR Kata, 1978; MANGA János, 1978; tartalmazzák a legtöbb idevágó ismeretet

⁵GERGELY Katalin, 1978.

szen másról tanúskodik. Korábban jellemző volt, hogy inkább a szegényebb rétegekhez tartozók élték ki presztízsigényüket cifrább öltözködéssel.⁶

A nők mindig törekedtek arra, hogy ruhatáruk a lehető leggazdagabb legyen. A népviselet általános elterjedtsége idején ez leginkább sok azonos rendeltetésű, anyagú és kivitelezésű, főként színárnyalataiban eltérő ruhadarab felhalmozását jelentette. Ma a hétköznapi ruházat, a divat viszonylag gyorsan változik, s így a halmozás elvbén értelmét veszti, bár még általánosan megfigyelhető: a fiatal lányok és asszonyok ruhatára a legtöbbször jóval bőségebb — ha nem is változatosabb — a szükségesebnél.

Varsányban a szomszédos községekhez (Rimóc és Nógrádsipek) hasonlóan a II. világháború után indult meg a nők viseletváltása, más néven a kivetkőzés folyamata. A férfiaknál ugyanez már egy nemzedékkel korábban, gyakorlatilag a két világháború között lezajlott.⁷ Az egyes községekben e folyamat ütemében kisebb-nagyobb törvényszerű eltérések mutatkoztak.⁸ Varsányban — részben központjellege következtében — ma a (főleg női) népviselet maradványai mellett egyre nagyobb teret hódít a városias öltözködés. A hagyományos ruházat — elsősorban a fiatalok körében — egyre inkább passzív értékke, szekrényben őrzött és csak ünnepi külsőségek kedvéért, ritkán viselt alkalmi öltözékké válik. A mai ruházatkodási szokások csupán annyiban követik a hagyományokat, hogy igyekeznek minden ruhadarabból minél többet felhalmozni, mintegy ezzel is tanúsítva a család anyagi jólétét.

A fentiek főként az eladósorba cseperedett lányok körülményeire érvényesek. Egész családokat-gazdaságokat tekintve egyébként — a háború utáni néhány évet nem számítva — a földbirtok helyett a lakóház, annak berendezése (főleg a szobabútor), majd a hatvanas évek derekától a személygépkocsi lett a státushelyzet általánosan elfogadott kifejezője. Gyűjtésünk során számos fiatalember egyenesen kijelentette, hogy addig nem is szán-

⁶SZABÓ Zoltán, é. n., 46, 117 sk.

⁷GERGELY Katalin, 1978, 203-210.

⁸FLÓRIÁN Mária, 1966, 68-69, részletesen kifejti.

dékozik megnőszülni, amíg autót nem vehet magának vagy éppen nászajándékba nem kap a szüleitől. A dolgok társadalmi értékéről alkotott nézetek éppen ilyen megváltozásáról tanúskodik egyes szülők azon kijelentése is, amely szerint a kiházasítandó lányoknak összegyűjtött használatlan és sokszor használhatatlan ruhatömeg helyett sokkal megfelelőbb „hozomány” lenne a gépkocsi.

A család szerepe a párválasztásban

Amint már említettük, a szülők állásfoglalása ma is mindkét fél részéről döntő jelentőségű a párválasztásban. Az újonnan létrejött kiscsaládok azonban szinte azonnal területi függetlenséget igényelnek, önálló otthont kívánnak alapítani. E célt persze a legritkább esetben érhetik el viszonylag rövid időn belül, számottevő szülői pénzbeli és egyéb anyagi támogatás nélkül. Így áll elő az az első tekintetre paradoxnak tűnő helyzet, hogy a fokozott függetlenségre és az önálló háztartás kialakítására való törekvés, a saját porta biztosításának egyre fokozottabb igénye teszi indokolttá a szülők akaratának figyelembevételét, legalábbis a párválasztás alkalmával és az új család megalapítását követő első időkben.

Részben a fentiekben vázolt körülményekkel magyarázható, hogy az utóbbi két, két és fél évtized folyamán Varsány község beépített területe valamivel több, mint duplájára nőtt. A sorrendben első építkezési hullám az 1945-ös földosztást követő gazdasági fellendülés idejére esett. Jellemző a falu paraszti hagyományaira és alapvetően mezőgazdasági beállítottságára, hogy szinte valamennyi jogosultnak ítélt család tényleges földigénylő volt a földreform alkalmával. Vonatkozik ez a már 1945 előtt gyári munkássá vált emberekre is. A termelészövetkezet korai és kellően elő nem készített megalakítása azonban jelentősen megtorpantotta ezt a folyamatot. Az emberek eleinte idegenkedtek az új gazdálkodási rendszertől, s ismét egyre nagyobb számban igyekeztek a falu határain kívül munkalehetőséget találni. Ekkor kezdett tömeges méreteket ölteni Varsányban is a munkaerő már korábban is tapasztalt elszivárgása a mezőgazda-

ságból. Az érintettek azonban többségükben nem költöztek el a községből, sőt másutt keresett jövedelmüket hazahozva, jelentős mértékben hozzájárultak annak fejlesztéséhez.

Az asszonyok, lányok főleg a falu és Szécsény, a járásközpont között ingáznak, számosan bedolgozók, míg a férfiak jelentős része ma is távolabbi vidékekre jár a régebben is szokásos építőipari segédmunkára vagy földmunkára. Később (a hatvanas évek első felében) az újjászervezett és kibővített termelőszövetkezet leküzdötte kezdeti nehézségeit, hosszabb távon a hetes ingázás is bevált forma lett — bár ez utóbbi a legtöbb esetben a családi élet és a gyermeknevelés rovására megy. Orvosi és szociológiai szempontból bizonyított tény, hogy a házastársak közötti találkozások megritkulása (az ingázás következtében) nem negatív, hanem éppen ellenkezőleg, pozitív irányban befolyásolja a családok szaporaságát. Az egyébként valós demográfiai problémák gyökerei tehát más okokban keresendők.

A foglalkoztatottság fentiekben vázolt alakulásával ismét megfelelő lehetőségek teremthetők a korábban visszaesett építkezési kedv felelevenítésére, a kiscsaládok és rajtuk keresztül az egyes nemzedékek egymástól elkülönülni kívánó törekvéseinek eddiginél is határozottabb kielégítésére. Ennek ellenére Varsányban is kivételesen ritka az olyan ifjú pár, amelyik egybekelését követően azonnal saját lakásba, önálló portára költözhet. Mint már említettük, szülői segítség nélkül ez a jövőben is aligha lehetne könnyen megoldható.

A helyszínen végzett vizsgálatok alapján a II. világháború utáni időszakra vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy a fiatal házasságokat gyakrabban, de rendszerint legalábbis nagyobb mértékben támogatják a lányos szülők, az újdonsült menyecske szülei. A férfiak ugyanis önállóbb keresők, átlagos jövedelmük is jóval magasabb, nemegyszer többszöröse az asszonyokénak. A szülők ennek megfelelően inkább lányaikat támogatják az új otthon megteremtésében pénzzel, építőanyaggal és munkával egyaránt. Az újonnan létrejött kiscsaládokon keresztül ez az eltérés azonban általában kiegyenlítődik. A későbbiek során a szülők munkával és egyéb segítséggel természetesen lehetőleg egyenlő mértékben támogatják mindkét nembeli gyermekeiket.

Amikor a fiatalok új otthont építenek, a munkában rendszerint segítségükre vannak a testvérek, s amennyiben már gyermek is született, a komák is, akik a legtöbb esetben szintén a közelebbi rokonság soraiból kerülnek ki. Ilyenkor előfordul, hogy az építőiparba rendszerint segédmunkára eljárók — több-kevesebb sikerrel — szakmunkákat is elvégeznek. Jobban becsülik azokat, akik ilyen ismeretekkel, illetve képességekkel rendelkeznek, mint a legtöbb egyéb szakma képviselőit.

A fentiekből egyenesen következik, hogy bizonyos értelemben előnyös helyzetben vannak azok a fiatal, először házasodó férfiak, akiknek csak fiútestvéreik vannak, vagy egyedüli gyermekeik szüleiknek. Ilyen esetben ugyanis mindkét fél részéről természetesen egyenlő mértékben segítik az ifjú párt.

Mindez bizonyítja, hogy a szülők állásfoglalását gyermekeik házasságkötésével kapcsolatban — kisebb mértékben ugyan, mint a háború előtt, de — kétségtelenül befolyásolja az érintett családok jelenlegi vagyoni helyzete is. A faluban több olyan népes rokonsági csoport van, amelyik azonos vezetéknevet viselő, vagyoni szempontból azonban már több nemzedékkel ezelőtt differenciálódott kiscsaládi csoportból tevődik össze. (Ezeket részben még ma is ragadványnevek segítségével különböztetik meg egymástól.) Az idősebb nemzedék képviselői minden ilyen családcsoporton belül élénken emlékeznek a korábbi gazdasági-vagyoni különbségekre, melyeket sokszor mindmáig valóságosnak, meghatározó jelentőségűnek tekintenek.

A párválasztással kapcsolatban előfordultak olyan esetek is, amikor az érintett felek jelenlegi anyagi helyzete a korábbival éppen ellentétes volt — hiszen az ötvenes évek derekára a háború előtti kisgazdák rétege vált a legtehetősebbé és legbefolyásosabbá a községben —, s mégis a korábbi normák és állapotuk szerint ítélték meg egymást az egybekelni készülő fiatalok családjai. Ezenkívül mind a mai napig megfigyelhető, hogy az egyes családok által a falu hierarchiájában elfoglalt helyről és rangról, a közöttük levő különbségekről évtizedekkel ezelőtt kialakult véleményt gyakran a fiatalok is magukévá teszik, szinte örökségként átveszik szüleiktől.

A párválasztás és a házassági migráció

A fentebb taglalt igények természetesen éreztették hatásukat akkor is, ha más községből vagy más községbe házasodott valaki. Párválasztási szempontból preferált vagy egyértelműen nem kívánatosnak tekintett községet nem említettek a varsányiak. A megvizsgált tényanyag és az elhangzott nyilatkozatok azonban azt bizonyítják, hogy legnagyobb számban Varsány és Rimóc fiataljai kötnek egymással házasságot, míg a szintén szomszédos határú Sipekről csak igen ritkán választanak házastársat. Többek között azzal is magyarázható ez, hogy Varsány és Rimóc lakosságának életmódja, a férfiak munkavállalásának struktúrája stb. sok hasonlóságot mutat. Nógrádsipek viszont a legutóbbi évtizedekig lényegesen elszigeteltebb volt. Egyéb községekkel (Nagylóc, Herencsény, Iliny, Huguag, Cserhátsurány, Cserháthálap, Őrhalom stb.), valamint Szécsénnyel a fenti viszony szintén esetleges, szórványos jellegű. Távlabbi vidékről vagy nagyobb városokból származókat csak a helyi értelmiség körében találunk. A két világháború közötti időszakban rendszerint párosával szegődtek summásmunkára a varsányiak, tulajdonképpen tehát ezen az úton sem házasodtak távolabb eső vidékekről.

Figyelemre méltó jelenség, hogy a fiatal legények zöme hagyományosan a szomszédos községekben keres magának szeretőt. Ezekből a félhivatalos vagy egyáltalán esetleges, időszaki viszonyokból azonban nem túl gyakran jön létre házassággal végződő tartós kapcsolat. A fentiekben már vázolt erkölcsi normák értelmében a szeretői viszony nem feltételez minden körülmények között szexuális kapcsolatot is. Azokban az esetekben viszont, amikor a két család már lényegében megállapodott egymással az esküvő időpontjában és jobbára a lakodalom részleteiben is, néha eltekintenek a korábban egyértelmű és általános erkölcsi korlátozásoktól.

A környékbeli falvakból vagy távolabbról származók beilleszkedése a falu életébe sem korábban nem ütközött, sem jelenleg nem ütközik különösebb akadályokba. A kívülről érkezettek természetesen nehezebben alkalmazkodnak a szorosabb értelemben vett helyi normákhoz. A másik nehézséget az jelenti életükben, hogy körülményesebb fenntartaniuk a kapcsolatot távolmaradt csa-

ládjukkal és rokonságukkal. A közlekedés fejlődésével ugyan egyre könnyebben elhárítható ez az akadály, legalábbis a személyes kapcsolatokat illetően. Mégis alig észrevehetően emelkedett a háború után az idegenből származó házastársak vagy a faluból házasodás útján távolabbi vidékekre eltávozók száma. Sőt az utóbbi években éppen ezzel ellenkező irányú tendencia tapasztalható, s ez talán elsősorban a rokoni viszonyok mögötti gazdasági kapcsolatokkal magyarázható. A fiatalok közül sokan családtagjaik tevékeny közreműködésével igyekeznek helybeli párt választani, hiszen így mind a két fél rokonsága pénzzel, más anyagi természetű dolgokkal és munkával egyaránt jobban tudja támogatni az új családokat önálló otthonuk megalapozásában.

Nemzetiségek képviselői nem élnek nagyobb számban Nógrádvarsányban. A 18. sz. második felében ugyan betelepedett a községbe néhány német ajkú család, az eltelt csaknem két évszázad során azonban részben elköltöztek Varsányból, a helyben maradók pedig teljesen beleolvadtak a magyar lakosságba.⁹ Ami az egyéb nemzetiségekhez fűződő kapcsolatokat illeti, csupán egy-két eset emléke él a köztudatban, amikor valaki „tót” menyecskét hozott a házhoz valamelyik környékbeli szlovák nemzetiségű községből.

Ezek az esetek zömmel azokra az időkre vonatkoznak, amikor a jelenlegi országhatár nem gátolta az északabbi vidékekkel az eleven és mindennapi kapcsolatot. Részben érvényes ez a más településeken létrehozott munkaviszonyok kialakulására is, elsősorban Losonc vonzáskörzetében. Az együttélés, a falu hagyományos rendjébe való beilleszkedés ilyen esetekben sem járt különösebb nehézségekkel. Munkánk során nyelvi problémákról sem szerezünk tudomást.

A varsányi cigányok magyar nyelvűek, nem alkotnak specializált foglalkozási réteget, viszont a magyar lakosságtól elkülönülő települési egységben élnek. A községben lakó cigányok és a helybeli magyar lakosság között lényegesen türelmesebb a kölcsönviszony, mint például a legközelebbi szomszéd faluban, Rimöcon. Nógrádsipeken tudomásunk szerint a legutóbbi időkhöz egyáltalán nem éltek cigányok.

⁹PÁLMÁNY Béla, 1978, 23–25.

Varsány lakosságának két elkülönülő eleme következetesen érvényesíti az etnikai endogámiára irányuló törekvéseit. Mindkét népességelem képviselői ellenzik a hozzájuk tartozók és a másik fél tagjai közötti párkapcsolatok kialakulását. Cigányokkal kötött vegyes házasságra a varsányiak saját tapasztalatukból csak egyetlen példát tudtak említeni, amikor is egy helyben megtelepedett zsidó bérlő és kereskedő feleségül vett egy szintén helybéli cigányleányt. A falubeliek azonban ezt rendkívüli esetnek tekintették, s a lakosság körében ma is számos mende-monda kering e házasság résztvevőinek különbségéről.

Időleges szexuális kapcsolatok is csak elvétve alakultak és alakulnak ki Varsány magyar és cigány lakosai között. Az ilyen viszonyba keveredetteket rendszerint mind a két fél elítéli, nem látván lehetségesnek az ilyen vegyes házasságon alapuló család megfelelő beilleszkedését, társadalmi és anyagi érvényesülését.

Az, hogy ma valamennyi falubeli gyermek ugyanabba az iskolába köteles járni (a község és az iskola vezető testülete nem tekintette indokoltnak önálló cigány-osztályok szervezését), a mindennapi életben közelebb hozza egymáshoz a két etnikai csoport gyermekeit, fiataljait. Annak viszont még mindig kicsiny a valószínűsége, hogy ezen az alapon a jövőben cigány-magyar vegyes házasságok jöhetnek majd létre, s efféle kapcsolatok kialakítására változatlanul egyik fél sem törekszik.

A vallás szerepe a párválasztásban

Varsányban a lakosság vallásos része ma kizárólag a római katolikus egyházhoz tartozik. Korábban élt a faluban néhány evangélikus vallású család is, de azok már kihaltak vagy elköltöztek.¹⁰ Vegyes házassági kötelékekre ezek és a katolikus vallásúak között ma már nem emlékeznek a varsányiak. A második világháborút megelőző években hosszabb-rövidebb időre változó számú izraelita vallású család is megtelepedett a községben. A fentebb említett rendhagyó eset kivételével azonban ezek tagjai és a katolikus lakosság képviselői között sem jött létre házasság.

¹⁰PÁLMÁNY Béla, 1978.

A vallás tehát — szintén paradox módon — csak akkor kezdett párválasztási tényezőként szerepelni, amikor (1945 után) a község fiatalabb lakosai között elterjedtebb lett az ateista világszemlélet. Arról azonban nem tudunk, hogy a vallásosságot bárki is kifogásolta volna gyermekei jövődöbelijénél. Ennek az ellenkezője, a vallásosság hiányának kifogásolása pár évtizeddel ezelőtt még fölmerült időnként. Rendszerint azonban ilyenkor sem vált a házassági szándék tényleges megakadályozójává.

Mint a legtöbb esetben, úgy Varsányban is a nők őrzik a leginkább és a legtöbább a vallási hagyományokat, illetve a velük járó különféle kötöttségeket, bár ezek — főleg a fiatalabb nemzedékek életében — már szinte kizárólag formális természetűek.

Az iskolás korú gyermekek közül viszonylag sokan vesznek részt ma is intézményes hitoktatásban; a kevésbé jelentős templomi szertartásokra azonban jobbra már csak a kisebb gyermekek, s közülük is nagyobb számban a lányok járnak el rendszeresen anyjuk kíséretében.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Varsányban ma sem a vallásos hit megléte, sem annak hiánya, sem a felekezeti hovatartozás — a katolikus vallás monopolhelyezete következtében — nem játszik számottevő szerepet a párválasztásban.

Udvarlás, esküvő

Az udvarlás korábban uralkodó szabályai mára már teljesen felszámolódtak. Legalábbis ami a lányos házakhoz való eljárás heti beosztását, az udvarlási napokat illeti. A hagyományos udvarlási alkalmak közül talán még a templomba járás őrizte meg némiképp a jelentőségét. Többek között magának a templomnak központi helye miatt a serdülőkorúak számára egyszersmind meghatározott időhöz kötött találkozási, udvarlási lehetőséget is jelentenek az egyházi-vallási események. Ilyenek alkalmával azok is megjelennek a templomban vagy legalább annak közelében, akik egyébként nem élnek aktív hitéletet.

Az általános iskola felső tagozatába járók számára kapcsolatteremtési lehetőségeket kínál maga a koedukáció, de lehetőséget teremthetnek erre a különböző ünnepi alkalmakkor lebonyo-

lított iskolai rendezvények is. Serdültebb korban mindennapos találkozásra ad alkalmat a szintén központi elhelyezkedésű eszpresszó, ahol rendszerint sok fiatal fordul meg. A községben alkalomszerűen megtartott különböző kulturális rendezvények, filmvetítések, bálók és egyéb zenés-táncos összejövetelek nem biztosítanak megfelelő intézményes kereteket az ismerkedéshez, barátkozáshoz.

Az udvarlás és ismerkedés tehát túlnyomórészt csak a családi élet, a magánélet szférájában lehetséges. Néha az iskolai évek alatt kialakult kapcsolatok fejlődnek tovább, máskor a szülők baráti köre, a távolabbi affinális rokonság, illetve a szomszédság kínál a párválasztás szempontjából is számottevő kapcsolatteremtési lehetőségeket. Az azonos munkahelyen — főleg a termelőszövetkezetben — dolgozó fiatalok között a munkahelyi kapcsolatokra támaszkodó ismeretség is párkapcsolattá fejlődhet. A községből rendszeresen azonos időben eljáró tanuló vagy dolgozó fiatalok számára maga az utazás is olyan társas együttlétet, találkozási lehetőséget jelent, amely a párválasztás szempontjából is figyelemreméltó szerepet játszhat.

Az így kialakult futó és felszínes kapcsolatok csak akkor válnak társadalmilag is elismertté, amikor a fiatalok már családjaikkal is igyekeznek közelebről megismertetni és elfogadtatni választottjukat, illetve kapcsolatukat. Amennyiben a kapcsolat sikeresen kiállja ezt a próbát, hallgatólagosan legalizálódik, és főleg a fiú kezd rendszeresen eljárni a lányos házhoz.

Ha egyik családnak sincs kifogása a fiatalok választása ellen, akkor a szülők között is rendszeressé válhatnak a találkozások, majd — eszményi esetben — megteszik az első lépéseket a fiatalok egybekelésének előkészítésére. Ez legtöbbször nem merül ki abban, hogy a formásokban megállapodnak, hanem bonyolult anyagi megfontolásokkal, tervezgetésekkel, sőt a szükséges anyagiak fokozatos előteremtésével párosul. Ezek az előkészületek ritkán vesznek igénybe egy-két évnél hosszabb időt, hiszen a fiatalok anyagi támogatásának bázisát már korábban — még mielőtt egyáltalán felmerült volna a párválasztás kérdése — elkezdték megteremtetni a szülők. Minden készen áll tehát a kapcsolat végleges legalizálására, a házasságkötésre.

Az utóbbi évtizedekben fokozatosan fellazultak a korábban sokkal következetesebben betartott házassági periódusok. Szórva-nyosan az év minden szakában előfordulnak házasságkötések, a lakodalmak zömére azonban tavasszal és ősszel kerül sor.¹¹

A fentebb már említett erkölcsi követelmények szívósságáról tanúskodik, hogy mind a mai napig élénk figyelemmel kísérik a mindenkori elsőszülöttek világrajöttének időpontját, és erkölcsi-ileg elítélik a sietős, sürgős lakodalmak szervezőit, az idő előtt megszületett gyermekek szüleit.

Elsősorban a korábban meghatározó jelentőségű vallásosság hatásával magyarázható az, hogy Varsányban néhány nemzedékkel ezelőtt még társadalmi szinten egységesen elvárták, hogy a menyasszony szűz legyen. Elvben még a férfiakkal szemben is hasonló igényekkel léptek fel. Ezt a célt szolgálta többek között a formálisan máig fennmaradt „Mária lányok” intézménye, a felnőtt lakosság különböző formákban megnyilvánult ellenőrző tevékenysége serdülő és ifjú korú falubelijeikkel szemben — egyes esetekben még a házasságkötést követő időkben is.

A szüzességet azonban a gyakorlatban már évtizedek óta nem tekintik a házasság elengedhetetlen feltételének. Részben ezzel magyarázható, hogy az esküvőt manapság nem egy esetben megelőzi a — főleg a leendő házastárssal való — nemi kapcsolat kialakulása. Amennyiben a fiatalok családalapítási szándékát mindkét fél szülei és családtagjai támogatják, sőt lényegében már meg is egyeztek a dolgot illetően, akkor nem a szokott szigorúsággal ítélik meg a fiatalok szerelmi kapcsolatát. Szemet hunynak az eszményített erkölcsi normák megszegésén.

A polgári házasságkötést követően ma még a legtöbb esetben egyházi esküvőt is tartanak, az újszülötteket pedig túlnyomórészt megkeresztelik. Az egyre gyakrabban előforduló úgynevezett KISZ esküvőket azonban a község lakossága teljesen természetesen fogadja. Az ilyen esküvőket is szinte kivétel nélkül a napjainkban hagyományosnak tekinthető lakodalmi ünnepség kíséri. Elvértve fordul csak elő, hogy nem rendeznek hagyományos lakodalmi összejövetelt. Az ilyen rendhagyó esetek oka a

¹¹Korábban a tavasz eleji, utóbb a késő őszi időpontot részesítették előnyben (PÁLMÁNY Béla, 1978, 49–50), ma mindkettőt preferálnak tekinthető.

legtöbbször valamelyik házasodó fél családjának a másik választottal való elégedetlenségére vezethető vissza. Mivel a lakodalom elmaradása kivételes jelenségnek számít, s természetes, hogy híre nagyobb port ver fel a köztudatban, mint a „szabályszerű” lakodalmaké, emléke is tovább fennmarad. Ez torzíthatja az ilyen esetek gyakoriságáról alkotott képet.

A lakodalmi ünnepek egyébként tekintélyes költségei a házasodók szüleit terhelik, megközelítőleg egyenlő arányban. Ám ezek a kiadások a meghívott vendégek által a fiatal párnak hozott, sokszor szintén nem csekély értékű ajándékok révén a legtöbb esetben busásan megtérülnek. Egy-két évtizeddel ezelőtt még leginkább ruházati cikket, ágyneműt, konyhai és asztali edényeket vittek nászajándékba a rokonok és barátok. Ma már ezeket fokozatosan háttérbe szorítják — legalábbis a legközelebbi hozzátartozók által adott ajándékoknál — az elektromos háztartási gépek és egyéb tartós használati cikkek.

Komoly anyagi segítséget jelent a közös életnek induló fiatalok számára a menyasszonytáncból származó tekintélyes összeg is. A menyasszonyt pár fordulóra felkérő rokon vagy szomszéd ritkán ad száz forintnál kevesebbet, sőt újabban — főleg az első fordulóra — egyre gyakrabban adnak ötszázast. Tekintve, hogy mindez a legteljesebb nyilvánosság előtt zajlik, a virtus mind nagyobb áldozatokat követel a vállalkozótól. Így az utóbbi évek átlagos lakodalmi alkalmával nem ritka eset, amikor az egy-két órás menyasszonytánc alatt negyven-ötvenezer forint is összejön. A falu közvéleménye a menyasszonytánc „bevételéből” is ítél a rokonságnak az új házassággal, illetve a házasság felekkel kapcsolatos véleményéről.

A fiatal pár a legtöbb esetben az ifjú férj szüleinek portáján telepszik meg az első időszakban, de feltétlenül igyekeznek néhány éven belül saját, önálló otthont teremteni. Mint fentebb már említettük, az ilyen vállalkozások anyagi terheit rendszerint az új asszony szülei viselik nagyobb arányban. Kivételt képeznek ez alól az íratlan szabály alól azok az esetek, amikor a fiatal férj „vőnek megy” felesége szüleinek házához. Ilyesmire azonban régen is, most is viszonylag ritkán kerül sor. A hagyományok szerint a vő ilyenkor — főleg korábban, a parasz-

ti gazdaságokban — hátrányos helyzetbe került, alig számított többnek egy béresnél. Varsányi mondás szerint az ilyen portákon még a lábasjóság is csak „vőt” bőg az istállóban.

A művelődés és a foglalkozások szerepe a párválasztásban

Első tekintetre meglepő, hogy a fiatalok és szüleik egyaránt feltűnően csekély és amellet nemegyszer egyenesen negatív szerepet tulajdonítanak a magasabb szintű iskolázottságnak. A középgazdák ugyan szerették volna korábban is taníttatni gyermekeiket, legalábbis az idősebb fiúkat, de a háború előtti viszonyok ezt csak igen korlátozott mértékben tették lehetővé. Ilyen ambícióikat tehát csak unokáik iskoláztatásában élhették ki az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején. A műveltség azonban nem tartozik a fontosabb követelmények közé — legalábbis a párválasztás területén. Lányok esetében tökéletesen elegendőnek tartják az általános iskola elvégzését. Még az iskolából korábban kimaradtak sem kerülnek hátrányos helyzetbe társaikkal szemben párválasztás dolgában. A fiúknál pedig esetleg valamilyen ipari szakma elsajátítását tartják szükségesnek vagy kívánatosnak.

Népszerű foglalkozási ágaknak számítanak a jelenlegi építkezési konjunktúra következtében jó kereseti lehetőséget biztosító kőműves, szobafestő, villanszerelő, valamint a rádió-, televízió-szerelő stb. szakmák. Újabban a gépkocsivezetés, erőgépezés is kezd felzárkózni az említett szakterületek mellé. Mivel Varsány mezőgazdasági jellegű község, feltűnő, hogy kevés a mezőgazdasági természetű szakmai képesítést megszerezni igyekvő fiatalok száma. Ennek megfelelően az előbb említett szakmák képviselőinek párválasztási esélyei nagyobbak, az utóbbiak presztízse a magángazdálkodás visszaszorulása óta fokozatosan csökken. Egy kisebb gazdaság üzemmenetén le lehetett mérni a gazdátalpraesettségét, hozzáértését, ami a közösségi munkában — legalábbis a párválasztás szempontjából — elsikkad. A jó munkáért kapott erkölcsi elismerés nem nyilvánul meg külsőségekben, s ezért nem is számít vonzó tényezőnek.

Az asszonyok-lányok közül sokan igyekeznek elhelyezkedni az ELZETT vállalat szécsényi gyáregységében vagy a korábban a helyi mezőgazdasági termelőszövetkezet melléküzemágaként működő, de ma már szervezetenként az ELZETT-hez tartozó nikkelező-krómózó üzemben.

Nem riadnak vissza a három műszakos munka, sőt a helyenként mostoha és meglehetősen egészségtelen munkakörülmények terheitől sem. Véleményük szerint kárpótolja őket ezért a kockázatért az állandó munkalehetőség és az ebből következő stabil jövedelem. Az is figyelemre méltó, hogy többségükben a heti ingázó életmódot folytató férfiak közvetlen női hozzátartozói választják ezt az elfoglaltságot.

A családfő távolléte miatt ugyanis lényegesen leegyszerűsödik, beszűkül a háztartási feladatok köre. Az asszonyok otthoni munkája ezekben az esetekben a rendszerint ilyen körülmények között is meglevő jószág ellátására és az otthon tisztán tartására korlátozódik. Főtt ételt az ilyen háztartásokban általában egyszerre több napra készítenek maguknak és otthon tartózkodó gyermekeiknek az asszonyok — természetesen a szombat és a vasárnap kivételével.

Mindez lehetővé teszi, hogy állandó ipari munkát vállaljanak, és példájukat az iskolából kikerült fiatal lányok közül sokan követik. Az önálló kereset anyagilag függetlenebbé tehetné őket, a munkájukért kapott többletjövedelem azonban jórészt a közös családi célok: gyermekek kiházasítása vagy nagyobb családi beruházások véghezvitelét segíti elő. Emellett sajnos rendszerint nem fordítanak kellő figyelmet arra, hogy serdülőkorban vagy terhes állapotban a három műszakos munka és a kezdetleges technológiájú galvanizáló üzem hiányos munkavédelmi körülményei kifejezetten veszélyeztethetik egészségüket. A veszélyeztetett terhesek és leromlott egészségi állapotúak érdekeit az utóbbi években is számos esetben hatósági intézkedésekkel lehetett csak megvédeni.

A házasságkötés és életkor, illetve néhány egyéb körülmény

Régebben jellemző volt a községre, de még tíz-tizenöt évvel ezelőtt is viszonylag gyakran előfordult, hogy a lányok tizenhat-tizennyolc éves koruk között férjhez mentek. Természetes, hogy a házasodó legények életkora is ennek a törekvésnek megfelelően alakult.

A varsányiak azt tekintették a legkívánatosabbnak, ha férj és feleség között két-három évnyi a korkülönbség, természetesen az előbbi javára. A nősülésre érettnak tekintett legények életkora tehát még a közelmúltban is 19—22 év között váltakozott. Ez egyszersmind azt jelentette, hogy a helybeli férfiak jelentős része még katonai szolgálatának megkezdése előtt igyekezett megházasodni. Ellenkező esetben éveik számának gyarapodásával arányosan romlottak esélyei a párválasztás lehetőségeit illetően is. A közfelfogás szerint: miután a korban hozzáillő lányok rendre férjhez mennek, nem válogathatott volna kedvére, vagy kénytelen lett volna más faluba menni menyasszonyt keresni.

A varsányiak két okkal is magyarázzák a viszonylag gyakori korai házasságkötést. Fontos oknak tekintik, hogy a biológiaiilag teljesen érett, már eladósorba került lányokat gyakorlatilag szinte lehetetlen visszatartani az illegális szerelmi kapcsolatoktól, melyeket a régebben alapvetően vallásos meggyőződésű lakosság hagyományainak megfelelően ma is elítél. Az is igaz viszont, hogy éppen ez a társadalmi megítélés, valamint a szülők gyermekeik fölött gyakorolt ellenőrző hatalma sikerrel visszatarthatta a fiatalokat — főleg a lányokat — a meggondolatlanságtól.

A párválasztás szempontjából fontosabb volt, hogy mind a két nembeli ifjúság fizikailag teljesen érett és nem utolsósorban teljes mértékben munkaképes volt már ebben az életkorban. Az új családok kialakulása teljes gazdasági és társadalmi háttérének elemzése azonban túlmutat jelen tanulmányunk szűkre szabott keretein.

Másrészt néhány évvel ezelőtt is helyesnek tartották, hogy a fiatal férfi már házasemberként vonuljon be katonai szolgálatra.¹² Családos emberként ugyanis a hadseregben is bizonyos ked-

¹²Ez az igény az 1960-as években már általános volt.

vezményekben részesülhetett, több szabadságot kaphatott, hamarabb leszerelhetett. Így kisebb volt annak a valószínűsége is, hogy a falutól huzamos ideig távol élve, a katonaélet sajátos körülményei között sokszor megalapozatlan szerelmi kapcsolatok alakuljanak ki. Az ilyenekből a szülők és a falu véleménye szerint egyaránt nem kívánatos, sőt később sokszor maguknak a fiataloknak is terhessé váló házasságok jöttek volna létre. Ez a törekvés azonban sokkal kevésbé volt nyilvánvaló és egyértelmű, mint a lányok kellő időben történő férjhez adásának életkori és gazdasági tényezők által alátámasztott igénye.

Megfigyeléseink szerint azonban az utóbbi évtizedben észrevehetően csökkenni kezdett az ilyen, mai szemmel túlságosan fiatal korban megkötött házasságok száma. Tulajdonképpen már évekkkel a sorkötelességi életkor megváltoztatása előtt általánossá vált az az igény, hogy inkább a már katonaviselt férfiak alapítsanak családot. Mivel azonban a lányok — szüleik egyetértésével — nagyjából továbbra is igyekeztek az előző nemzedékéhez hasonló, már hagyományossá vált életkorban férjhez menni, a község lakosságának viszonylag fiatalabb rétegénél észrevehetően megnőtt a házastársak közötti korkülönbség. Fokozatosan azért a lányok és szüleik is alkalmazkodtak az új helyzethez. A házassulandók életkorával kapcsolatban a bekövetkezett változásoknak megfelelően módosul a falu társadalmának véleménye, és a házastársak közötti, ideálisnak tekintett korkülönbség arányai fokozatosan visszatérnek — az életkorban ugyan eltolódott — eredeti határok közé.

A varsányiak a szórványosan előforduló nagyobb korkülönbséget sem tekintették különösen rendellenesnek. Talán hozzájárult ehhez az is, hogy néhányszor, bár korántsem törvényszerűen, előfordultak olyan esetek is, amikor egy megözvegyült férfi elhunyt feleségének nővérét vette el másodsorra. Ilyenkor a családi vagyon egybetartására való törekvés volt az elsődleges fontosságú tényező. Természetes, hogy ezen esetekben a házastársak közötti „megszokott” korkülönbség kétszeresére, sőt háromszorosára is emelkedhetett. Ilyesmi azonban annyira ritkán fordult elő, hogy nem tekinthetjük az intézményes szororátus megnyilvánulásának. Ha férj és feleség között ennél is nagyobb korkülönbség volt, azt már nem nézte jó szemmel a falu népe.

éllel, velős kétértelműséggel mondják a varsányiak az ilyen esetekkel kapcsolatban: „Bizony, öreg fa árnyékában könnyű megpihenni.”

Ritkán bár, de régebben is előfordultak olyan esetek, amikor egy-két vagy több évvel a feleség volt idősebb férjénél. Az ilyen esetekkel összefüggésben nem bukkantunk Varsányban levirátus nyomaira. Általában a következőképpen magyarázzák az ilyen házasságok létrejöttét: „Ilyenkor a lánynak, aki nem volt elég csinos, dolgos, egészséges, vagy rossz hírét költötték, és így sokáig nem akadt kérője, s azután már nem válogathatott, ahhoz kellett hozzámennie, aki végül is mégis megkérte. Ilyenkor aztán az asszony öregebb lehetett az uránál, és még örülhetett is, hogy kapott magának embert.”

Az érzelmi-szexuális alapú párválasztás térhódításával párhuzamosan észrevehetően emelkedik az olyan házasságok száma, ahol a feleség idősebb férjénél. Egy ilyen nagyságú községből származó, ennél fogva korlátozott mennyiségű adatanyag azonban nem teszi lehetővé, hogy ezen a téren törvényszerűségeket vagy még inkább: fejlődési tendenciákat megállapíthassunk.

Párválasztási, családalapítási lehetőségeiket tekintve sajátos helyzetben voltak a rokkantak vagy testi fogyatékosokkal születettek, sőt bizonyos értelemben a félárvák és az árvák is. A hadirokkantakat általában erkölcsileg megbecsülték, de párválasztási lehetőségeik munkavégző képességeik, testi épségük csökkenésének mértékében lényegesen szűkebbé váltak. A születetten testi fogyatékosok száma olyan csekély volt — nemcsak Varsányban, hanem általában a környéken is —, hogy párválasztási lehetőségeikről csak elméletben nyerhettünk egyértelműen és végletesen negatív képet.

A testi vagy szellemi fogyatékosokkal született vagy gyermekkorában ilyenné vált személy rendszerint felnőtt korában is szülei házában él. Képességeinek megfelelően segíthet ellátni a háztartást, sőt alkalomadtán megfelelő munkát is vállalhat. Szüleinek halála után elvben valamelyik testvérének szűkebb családjába kerül, ennek fejében a többi testvér lemond örökségének egy részéről, a szülők pedig fokozottan támogatják az ezzel járó terheket előre magára vállaló családot.

Az árvák és a félárva-k helyzete már nem volt ennyire kilátástalan. A gyermekek bármelyik, még inkább mindkét szülő korai elvesztése esetében természetesen anyagilag és erkölcsileg egyaránt súlyos helyzetbe kerültek. Hiába a népes rokonság, az árva még a legnagyobb jószándék mellett sem kaphat annyi segítséget, olyan gondos nevelést és ellátást, mint az, akinek szülei élnek, vagy amennyit és amelyet saját szüleitől kaphatott volna. Ezek a nehézségek, legalábbis elvben, részben leküzdhetők. A kiskorú árva örökölt vagyonára gyámja ügyel, és a gyámsága alá tartozó gyermek iskoláztatásáról is ő köteles gondoskodni. Segíti gyámolítottját házasságkötése alkalmával is. Egy árvasorból tekintélyes család gazdasszonyává érett idős asszony mondta az elárvultak sorsáról: „De aztán mégis csak megél valahogy az ember. Az árva is talál magához valót, ha rendes, szorgalmas, nem fél a dologtól.”

A családi élet iránti, részben a hagyományos életszemléletben gyökerező, részben még mindig bizonyos gazdasági szükség-szerűségekből fakadó igényt bizonyítja, hogy az elvált férfiak és nők az esetek többségében újra házasságot kötnek. Magától értetődik, hogy ilyenkor lényegesen korlátozottabbak a lehetőségek a megfelelőbb partner kiválasztására, hiszen elsősorban a fiatalon megözvegyültek vagy a szintén elvált sorban élők jöhetnek csak számításba. Általában könnyelműségnek és elítélendő lépésnek tartják, ha fiatal leány elvált férfihoz megy feleségül, vagy ha legényember elvált asszonyt választ házastársául. A közvélemény csak a válás tényére van tekintettel, nem számít, hogy kinek a hibájából bomlott fel az érintett személy előző házassága.

Párválasztási szokások, praktikák

Tanulmányunkban nem térhettünk ki a párválasztással kapcsolatos helybéli szokásanyag kimerítő vizsgálatára. Itt csak rövid és vázlatos áttekintést nyújthatunk arról. A nyugati palócság hagyományaiból ismert szokások egy részének¹³ (házasságjós-

¹³MANGA János, 1968, 25, 85–86, 150 sk.

lás, a kiválasztott személyének vagy nevének meghatározására törekvő varázslások, szerelmi bájitalok vagy hasonló rendeltetésű ételek készítésének módozatai, kártyavetés, kiéneklés stb. bizonyos változatai és sajátos helyi formái még a mindennapi gyakorlatban is ismertek voltak néhány évtizeddel ezelőtt. Találkoztunk olyan idősebb asszonyokkal is, akik saját bevallásuk szerint fiatal korukban még alkalmazták a fentiekben említett praktikák egyikét-másikát.

A férfiak — szintén saját állításuk szerint — tartózkodtak az efféle „babonáságoztól”, bár kétségtelen, hogy bizonyos mértékig hittek azok erejében, helyesebben tartottak tőlük. Egy idősebb volt nagygazda például hittel mesélte, hogy legjobb beérését is „megétették” egyszer, azért volt kénytelen időnek előtte kiházasítani és megválni tőle.

A helybeli cigányok nem foglalkoztak sem ilyen, sem másféle tárgyú jóslással, és a varsányiak sem tulajdonítottak nekik soha ilyen képességeket.

A jeles napokhoz kötődő hasonló praktikák és másféle szokások már gyakorlatilag csak a legidősebbek emlékezetében élnek elevenen. Családi összejöveteleknél alkalmával a jelenlevők néha fölemlegetik, hogy az adott napon milyen szokásokat űztek „a régiek”, még azt is megjegyzi olykor, hogy talán azokban az időkben lehetett is bennük valami, de maguk már nem hisznek azok erejében. A mai mindennapi életben sem találkozunk eleven szokásokkal az említett körből.

Összegezés

A fentiekben bemutatott és megemlített jelenségek figyelembevételével a családszervezetben és a párválasztásban végbement változások közül — részben a két világháború közötti, de nagyobb mértékben a II. világháború után következő évtizedekre vonatkozóan — az alábbiakat tekinthetjük a leglényegesebbnek:

1. Valamikor — a környező területekhez hasonlóan — Nógrádvarsányban is létezett a nagycsalád. Gazdaságszervezetileg azonban lényegében már a századforduló idejére teljesen felbomlott. Nyomait a köztudatból csak elmélyült, speciális vizsgálá-

tok segítségével lehet hitelt érdemlően kimutatni. Az a gazdasági-anyagi kapcsolatrendszer, amely ma is létezik egy-egy család több nemzedéke között, nem feltételez vagyonszösséget, és hierarchiáját tekintve sem fogható fel a nagycsalád folytatásának. Nem intézményes befogadó szervezet, ennél fogva a hozzá tartozó fiatalok párválasztására sem gyakoról kötelező érvényű befolyást, bár szerepe e téren vitathatatlan.

2. A századfordulótól tehát Varsányban már az individuális kis család létrehozására való törekvést tekinthetjük egyeduralkodónak. Az ilyen típusú családra a magángazdálkodás időszakában — a két világháboru között és a II. világháborút követő években egyaránt — a szigorú életkor és nemek szerinti, családon belüli munkamegosztás volt elsősorban jellemző. A nők ezekben az évtizedekben még kivételesen sem folytattak önálló kereső tevékenységet, feladatkörük lényegében a háztartás el látására és a gyermekek nevelésére korlátozódott. Erejük mértékében természetesen segédkeztek a gazdasággal kapcsolatos termelő munkálatokban is. Ez a családszervezési forma később, más típusú gazdasági rendszer és munkastruktúra mellett is még hosszú ideig fennmaradt. Ennek közvetkezményeképpen konzerválódott a párválasztásban a munkabíró, szorgalmas stb. női eszménykép.

3. Az individuális kis család megszilárdulása után röviddel megkezdődött a társadalmi szerkezet atomizálódása. Ennek egyik előidézője: a nők igényelni kezdték, hogy önálló keresetük legyen. Mint már említettük, az anyagi igények állandó növekedése mellett pszichikailag az is befolyásolhatta ezt, hogy a községbeli férfiak jelentős része végleg áttért az ingázó életmódra. Ezek a változások azonban csak kis mértékben alakították át a párválasztási elvárások hagyományos normáit. Nem feltétlenül vezetnek a műveltségi színvonal, iskolázottság stb. iránti követelmények megnövekedéséhez. Ennél fogva az individuális kis család tagjaira jellemző általános szellemi igények — közös időtöltés, szórakozás, közös aktív pihenés, üdülés, tanulás, művelődés stb. — rendszerint még nem vagy csak kis mértékben alakultak ki a varsányi családoknál.

4. Egyre nagyobb tért hódítva fejlődött Varsányban az *érzelmi-szexuális párválasztási* gyakorlat is. Ez szigorúan individuális érzelmekre támaszkodó viszonyt feltételez — legalábbis elméletileg tiszta formájában — a házastársak között. Tiszta formában azonban — ismereteink szerint — a felsorolt típusok egyike sem rendelkezik meghatározó súllyal ma a községben. Annál is inkább, mivel az érzelmi-szexuális párválasztási elv rendszerint magának a párválasztásnak is csak első, és korántsem mindig véglegesülő fázisában vált uralkodóvá a mai gyakorlatban. Az ilyen alapon létesült kapcsolatok jelentős része ma sem jut el a házasságkötésig, mivel még mindig szinte hagyományos erővel érvényesül a szülői-családi befolyás és hatnak az anyagi-gazdasági szempontok.

*

Tapasztalatainkat összefoglalva az alábbi következtetésekre juthatunk: Az utóbbi két-három emberöltő során folyamatosan csökkent az egyes kibővített vagy individuális kiscsaládok hagyományos értelemben vett gazdasági egység jellegé, a személyes érdeklődés és kötődés tényezői más síkokra terelődtek át, és maguk után vonták ezáltal a párválasztás korábban uralkodó szempontjainak fokozatos megváltozását is. A kiscsalád gazdasági egység jellege ma már lényegében csak kifelé érvényesül, belső funkcionális szerkezete a legtöbb esetben megbomlott.

Az iskola szerepének növekedésével arányosan egyre kisebb mértékben függ a gyermeknevelés a szűk családi körtől. Az egyes családtagok munkaköri érdeklődése, személyes fejlődésük, a műveltségük területén mutatkozó, gyakran szintbeli eltolódások megbonthatják a házastársak individuális párválasztás útján biztosíthatónak vélt érzelmi-szerelmi összhangját. Ily módon a házasság intézményének általános stabilitása mellett a legfiatalabb kiscsaládok belső kötelékeinek fellazulása is megfigyelhető.

A család a mai társadalmi körülmények között már nem ideális önellátó-termelő gazdasági egység, belső hierarchiája megbomlik, és a hagyományok által biztosított függőségi viszonyrendszer helyébe — legalábbis elvben — az egyenlőségi viszonyok

lépnek. A vagyonközösség természetesen továbbra is fennmarad, de anyagi alapjainak előteremtésében a család egyes tagjai már egyénileg vállalnak (vagy nem vállalnak) részt. Mindez fokozottabb önállóságot és nagyobb felelősségtudatot követel az egyéntől a párválasztásban is, hiszen az egyéni érzelmeken alapuló kapcsolatteremtés valóságos térhódításával arányosan csökkenni fog a szülői befolyás, a család anyagi érdekeinek követésére irányuló kényszer. Még akkor is, ha e tendencia a fiatal pár anyagi érdekeire kedvezőtlenül fog hatni.

A jelenkorra vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy a pusztán szexuális-biológiai és a csaknem kizárólag gazdasági, anyagi szempontokat követő párválasztási elvek szélsőségei között a község fiataljai — a hagyományos szempontoknak a jelenlegi körülmények által megkövetelt figyelembevételével — igyekeznek leendő párjukat individuális érzelmi ítéletükre támaszkodva kiválasztani.

A szülői elképzelésektől való — főleg az újonnan alapított családok közös életének kezdeti szakaszában megfigyelhető — anyagi-pénzügyi függőség, valamint az évszázadok alatt kialakult és részben máig érvényesülő erkölcsi- és értéknormák gyakran olyan — néha szinte ösztönös — igényeket támasztanak, amelyek összeegyeztethetetlenek az új eszményekkel.

Ezen az úton sajátos, számos különböző komponensből összetett párválasztási elvek születhetnek, és kialakulhat egy, a régi szokásgyakorlat haladó öröksége és a mai helyzet közötti reális kompromisszumra törekvő, a további fejlődés zálogát jelentő családi életvitel.

Irodalom

BODROGI Tibor (szerk.)

1978 *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Bp.

ERDEI Ferenc

1940 *Magyar falu*. Bp.

FÉL Edit

1941 *Egy palóc házasság előtti szokásról*. Ethn. LII. 250—260.

FLÓRIÁN Mária

1966 *Rimóc népviselete*. Balassagyarmat.

- GERGELY Katalin
 1978 *Változások Varsány népviseletében.* In: Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomrajzához. (Szerk.: BODROGI Tibor) 201–275. Bp.
- ISTVÁNYFY Gyula
 1895 *Palóc babonák és gyermekjátékok.* Ethn. VI. 108–118.
- JAKAB Sándor
 1974 *Nógrád megye története 1944–62.* IV. Balassagyarmat.
- JÁVOR Kata
 1978 *Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban.* In: Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. (Szerk.: BODROGI Tibor) 295–373. Bp.
- KOVÁCS Emese
 1978 *A családi háztartás-szervezés átalakulása.* In: Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. (Szerk.: BODROGI Tibor) 173–200. Bp.
- MANGA János
 1968 *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén.* Bp.
 1978 *A hitvilág és hitélet változása.* In: Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. (Szerk.: BODROGI Tibor) 375–412. Bp.
 1979 *Palócföld.* Bp.
- MORVAY Judit
 1956 *Asszonyok a nagycsaládban.* Bp.
- NIEDERMANN Imre
 1942 *Nógrádi élet a régi világban.* Bp.
- PÁLMÁNY Béla
 1978 *A falu története a jobbágyfelszabadításig.* In: Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. (Szerk.: BODROGI Tibor) 13–62. Bp.
- PINTÉR Sándor
 1891 *A palóc születése, házassága és halálózása.* Ethn. II. 97–1
- SÁRKÁNY Mihály
 1978 *A gazdaság átalakulása.* In: Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. (Szerk.: BODROGI Tibor) 63–150. Bp.
- SZABÓ Zoltán
 é.n. *Cifra nyomorúság.* Bp.
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
 1981 *Magyar jogi népszokások.* Bp.

POGÁNY MÁRIA

AZ IPARI SZAKMÁK,
A KÖZÉP- ÉS FELSŐ SZINTŰ TANULÁS HATÁSA
A FALUSI ÉLETFORMA VÁLTOZÁSÁBAN

Tiszaigar, 1945—78

Tiszaigar ma mintegy 1100-1200 lelket számláló kis falu a tiszafüredi járásban, Tiszafüredtől mintegy 11 km-re. A két háború között agrárproletárok, szegényparasztok lakta alföldi település volt. Nem véletlen, hogy a ma élő idősebb generáció tagjai néhányan „feudális községként” emlegetik szülőfalujukat, ha a múltjáról szólnak.

A feudális jelzöt a két háború közti földbirtokviszonyok nyomatékossítják a leginkább. A mintegy 6000 holdas határból több mint 4000 hold 12 kisebb-nagyobb birtokos család tulajdonában volt. A közel 450 nincstelen és kisparaszti család csupán 880 holdat birtokolt, tehát átlagban 2 holdat sem. E két szélső pólus között helyezkedett el a mintegy 40 közép- és gazdagparaszti família. A község lakosságának így mintegy háromnegyede tengette életét a Horthy kor agrárszegénységének közismerten alacsony életszintjén. Abban a kérdésben, hogy tükröződik a falu lakosságának élete az iskoláztatásban, a művelődésben, az 1949. évi népszámlálás adatai igazítanak el. Ezek őrizték meg számunkra a múltat idéző képet is.

E szerint a népesség száma 1659 fő volt. Az írni-olvasni nem tudók száma ebből 156, az írni-olvasni tudóké 1314, az általános iskolát végzettké 68, az érettségizetteké 18. A számok összege 1556-ot tesz ki. A statisztika ezúttal adós maradt 103 fő iskolai végzettségének meghatározásával.

Érdemes az adatokat egybevetni az 1970-es népszámlálás hasonló mutatószámaival. A község lakossága 1244 főre csökkent. A népszámláláskor 1314-en tartózkodtak a községben. Ebből 6 éven aluli 59, általános iskolát végzett 258, érettségizett 34, egye-

temet végzett 11. A számok összesen 362 főről tesznek említést. A statisztika még ezúttal sem tud elszámolni 952 ember iskolai végzettségéről. Feltehetően ez rejti magában a régi törzsökös igari lakosságot, amely a két háború között szokásos 2-6 elemít járta ki, és csupán az írás, olvasás, számolás és közműveltség alapelemeivel ismerkedett meg.*

Hogy a felszabadulás után kínálkozó alkalom, majd később a kötelezővé is vált nyolc osztály elvégzése mit jelentett a magas színvonalú alapközműveltség megszerzésében, a nyolcadik osztály utáni továbbtanulási lehetőségben — akár a középiskolában, akár az iparban —, azt nem tudjuk korszakos változásként megítélni az előzmények ismerete nélkül.

Tiszaigarról igen sokan elköltöztek az elmúlt 35 év folyamán. Ezt tanúsítja a két népszámlálás is: 1949—70 között 415 fővel csökkent a lakosság száma. Ennek többféle oka is van. Meghatározó benne a falu mezőgazdaságának szocialista átszervezése, hiszen a kollektív mezőgazdaság fokozatos, majd teljes gépesítése nagyszámú munkáskezet tett feleslegessé otthon, a faluban. Az ötvenes évek túlméretezett iparosítása az otthon feleslegessé váló munkaerőt felszívta. Ugyanakkor a továbbtanulás divattá is vált Igaron, mert odahaza akár a tsz-ben, akár az állami gazdaságban a kereset a gyári munkásokéhoz képest hosszú ideig alacsonyabb volt. Hódolva a valójában hasznos „divatnak”, a fiatalok közül olyanok is elmentek, akik községükben is találhattak volna munkát. A hatvanas évek közepétől már az elvándorlás lassult, sőt az elmúlt 4-5 év során valamelyest emelkedett is a tiszai lakosság száma. Ebben közrejátszott a Tiszafüredre, Karcagra és Kunmadarasra telepített ipar. Tiszafüreden a budapesti Hajó- és Darugyárnak működik egy leányvállalata, s közel 200 munkással dolgozik. Ugyanitt építettek egy alumíniumgyárat is. Ez edényeket gyárt magas szinten gépesített üzemében, főként női munkaerő segítségével. A tiszafüredi tanács ún. költségvetési vállalata, az építőipar, s a vegyesipari tevékenységű ktsz pedig különféle szakmunkásokat foglalkoztat.

A Karcag-Berekfürdőn felépített üvegyár ugyancsak számot tart a környező falvak munkásaira, különösen a nők munkájára.

*A népszámlálási adatok a helyi tanács birtokában levő Községi Törzskönyvből valók.

Hasonlóan Kunmadarason, ahol varroda üzemel, és az előre kiszabott kötényeket, ruhákat bedolgozókként varrják készre az asszonyok, leányok.

A helyi tsz is berendezett egy kis műhelyt az Igarhoz tartozó tanyaközpontban. Hajlított székeket és széklábakat gyártanak az egri bútorgyárnak, a velük szerződött anyavállalatnak. Akad tehát ipari munka a faluban vagy a faluhoz közeli városokban is, és ez a kedvező helyzet hatott a már idézett elvándorlás lassításában.

Eredetileg e tanulmány adatfelvételének az volt a célja, hogy számszerűen is értékelhető legyen az iskolázás és művelődés pozitív változása a faluban, s csak a feldolgozás során vált világossá, hogy a pontos adatszolgáltatás ennél jóval több következtetést is lehetővé tesz. Így – túl az eredeti célon – figyelemmel kísérhető a nyolc osztályt elvégzettek életútja, továbbtanulása, mobilitása és migrációja, amely nem kevéssel járult hozzá a paraszti életforma változásához.

Szólnunk kell adatfelvételünk módszeréről is, valamint arról, hogy az adatok bizonyos hányada csupán tendenciát tükröz.

Maga az adatgyűjtés két időpontban történt. Először 1964 őszén. Ekkor KARDOS László néprajztudós Branyicki Imre akkori iskolaigazgató tájékoztatását jegyezte fel az 1946–64 között végzettekről (239 fő). Másodízben 1979 januárjában Hajnal Rozália tanárnő szolgáltatott pontos adatokat az 1966–78 közötti generáció sorsáról (293 fő). Ez utóbbi gyűjtésünk alkalmával már nem volt mód az első periódusban (1946–64) végzettek további sorsáról információt szerezni, így a rájuk vonatkozó adatok csupán az 1964-es állapotukat tükrözik. Ezért is adjuk közre táblázataink adatait két oszlopban, s ezeket az együttláthatás céljából összesítjük és szemléltetjük.

A kialakult kép teljességéhez tartozó adat, hogy az 1966–78 között végzettek közül két – cigány származású – tanuló megbukott és nem jelent meg a javítóvizsgán. Az 1946–64 közöttiekből 5 fő további sorsa ismeretlen. Közülük kettő meghalt. A második generáció tagjai közül három fő nincs életben (egy fehérvérűségben, egy agyvérzésben hunyt el, a harmadiknál az okot nem tudják). Családostól elköltözött, és további sorsa ismeretlen 18

főnek. E családok közül 15-nek tudták az új letelepedési helyét, s ami új jelenség: a végzettek közül 7 „lumpenelemmé” vált. Életformájuk jellemzője a nyugtalanság: hol pesti, hol környékbeli városok gyáraiban segéd munkások. Közülük kettő 1979 januárjában börtönben volt, öt pedig akkorra már szabadult. Összegezve tehát 33 végzett sorsa nem ismeretes.

Az 1. táblázatban azt tesszük közzé, hogy a nyolc általános elvégzése után hányan nem tanultak tovább, illetve hányan igen és mit.

1. táblázat. Az általános iskola után a továbbtanulók száma iskolatípus és szakképzettség szerint

A nyolc általános elvégzése után	1946-64	1966-78	Összesen
	között végzettek		
1. Szakképzettség nélküli dolgozó			
a/ mezőgazdasági fizikai paraszti htb.	20	18	38
b/ ipari segéd munkás	17	7	24
c/ nem paraszti htb.	19	52	51
d/ betanított irodai, kereskedelmi	4	6	10
Ezen belül összesen	6	1	7
	66	84	150
2. Időszakos szaktanfolyamot végzett			
a/ mezőgazdasági	13	-	13
b/ ipari	1	-	1
c/ közlekedési	9	6	15
d/ közbiztonsági	1	-	1
e/ postás	1	-	1
f/ egészségügyi	3	-	3
g/ pénzügyi	2	-	2
Ezen belül összesen	30	6	36
3. Szakképzettséget szerzett vagy szerző			
a/ mezőgazdaságban (szakmunkás, segéd vagy tanuló)			
mezőgazdasági gépész	3	10	13
mezőgazdasági öntöző, gépész	2	1	3
tsz-ben ipari tanuló	2	-	2
erdész tanuló	-	1	1
Ezen belül összesen	7	12	19

A nyolc általános elvégzése után	1946-64	1966-78	Összesen
	között végzettek		
b/ iparban			
kőműves	13	13	26
kovács	12	4	16
villanyszerelő	6	2	8
szabónő, varrónő	6	2	8
lakatos	4	6	10
szerkezetlakatos	-	1	1
műszerész	4	-	4
elektroműszerész	1	2	3
vasas	1	-	1
gépszerelő	1	1	2
kerékgyártó	2	-	2
asztalos	2	3	5
fonó, szövő	2	3	5
szobafestő	2	5	7
esztergályos	1	7	8
vájár	1	-	1
hegesztő	1	10	11
rádió-, tv-szerelő	-	4	4
üvegező	-	1	1
hús-hentesáru szakma	-	1	1
egyéb	-	3	3
Ezen belül összesen	59	69	128
c/ kereskedelemben, szolgáltatásban			
bolti eladó	4	7	11
fodrász	2	3	5
Ezen belül összesen	6	10	16
4. Középiskolát, főiskolát végzett vagy végző			
a/ középiskola			
gimnázium	39	27	66
mezőgazdasági technikum, illetve szakközépiskola	6	4	10
gépipari technikum, illetve szakközépiskola	2	1	3
óvónő-, tanítónőképző	3	6	9
építőipari technikum	1	-	1
közgazdasági technikum, illetve szakközépiskola	2	13	15
egészségügyi szakközépiskola	-	9	9
kereskedelmi szakközépiskola	-	4	4
elektroműszerész szak-középiskola	-	1	1
vegyipari szakközépiskola	-	2	2
vegyipari gépészeti szak-középiskola	-	1	1

A nyolc általános elvégzése után	1946-64	1966-78	Összesen
	között végzettek		
autóközlekedési szak- középiskola	-	3	3
finommechanikai szak- középiskola	-	2	2
gyorsíró iskola	-	1	1
egyéb	1	-	1
Ezen belül összesen	54	74	128
b/ egyetem, főiskola			
agráregyetem	3	-	3
pedagógiai főiskola	2	2	4
tanítóképző akadémia	1	-	1
felsőfokú óvónőkészítő	2	-	2
orvostudományi egyetem	1	1	2
műszaki egyetem	1	1	2
közgazdasági egyetem	1	-	1
tisztképző akadémia, illetve főiskola	1	1	1
gyógypedagógiai főiskola	-	1	1
műszaki főiskola	-	1	1
jogi egyetem	-	1	1
bölcsházi	-	2	2
Ezen belül összesen	12	10	22
5. Egyéb			
a/ meghalt, nem tudni mi történt vele	5	21	26
b/ „lumpenelemmé” vált	-	7	7
Ezen belül összesen	5	28	33

Ezúttal szükséges még a 3. és a 4. kategóriában szereplő, nyolc általánost végzett tanulók közül kiválasztanunk a már végzeteket és tanulmányaikat még be nem fejezettek számát.

2. táblázat. A nyolc általános elvégzése után szakképzettséget szerzők vagy szerzetek, illetve középiskolán, főiskolán tovább tanulók megoszlása

Kategória	1946-64 között tanulók	1966-78	Tanulók száma	Végzetek száma	Összesen
3. Szakképzettséget szerzett vagy szerző	20	18	38	125	163
4. Középiskolát, főiskolát végzett vagy végző	42	27	69	81	150
Összesen	62	45	107	206	313

Az 1. táblázatba foglalt számok könnyebb értékelése végett a százalékos értékeket is ide iktatjuk (3. táblázat).

3. táblázat. Az 1946-64 és 1966-78 között általános iskolát végzettek százalékos megoszlása továbbtanulásuk szerint

Kategória	Fő	Százalék
1. Szakképzettség nélküli	150	28,3
2. Időszakos szaktanfolyamot végzett	36	6,4
3. Szakképzettséget szerzett vagy szerző	163	30,9
4. Középiskolát, főiskolát végzett vagy végző	150	28,3
5. Egyéb	33	6,1
Összesen	532	100,0

A végzettek csaknem egyharmada a szakmunkás pályát választotta. Érdekes módon a szakképzettség nélküliek, illetve a közép- és főiskolákon továbbtanulók száma azonos: az első periódusban 66-66, a másodikban 84-84. Megközelítően azonos a szaktanfolyamot végzettek és az egyéb kategóriába soroltak száma is. Ezúttal szükségesnek látszik még néhány kiegészítő információt ide iktatni a 2-4. pontba soroltak foglalkozásáról is.

Az 1946-64 közötti időszak szaktanfolyamosai sokféle foglalkozást képviselnek. Így a 2/a-ba sorolt 13 mezőgazdasági szaktanfolyamosból 10 fő traktoros. A 2/c-ben feltüntetettek közül 4 gépkocsivezető, 3 a MÁV-nál, 1 a hajózásnál szerzett valamilyen szakképzettséget, 1 pedig villamoskalauznak tanult Budapesten.

Figyelemre méltó jelenség, hogy a mezőgazdaságban szakképzettséget szerzők száma a várt emelkedés helyett stagnál: az első periódusban 3,5, a másodikban 4,1 százalékos az arányuk, az eltérés s így a növekedés tehát minimális. Százalékarányban nem nőtt a kereskedelemben és a szolgáltatásban szakképzettséget szerzők száma sem: mindkét esetben 2,5-2,5 százalékos a részesedésük.

A középiskolát végzettek vagy végzők között feltűnően nagy a gimnáziumban továbbtanulók száma. A sor ezután így alakul: közigazdasági technikum, illetve szakközépiskola, óvónő-, taní-

tóképző, egészségügyi szakközépiskola. Ez utóbbi három iskola-típusban vagy igen nagy százalékban vagy teljességgel nők tanulnak tovább.

A mezőgazdaságban szakképzettséget szerzők számát valamelyest emelik a mezőgazdasági technikumban, illetve szakközépiskolában továbbtanulók. A többi – főként ipari jellegű – szakközépiskola leginkább a férfiak részére biztosít a kor színvonalán álló szakképzettséget, érettségivel egybekötve. Fel kell figyelni arra is, hogy agráregyetemet a 22 főből mindössze három végzett, az is az első periódusban. Viszont a legnagyobb érdeklődés a pedagógusi-tanári pálya iránt nyilvánult meg Tiszaiáron (10 fő).

Tanulságosnak látszik annak a vizsgálata is, hogy a továbbtanulásnak mik a korszakokénti jellemzői. Ezzel foglalkozik a következő táblázatunk (4. táblázat).

4. táblázat. Korszakokénti és kategóriánkénti megoszlás a továbbtanulásban

Év	1/a+c	1/b	1/d	2	3	4	Meghalt vagy nem ismeretes	Lumpen	Összesen
	kategória								
1946	1	-	-	2	1	1	-	-	5
1947	-	-	1	1	1	-	-	-	3
1948	1	1	2	5	1	2	-	-	12
1949	3	4	2	1	-	2	-	-	12
1950	4	-	1	1	5	-	-	-	11
1951	1	-	-	5	-	4	-	-	10
1952	1	-	-	2	3	1	-	-	7
1953	1	1	-	2	2	2	-	-	8
1954	-	1	-	1	4	3	-	-	9
1955	3	1	-	1	3	2	-	-	10
1956	2	-	-	2	1	1	-	-	6
1957	2	-	-	1	7	4	-	-	14
1958	3	4	-	4	2	1	-	-	14
1959	1	1	-	-	6	5	-	-	13
1960	4	2	-	1	9	6	-	-	22
1961	3	1	-	1	7	4	-	-	16
1962	4	1	-	-	4	11	-	-	20
1963	2	1	-	-	12	7	-	-	22
1964	5	1	-	-	4	10	-	-	20
Ezen belül össze- sen	41	19	6	30	72	66	5	-	239

Év	1/a+c	1/b	1/d	2	3	4	Mehalt vagy nem ismeretes	Lumpen	Összesen
	kategória								
1966	5	4	-	2	4	8	2	1	26
1967	4	6	1	1	7	15	3	1	38
1968	3	6	-	-	9	3	6	1	28
1969	3	8	-	-	5	6	4	1	27
1970	3	7	-	1	5	7	3	1	27
1971	3	6	-	-	12	6	3	1	31
1972	1	3	-	1	9	8	-	-	22
1973	2	2	-	-	8	3	-	-	15
1974	2	5	-	-	4	6	-	1	18
1975	2	2	-	-	8	4	-	-	16
1976	1	1	-	-	2	6	-	-	10
1977	-	2	-	1	10	8	-	-	21
1978	2	-	-	-	8	4	-	-	14
Ezen belül össze- sen	31	52	1	6	91	84	21	7	293

Ezt a szükségképpen szétszórt, bár nem minden tanulság nélküli adathalmazt érdemes periódusok szerint összevonni (1. 5. táblázat). 1957-ig megvoltak a hazai történetírásban bevezetett korszakhatárok, ezért ezeket követtük. 1957 után viszont inkább a statisztikában használatos 5 évenkénti bontást alkalmaztuk.

5. táblázat. A továbbtanulás megoszlása az egyes korszakokban

Periodi- záció	A végzetek száma	1/a+c	1/b	1/d	2	3	4
		kategória					
1946-48	20	2	1	3	8	3	3
1949-53	48	10	5	3	11	10	9
1954-56	25	5	2	-	4	8	6
1957-64	141	24	11	-	7	51	48
1966-70	146	18	31	1	4	30	39
1971-75	102	10	18	-	1	41	27
1976-78	45	3	3	-	1	20	18

A táblázatból szépen kirajzolódik az az irányzat, hogy 1953 után csökken a szakképzettség nélküliek, a háztartásban maradt nők, a tanfolyamot végzők száma, s ennek mintegy a természetes kiegészítőjeként nő a 8 általános elvégzése utáni továbbtanuló-

ké. Olyan hullámvonallal adhatnánk meg az iparba segéd-, illetőleg betanított munkásnak áramlók mozgását, melynek vége 1970 után lefelé kanyarodik.

Ha azt vizsgáljuk, hogy mi okozta a szakképzettség nélküliek számának csökkenését, megemlíthetjük az 1950. évi első tsszervezés hatását: a kezdődő gépesítés mind több munkáskezet szabadított fel. Ez a folyamat 1960 után, a falu teljes kollektivizálásával és a mezőgazdaság teljes gépesítésével még inkább felgyorsult. A felszabaduló családok másutt, elsősorban az iparban kerestek megélhetést. Az életformaváltással együtt a család belső élete is átalakult: az első periódushoz képest csökkent a háztartásban maradt nők száma.

Ami a 2. kategória szaktanfolyamosait illeti, a táblázatból kitetszik, hogy a képesítés szerzésének ez a módja 1961-ben megszakad, illetve 1966-78 közöttől csupán 6 hivatásos gépkocsi-vezetőről adhatunk számot. Az 1/d kategóriában szereplő 6 képesítés nélküli irodai, kereskedelmi dolgozó még 1950 előtt került az elvileg magasabb képzettséget kívánó munkakörbe, valamint 1967-ben egy fő ment bolti eladónak az egyik helyi vegyesboltba. Itt jegyezzük meg: ez a fiatal nő is esti tagozaton tanult 1979-ben, hogy hiányos szakképzettségét pótolja.

Érdekesen alakul az ipari szakmákban és a középiskolákban továbbtanulók száma. A három legkiugróbb periódus: 1957-64, 1971-75 és 1975-78. A végzetteknek ekkor 70, 68, illetve 89 százaléka tanult tovább. Mindhárom szakaszban több azonban az ipari szakmukát tanulók száma: 1957-64 között 36-34, 1971-75 között pedig 41-21. 1976-78 között 45-44 az arány, tehát 2, 14, illetve 1 százalékkal többen voltak a szakmát választók. Mindazonáltal az arányok mintha kiegyenlítődnének, és lassanként eltolódnának a középszinten való tanulás felé. Erre vall az utolsó periódusban mutatkozó 1 százalékos különbség, de erre utal az adatközlő tanár tájékoztatása is, mely szerint 1979 januárjában munka mellett, esti és levelező tagozaton az 1966-78 között végzettekből öten középfokon (két tiszai: egy Budapestre és egy Debrecenbe költözött) és ketten felsőfokon (egy Debrecenbe és egy Miskolcra költözött) tanultak tovább.

Az 1966—78 között végzettekéből 18 fő további életsorsát, esetleges továbbtanulását, elhelyezkedését az otthoniak nem ismerik. Mint már jeleztük: mind a 18-an családotól elköltöztek. Ily módon mindössze ennyi azoknak a száma — a vizsgált 293-ból —, akiknek minden kapcsolata megszakadt a kibocsátó otthonnal.

Az urbanizálódás első, negatív jelei 1966-ban tűnnek fel: a várossal, a városias településekkel mind szorosabbá váló kapcsolat következtében néhány, talán jóhiszemű, de tapasztalatlanabb vagy kritikátlanabb fiatal lába alól ekkor csúszott ki a talaj.

A tiszaiagari fiatalok iskolázásáról és továbbtanulásáról kapott képünk nem lehet teljes, ha nem vizsgáljuk meg ebben a nők és a férfiak egymáshoz viszonyított arányát. Ezt adja közre 6. táblázatunk.

6. táblázat. A férfiak és nők megoszlása a továbbtanulásban

A nyolc általános elvégzése után	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Összesen	
	1946—64		1966—78		férfi	nő
1. Szakképzettség nélküli dolgozó						
a/ mezőgazdasági fizikai paraszti htb.	12	8	9	9	21	17
b/ ipari segédmunkás	10	9	17	35	27	44
c/ nem paraszti htb.	-	4	-	6	-	10
d/ betanított irodai, kereskedelmi	2	4	-	1	2	5
2. Időszakos szaktanfolyamot végzett						
a/ mezőgazdasági	13	-	-	-	13	-
b/ ipari	1	-	-	-	1	-
c/ közlekedési	9	-	6	-	15	-
d/ közbiztonsági	1	-	-	-	1	-
e/ postás	-	1	-	-	-	1
f/ egészségügyi	1	2	-	-	1	2
g/ pénzügyi	2	-	-	-	2	-
3. Szakképzettséget szerzett vagy szerző						
a/ mezőgazdaságban (szakmunkás, segéd vagy tanuló)	7	-	10	2	17	2
b/ iparban	51	8	60	9	111	17
c/ kereskedelemben, szolgáltatásban	5	1	-	10	5	11

A nyolc általános elvégzése után	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Összesen	
	1946-64		1966-78		férfi	nő
4. Középiskolát, főiskolát végzett vagy végző						
a/ középiskola	22	32	20	54	42	86
b/ egyetem, főiskola	5	7	5	5	10	12
5. Egyéb						
a/ meghalt vagy nem tudni mi történt vele	2	3	8	13	10	16
b/ „lumpenelemmé” vált	-	-	6	1	6	1
	143	96	141	152	284	248

A táblázatnak két igen figyelemre méltó adata is van. Az első: a nők 11-féle, a férfiak 14-féle foglalkozást választottak, tehát az utóbbiak hárommal többfélét, mint a nők. Másodsor: elemzésre érdemes a szakmát választó férfiak, illetve az inkább a középiskolát előnyben részesítő nők száma. Szakmát tanult az összes végzett férfi 39,5, illetve középiskolás lett a nők 35%-a. További adatok: a férfiak 18%-a választott mezőgazdasági foglalkozást (az 1/a, 2/a és 3/a alattiak), és ugyanannyi százaléknyi nő lett ipari segéd- vagy betanított munkás. A férfiak 15%-a végzett középiskolát, a nők 14%-a maradt háztartásbeli dolgozó. Végül: a férfiak 9,5%-a ipari segédmunkás és a nők 8%-a mezőgazdasági fizikai vagy mezőgazdasági szakmunkás. (Érdekesség: a férfiaknál a közlekedési szaktanfolyammal, a nőknél az ipari szakmunkával, végül mindkét nembelieknél az egyetemi végzettséggel zárul a sor).

Külön kell szólnunk a mezőgazdaságban maradtak foglalkozásáról. Az 1/a, 2/a, és 3/a sorban feltüntetett 51 tsz- vagy állami gazdasági dolgozónak több mint a fele ipari tevékenységet folytat. Hadd utaljunk itt ezúttal ismét a traktorosokra, a mezőgazdasági gépészekre és új jelenségként azokra is, akik szakmájukat szakközépiskolában sajátították el. És éppen a mezőgazdaság, immáron sokat emlegetett gépesítése tette fokról fokra feleslegessé a nők talajmunkában való foglalkoztatását. Ez a magyarázata annak, hogy mindössze 8%-uk maradt a mezőgazdaságban. Ezt az arányt valamelyest módosítja — bár nem változtatja meg — az, hogy a tsz a nagy nyári és őszi munkák idején vele

egyébként munkaviszonyban nem álló családtagokat is foglalkoztat. Általában 30 fő körül van a számuk, kétharmaduk nő. A háztartásban maradt nők ily módon ma még a mezőgazdaság potenciális tartalékának számítanak.

Érdekes kísérletet tehetünk arra nézve is, hogy csupán a számok tükréből következtetni lehet-e arra, hányan őrizték meg és hányan hagyták el a falusi életformát (7-8. táblázat).

7. táblázat. A falusi életforma alakulása

A falusi életformát elhagyta	Az 1946-64-	1966-78-	Összesen
	ban végzettek közül		
1. Szakképzettség nélkül dolgozó			
b/ ipari segédmunkás	19	51	70
c/ nem paraszti htb.	4	6	10
d/ betanított irodai, kereskedelmi	6	1	7
Ezen belül összesen	29	58	87
2. Időszakos szaktanfolyamot végzett			
b/ ipari	1	-	1
c/ közlekedési	9	6	15
d/ közbiztonsági	1	-	1
e/ postás	1	-	1
f/ egészségügyi	3	-	3
g/ pénzügyi	2	-	2
Ezen belül összesen	17	6	23
3. Szakképzettséget szerzett vagy szerző			
b/ iparban	59	69	128
d/ kereskedelemben, szolgáltatásban	6	10	16
Ezen belül összesen	65	79	144
4. Középiskolát, főiskolát végzett vagy végző	66	84	150

A végeredmény 404, azaz 76 százalék. Ezt a képet korrigálja valamelyest, illetve nem teszi egyértelművé az, ha megvizsgáljuk, hányan használják fel szakképzettségüket falun.

8. táblázat. A falusi életforma alakulása

Szakképzettségét falun használja fel	Az 1946—É4-	1966—78-	Összesen
	ban végzettek közül		
1. Szakképzettség nélküli d/ betanított irodai dolgozó	6	1	7
2. Időszakos szaktanfolyamot végzett			
c/ közlekedési	1	-	1
e/ postás	1	-	1
Ezen belül összesen	2	-	2
3. Szakképzettséget szerzett vagy szerző			
a/ mezőgazdaságban (szak- munkás, segéd vagy tanuló)	-	7	7
b/ iparban			
kőműves	6	3	9
kovács	6	-	6
kerégyártó	2	-	2
hegesztő	1	-	1
lakatos (gépállomás)	1	1	2
villanyszerelő	1	-	1
esztergályos	1	-	1
gépszerelő	1	-	1
szobafestő	-	2	2
varrónő	-	2	2
c/ kereskedelemben, szolgáltatásban	3	6	9
Ezen belül összesen	22	21	43
4. Középiskolát végzett vagy végző			
a/ középiskola	4	15	19
b/ egyetem, főiskola	2	-	2
Ezen belül összesen	6	15	21

A 7-8. táblázat adatai tehát a következőképpen módosulnak:

A falusi életformát elhagyta	404 fő	76,0%
szakképzettségét falun használja fel	73 fő	14,2%
	331 fő	61,8%

Ha a falun maradt 73 szakképzett dolgozó számához hozzáadjuk az 1/a alatti 38 mezőgazdasági fizikai dolgozót, a 24 paraszti háztartásbelit, valamint a 13 mezőgazdasági tanfolyamost, 148 főt kapunk. Ők azok, akik otthon is laknak és otthon is dolgoz-

nak. Arányuk összesen 28,2%. Így a végzeteknek alig több mint egynegyede maradt otthon „törzsökös” igarinak.

Ez a számítás inkább csak az elméletileg is feltételezhető igazolja. Az életforma változásának kérdésére ugyanis a gyakorlat sokkal bonyolultabban adja meg a választ. Ezért is kell szólnunk e helyen a kétlakiakról, a hazalátogatókról és az ingázókról.

1946–64 között például mindössze 20 fő volt kétlaki és hazalátogató, úgy tűnik, hogy az ötvenes években vagy a hatvanas évek elején a szakképzettséget szerző tiszaiak szívesebben költöztek el Pestre vagy más ipari városba. Már lényegesen bonyolultabbá vált a helyzet a hatvanas évek közepétől. A fővárosba költözés megszorítása, a helyi és környéki ipartelepítés, a mezőgazdasági munka jövedelmezőségének emelkedése, a háztáji, a kiskert — csak a fontosabb okokat említve — mind-mind olyan változás, amely a szakmunkásokat, az értelmiségieket egyre jobban otthon marasztalta, olyannyira, hogy inkább vállalták az eljárást, az ingázásnak olykor nem is kis fáradsággal járó terheit.

A kétlakiság, az ingázás tényeit — a könnyebb áttekinthetőség kedvéért — táblázatba foglaltuk. Ebben az 1–4. kategóriába sorolt 499 fő munkahelye, illetve a tanulók iskolájának a székhelye, továbbá az elköltözött 18 család új otthona szerepel. Előre kell bocsátanunk: a táblázatból nem derül ki világosan, hogy a munkahely egyben az elköltözést is jelenti-e — az első periódusban inkább erre hajlik a mérleg nyelve. 1966 után viszont inkább a napi és a heti ingázás gyakorlata erősödik fel. Egy dolog azonban világosan kitetszik: az, hogy a végzetek hány százaléka került a várossal, a városias településekkel és városi életmóddal kapcsolatba. Ezt mutatja be a 9. táblázatunk.

E táblázat szerint 34 helyre kerültek el, illetve járnak el dolgozni a tiszaiak: 15 városba vagy városias településre és 19 faluba. Feltűnő e képben — eltekintve Budapeستől —, hogy egyfajta, tágabb értelemben vett, környékhez való ragaszkodást mutat. Ehhez tudni kell, hogy Tiszai az 1951. évi megyerendezésig Heves megye egyik délkeleti határközsége volt. Hagyományos népi kultúráját sok szál kötötte a Nagykunsághoz s

9. táblázat. Az ingázók és más városba költözöttek település szerinti megoszlása

A nyolc általános elvégzése után	Tiszaigar	Tiszafüred	Budapest	Szolnok	Székesfehérvár	Ózd	Salgótarján	Miskolc	Mezőkövesd	Füzesabony	Heves m.	Eger	Gyöngyös	Jászberény
1. Szakképzettség nélküli														
a/ mezőgazdasági fizikai	36	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
htb.	24	3	5	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
b/ ipari segédmunkás	1	14	34	1	-	1	1	-	-	2	-	1	-	-
d/ betanított irodai, kereskedelmi	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2. Időszakos szaktanfolyamot végzett														
a/ mezőgazdasági	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
b/ ipari	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
c/ közlekedési	1	1	8	1	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-
d/ közbiztonsági	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
e/ postás	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
f/ egészségügyi	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
g/ pénzügyi	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
3. Szakképzettséget szerzett vagy szerző														
a/ mezőgazdaságban	7	3	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
b/ iparban	27	54	37	1	2	1	1	-	-	-	-	-	1	-
d/ kereskedelemben, szolgáltatásban	9	2	3	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-
4. Középiskolát, főiskolát végzett vagy végző														
a/ középiskola	19	55	17	6	-	-	-	2	2	-	2	2	-	6
b/ egyetem, főiskola	2	-	6	1	-	-	-	-	-	-	1	3	-	-
5. Egyéb														
elköltözött a család	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen	148	132	121	16	2	3	3	3	2	2	4	9	1	6

részben a palóc vidékhez is. 1951-ben a tiszafüredi járást — így Tiszaigart is — Szolnok megyéhez csatolták, s megyeszékhelye Egerből Szolnokra tevődött át. Ezzel mintegy hivatalosan is délebbre kezdett járni a lakosság, legalábbis ügyeinek intézésében feltétlenül. Ezek ismeretében érthető, hogy Budapest után Karcag, Szolnok és Eger az a három város, ahová a legtöbb igari elkerült. Tényszerű adat, hogy a táblázat 11 karcagi ipari segédmunkása napi ingázóként jár az itteni üveggyárba.

Debrecen és Jászberény 4-5-ik helyre kerülésének oka: a két városban levő középiskola és a debreceni egyetem. Azok a falvak, ahová a tiszaiigariak elszármaztak, illetve dolgozni járnak a Mátra, a Bükk hegység, valamint a Jászság és a Kunság falvainak sorába tartoznak. Csupán hárman kerültek a Dunántúlra: egy agráregyetemet végzett kutató a martonvásári kutatóintézetbe, két rádió- és tv-szerelő szakmunkás a székesfehérvári Videoton gyárba.

Külön figyelmet érdemel Tiszaigar lakóinak Tiszafüreddel való kapcsolata. Tiszafüred ma több mint 13 ezer lelket számláló, infrastruktúrája szerint városias település. E tényre is figyelemmel kell lennünk, ha a városi életformának a tiszaiigari paraszti életformára való visszahatását vizsgáljuk. Éppen erre való tekintettel az előző táblázat adatait érdemes úgy is megvizsgálni, hogy azokat tiszaiigari, tiszafüredi, városi és falusi dolgozók csoportba vonjuk össze (10. táblázat).

10. táblázat. Munkahely szerinti megoszlás

Munkahely, telephely	1946—64			1966—78			dolgozó	iparban	közép- és fő- iskolán	Össze- sen
	dolgozó	iparban	közép- és fő- iskolán	dolgozó	iparban	közép- és fő- iskolán				
1. Tiszaigar	71	9	-	66	2	-	137	11	-	148
2. Tiszafüred	4	4	25	64	15	20	68	19	45	132
3. Város	87	6	17	76	-	7	163	6	24	193
4. Falu	10	1	-	14	1	-	24	2	-	26
5. Nem ismert	5	-	-	28	-	-	33	-	-	33
Összesen	177	20	42	248	18	27	425	38	69	532

A tiszafüredi és a városi kategóriát összevonva 61%-ot kapunk. Ha a várossal való érintkezés erősségét értékelnénk, ahhoz más adatokat is figyelembe kellene vennünk. Az 1977. évi decemberi tanácsülés jegyzőkönyve szerint Tiszaigaron az aktív keresők száma 300, ebből 130 naponta, 80 pedig hetente jár el. Ez összesen 210 fő. Köztük jelentős lehet az általunk éppen vizsgált korosztály is. A Tiszafüredre naponta ingázók összetétele az 1966–78 között végzetekből a feljegyzett adatok és szóbeli információk alapján a következőképpen valószínűsíthető: 3 mezőgazdasági, 38 ipari, 2 kereskedelmi szakmunkás, 14 ipari segédmunkás, 10 középszinten tanult értelmiségi. Összesen 67 fő. Hozzájuk számítva a 11 karcagi ingázó munkást, 78-at kapunk. A naponta eljáró 130 főnek tehát jócskán a fele éppen az 1966–78 között szakképzettséget szerzett korosztályból kerülhet ki.

A napi ingázóknak szoros a kapcsolata Tiszafüreddel, hiszen lehetőségük van rá, hogy ne csak az üzemek által rendszeresített autóbuszjáratokat vegyék igénybe, mert a jó összeköttetés a munkaidőn túli kapcsolattartást is lehetővé teszi. Ennek a jelentőségét akkor érthetjük meg igazán, ha arra gondolunk, hogy ez a fiatal korosztály most van a párkeresés-párválasztás időszakában, s egy tiszafüredi lány vagy fiú olykor nagyobb vonzást, látókörszélesülést jelenthet egy tiszaiarínál. Az idősebb korosztály ritkábban fordul meg Füreden vagy más városokban, inkább csak hivatalos ügyintézés alkalmával, egészségügyi szakrendelésen, drágább iparcikk vagy ruhanemű vásárlásakor.

A mozgékonyabb és a látóköri szélesülés generációk szerint alakul. A közel 500 nyugdíjas csak a legszükségesebb teendők intézésekor, vagy egy-egy elszármazott családtag látogatásakor lépi át a falu határát. A fiatalabb generáció természetesen mozgékonyabb. Megannyi alkalom kínálkozik az utazásra: vidéki búcsúk, vásárok, kiállítások Budapesten, Egerben, Szolnokon, amelyeket sokszor maga a tsz szervez meg, nem szólva a csoportos külföldi utazásokról és nyaralásokról. Nem elhanyagolható könnyebbség az információszerzésben, a világgal való kapcsolatteremtésben az újságok, a rádió és televízió megléte, a szolgáltatott hírek, képek, divatrovatok és ételreceptek stb., amelyek mind-mind jelen vannak a tiszaiigari otthonokban, a még kicsi, alacsony földes házakban csakúgy, mint a modern 2-3 vagy 4 szobás új otthonokban.

A kiszélesülő világ befelé ható áramlásai találkoztak a tiszai paraszti hagyományos mozgékonyaságával, a „célszerű szegényemberek” találékonyaságával, furfangjával, alkalmazkodásra képes hajlékonyaságával. Az újratelepülést követő két évszázados jobbágyi-cselédi-kisparaszti elnyomás ellenhatásaként a szegénységet és nyomort leküzdeni vágyó élniakarás sok-sok paraszti célszerűséget bontakoztatott ki az erre amúgy is képes és hajlamos tiszai parasztságban. A gazdasági válság éveiben a Balaton környéki (Almádi, Alsóörs) vasútépítkezésekhez jártak el kubikolni. Híresek voltak az igari szőlőmetszők is: szakszerűségüket nem egy környékbeli földbirtokos igényelte, dupla napszámmal csábítva őket. Lovakkal, tehennel, sertésekkel is kupekedett egyikük-másikuk az egri, debreceni és hortobágyi vásárokon. A tiszafüredi, debreceni vasútállomásra is szívesen fuvarozott az, aki tehetett, mert az érte kapott 1-2 pengő olykor legalább a kemencéhez nélkülözhetetlen szalma vagy a lámpába való petróleum előteremtéséhez segített hozzá. Sokan feles-harmados földeket béreltek az uraságtól, az egyháztól — akár a háztartásban nélkülözhetetlen termékek eladása révén is — s nemcsak a létalap megteremtéséért, hanem rövidebb távon a hiányzó „hetedik krajcárért”, hosszabb távon a fiatalok kiházasításához szükségesek megszerzéséért. Nos, ezt a találékonyaságot, mozgékonyaságot emelte magasabb szintre a tanulás.

A mezőgazdaságban maradók és ott szakképzettséget szerzők átállása a kollektív, gépesített gazdálkodásra kettős hatás közreműködésével zajlott le. Egyrészt tagadhatatlanul jelen volt a szorongás, a két évszázada áhított és megkapott föld elvesztése miatti félelem. Másrészt, az idő múlásával magasabb és tudatosabb fokra emelkedett benne a mobilitás, és ez a készség kollektív összefogással a haladás szolgálatába állítódott. Így tudtak sokszor urrá válni a nehézségeken, és évről évre eredményeket produkálni, olykor nem is kicsinyeket.

Az igari fiatal generáció másik, nagyobb csoportja az iparban talált új megélhetési bázist. A sok szakmunkásképző iskolát, technikumot és szakközépiskolát végzett fiatal sem nélkülözhetett a hagyományos paraszti gyakorlatot. Éppen e gyakorlatias gondolkodás tette alkalmassá e réteget arra, hogy az életformaváltás a lehető legkisebb lelki sérüléssel mehessen végbe.

A fővárosba költözők Pest környéki településeken vettek kisebb-nagyobb kertes házakat, házrészeket, majd ragasztottak hozzá újabb szobákat, ha a szükség úgy diktálta. A ház és a kiskert az otthon megszokott kereteket újította fel, s ezek napról napra, hónapról hónapra városi ingerekkel telítődtek, s ezek nyomán bár sok bizalmatlansággal vegyes óvatossággal, olykor nem kevés kisebbségi érzéssel is, de beilleszkedtek az új környezetbe. Itteni kezdeti riadtságuk váltott át azután a hazai rokonlátogatáskor dicsekvéssé, az anyagi gyarapodás, a városi beilleszkedés olykor harcsány hirdetésébe. Előkerültek a bőröndökből a legdivatosabb ruhák és cipők, a városban szokásos ételek receptjeit adták oda az otthoni rokonoknak, sok-sok hír, információ is terjedt így el a város kevésbé ismert légköréről, munkahelyi atmoszférájáról, individualizáltabb életviteléről és így tovább.

A fővárosba felkerültek gyermekei — a másodgenerációsok — már teljesen szorongásuktól mentesen nőttek fel. Már nem érzik sajátjuknak a falut, már egy vékony köldökzsinór sem köti őket oda, ahol esetleg ők is születtek, de szüleik még feltétlenül. Számukra csak a nagyszülők jelentik Tiszaigart, akik, ha meghalnak, sírba száll velük a kibocsátó falu is. Az első periódus végzettjei a falut őrzik a Pest környéki kisházban-kiskertben, ahová először még a hazai bútorokat hozták, s az otthon megkedvelt virágokat ültették, s esetenként boldogan térnek meg haza disznótorba, lakodalomra vagy más jeles falujukbeli eseményre. Mindeme szokások viszont már nagyon eltűntek a gyerekekből, akiknek egyike-másika talán már az ásót, lapátot sem igen tudná kézbe venni.

Az otthon maradtak — a felmérés szerinti második periódusban végzettek — életmódváltozása már nem ilyen heves folyamat. Ezúttal még sokkal több bennük a hagyományos összetartó erő, szorosabb a családi kötelék és a szomszédi kapcsolat. Megmaradt a kölcsönmunka a házépítkezéseknél, a kukoricatörés, a szüreték és a lakodalmak alkalmain. A lakodalmak — ha nem Tiszafüreden, vendéglőben zajlanak — a hagyományok rendjében folynak. A kollektív földmunkákhoz szokott idősebb, volt cselédi, szegényparaszti generáció első hívásra siet a tanács szervezte társadalmi munkákra: a járdakészítésre, faluszépítésre, új, az infrastruktúra modernizálását jelentő építkezésekre, így pl. az új

kultúrház, orvosi rendelő vagy a buszváró felhúzására. Az öreg generációnak elegendő az első hívó szó, mert a falut sajátjának tudja, a fiatalabbnak már a második is kell, mert Tiszaigart egyre inkább csupán lakóhelynek érzi, miként a városi ember is a bérházban való lakást.

Ennek megfelelően is rendezkedik be. Lebontotta a kemencét, a földes szobát padlóztatta, új, modern kombinált bútorokat vásárolt, rádióval, tv-vel, hűtőszekrényvel, olajkályhával, propánbután gáztűzhellyel látta el. A tehetősebbje óvatosan szétbontotta a szülői házat, annak nagyméretű vályogtégláit az udvaron halomba rakta, mint a hasábfákat s melléképületeket épített belőle: pl. kamrát a mezőgazdasági és ipari szerzámok tartására vagy garázst a már meglevő vagy csak a megálmodott autó számára. Természetesen tovább őrződnek a falusi életforma más keretei is — noha generációk szerint változó formában. A leginkább hagyományos az egyedül maradt nagyszülők vagy a nagyszülőkkel együtt élő háromgenerációs családok életmódja. Ők azok, akik a kiskert minden talpalatnyi földjét bizonyosan megmunkálják, hogy legyen elegendő zöldség és gyümölcs a konyhára. Fizikai erejükhöz és a rendelkezésükre álló széna és szalma mennyiségéhez mérten 1-2 vagy 3 tehenet tartanak a tejhozam és a szaporulat miatt, nehogy az eltartottak keserű kenyerére szoruljanak. A ház körüli munkákba az apák, az anyák — a középgeneráció — még egyenértékűen bekapcsolódnak, ha erre szükség van. Teszik ezt akkor is, ha szakképzettségük, tanultságuk révén a társadalmi munkamegosztás magasabb szféráiba jutottak fel.

A legfiatalabb, a harmadik generáció azonban már inkább elhúzódik a mezőgazdasági munkától, ha teheti. A családi fegyelem azonban némely kollektív alkalmakra kényszerítő erővel hat. Így a házépítésre, a kiskert megmunkálására, a kukoricatörésre, a szüretre. Ez a legfiatalabb generáció az, amelyik a kollektív faluépítő, szépítő társadalmi munkákon nem jelenik meg, inkább a szórakozást keresi: disco klubba, kocsmába, presszóba jár, vagy a tv-t nézi. Egyikük-másikuk olvas is, néhányan Tiszafüredre járnak, mert ott találják meg a könnyebb fajsúlyú időtöltés alkalmait.

A nagyszülők nélküli kétgenerációs családok életforma-változása másként alakul, mint a háromgenerációsoké. Ezúttal a nők munkába állása is igen fontos szerepet játszik. A lányok és asz-

szonyok munkavállalását a faluban sokan, sokféleképpen magyarázzák. A legkifejezőbbben talán az egykori tsz-vezető fogalmazta ezt meg, mondván: „Mostan inkább az a törekvés a fiataloknál, hogy dolgozzon az asszony is. Szeretik a modern lakást, házat. Ha ketten dolgoznak, jobban kapnak OTP-t is.”

A nők a munkába állással sokszoros terhet vettek a nyakukba. A napi 8 órai hivatalos munkán túl ott maradt számukra megoldandó feladatként a család, a háztartás ellátása, a kiskert megmunkálása, az aprójószág, a disznó felnevelése, tartása. Egyedül ezt nem győznék, csak a családtagok, rokonok, szomszédok bevonásával. Sajátos módon éppen ezeknél a maibb szerkezetű családoknál mentődik át több paraszti praktikum az újabb generációba. Ezt a tényt hitelesíti 1979-es adatfelvételünk is, amely a GYES-en levő asszonyokról is informál. Az 1966–78 között végzett generáció tagjai közül mindössze 5 asszony maradt otthon GYES-en: négy szakképzetlen és egy mezőgazdasági szakmunkás (közülük 3 lakik Igaron, egy Füzesabonyban és egy Karcagon).

A továbbtanulásnak és a munkának tehát komoly rangja van Tiszaigaron. Ezt el is mondják: „Most a vagyon már nem köt össze fiatalokat, munkahelye legyen, megélhetősége, ez a fontos a mai fiataloknál” – mondja egy törzsökös, egykor vezető beosztású nyugdíjas.

Az iskola igazgatóhelyettese pedig így látja a tekintély és a tanulás dolgát: „Ha keressük a tekintélyt, úgy azt mondhatjuk, a jó embernek van tekintélye, de ne legyen nagyképű, mert megszólják érte. Lassan a tanulás lesz az, ami tekintélyt kölcsönöz, csak félő, hogy ebből is felvágás lesz. Az embereknek az imponál, hogy mi lett a fiából.” Figyelemre méltó, a lányokat ezúttal nem említi.

Tiszaigart feudális falunak, cselédek, agrárproletárok, kisparasztok lakta alföldi településnek mondják az öregek, ha falujuk múltbeli történetéről beszélnek — írtuk a bevezetőben. Ma 30–35 évvel a falura köszöntött nagy változási lehetőség után, ennek a régi generációnak a gyermekei és unokái az egykori anyagi gondoktól és létbizonytalanságtól mentesen, az alávetettséget és a nyomában támadt kisebbségi érzést, kiszolgáltatottságot csak hírből ismerve élik az életüket. Ebben a megvál-

tozott, új helyzetben pedig mind nagyobb részt igényelnek, kapnak és merítenek az anyagi-civilizációs lehetőségekből, eszközökből és a tudás hatalmából.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
A szerkesztésért felelős: Grozdits Judit — Műszaki szerkesztő: Merkly László
Terjedelem: 40,3 (A/5) ív — HU ISSN 0541-9522
87.15199 Akadémiai Kiadó és Nyomda — Felelős vezető: Hazai György

A mai magyar néprajztudomány módszertani és tematikai érdeklődését tekintve nagyon sokrétű. A sokoldalú tájékozódás, az új, még föltáratlan vagy kevésbé ismert területek vizsgálata jellemzi az évkönyvsorozat legújabb kötetének tartalmát is. Az első tanulmány a múlt századi világetnológia történetének meghatározó szakaszát, a Morgantól Godelier-ig kibontakozó rokonságkutatást mutatja be. A magyarság etnogenezisének újabb problémáira hívja föl a figyelmet az utóbbi évtizedek szovjet szakirodalmára támaszkodva a következő írás. Néprajztudományunk legerősebb hagyományait két eszköztörténeti dolgozat képviseli. A kötet tanulmányainak nagyobb része ugyanakkor a társadalom és a vele összefüggő folklórterületek körébe tartozik. Így egy-egy dolgozat foglalkozik a paraszti tulajdon nyilvántartásával, a protestáns közösségek népi kultúrájának sajátságaival, a fénykép és a parasztság kapcsolatával. Külön érdeklődésre tarthat számot a Pest megyei délszlávok szokásainak és az amerikai magyarok ünnepeinek elemzése. A szokáskutatókat egy elméleti-módszertani tematikájú összegező munka egészíti ki. A magyar néprajz jelenkutató, mai életünket tanulmányozó ágait három írás képviseli: egy nógrádi lakodalom szemiotikai megközelítésű bemutatása, egy ugyancsak nógrádi község fiatalságának párválasztási szokásait és egy alföldi településen az életformaváltás és a taníttatás törekvésének összefüggését vizsgáló tanulmány.

ISBN 963 05 4219 6

